

STUDIA UNIVERSITATIS COMMUNIA

Politológia

Betekintés a politika világába

Szerkesztette:
PÁL GÁBOR

Dialóg Campus

POLITOLÓGIA
Betekintés a politika világába

STUDIA UNIVERSITATIS COMMUNIA

Sorozatszerkesztő
Hautzinger Zoltán

POLITOLÓGIA

BETEKINTÉS A POLITIKA VILÁGÁBA

Szerkesztette
Pál Gábor

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
című projekt keretében jelent meg.

Szerzők

Egedy Gergely
Horváth Attila
Merkovity Norbert
Nagy Ágoston
Pál Gábor
Pap Milán
Szabó Máté Csaba
Szentpéteri Nagy Richard

Szakmai lektor

Stumpf István

© A szerkesztő, 2018

© A szerzők, 2018

© Dialóg Campus Kiadó, 2018

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

ELŐSZÓ	11
1. A POLITIKATUDOMÁNYRÓL (<i>Pál Gábor</i>)	13
1.1. A politikatudomány sokszínűsége	13
1.1.1. Politics, polity és policy a politikatudományban	14
1.1.2. Vizsgálati megközelítések a politikatudományban	16
1.1.3. Aldisziplínák és/vagy határterületek a politikatudományban	22
1.2. A politikatudós szerszámosládája	23
1.3. Összefoglalás	28
2. A POLITIKAI GONDOLKODÁS ALAPFOGALMAI (<i>Nagy Ágoston</i>)	31
2.1. Politikai alapfogalmak	31
2.1.1. Leíró megközelítés	31
2.1.2. Normatív megközelítés	31
2.1.3. Történeti-szemantikai megközelítés	32
2.1.4. Kritikai megközelítés	32
2.1.5. A politika alapfogalmai mint lényegileg vitatott fogalmak	33
2.2. Politika	33
2.2.1. A politika a klasszikus politikai gondolkodásban: az etikai és a realista megközelítés	34
2.2.2. A politika a modern társadalomtudományokban: institucionalizmus, pluralizmus, rendszerelmélet	37
2.3. Állam	39
2.3.1. Az államfogalom korai története	39
2.3.2. A modern államfogalom	40
2.3.3. Állam és szuverenitás	40
2.3.4. Állam, hatalom, uralom, legitimitás	43
2.4. Összefoglalás	45
3. A POLITIKA SZEREPLŐI: A POLITIKUS ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁR	
(<i>Pál Gábor</i>)	47
3.1. A politika szereplői: egyének, csoportok, szervezetek	47
3.2. A hivatásos politikus	48
3.2.1. A hivatásos politikus alakja	48
3.2.2. Politikustípusok	51
3.2.3. Rekrutációs bázis és karrierút	55
3.3. Az állampolgár	57
3.3.1. Az állampolgár politikai szerepe	57

3.3.2. Állampolgári aktivitás és politikai részvétel	58
3.3.3. Az állampolgár mint szavazó	61
3.4. Összefoglalás	63
4. MODERN POLITIKAI IDEOLÓGIÁK (<i>Pap Milán</i>)	67
4.1. A politikai ideológia fogalma, nézetek az ideológiáról	67
4.2. A politikai ideológiák természete	69
4.3. Klasszikus politikai ideológiák	70
4.3.1. Liberalizmus	70
4.3.2. Konzervativizmus és kereszténydemokrácia	72
4.3.3. Szocializmus, kommunizmus	74
4.4. További ideológiák	76
4.4.1. Nacionalizmus	76
4.4.2. Anarchizmus	78
4.4.3. Fasizmus, nemzetiszocializmus, szélsőjobboldali ideológiák	78
4.4.4. Feminizmus	80
4.4.5. Ökológizmus	80
4.5. Baloldal és jobboldal	81
4.6. Összefoglalás	83
5. PÁRTOK ÉS PÁRTRENDSZEREK (<i>Horváth Attila</i>)	87
5.1. A pártok	87
5.1.1. A pártok funkciója	88
5.1.2. A pártok szervezeti-történeti modelljei	89
5.1.3. A pártok gazdálkodása	92
5.2. A pártrendszerek	92
5.2.1. A pártok számán alapuló tipológiák	93
5.2.2. Dahl tiplógiája	95
5.2.3. A Sartori-féle tipológia	96
5.2.4. Új utak a pártrendszerek kategorizálásában	99
5.3. Összefoglalás	100
6. POLITIKAI INTÉZMÉNYEK ÉS KORMÁNYZATI RENDSZEREK (<i>Szentpéteri Nagy Richard</i>)	103
6.1. Az államok osztályozása	103
6.2. Az államhatalmi ágak elválasztása	104
6.3. Államfő, parlament, kormány	106
6.4. Hatalommegosztás és kormányzati rendszer	109
6.5. A kormányzati rendszer fogalma	110
6.6. Parlamentáris és prezidenciális kormányformák	111
6.6.1. A parlamentáris kormányzati rendszer	114
6.6.2. A prezidenciális kormányzati rendszer	116
6.7. Vegyes vagy különleges kormányzati rendszerek	117
6.8. Összefoglalás	118

---

7. POLITIKA ÉS KÖZIGAZGATÁS (<i>Horváth Attila</i>)	121
7.1. Szervezet	121
7.2. Célok és funkciók	123
7.3. Személyzet	125
7.4. Összefoglalás	127
8. VÁLASZTÁSI RENDSZEREK (<i>Szentpéteri Nagy Richard</i>)	129
8.1. A választási rendszer fogalma	129
8.2. A főbb választási szisztémák	131
8.2.1. Többségi rendszerek	131
8.2.2. Arányos választási rendszerek	137
8.3. A magyar választási rendszer érdekességei	139
8.4. Összefoglalás	140
9. DEMOKRÁCIÁK (<i>Szentpéteri Nagy Richard</i>)	143
9.1 A demokrácia értelmezése	143
9.2. A demokrácia intézményes biztosítékai	146
9.3. A demokrácia céljai, eredményei és dilemmái	147
9.4. A demokrácia modelljei	151
9.5. Összefoglalás	157
10. NEM-DEMOKRATIKUS POLITIKAI RENDSZEREK (<i>Pál Gábor</i>)	161
10.1. A nem-demokratikus rendszer fogalma és típusai	161
10.2. A nem-demokratikus rendszerek jellemzői	163
10.2.1. Politikairészvétel-ellenesség	163
10.2.2. Politikaiverseny-ellenesség	164
10.2.3. Elnyomó jelleg	165
10.2.4. Elszakadás a társadalom igényeitől	167
10.2.5. Kormányzók és kormányzottak elkülönülése	168
10.2.6. A zavartalan politikai váltógazdálkodás hiánya	169
10.3. A nem-demokratikus rendszertípusok sajátosságai	171
10.3.1. Hibrid rezsimek	171
10.3.2. Autoritárius rendszerek	172
10.3.3. Totalitárius diktatúrák	174
10.4. A demokráciák és nem-demokratikus rendszerek összevetése	177
10.5. Összefoglalás	178
11. POLITIKAI KULTÚRA (<i>Pál Gábor</i>)	181
11.1. A politikai kultúra fogalma	181
11.2. A klasszikus koncepció: a politikai kultúra három alaptípusa	182
11.3. A politikai kultúra további összetevői, dimenziói és típusai	186
11.4. A politikai kultúra átadása és elsajátítása – a politikai szocializáció	190
11.5. Összefoglalás	193

12. KOMMUNIKÁCIÓ ÉS POLITIKA (<i>Merkovity Norbert</i>)	195
12.1. Mi a politikai kommunikáció?	195
12.2. A nyilvánosságdialógus-modell	197
12.3. A politikai kommunikáció megközelítésének korszakai	198
12.4. A posztmodern politikai kommunikáció	200
12.5. A politikus mint a politikai kommunikáció terméke	202
12.6. Záró gondolatok, avagy a politikai kommunikáció definíciója	204
12.7. Összefoglalás	205
13. POLITIKAI KONFLIKTUSOK ÉS POLITIKAI ERŐSZAK (<i>Pál Gábor</i>)	209
13.1. A konfliktus fogalma	209
13.2. A konfliktusok szintjei	209
13.3. A konfliktusok okai	211
13.4. A konfliktusok szakaszai	213
13.5. A politikai konfliktusok ismérvei és intenzitási fokai	214
13.6. A politikai konfliktusok típusai	216
13.7. A politikai konfliktusok kialakulása: a törésvonal-elmélet	218
13.8. Erőszakos konfliktusok, politikai erőszak	221
13.9. Politikai erőszak típusok, szervezett politikai erőszakformák	223
13.10. Összefoglalás	228
14. NEMZETKÖZI POLITIKA A 20. SZÁZADBAN (1900–2016)	
(<i>Egedy Gergely</i>)	231
14.1. Az első világháború előzményei és következményei	231
14.2. A versailles-i békerendszer	233
14.3. Locarnótól a világgazdasági válságig	234
14.4. A második világháború előzményei	235
14.5. A bipoláris világrend és a hidegháború kibontakozása	237
14.5. „Dekolonizáció” és európai integráció	240
14.7. Az „enyhülés” évei	241
14.8. Reagan és Gorbacsov	241
14.9. Az új világrend értelmezési kísérletei	242
14.10. Kitekintés a hidegháború utáni világra	243
14.11. Összefoglalás	245
15. POLITIKA MAGYARORSZÁGON 1945 ÉS 1990 KÖZÖTT	
(<i>Szabó Máté Csaba</i>)	249
15.1. Bevezetés	249
15.2. A világháborút követő demokratikus kísérlet	250
15.3. A diktatúra kiépítésének időszaka	253
15.4. A Rákosi-diktatúra évei	253
15.5. Az új szakasz – Nagy Imre reformjai és a Rákosi-restauráció időszaka	255

15.6. Az 1956-os forradalom és szabadságharc	257
15.7. A megtorlás és a kádári berendezkedés	259
15.8. Az érett vagy klasszikus kádárizmus időszaka	260
15.9. Az ellenzéki mozgalmak és út a rendszerváltáshoz	262
15.10. A Kádár-rendszer értékelése	264
15.11. Összefoglalás	265

Vákát oldal

Előszó

Jelen tankönyv a Nemzeti Közszerzők Társasága alapszakos képzéseiben tanuló hallgatók számára készült. A szerzők elsődleges célja egy alapot szintű, ugyanakkor átfogó ismereteket kínáló, a közszolgálati képzési struktúrába illeszkedő politikatudományi tankönyv írása volt. A kötet, többszerzős munkaként, alkotóközösségben formálódott, azt az elvet követve, hogy lehetőség szerint minden fejezet az ahhoz legjobban értő, azt szűkebb kutatási területként művelő kolléga hozzájárulásaként szülessen meg. A tankönyv szerzőgárdája igyekezett a politikatudomány főbb ismeretköreit didaktikusan, az olvasóközönség sajátosságaira szabott formai megoldások és tartalmi hangsúlyok alkalmazásával tárgyalni.

A szakemberek a kötet összeállításakor fontos szempontként vették figyelembe, hogy a tankönyv nem a politológia szakon tanuló célcsoportnak íródik. Tisztában voltak tehát azzal, hogy a tárgyalt témák, a feltárni kívánt összefüggések, az átadni kívánt ismeretkörök nem tartoznak bele a megcélzott olvasóréteg szűkebb érdeklődési körébe, nem képezik részét az általuk végzett szak szakmai törzsanyagának. E különleges helyzetet a kötet készítőinek ambícióit a közélettel kapcsolatos gondolkodás fogalmi és elméleti megalapozására, az ismeretbővítésre, a politikai folyamatok magasabb szintű megértéséhez szükséges keretek felállítására, a „horizonttágításra” korlátozta. A készítőik szem előtt tartották továbbá, hogy a tankönyv – az NKE változatos képzési profiljából adódóan – igen eltérő ismeretanyaggal felvértezett olvasóközönséghez fog eljutni. Ennek megfelelően a kötet egyes fejezetei kifejezetten a különböző egyetemi karok hallgatóinak speciális képzési igényeihez igazodva tárgyalják a politológia egyes részterületeit. A politika és a közigazgatás viszonyát taglaló szerkezeti egység (7. fejezet) az Államtudományi és Közigazgatási Kar hallgatóinak, a nemzetközi politikai folyamatok 20. századi alakulását elemző fejezet (14. fejezet) a Nemzetközi és Európai Tanulmányok Karon tanuló diákoknak, míg a politikai erőszak problémaköréről szóló rész (13. fejezet) a „fegyveres” karok (Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Rendészettudományi Kar) hallgatóinak érdeklődésére tarthat számot.

A tankönyv készítése során a szerzők célja és feladata nem a jelenkori magyar politikai rendszer részletes bemutatása és elemzése volt. A kötet az *Általános politológia* című, közös modulban oktatott tárgy tananyagát képezi, így a kapcsolódó kurzus jellegeből adódóan a politikatudomány legfontosabb elméleteinek és kutatási eredményeinek összegzését, a közélet elemzéséhez szükséges alapvető fogalmak, tipológiák és modellek megismertetését, valamint a 20. századi politikátörténet folyamatainak felvázolását tartalmazza. A rendszerváltozást követő hazai politika struktúráinak és történéseinek magasabb szintű megértéséhez inkább csak közvetett módon, az értelmezési keretek megadásával és az előzmények taglalásával járul hozzá.

A szerkesztő

Vákát oldal

1. A politikatudományról

Pál Gábor

1.1. A politikatudomány sokszínűsége

A politológia, más néven politikatudomány egy az emberi együttélés sajátos törvényszerűségeit vizsgáló társadalomtudományok közül. Tárgya a társadalmi élet egyik kiemelt jelentőséggel bíró szférája, a politika. A politika tudományos igényű tanulmányozása az ókortól kezdve igen hosszú ideig elsősorban a filozófia (ezen belül a politikai filozófia) keretei közt zajlott, a középkorban pedig szorosan összekapcsolódott a teológia kérdéseivel. A politika vizsgálatát a filozófiáról fokozatosan leváló megismerési tevékenységként a 18. és főként a 19. században jellemzően más társadalomtudományokkal (történettudomány, államtudományok, közigazgatástan, jogtudomány) összefonódva végezték. Önállósodására, modern (szak)tudománnyá válására csak 20. század első harmadában került sor.¹ Korai kezdeteit figyelembe véve szokás az egyik legrégebbi, ugyanakkor késői önállósodását tekintve az egyik legfiatalabb tudományos diszciplínának is tekinteni.

A politikatudomány vizsgálati területe, a politika világa színes és sokrétű. Jelenségei történelmileg változnak, koronként és kultúránként eltérő formákat öltenek. Értékek és elgondolások, stratégiák és döntések, egyéni, csoportos és tömeges cselekvések, szavak és tettek, intézmények és intézkedések folyton változó együttese alkotja ezt a szférát. Az a tudományág, amely vizsgálati tárgyául egy ennyire tarka és szerteágazó területet választott, maga sem lehet egynemű. Az egysíkú vizsgálódási, kutatási attitűd nemcsak nehezen megvalósítható vonás, de egyben komoly akadály is lenne a politikatudomány számára. A színes és sokrétű politikai élet vizsgálata egyetlen, egységes, mindent átfogó elmélet keretében, egy kiindulópontból, egy módszerrel aligha volna kivitelezhető, sőt igen kevésbé volna eredményes. Elszegényítené a politika világáról adott leírást; lényeges elemeket, színeket és árnyalatokat hagyna ki az összképből, fontos tényezőket és összefüggéseket hagyna feltáratlanul.

A politikatudományt tehát különböző irányzatok, iskolák, elméletek és kutatási módszerek egymás mellett élése, sőt kavalkádja jellemzi. A politika megismerését célul tűző tudományos diszciplína művelői többféle hagyományhoz kapcsolódva, igen eltérő kérdésfeltevések mentén, számos különböző metódust alkalmazva végzik vizsgálódásaikat.

A politikatudományi kutatásokat három szempont alapján csoportosíthatjuk. Az első szempont, hogy a politika világának melyik dimenzióját igyekeznek feltárni (1), a második

---

¹ A politikatudomány önállóvá válása tartalmi, szakmai és szervezeti értelemben először az Egyesült Államokban ment végbe. A folyamat nemzetközi szintű beteljesedését és hivatalossá válását az UNESCO 1948-as konferenciája jelentette. Az ott elfogadott dokumentumok már sokszínű, ám önálló tudományágként határozták meg a politikatudományt, és sorolták fel annak főbb tárgyköreit és területeit (vö. BIHARI 2013, 4–6).

szempont, hogy milyen vizsgálati megközelítést alkalmaznak (2), a harmadik, hogy milyen más társadalomtudományi diszciplínához kapcsolódnak (3).

1.1.1. Politics, polity és policy a politikatudományban

A politikatudományi kutatások első csoportosítási lehetősége azon alapul, hogy a *politika* nemcsak konkrét, hanem átvitt értelemben is „háromdimenziós világ”. A *politika* fogalma ugyanis a tudományos vizsgálódások számára háromféle alapvető értelmet hordoz, három alapvető fontosságú részterületet foglal magában. Az első részterület, a politika világának egyik, tudományosan vizsgálható dimenziója a *hatalom megszerzéséért és megtartásáért való küzdelem*; az egymással ütköző értékek, érdekek és cselekvések terepe, a politika szereplői közti *konfliktusos folyamatok* terepe. A második részterület a *politika intézményes világa, a hatalmi működést keretbe foglaló berendezkedés*, a rögzült szabályok és eljárások, a (valamelyest) kikristályosodott szervezeti struktúrák dimenziója. A harmadik részterület pedig a *hatalom alkalmazása* a társadalmi problémák és igények kezelése érdekében, azaz a *kormányzati döntések és intézkedések* szférája.²

Ezen részterületek különbségét a politikatudományban három angol nyelvű kifejezés alkalmazásával szokták érzékeltetni. A politika első dimenzióját, azaz a hatalom megszerzésére és megtartására irányuló konfliktusos cselekvések és folyamatok összességét a *politics* kifejezés jelöli. A politika második dimenzióját, vagyis a hatalom működésének intézményrendszerét, szabályait és eljárási kereteit a *polity* terminussal szokás leírni. A politika harmadik dimenzióját, a hatalomnak a társadalmi problémák kezelése és a „közjó” megvalósítása érdekében való alkalmazását pedig a *policy* kategóriája fedi le.

Bár e három dimenzió a valóságban nem különül el, hanem egymást szorosan áthatva alkotja a politika világát, a politikatudományi kutatások elég jól elkülöníthetők és csoportosíthatók abból a szempontból, hogy a *politics*-re, a *polity*-re vagy a *policy*-re irányulnak.³

A *politics*-re irányuló kutatások jellemzően azzal foglalkoznak, ami a politikában a kormányra kerülés előtt, a kormányra kerülés érdekében, a kormányon maradás céljából történik. Azt vizsgálják, amit a különböző politikai szereplők érdekeik érvényesítése, értekeik megvalósítása, és az ehhez szükséges döntéshozatali pozíciók megszerzése céljából tesznek. Ahogy különböző módokon próbálnak minél nagyobb támogatottságot elérni, ahogy igyekeznek helyzetüknek, lehetőségeiknek, erejüknek megfelelő eszközöket és stratégiákat választani, ahogy egymással szembekerülve, versengve, szabályozott és békés vagy akár erőszakos módon küzdve, elképzeléseket megfogalmazva és szervezeteket létrehozva cselekszenek. A politika világának e dimenziójára összpontosító vizsgálatok többek között a politikusok különböző típusait és jellemző motivációit, az állampolgári viselkedést, a közéleti vitákat, a politikai ideológiák szerepét és a politikai konfliktusokat veszik górcső alá. Jellemzően magukban foglalják a politikai versengési és szavazatszerzési stratégiákkal, a választói magatartással, a politikai kampányokkal, a politikai marketingtechnikákkal, az érdekképviseleti formákkal, a politikai mozgalmakkal és tiltakozásokkal kapcsolatos kutatásokat. Az ide sorolható tudományos törekvések érhető módon kiemelt figyelmet szen-

² Vö. BAYER 1999, 21–25.

³ Ezt a fogalmi hármast *politológiai háromszögnek* is szokás nevezni. Lásd BAYER 1999, 21.

telnek a legújabb kori politikára jellemző küzdelmek legfontosabb szervezeti szereplőinek, a pártoknak. A pártok szerepe, működése és viszonyrendszere a politicsfókuszú vizsgálatok egyik alapvető témája.

A polityre irányuló kutatások alapvetően a politika statikusabb és stabilabb összetevőivel, a politikai folyamatok és cselekvések keretfeltételeivel foglalkoznak. Ebbe tartoznak általában az alkotmányos és törvényi keretek, a törvényhozás és a végrehajtás szervei, az állami felépítés és az igazgatási struktúra jellegzetességei, valamint a hatalom megszerzésével és átadásával kapcsolatos szabályok és eljárások. A politikai intézményrendszerek és berendezkedések vizsgálata ugyanakkor általában túlterjed a szervezeti hálóra, a függelmi viszonyokra, a hatáskörmegosztási kérdésekre, az eljárási szabályokra és a koordinációs mechanizmusok pusztá leírására. Az ebbe a körbe sorolható kutatások többnyire igyekeznek figyelmet szentelni az adott intézményrendszert meghatározó alkotmányos, politikai és filozófiai, ideológiai alapelveknek, a működésben megjelenő politikai logikáknak, valamint a szabályok és strukturális keretek politikai folyamatokra, politikai cselekvésekre gyakorolt hatásának is. A polity dimenzióra összpontosító vizsgálatok között vannak, amelyek egy adott állam politikai intézményrendszerét vizsgálják (ezek az úgynevezett országtanulmányok). Mások több politikai berendezkedést vetnek össze, igyekeznek leírni és elemezni (ezek az összehasonlító polityvizsgálatok). Az ebbe a csoportba tartozó kutatások egy része az intézményi struktúra egy meghatározott, különösen fontosnak tekintett részterületére koncentrál. Ilyen jellegű, kedvelt és bevett kutatási irány a kormányformák és a választási rendszerek vizsgálata. A polityfókuszú vizsgálatok másik része átfogóan igyekszik leírni és jellemezni a politikai berendezkedéseket. Ezt az irányt többek közt a demokráciákkal és a nem-demokratikus rendszerekkel foglalkozó vizsgálatok alkotják.

A policyre irányuló kutatások azzal foglalkoznak, amit az egyes politikai szereplők (pártok, vezetők) kormányra kerülve, a kormányzati hatalom birtokában tesznek.⁴ Az ide sorolható vizsgálatok a különböző társadalmi problémák felismerését és definiálását, a megoldási javaslatok kidolgozását és rangsorolását, a politikai döntéseket, valamint azok végrehajtását veszik górcső alá. Figyelmük a különböző szakmai elképzelések és kormányzati filozófiák mellett jellemzően kiterjed társadalmi igényeket megfogalmazó közéleti viták változó napirendjére, az aktuálisan legégetőbbnek ítélt kérdések körének változására, a minisztériumokban és a szakmai háttérintézményekben zajló döntéshozó munkára, a jogalkotásra és a döntések tényleges megvalósítását végző igazgatási szervezetrendszer működésére. Ezek a vizsgálatok ugyanakkor elvontabb szinten úgy is felfoghatók, mint amelyek a közjó elérését célzó stratégiákat, eszközöket és cselekvéseket tanulmányozzák. A policyre összpontosító politikatudományi kutatások egy része általános(abb) és elméleti(bb) jelleggel foglalkozik a kérdéskörrel. Ezt a kutatási irányt szokták közpolitika-tudománynak, kormányzástannak nevezni. A politikai intézkedéseket már inkább gyakorlatias céllal, alkalmazott formában vizsgáló tevékenység az úgynevezett közpolitika-elemzés. A kifejezetten a kormányzás egyes részterületeire, az egyes ágazati politikákra (például az egészségügyre, az oktatásra, a gazdaságra vagy a szociális ellátásra) fókuszáló vizsgáldást nevezzük szakpolitika-elemzésnek.⁵

⁴ GAJDUSCHEK–HAJNAL 2010, 18.

⁵ Vö. GAJDUSCHEK–HAJNAL 2010.

1.1.2. Vizsgálati megközelítések a politikatudományban

A politikatudományi kutatások második csoportosítási lehetősége azon alapszik, hogy a politika eltérő kiindulópontból szemlélve és megközelítve egészen más arcát mutatja. „Hogy mit látsz, az attól függ, hogy hol állsz.” – tartja a mondás, és ez kétségkívül igaz a politika tanulmányozására is. A politika világának megismerését célzó kutatások ugyanis egymástól igencsak eltérő nézőpontokból folynak. Az eltérő vizsgálati kiindulópont ugyanakkor eltérő vizsgálati látószöveget is takar; eltérő vizsgálati megközelítést, eltérő vizsgálati témákat és eredményeket is maga után von. A politika kutatói eltérő pozíciójukból adódóan eltérő perspektívából látják a vizsgálni kívánt területet, ami azzal jár, hogy a politika színes és sokrétű jelenségvilágából mást és mást tartanak fontosnak, vizsgálatra érdemesnek.

Az alábbiakban a politika tudományos kutatásának hat meghatározó vizsgálati megközelítését mutatjuk be vázlatosan, csupán a legfontosabb vonásokat érintve,⁶ mint a mai értelemben vett modern, a filozófiáról levált politikatudomány meghatározó irányvonalait. Közös jellemzőjük, hogy egyaránt törekszenek a politika lehetőség szerint semleges, tárgyyszerű, értékeléstől mentes elemzésére. Ennek érdekében a politika tanulmányozása során inkább csupán leíró és nem előíró jellegű megállapításokat tesznek.⁷ Elsősorban és alapvetően azzal foglalkoznak tehát, hogy milyen a politika egy adott időpillanatban megfigyelhető állapotában, nem pedig azzal, hogy a kívánatosnak tekintett elvek, célok és értékek megvalósulása érdekében milyennek kellene lennie.

A politikatudományban jelen levő első megközelítés a politika *intézményközpontú vizsgálata*, az úgynevezett *institucionalizmus* (1). Ez egy igen komoly hagyományokkal rendelkező irányzat, amely – előképeit tekintve – lényegében az ókortól kezdve végigkísérte a politika tudományos célú tanulmányozásának hosszú történetét. Az intézményi megközelítés a 19. század végén és a 20. század első felében élte virágkorát. Ekkoriban már a modern tudományos elvárásoknak megfelelően, értéksemleges és akkurátus megismerési tevékenységként művelték, és a legbefolyásosabb politológiai irányzatnak számított. Figyelmének fókuszában, nevéhez illően, mindig a politika intézményei álltak, a köztük kirajzolódó viszonyokkal, a kialakulásukhoz elvezető történelmi folyamatokkal és az elrendezésüket meghatározó jogi-alkotmányos szabályokkal egyetemben. Az institucionalista szemléletű vizsgálódások központi témája az állami szervek rendszere és működése; a parlament, a kormány, az államfő, az alkotmánybíróság. Az ilyen megközelítésű kutatások iránya ugyanakkor a 20. század közepén részben módosult, és egyre erősebben fókuszált a pártokra, valamint a pártrendszerekre.

Az irányvonal képviselői szerint az intézményrendszer felépítése és működése a politika lényege, de legalábbis annak leglényegesebb része. Ez adja ugyanis a szabályokat és jelöli ki a kereteket a politikai cselekvések számára. Az intézményközpontú

⁶ Vö. MARSH–STOKER, 2010.

⁷ A tudományos kutatás során követendő „értéksemlegesség” elvét a 20. század fordulójának egyik legjelentősebb társadalomtudósa, a német Max Weber (1864–1920) fogalmazta meg. Weber eredetileg azt javasolta a társadalomtudósnak, hogy a vizsgálat során lehetőleg válasszák el a „tényeket” az „értékektől” (WEBER 1998a; 1998b), vagyis kezeljék külön a dolgok objektíven meglévő jellemzőit a dolgok helyesnek vélt állapotával kapcsolatos meggyőződésektől. Követői azonban úgy értelmezték ezt az iránymutatást, hogy csakis a „tények” vizsgálhatók tudományosan, míg az „értékek”, és az ezekből adódó értékelések olyannyira szubjektívek, hogy azokat a tudományos tevékenység során minden szempontból kerülni kell.

vizsgálódásokra többnyire jellemző, hogy kerülnek az elvont kérdésfeltevéseket, az elméleti általánosításokat és a nagyívű magyarázatokat. Inkább igyekeznek megmaradni egy adott politikai intézményrendszer/állam konkrétumokra kihegyezett, alapos és pontos leírásánál. Az institucionalista kutatások gyakorta csupán egy teljesen egyedi esetként kezelt állam politikai szervezetrendszerének jellemzésére törekednek, de alkalmanként két (vagy több) politikai struktúra közti összehasonlításra is vállalkoznak. Az irányzat ma is jelen van a politikatudományban, ugyanakkor az 1980-as évektől kezdve részben megújult formában. Az ekkor kibontakozó úgynevezett *neoinstitucionalizmus* a továbbélő „klasszikus” institucionalizmus intézményfogalmát kitérítette, és kiterjesztette a szabályokat követő, rögzült és ismétlődően végzett magatartások összességére. Annak kutatási témáit kiegészítette a konkrét szervezeti formát nem öltő, mégis „intézménynek” tekintett jelenségekkel (jogszokások, hagyományok, köteleességszerű viselkedések), illetve egy átfogóbb, elméletileg megalapozottabb politikaképpel.⁸

Az intézményi vizsgálatokról összességében elmondható, hogy kifejezetten a politika világának polity dimenziójára koncentrálnak.

A politikatudomány második vizsgálati megközelítése a *viselkedésközpontú* kutatás, avagy az úgynevezett *behaviorizmus* (2). Ez az első, nagy múltú, tradicionális megközelítésnél fiatalabb, ugyanakkor több szempontból is modernebb irányzat. Az 1920-as évektől kezdődően alakult ki, majd a második világháborút követően vált – az intézményközpontú megközelítést kiszorítva – nagyjából két évtizeden át a politikatudomány leginkább meghatározó kutatási irányvonalává. Mivel mind kutatási témáiban, mind szemléleti elveiben, mind alkalmazott vizsgálati módszereiben élesen eltért az addig bevett institucionalista megközelítéstől, sőt voltaképp a politika tudományos vizsgálatának egészen új útját képviselte, ezért a 20. század közepén bekövetkezett előretörését a politológiában végbement „behaviorista fordulatként” szokták emlegetni.

A viselkedésközpontú megközelítés az intézményi vizsgálatokhoz hasonlóan *empirikus*, azaz a jelenségek érzékelhető és tapasztalati úton megfigyelhető vonásaira koncentráló irányzat. Azonban a tényszerű sajátosságok rendszerezett megfigyelése, valamint a leíró jellegű, szigorúan „értékmentes” és „objektív” megállapítások megfogalmazása mellett a jelenségek között megállapítható összefüggések és/vagy oksági viszonyok feltárását, valamint az adatok és az elemzés számszerűsítését is a politika tudományos kutatásának céljává és mércéjévé tette. További célként jelölte meg az elméletekből és elméleti feltételezésekből (hipotézisekből) kiinduló vizsgálódást, valamint az általánosítható következtetések levonását. Az irányzat képviselői ugyanakkor úgy gondolták, hogy e célokat csakis egyféle kutatási tárgy, a *politikai magatartás* vizsgálatával lehet maradéktalanul elérni. Szerintük a politikai magatartás olyan jelenségszám, amely a rendelkezésre álló eszközökkel a leginkább megfejthető és megmagyarázható. A behavioristák ennek megfelelően elfordultak az intézmények tanulmányozásától, és az egyéni, csoportos és tömeges viselkedésformákat, valamint az azokat kiváltó tényezőket és körülményeket emelték az elemzés homlokterébe. A viselkedésközpontú megközelítés klasszikus kutatási területeit mindmáig a választói magatartás, a politikai részvétel kevésbé széles körben gyakorolt formái (sztrájkok, tüntetések, bojkottok, petíciók), a politikusok tettei (és az azokat

⁸ TÓTH–TÖRÖK 2003, 34–36.

meghatározó attitűdök, meggyőződések, hiedelmek), valamint a politikai konfliktusok és a politikai erőszak jelentik.⁹

A viselkedésközpontú irányzat alapvetően a politics dimenzióra koncentrálnak, ritkán és részben érintve a policy vonatkozásait is.

A politikatudományban alkalmazott harmadik megközelítés a politika világának *csoportalapú* (3) kutatása. Ezt az irányzatot, mivel alapvető kiindulópontja a politikai-hatalmi folyamatokban szerephez jutó csoportok számossága és sokfélesége, *pluralizmusnak* (is) nevezik. Az irányzat egyes 19. századi előzmények után igazából a 20. században bontakozott ki, de sosem vált dominánssá. Szemléletmódja mindazonáltal – a viselkedésközpontú megközelítéséhez hasonlóan – újszerűen hatott, eltért a hosszú időn át bevett intézményi megközelítésétől.

A csoportalapú, más néven pluralista megközelítés szerint a közös érdekek által összekötött egyének eltérő nagyságú, eltérő pozíciójú, eltérő érdekérvényesítési képességű csoportokat alkotnak. Ezek között folyamatos vetélkedés zajlik a politikai tisztségekért, a kormányzati intézkedések befolyásolásáért, a számukra kedvező döntésekért. A politikai vezetés legfontosabb feladata az (érdek)csoportok közti közvetítés és egyensúlyteremtés. A politikai élet egyezkedések és egyeztetések, tárgyalások és alkuk kormányzati döntésekben kicsúcsosodó sorozata. Az állami hatalom végső soron sosem egy kézben összpontosul, hanem – az aktuálisan elért befolyás, a megszerzett pozíciók, az elnyert tisztségek arányában – megoszlik a főbb csoportok közt.

A pluralizmus inkább elméleti megközelítésként volt és – részben – van jelen ma is a politikatudományban. Alapvető szemléleti elvek mentén ugyanakkor empirikus kutatások is folynak. Ezek a kutatások elsősorban a szakszervezetek és a civil szervezetek működésével, a különböző érdekegyeztetési formák és fórumok sajátosságaival, a lobbicsoportok, a lobbizás jelenségkörével foglalkoznak.

A csoportalapú megközelítés elsősorban a politics (egymással ütköző érdekek és hatalmi törekvések) és a policy (politikai döntéshozatal, kormányzati intézkedések) közti összefüggésekre és kapcsolódási pontokra koncentrálnak.

A politikatudomány negyedik vizsgálati megközelítése a *rendszerközpontú* (4) irányvonal. Mivel az irányzat alapvetően elméleti és elméletalkotó jellegű, ezért szokták *rendszerelméletnek* is nevezni. A megközelítés az 1950-es évek elején kezdett formálódni, amikor a *rendszer* természettudományos (biológiai), kibernetikai fogalmát bevonták a társadalom és a politika leírásába. A rendszerközpontú megközelítés a politika újszerű és átfogó, ugyanakkor a korábbi irányzatokénál jóval elvontabb leírását kínálta. A rendszerelmélet ezzel együtt az 1960-as évekre a politikatudomány egyik divatos és befolyásos *nagy elméletévé* vált.

Az irányzat alapfeltevése, hogy a társadalom a természetben megfigyelhető rendszerekhez hasonló módon szerveződik. Vagyis az emberi együttélés szférájára is igaz, hogy egymással szorosan összefüggő elemekből álló, környezetüktől elkülönülő, ám azokkal továbbra is kapcsolatban, sőt kölcsönös függésben levő egységek, azaz rendszerek jönnek létre benne.¹⁰ Ezek a rendszerek fokozatosan egyre kiterjedtebbé, egyre bonyolultabbá válnak, így a nagyobb egységen belül bizonyos feladatok ellátására kisebb egységek, alrendszerek

⁹ Vö. TÓTH–TÖRÖK 2003, 50–52.

¹⁰ Ezt a jelenséget nevezik idegen szóval *funkcionális differenciálódásnak*.

különülnek el. Az irányzat ehhez kapcsolódó másik alapfeltevése, hogy a politika maga is egy összefüggő elemekből álló és sajátos feladatok ellátására berendezkedett rendszer; voltaképpen a történelem során egyre összetettebbé váló társadalmi rendszer egyik elkülönült alrendszere. Az irányzat harmadik alapfeltevése, hogy a politikai rendszer kétirányú kapcsolatban áll tágabb környezetével, a társadalommal és az azt alkotó egyéb alrendszerekkel (gazdasági rendszer, jogrendszer). A tágabb környezet, a más alrendszerek felől érkező hatások a politikai rendszer bemeneti (input) oldalán jelennek meg, míg a politikai rendszer által a társadalom és a többi alrendszer irányában kiváltott hatások a kimeneti (output) oldalon bukkannak fel. A rendszerelmélet korábbi változatában a politikai rendszerbe bejutó *inputok* a társadalmi igények és az anyagi, viselkedési támogatások, míg a politikai rendszer által ezekre válaszul adott *outputok* a politikai és kormányzati döntések, valamint az ezek betartását garantáló szankciók voltak. A rendszerelmélet későbbi változatában már négy input- és négy outputfolyamat különül el, és mindegyikhez egy-egy sajátos feladatkör, a politikai rendszer által végzett sajátos funkció is kapcsolódik. Ilyen a politikai rendszer által végzett input funkció a politikai szocializáció (az állampolgári nevelés, a politikai viselkedés szabályainak átadása) és rekrutáció (a politikusi utánpótlásképzés), az érdekek megfogalmazása, a megfogalmazott igények összegyűjtése és egyesítése, valamint a politikai kommunikáció. Output funkció a működéshez szükséges javak és szolgáltatások beszerzése vagy elvonása, a társadalmilag előállított javak és szolgáltatások elosztása, a jogalkotás és szabályozás, valamint a szimbolikus feladatok (identitásteremtés) ellátása.¹¹

A megközelítés hangsúlyos elméleti jellege és elvontsága ellenére is eredményezett empirikus vizsgálatokat. Az eltérő fejlettségű, eltérő kulturális és történelmi gyökerekkel rendelkező politikai berendezkedések összehasonlító vizsgálata során például igen hasznosnak bizonyult a rendszermodell, amely az univerzálisan alkalmazhatónak tekintett kategóriái (elemek, struktúrák, funkciók, folyamatok stb.) segítségével képes volt áthidalni az adott országok mind formai, mind tartalmi vonatkozásokban eltérő intézményei közti különbségeket. De a politikaikultúra-kutatás is sokáig a rendszerelmülethez szorosan kapcsolódva zajlott.

A rendszerközpontú megközelítés a politika mindhárom dimenziójára figyelmet fordít. A politics az inputfolyamatok és inputfunkciók, a policy az outputfolyamatok és outputfunkciók, míg a polity a politikai rendszer elemei és struktúrái formájában kerül vizsgálatra.

A politikatudomány ötödik irányzata a *stratégia- és észszerűség-központú* megközelítés, az úgynevezett *racionális választás elmélete* (5). Ez a vizsgálati irányvonal az 1950-es évek végén kezdett formálódni, majd bizonyos a 1960-as és 1970-es években született jelentős munkákat követően az 1980-as évektől vált igazán befolyásossá.

A megközelítés kiindulópontja, hogy a politika vizsgálata során nem az elvek és értékek, nem az intézmények, csoportok vagy struktúrák az igazán lényegesek, hanem a társadalmat alkotó egyének cselekvései. A politika tényleges szereplői ugyanis végső soron maguk az egyes emberek, az individuumok, illetve az általuk létrehozott és működtetett, viselkedésük során az egyénekre jellemző logikákat követő egyéb cselekvők (közösségek, szervezetek, államok).¹² E szemléletmód szerint az egyéni viselkedés részben az alapja, részben a modellje a közösségek, szervezetek, államok viselkedésének. A társadalmat

¹¹ A rendszerelmületek fejlődésének leírását vö. TÓTH-TÖRÖK 2003, 54–58.

¹² Ezt a kutatási elvet nevezik *módszertani individualizmusnak*.

és a politikai közösséget alkotó egyének ugyanakkor alapvetően saját érdekeiket felismerve és követve, igényeiket rangsorolva és világos preferenciákká formálva, a számukra leghasznosabb kimenetek elérésére törekedve cselekszenek. Viselkedésük észszerűsége tehát nem valamiféle magasröptű gondolatiság vagy szellemi pallérozottság megnyilvánulása, hanem pusztán a mérlegelés és a legmegfelelőbbnek tűnő döntés meghozatalának képessége.

A racionális választás elméleti megközelítése elsősorban a politikai szereplők stratégiáit igyekszik feltárni, majd matematikai eljárások segítségével modellezni.¹³ Ilyen stratégiának tekinthető a bizonytalan és jelentős téttel bíró helyzetekre alkalmazható óvatos és pesszimista stratégia, a legrosszabb kimenetek megvalósulása esetén is legkevésbé rossz, legkisebb potenciális veszteséggel járó alternatíva választása. Ennek ellentéte a jobban átlátható és kisebb téttel rendelkező helyzetekhez valamivel jobban illő, bátrabb és optimistább stratégia, a legjobb kimenetek megvalósulása esetén legjobb, legnagyobb potenciális nyereséggel járó alternatíva választása. A politikai szereplők egymással szembeni viselkedésében két alapstratégiát különböztet meg: az együttműködést (kooperálás) és a szembefordulást (dezertálás). Külön kezeli a mindkét fél számára lehetséges nyereséget tartogató (pozitív végösszegű), valamint a szükségszerűen az egyik fél győzelmével és a másik fél vereségével záródó (zéró végösszegű) helyzeteket, játszmákat. Az irányzat fontos megállapítása, hogy nincsenek minden helyzetben egyaránt sikeresen alkalmazható, univerzális formulák, politikai „varázsszernek” tekinthető stratégiák.¹⁴

Az észszerűség- és stratégiaközpontú megközelítés elsősorban (sőt szinte kizárólag) szavazatmaximalizálásra törekvő szereplőkként írja le a modern demokráciákban tevékenykedő politikusokat és pártokat. A tényleges vizsgálat során aztán ebből kiindulva modellezi viselkedésüket, döntéseiket, egymással szemben alkalmazott stratégiáikat. Ugyanakkor a szavazókat, az állampolgárokat is úgy jellemzi, mint akik elsősorban az érdekeiknek megfelelően döntenek, és a számukra legnagyobb hasznot hajtó szervezeteket, vezetőket támogatják. A racionális választás elméletének jellemző vizsgálati témái tehát részben ugyanazok, mint a viselkedésközpontú megközelítés esetében (például politikusi cselekvés, szavazói magatartás, politikai konfliktusok), azok mégis egészen más nézőpontból és egészen más módszertannal kerülnek elemzésre. Ugyanakkor, mivel a megközelítésmód modellalapú és általános, ezért a behaviorizmus jellemző témáinál jóval szélesebb körben, szinte minden politikai jelenség esetében (például kormánykoalíciók alakítása, államok stratégiái a nemzetközi politikában, fegyverkezési verseny) valamelyest alkalmazható.

Az irányzat képviselői jellemzően a politics dimenzióra koncentrálnak, de sok esetben a policy dimenzió is hangsúlyt kap.

A politikatudományban alkalmazott hatodik megközelítés a *szöveg- és jelentésközpontú (6)* irányvonal. Ezt az irányzatot nevezik még *diskurzuselméleti*, diszkurzív vizsgálati módnak is. A megközelítés a korábbi, 20. századi előzmények után az 1970-es évek végén, az 1980-es évek elején formálódott ki. Jelentős eredményei az 1980-as évektől kezdődően, az ezredfordulóhoz közeledve születtek meg.

¹³ Két alirányzata a politikai cselekvésekre alkalmazott *döntésemélet* és *játékemélet*, amelyek közül utóbbi voltaképpen egyben (illetve eredetileg) egy matematikai aldiszciplína is (vö. TÓTH–TÖRÖK 2003, 59).

¹⁴ Vö. TÓTH–TÖRÖK 2003, 62–63.

A megközelítés kiindulópontja, hogy a nyelvhasználat, a beszéd jóval több, mint a jelenségek pusztja megnevezése. A szavak, a fogalmak meghatározzák a *dolgok* észlelését és felfogását. A társadalom és a politika eredendően homályos jelenségei azáltal nyernek értelmet, azáltal *kapnak jelentést*, hogy a róluk folyó kommunikációban meghatározott jelekkel és fogalmakkal fedik le, majd más jelekkel és fogalmakkal kapcsolják össze őket. Végső soron tehát az emberi közösségekben zajló *diskurzus* adja a szótárat a valóság megismeréséhez, teremt meg a világ értelmezésének kereteit.

A diskurzusok azonban sokfélék. A társadalmi és politikai jelenségek számos eltérő jelentést kaphatnak, egymástól egészen eltérő módokon értelmezhetők. Az, hogy egyes emberek megtébozódását a boldogtalan porhüvely ördögi erők általi megszállásának tulajdonítjuk, vagy az agyban végbemenő folyamatok eredményeként kialakult betegségnek tekintjük, attól függ, hogy egy vallásos-transzcendens diskurzus vagy egy modern, világi, tudományos diskurzus fogalmaiban gondolkodunk. Ami a közgazdasági diskurzusban vállalati költségcsökkentés és racionalizálás, az a hétköznapi beszédmód számára elbocsátás és kirúgás. Amit a katonai diskurzus az ellenséges élőrő megsemmisítésének nevez, az a közvélemény támogató része szemében hősiesség győzelem, míg a pacifisták számára pusztja gyilkolás. Ugyanaz a politikai manőver, intézkedés vagy esemény egészen eltérő értelmezést kaphat a politikusok és a választók, a kormánypárti és az ellenzéki szavazók, a mérsékelt és a szélsőséges ideológiák híveinek diskurzusában.

A politika diszkurzív megközelítése tehát a társadalmi és politikai jelenségek objektív léténél jóval fontosabbnak tartja a velük kapcsolatos értelmezéseket, illetve az ezen értelmezéseket meghatározó, keretbe foglaló és kitermelő diskurzusokat. Az irányzat képviselőinek ugyanis az a meggyőződése, hogy a politikai szereplők cselekvései nem a jelenségek objektív állapotából, hanem elsősorban az azzal kapcsolatos értelmezésekből fakadnak. A diskurzuselméleti megközelítésben folyó politikatudományi vizsgálatok ennek megfelelően elsősorban a szövegekre és a jelentésekre, a kommunikációs folyamatokra, illetve az ezek kereteit képező fogalomrendszerekre és jelrendszerekre koncentrálnak.

Bár az irányzat képviselőinek jelentős része inkább az elméletalkotásban jeleskedik, e megközelítés alapján empirikus kutatások is folynak. A diszkurzív szemléletű kutatóknak nincs túlságosan nehéz dolguk, ha kutatási tárgyat keresnek maguknak. A politika ugyanis jelentős részben szövegeket termel: beszédeket, nyilatkozatokat, programokat, kiáltványokat, jogszabályokat, egyezményeket és más normaszövegeket, jelszavakat, szlogeneket, továbbá blogbejegyzéseket, közösségi médiaoldalakon közzétett posztokat, kommentfolyamokat. Ezek elegendő nyersanyagot szolgáltatnak a különböző politikai diskurzusok elemzéséhez. Mivel a modern politikai ideológiák a világról alkotott elképzeléseiket – eltérő kulcsfogalmakat alkalmazva – a nyelv eszközeivel építik fel és fejezik ki, illetve eltérő értelmezést adnak ugyanazon kulcsfogalmaknak, ezért vizsgálatuk ebből a kiindulópontból ugyancsak lehetséges.

A diskurzuselméleti megközelítés jellemzően a politics dimenzióra koncentrálnak, ugyanakkor követői mind a policy (a kormányzás és közpolitika), mind a polity (az intézmények, a berendezkedés) területén végeznek vizsgálatokat, fogalmazzák meg megállapításokat.

1.1.3. *Aldiszciplinák és/vagy határterületek a politikatudományban*

Az alábbiakban áttérünk a politológiai kutatások egy további, harmadik szempont szerinti csoportosítására. A politikatudomány ugyanis abból a szempontból is sokszínű, hogy számos többé-kevésbé elkülönülő szaktudományi részterülettel, számos aldiszciplinával rendelkezik. Ezek az aldiszciplinák jellemzően a politológia más társadalomtudományokkal közös határvidékein helyezkednek el. A politika kutatása ugyanis nem sziget-szerű elkülönültségben végzett tudományos tevékenység. A politika tanulmányozása során feltett kérdések más tudományágak kérdéseire is kapcsolódnak. A politikai jelenségek megfigyelése, leírása és megértése nem függetleníthető olyan további, azokkal szoros kapcsolatban álló jelenségek vizsgálatától, amelyek elsődlegesen esetleg egy másik társadalomtudomány érdeklődési körébe tartoznak. A politika jelenségei hosszabb történeti, illetve szélesebb és mélyebb társadalmi háttérrel rendelkeznek; gondolati-bölcseleti vonatkozások hatják át őket, kulturális minták, szokások, hiedelmek ütköznek ki bennük, dinamikájukat jórészt egyéni és csoportos lélektani tényezők és kommunikációs folyamatok alakítják, kereteik gazdasági-termelési viszonyok és a nemzetközi környezet által is meghatározottak.

A politológia kutatásainak tárgya, a politika világa tehát teljes mértékben nem határolható el, nem választható le más kutatási területektől. Ily módon a politikatudomány tevékenysége is sokszor átfedésbe kerül más tudományágak művelésével. Ezeket a diszciplinákat akár tekinthetnénk a politológia vetélytársainak, riválisainak is. A közös irányultság, az egy irányba mutató kutatási törekvések, valamint az egymás munkáját nagyban elősegítő, kölcsönösen megosztható eredmények okán mégis indokolt ezeket a politikatudomány *társ-tudományaiként* felfogni. A politológia aldiszciplinái, (más megközelítésben) vizsgálati határterületei jól elkülöníthetők e társtudományokhoz való kapcsolódásuk alapján. Ilyen aldiszciplinának vagy határterületnek tekinthető a

- politikai filozófia,
- politikatörténet,
- politikai eszmetörténet,
- politikai szociológia,
- politikai pszichológia,
- politikai kommunikáció,
- politikai antropológia,
- politikai gazdaságtan,
- nemzetközi politikai viszonyok.

Az elnevezésekből is láthatjuk, hogy a politika tudományos vizsgálatában kialakult, szakosodott aldiszciplinák elsősorban a filozófia, a történettudomány, a szociológia, a pszichológia, a kommunikációtudomány, a kulturális antropológia, a közgazdaságtan és a nemzetközi tanulmányok műveléséhez kapcsolódnak. A politika kutatásának ugyanakkor van egy önállóan mondható, más tudományágak műveléséhez kevésbé vagy alig kapcsolódó központi *törzsterülete* is. A politikatudományt tehát a specializálódott, valamint a különböző társtudományok határmezsgyéjén elhelyezkedő aldiszciplinák és a jellemzően a politika világának sajátos belső törvényszerűségeit kutató tudományterület együtt alkotják.

1.2. A politikatudós szerszámosládája

A politika tudományos vizsgálatára vállalkozó kutatók (képletesen értett) szerszámosládájában alapvetően négy dolog található: *a korábbi művek, elméletek, fogalmak és módszerek*. A politikatudósok alapvetően ezekhez a (megint csak képletesen értett) eszközökhöz nyúlhatnak tevékenységük során; elsősorban ezeket használhatják fel a tárgy megfelelő tanulmányozása érdekében.

A politika tudományos kutatói jelenleg már ritkán haladnak teljesen járatlan utakon. A politikában, ahogy a társadalmi élet más színterein is, a természeti világnál jóval kevesebb a teljességgel feltáratlan terület. Ez viszont nemcsak azt eredményezi, hogy kevesebb tér nyílik a tudományos felfedezések számára, hanem azt is, hogy a kutatások egymással szorosan összefonódva, egymást kiegészítve és támogatva zajlanak. A *korábbi művek* (1) tehát alapvetően tájékozódást segítő eszközként, „térképként” szolgálnak. Tartalmazzák az addig összegyűjtött ismereteket, és számos ötlettel, szemponttal, konkrét eredménnyel és adattal járulhatnak hozzá az eredményes vizsgálódáshoz. Az alapjukat képező kutatások folytathatók, kiegészíthetők, továbbgondolhatók vagy akár – az eredmények ellenőrzése szempontjából – változatlan formában megismételhetők. Alapos áttanulmányozásuk ráadásul azt is megmutatja, mely területen akadnak még fehér foltok, hiányzó vagy töredékes leírások. A korábbi munkák ugyanakkor mintát, mércét és inspirációt is jelentenek a politikatudósok számára. Azt is megmutatják, hogy mire kell törekedni, és hogyan is kell azt csinálni. Ez különösen a sokak által elismert és idézett, klasszikussá vált munkákra igaz.¹⁵

A politikatudósok eszközkészletének második fontos részét az *elméletek* (2) képezik. A tudományos elméletek a valóság egy adott részének magasabb szintű megértését, meggyőző magyarázatát kínáló állítások együttese. Mint ilyenek, lehetnek a politika tudományos vizsgálatának eredményei, ugyanakkor annak kiindulópontjai és keretei is. Egyrészt a korábbi kutatások során felállított, a korábbi művekben közzétett elméletek a későbbi munkákban már alkalmazhatók. Másrészt az elméletek kialakulásuk során gyakran (kölcsonösen) generálják, katalizálják egymást; egymással kölcsönhatásban, egymással vitatkozó és versengő megismerési erőfeszítésekben születnek. Harmadrészt valószínűnek tűnő, lehetséges magyarázatok a tényleges vizsgálódások megkezdése előtt, önállóan is megfogalmazhatók.

A politika tudományos kutatói számára jellemzően az elméletek szolgáltatják a kutatások konkrét témaköreit, kérdéseit és előzetes feltételezéseit. Az elméletek alkotják azt a keretet, amelybe beleillesztik saját megállapításaikat, amelyhez viszonyítják saját eredményeiket, amelyre visszavezetik következtetéseiket. Attól függően, hogy mennyire általános, azaz mennyire átfogó magyarázatot kínáló elmélettel dolgoznak, az elméletek állításai az egyedi munkahipotézisektől akár a politika világának egészéről kialakított el-

¹⁵ A Robert E. Goodin és Hans Dieter Klingeman által szerkesztett politikatudományi kézikönyv közel két-tucatnyi ilyen klasszikust sorol fel (lásd GOODIN–KLINGEMAN 1996, 15–16).

képzelések összetett rendszeréig is terjedhetnek.¹⁶ A politika tanulmányozása során alkalmazott elméletek jellemzően szoros összefüggésben állnak a vizsgálati megközelítésekkel. A csoportalapú (pluralista) irány, a rendszerelméleti, a racionálisválasztás-elméleti, valamint a diskurzuselméleti megközelítés egyaránt markáns és a többitől élesen különböző nézőpontot kínál. Az egyes megközelítésekre jellemző elméletekből más és más előfeltevések, kutatási témák és kutatási kérdések következnek.

A politikatudósok szerszámosládájában a korábbi művek és az elméletek mellett fogalmak is lapulnak. Az alkalmazható eszközök harmadik részét tehát a *politikatudomány fogalomkészlete* (3) képezi. A politika tanulmányozása során a fogalmak elsősorban a vizsgált jelenségek lehetőség szerint pontos és félreértésektől mentes megragadására szolgálnak. Erre már csak azért is nagy szükség van, mert az emberi viselkedés és a társadalmi élet kutatható jelenségei gyakorta egyáltalán nem *tárgyak* a szó hétköznapi értelmében. A társadalomtudományok – köztük a politológia – az esetek többségében nem (elsősorban és kizárólag) fizikai síkon létező, konkrét, kézzelfogható dolgokat, hanem elvont és összetett képződményeket vesznek górcső alá. Gondoljunk csak a liberális demokrácia, az állami szuverenitás, a politikai részvétel vagy a pártrendszer kutatására, és hasonlítsuk össze egy löszfal, egy üreginyúl-populáció, egy égitest, egy kémiai vegyület vagy egy fertőző megbetegedést okozó baktériumtörzs vizsgálatával. A példa talán önmagában is képes érzékeltetni, hogy mekkora jelentőséggel bírnak a fogalmak a társadalomtudományi, így a politikatudományi kutatásokban, némileg túlmutatva a természettudományi vizsgálódásokban nekik jutó szerepen.

A megfelelő fogalmak kiválasztása, valamint azok alapos meghatározása, tudatos és pontos használata egyrészt a kutatási témák lehatárolása és más kutatási témáktól való elválasztása szempontjából alapvető fontosságú a politika tanulmányozása során. A fogalmak definiálása, következetes és akkurátus használata emellett a kutatás alá vont jelenségek jellemzőivel, különböző összetevőivel és tulajdonságaival kapcsolatos megállapításokat is pontosabbá, egyértelműbbé teszi. Vagyis miután meghatároztuk, hogy mit értünk például a hatalmi ágak elválasztása vagy a szólásszabadság alatt, akkor tudjuk azokat a liberális demokrácia jellemzőiként bevonni az elemzésbe.

A politikatudományi kutatások során alkalmazható fogalmak igen sokfélék. A politológia fogalomkészletét régóta használt és újabb keletű terminusok, más tudományágaktól átvett és „saját fejlesztésű” kategóriák, laikus társalgásokban is előkerülő elnevezések és speciális szakkifejezések együtt alkotják. Évezredes múlttal bír maga a *politika*, az *állam*, a *demokrácia* kategóriája. Ezeknél jóval fiatalabb az *általános választójog*, a *parlamentari bejutási küszöb* kifejezés. A szociológia szótárából került át a politikatudományba például a társadalmi réteg, az *elit* és a *szocializáció* fogalma. A pszichológia terminuskészletéből

¹⁶ A mikroszintű elméletek egyes politikai jelenségek jellegzetességeire vonatkozó egyedi magyarázatlehetőségek (például a 2016-os amerikai elnökválasztási küzdelem kimenetelét nagyban befolyásolták a közösségi média felületein megjelenő álhírek). A makroszintű elméletek viszont a politika világának egészét igyekeznek átfogni és általánosságban, egyetemes sajátosságok megállapításával jellemezni (például a politika rendszert alkot, elkülönül a környezetétől, bizonyos funkciókat lát el, stb.). A kettő között helyezkednek el a középszintű (mezoszintű) elméletek. A középszintű elméletek a politikai jelenségek egy adott csoportjával kapcsolatban kínálnak magyarázatot, és ezen magyarázatok megalkotását célzó empirikus vizsgálatok kereteit képezhetik (például a politikai erőszak bekövetkezésének valószínűsége szorosan összefügg az adott társadalom életkörülményeivel, vagyoni helyzetével).

az *attitűd* és a *sztereotípiá*, a közgazdaságtan fogalmai közül a *források elosztása* és a *bruttó hazai termék (GDP)*.¹⁷ Ugyanakkor a *kétpártrendszer*, a *homogén politikai kultúra elnevezések* a politikatudomány saját fejlesztésű fogalmainak tekinthetők. A *hatalom*, a *kormány*, a *szavazás*, a *politikus* kifejezések a hétköznapi élet különböző szinterein, családi körben, baráti társaságban, kocsmai eszmecserekből vagy az interneten folytatott társalgásokban éppen úgy előfordulnak, mint a tudományos konferenciákon. A *korlátozott állami főhatalom*, a *kabinetkormányzás*, a *szavazatok illékonyági indexe* vagy a *programorientált politikus* terminusok viszont már olyan, kevesek által ismert és használt speciális szakki-fejezések, amelyek jobbra csak a politológus szakma berkeiben, a folyóiratok cikkeiben és a szakkönyvek lapjain bukkannak fel.

A politikatudósok eszközkészletének negyedik részét a *módszerek* (4) alkotják. A tudományos kutatási módszerek a világ jelenségeinek alaposabb megismerését szolgáló eljárások, technikák és praktikák. Ezek is benne vannak abban a bizonyos szerszámosládában. A módszerek alkalmazásával a politika tanulmányozása egyrészt a mindennapi életben szerzett benyomásoknál tudatosabb és rendszerezettebb ismeretszerzési tevékenységgé alakul, másrészt a megállapítások és következtetések előállításának módja átláthatóvá, ellenőrizhetővé, megismételhetővé válik. Harmadrészt a hasonló eljárások követése összekapcsolhatóvá és összevethetővé teszi az egyes kutatásokat, ezáltal egységesebbé teszi a politika vizsgálatát. Negyedrészt pedig a széles körben használt módszerek átadható és megtanulható szakmai készségként működnek, így megfelelő erőfeszítés esetén – rendkívüli szellemi képességek nélkül is – lehetővé teszik a politika tudományos tanulmányozását az arra vállalkozók számára.

A politikatudományban alkalmazott kutatási módszereket három nagyobb csoportba sorolhatjuk az általuk megszerezhető ismeretek és adatok alapján.¹⁸ Az úgynevezett *kvantitatív* módszerek mennyiségi jellegű, számszerűsített ismereteket eredményeznek. A kvantitatív vizsgálatok elsősorban méréseket és számításokat foglalnak magukban, és főként statisztikai-matematikai eljárásokra épülnek. Céljuk ugyanakkor nem csupán a pontos, számszerű adatok előállítása, a mennyiségek és arányok leíró meghatározása, hanem az egyes, számszerűsített formában megfigyelt jelenségek közti összefüggések erősségének megállapítása. Jellemző rájuk, hogy sok megfigyelésre épülnek, nagy elemszámú vizsgálati mintákat alkalmaznak, sok adattal dolgoznak. Ez jelentheti akár több ezer – mondjuk a pártok támogatottságával kapcsolatos – kérdőív anyagának felhasználását is. Ugyancsak jellemző vonásuk, hogy a szigorú szabályok szerint összeállított minták vizsgálatával nyert megállapítások szélesebb körre is átvihető, általános(ítható) összefüggéseket tárnak fel. Kvantitatív módszerrel folytatott vizsgálat lehet annak tanulmányozása, hogy mennyi választási ígéret hangzik el egy adott választási kampányban, hogy ezeken belül milyen arányban vannak homályos és konkrét, illetve az életszínvonal emelésével, a közbiztonság javításával, az egészségügyi vagy oktatási rendszer fejlesztésével kapcsolatos ígérek. Továbbá, hogy a kormányon levő párt vagy az ellenzéki politikai erők fogalmazznak-e meg több ígéretet, hogy van-e összefüggés az adott párt helyzete (kormánypárti vagy ellenzéki) és az általa tett ígérek összetétele között (például az ellenzéki pártok ígéreteinek nagyobb

¹⁷ A más tudományágtól átvett fogalmak kérdéskörében több elemzés is született (lásd erről például LÁNCZI-TÖRÖK 2003, 20–21).

¹⁸ Vö. MARSH–STOKER 2010, 249–307.

részét teszik-e ki az életszínvonal emelésével kapcsolatos ígérek, mint a kormánypártét). Végül, hogy a győztes párt az általa tett ígérek mekkora hányadát teljesíti kormányzása során.

Az úgynevezett *kvalitatív* módszerek minőségi jellegű, a politikai folyamatok mélyebb megértését lehetővé tevő ismereteket eredményeznek. Az ilyen metódusú vizsgálatok a politika világának nem mérhető, nem számszerűsíthető vonatkozásaira irányulnak. Kevesebb megfigyelést tartalmaznak, kisebb elemszámmal dolgoznak, és általános (ítható) összefüggések helyett inkább egyedi, de árnyalt leírásokat kínálnak. Segítik a megfigyelt jelenségek részleteinek kibontását, a vizsgálatba bevont politikai szereplők sajátos nézőpontjának megismerését, céljaik és motivációik feltárását. Kvalitatív kutatási módszernek számítanak az adott kérdés érintettjeivel készített tudományos interjúk, egyes politikai események lefolyását vagy politikai csoportok működését testközelből megfigyelő, terepmunka keretében történő vizsgálatok, valamint – nagy többségükben – a szövegelemzések. A kvalitatív eljárások egy része, így például az interjú, az ismeretek megszerzése érdekében valamilyen fokú beavatkozással jár, míg másik része, így például a dokumentumok, beszédek, pártprogramok elemzése beavatkozásmentes metódus. Kvalitatív módszerrel folytatott vizsgálat lehet az adott választási kampányban tett választási ígérek egy részének tartomelemzése a főbb kulcsszavak és jelszavak, a gyakran alkalmazott kifejezések, szóképek és hasonlatok, a stílus és a beszédmód szempontjából. Ugyancsak kvalitatív módszerű vizsgálat lehet a választásokon induló pártok politikusaival készített interjú, amelyben a megkérdezettek arról beszélnek, miért pont az adott témákat érzik különösen fontosnak, vagy egy terepmunkás vizsgálat, amelyben egy választási rendezvényen összegyűlt tömeg reakcióit veszik szemügyre az egyes ígérek elhangzásakor.

A *komparatív* vagy *összehasonlító* módszerek a megfigyelt jelenségek közti hasonlóságokra és különbségekre fókuszáló ismereteket eredményeznek. A metódus alkalmazásával a politikai folyamatok, intézmények és berendezkedések sajátosságait egymásra vetítve, egymáshoz viszonyítva lehet megismerni. Ezek az összehasonlítások lehetnek időbeli (történeti) jellegűek (eltérő időszakok állapotait vetve össze), vagy párhuzamosak, egyidejűek (egyszerre létező képződményeket vetve össze). Maradhatnak egy adott ország keretei között, vagy lehetnek nemzetközi. Érinthetnek pusztán két, de akár jóval több politikai formációt is. Fókuszálhatnak csupán egy, de akár sok szempontra is. Lehetnek egyediek, esettanulmány-jellegűek, de akár dolgozhatnak nagy elemszámmal, hosszú idősorokkal és komoly adatmennyiséggel is. Összehasonlító vizsgálat lehet az 1990-es és a 2010-es hazai országgyűlési választás ígéreteinek összevetése vagy az 2017-es francia nemzeti gyűlési választások és a 2018-as hazai parlamenti választások során tett ígérek közti hasonlóságok és különbségek felmérése. De akár az Egyesült Államok politikai életének két meghatározó politikai ereje, a Demokrata Párt és a Republikánus Párt összes, a 20. századi elnökválasztási kampányok során megfogalmazott választási ígéretének összehasonlítása egymással, valamint a további, kisebb pártok (például libertariánusok, zöldek) ígéreteivel.

A politikatudományban alkalmazott három fő módszercsoportba tartozó eljárások a konkrét kutatások során sok esetben egyszerre alkalmazva, egymással vegyítve vannak jelen.¹⁹

¹⁹ A politika tudományos vizsgálata során ugyanakkor ezek mellett a széles körben bevett módszerek mellett helyenként sor kerül kísérletekre, „laboratóriumi” és „terepen végzett” ellenőrzött megfigyelésekre is. Vö. MARSH–STOKER 2010, 308–324.

Zárásként említést érdemel, hogy a kortárs politikatudományi kutatások számára a *digitalizáció* jelensége komoly lehetőségeket és jelentős kihívásokat egyaránt magában rejt. A digitálisan tárolt adatok ugyanis a világháló segítségével a korábbi időszakhoz képest jóval könnyebben hozzáférhetőek. A fontos szakkönyvek, a jelentős tudományos folyóiratok a digitális archívumokból néhány kattintással elérhetőek. A tudás megőrzésének új, informatikai alapú módozataival a fizikai távolság áthidalhatóvá, a példányok sokszorosítása könnyedén megoldhatóvá vált. A hozzáférhetőség ráadásul a tudományos tudásanyag feldolgozott, rendszerezett és értelmezett adatai mellett a nyers, elemezhető adatokra is kiterjedt. A digitálisan tárolt hatalmas információmennyiség ugyanakkor legalább akkora kihívás, mint lehetőség a tudományok, így a politikatudomány számára. A rendkívüli adatbőség, a *Big Data korszaka* komoly dilemmákat és nehézségeket éppen úgy magával hozott, mint nyilvánvaló előnyöket. A nagyon nagy mennyiségű, nagyon nagy sebességgel változó, nagyon összetett és nagyon változatos elemekből álló adatállomány esetében ugyanis egyáltalán nem világos, hogy azt miként is lehetne *jól*, azaz megfelelő módon használni a tudományos vizsgálatok során.

Egyrészt egyáltalán nem magától értetődő, hogy a nagyméretű, komplex, gyorsan változó (elavuló és megújuló) adathalmaz mely része releváns a kutatások számára, és mely része haszontalan, felesleges *zaj* csupán. Másrészt még az érdeminek ítélt információk esetében sem mindig egyértelmű, hogy azok milyen módon hasznosíthatók, mit és hogyan mondanak el a társadalmi életéről, így a politika világáról. Harmadrészt igencsak úgy tűnik, hogy a digitálisan tárolt hatalmas adatállomány feldolgozása a jól bejáratott kutatási eljárásokkal nem, vagy csak igen korlátozott eredményességgel megoldható.

A Big Data realitásával szembenező vizsgálatok lefolytatása éppen ezért sok esetben kifejezetten újszerű technikai apparátust, a korábbiaktól eltérő hozzáállást és megváltozott összetételű szakmai tudást kíván meg a kutatóktól. Már most is mutatkoznak arra vonatkozó jelek, hogy a korábban kiemelten értékesnek tekintett tudományos-kutatói kompetenciákat (széles körű alapképesség, kiterjedt lexikális tudás, magas absztrakciós szintű gondolkodásra való alkalmasság, mélyebb összefüggések felismerésének képessége, magas szintű szövegértés és szövegalkotás) más típusú készségelemek (például a komplex technológiai környezetben való tájékozódás, technikai jellegű módszertani ismeretek, matematikai-informatikai kompetenciák) kezdik felváltani. Nem kizárható, hogy a közeljövőben bizonyos módszertani eljárások is teljesen átalakulnak vagy akár jelentőségüket veszítve végképp visszaszorulnak, átadva a helyüket más, a digitalizáció körülményeire szabott metódusoknak. Így például megvan az esélye, hogy a személyes, élőszóbeli megkérdezésen alapuló interjú vizsgálatokat kiváltják az emailben bonyolított kérdések és válaszok, illetve az informatikai eszközök közbeiktatásával folytatott videóhívások. A terepmunka, a részt vevő megfigyelés keretében végzett vizsgálatok személyesen szerzett észleleteit kiváltják a kamerával rögzített adatok. A személyes értelmezésre épülő szövegelemzést kiszorítja a szövegelemző szoftverek használata, a szöveges információk gépi intelligenciával történő kigyűjtése és feldolgozása.

Mindent összevetve tehát nagyon valószínűnek látszik, hogy a jelenlegi, de még inkább az eljövendő politikatudósok szerszámoszládjának tartalma alapvetően meg fog változni. Egyre reálisabb feltevés, hogy a politika tudományos vizsgálatára vállalkozók

eszköztárának szinte elmaradhatatlan tartozékává fognak válni az *adatbányászathoz*, *szövegbányászathoz* szükséges szerszámok, készségek és eljárások.²⁰

1.3. Összefoglalás

Az első fejezetben áttekintettük a politikatudomány palettájának főbb színeit és árnyalatait. Megismertedtünk a *politika* fogalmának három tartalmi részterületével: a (konfliktusos) politikai folyamatokra és szereplőkre vonatkozó *politicsszel*, a politikai intézményrendszereket és berendezkedéseket jelölő *polityvel*, valamint a politikai döntéseket és intézkedéseket lefedő *policyvel*. A politika tudományos kutatásának különböző irányvonalait először az alapján jellemeztük, hogy a három fogalmi terület közül melyikhez kapcsolódnak, vagyis a politika világának mely dimenziójára koncentrálnak. Ezt követően sorra vettük a politikatudomány vizsgálati megközelítéseit és más társtudományokhoz kapcsolódó, szakosodott aldiszciplínáit. Végezetül azt vettük szemügyre, hogy mi lapul a politikatudósok szerszámosládájában; mely elemek alkotják a politika vizsgálatának eszközkészletét. E témakörben a korábbi műveket, az elméleteket, a fogalmakat és a kutatási módszereket érintettük, valamint jellemeztük őket röviden szerepük és funkciójuk szerint.

Kulcsfogalmak

- társadalomtudomány
- politics
- polity
- policy
- vizsgálati megközelítés
- aldiszciplína
- tudományos elmélet
- kutatási módszer
- kvantitatív
- kvalitatív
- komparatív módszerek
- Big Data

Ellenőrző kérdések

- Mit jelent, hogy a politológia sokszínű tudományág? Milyen területeken, illetve milyen formákban mutatkozik meg a politikatudomány sokszínűsége?
- Mit jelent, hogy a politika háromdimenziós világ a tudományos kutatás számára?
- Melyek a politológia főbb vizsgálati megközelítései?

²⁰ Az adatbányászat nagyméretű és összetett adatállományok vizsgálata főleg automatizált eljárásokkal, algoritmusok alkalmazásával. Célja érdekes, értékes és értelmes összefüggések fellelése a kiterjedt adathalmazokban. A szövegbányászat jórészt az adatbányászat módszereire és eljárásaira épül. Ugyanakkor – attól eltérően – kizárólag szöveges dokumentumokban meglévő, kevésbé strukturált (nem számszerűsített) adatok begyűjtését, feldolgozását és elemzését célozza.

- Melyek a politikatudomány fogalomkészletének legfőbb jellemzői?
- Melyek a politika tudományos kutatása során alkalmazott alapvető módszerek, illetve módszercsoportok?

Irodalomjegyzék

- BAYER József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág.
- BIHARI Mihály (2013): *Politológia. A politika és a modern állam – pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- GAJDUSCHEK György – HAJNAL György (2010): *Közpolitika. A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*. Budapest, HVG-Orac.
- GOODIN, Robert E. – KLINGEMAN, Hans Dieter eds. (1996): *A New Handbook of Political Science*. Oxford, Oxford UP.
- LÁNCZI András – TÖRÖK Gábor (2003): A politikatudomány. In GALLAI Sándor – TÖRÖK Gábor szerk.: *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula. 2–13.
- MARSH, David – STOKER, Gerry eds. (2010): *Theory and Methods in Political Science*. 3rd Edition. London, Palgrave Macmillan.
- TÓTH Csaba – TÖRÖK Gábor (2003): Elméletek a politikatudományban. In GALLAI Sándor – TÖRÖK Gábor szerk.: *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula. 30–55.
- WEBER, Max (1998a): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In Weber, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris. 20–70.
- WEBER, Max (1998b): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In WEBER, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris. 70–126.

Vákát oldal

2. A politikai gondolkodás alapfogalmai

Nagy Ágoston

2.1. Politikai alapfogalmak

Ahhoz, hogy a politikáról való gondolkodás alapfogalmait tudományos elemzés tárgyává tegyük, bizonyos távolságból szükséges tekinteni rájuk. Hétköznapi használatuktól elvonatkoztatva lehetővé válik a közöttük lévő összefüggések bemutatása. A politika fogalomrendszerének tárgyalása különféle szellemi irányzatokhoz és tudományterületekhez kötődik. Megközelíthetjük őket leíró (deskriptív), előíró (normatív), történeti-szemantikai, végül kritikai oldalról.

2.1.1. Leíró megközelítés

A politika alapfogalmainak leíró megközelítése, amely a modern társadalomtudományokban uralkodónak számít, mindenekelőtt Max Weber (1864–1920) német szociológus munkásságához köthető. Weber a társadalomtudományok kulcsfogalmait ideáltípusokként fogta fel. Egy-egy ideáltípus konkrét, történeti, társadalmi, politikai jelenségek bizonyos közös jellemzőit domborítja ki, esetlegességeiket pedig figyelmen kívül hagyja. Az ideáltípusok az értékmentes, leíró tudományos elemzés segédeszközei. A német szociológus szigorúan elválasztotta egymástól a tudományosság területét (amelyet a problémák tárgyilagos megközelítése jellemez) és a politika világát (ahol bizonyos cselekvéseket írnak elő). Míg az előbbi azzal foglalkozik, ami a társadalomban „van”, tehát a tényekkel, addig az utóbbi a „lenni” világával, a kívánatosnak gondolt értékekkel. Ebben az értelemben a modern politikatudomány az alapfogalmait tekintve alapvetően leíró jellegű, vagyis az általánosításon keresztül létező politikai jelenségeket igyekszik megragadni.

2.1.2. Normatív megközelítés

A politika alapfogalmait a politikai filozófia hosszú tradíciója és a modern politikaelmélet is alapvetően normatív, azaz előíró módon kezeli. Nem a létező politikai valóság elemzéséhez keres fogalmi eszközöket, hanem eleve bizonyos – általában erkölcsi – értékszempontok alapján fogalmaz meg a politikai és társadalmi intézményekkel és gyakorlatokkal kapcsolatos elvárásokat. A politikai programokhoz, ideológiákhoz hasonlóan – bár azoknál magasabb elméleti szinten – a politikai alapfogalmak normatív megközelítései is arról beszélnek, hogy milyennek kellene lennie a politikának. Ezekben a megközelítésekben közös, hogy mind valamiféle lényegét vagy igazságot tulajdonítanak a politika alapfogalmainak.

A politikai filozófiában a fogalmak normatív használatának egyik leghíresebb példáját Platón, az i. e. 5–4. században élt görög bölcselelő felfogása szolgáltatja. Platón az egyes ideáknak, azaz tulajdonképpen fogalmi képzeteknek önálló létet, örök és változatlan lényegget tulajdonított, míg az érzéki, tapasztalható világ jelenségeiről úgy vélte, hogy azok csak a tiszta ideák hasonmásai, árnyképei. Platón az általa tökéletlennek tartott valósággal szemben az ideális állam koncepcióját dolgozta ki. A filozófiában gyökerező modern normatív politikaelméletek is egy-egy alapelv – mint például az igazságosság, az emberi jogok, a jólét – köré építkeznek és gyakran azzal az igénnyel lépnek fel, hogy általánosan érvényes magyarázatot nyújtsanak a politikai valóságról.

2.1.3. Történeti-szemantikai megközelítés

A politikai fogalmakat szemlélhetjük történeti-szemantikai oldalról is. Egyfelől szem előtt tartva azt, hogy az idők során a politikai-társadalmi nyelvhasználatban az egyes fogalmak milyen szerepet töltek be. Másfelől arra való tekintettel, hogy mi módon változott meg jelentésük az elmúlt évszázadok alatt. A régóta használt politikai fogalmak közül némelyek továbbra is közszájon forognak anélkül, hogy jelentésük komolyabban változott volna. Ugyanakkor új kifejezések is megjelentek, mint például a különféle ideológiák megjelölésére alkalmazott *izmusok*. Végül egyes régi fogalmak radikálisan más jelentéstartalommal bírnak napjainkban: például a korábban pejoratív értelemben alkalmazott *demokrácia* egyre inkább pozitív jelentést vett fel. A történeti megközelítések rávilágítottak arra, hogy a ma használt fogalmak jelentése, legyen szó tudományos szakkifejezésekről vagy a hétköznapi nyelvhasználatról, nem vetíthető vissza zavartalanul a múltba. Az egyes kifejezések tehát egy adott történeti helyzetben vagy egy konkrét politikai szövegen belül más és más, a maitól eltérő jelentéstartalmat vehetnek fel.

2.1.4. Kritikai megközelítés

A kritikai megközelítések értelmezése a mindenkor adott fogalmi világ, hatalmi elnyomás és társadalmi egyenlőtlenségek terméke. Egy-egy politikai közösség uralkodó fogalmai tehát az uralkodó társadalmi réteg, osztály, rassz vagy társadalmi nem érdekeit jelenítik meg. A kritikai elméletek célja így elsősorban az alapfogalmak mögött húzódó érdekekre és hatalmi viszonyokra való rámutatás. A társadalmi-politikai fogalmak kritikai olvasatának kezdeteit a német filozófus, Karl Marx (1818–1883) nagyhatású elméletétől számíthatjuk. Marx szerint a politika világa a különféle gazdasági-társadalmi hatalmat birtokló csoportok érdekeit fejezi ki, vagyis mindig az uralkodó osztály gondolatai számítanak irányadó eszmének. Marx megközelítése ideológiakritikai volt, a társadalmi-politikai fogalmiság mögött rejtőző elnyomó gazdasági hatalomra és ennek osztálykötöttségére igyekezett rámutatni. Más elméletek a gazdaság helyett egyéb tényezőket hangsúlyoznak. Michel Foucault, 20. századi francia filozófus például a politikai diskurzusokon keresztül intézményesített hatalom jelentőségét emelte ki, amely minden társas viszonyban tetten érhető. Véleménye szerint a nők szempontjait középpontba állító feminista megközelítések például arra mutattak rá, hogy a társadalmi-politikai rendszerek és ezek fogalmi univerzuma, alapvetően

a férfiak nők feletti dominanciáját tükrözi. Értelmezésük rávilágított arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek nem biológiai szükségszerűségek eredményeként alakultak ki, hanem kulturális alapon. A kritikai megközelítések az uralkodó fogalmak bírálatán túl, törekedhetnek olyan új fogalmiság kialakítására is, amely tekintettel van az elnyomott szociális rétegekre.

2.1.5. *A politika alapfogalmai mint lényegileg vitatott fogalmak*

A politikai és társadalmi kulcsfogalmakat elméleti és politikai alapállástól függően több oldalról is megközelíthetjük. A leíró és a történeti-szemantikai olvasatban közös, hogy mindkettő alapvetően a kulcskifejezések tárgyyszerű és értékmentes vizsgálatát tűzik ki célul. A normatív és kritikai megközelítések ellenben inkább politikai célokat igyekeznek tudományos eszközökkel, a politikai filozófia magas absztrakciós szintjén megvalósítani. A megközelítési módok közötti különbségek jórészt radikálisan különböző előfeltevéseiből és célkitűzéseiből fakadnak: a kulcsfogalmak deskriptív és történeti, normatív és kritikai megközelítései kölcsönösen kizárják egymást. A politikai fogalmakkal kapcsolatos definíciós nehézségeink lényegében abból erednek, hogy mind hétköznapi, mind tudományos, filozófiai használatuk esetén számolnunk kell azzal, hogy ezek alapvetően értékelő jellegűek és értékítéleteket hordoznak. Ugyan széles körben elfogadottnak számítanak, ám használatuk mikéntje a konkrét esetekben elkerülhetetlenül olyan vitákhoz vezet, amelyek végső soron eldönthetetlenek. Politikai fogalmaink jelentős része *lényegileg vitatott fogalom*, ami azt jelenti, hogy nem lehetséges a teljesen semleges és lezárt definíciójukat adni. Ezt szem előtt tartva azonban több, az adott célnak megfelelő és korlátozottan érvényes meghatározásuk lehetséges. A továbbiakban két nagyobb csoportra bontva tárgyaljuk a politikai gondolkodás kulcskifejezéseit. Egyrészt magáról a *politika fogalmáról*, ennek politikai filozófiai és társadalomtudományi megközelítéseiről lesz szó, másrészt az államról, valamint a *modern államfogalom* legfontosabb elemeiről: a szuverenitásról, az uralomról és a legitimitásról.¹

2.2. Politika

A *politika* fogalma az ógörögből származik, eredetileg a szabad városállamok, azaz a poliszkok ügyeit értették alatta. A több száz városállamban széttagozódva élő görögség politikai rendszereire az alkotmányok sokfélesége volt jellemző. Az egyes városállamok alkotmányaira, a politika mibenlétére irányuló rendszeres politikai gondolkodás elsőként Athénban, a filozófia keretei között indult meg. Az i. e. 4. században élt görög filozófus, Arisztotelész egyenesen úgy tartotta, hogy az ember *zoón politikón*, azaz *állami életre hivatott élőlény*, aki természeténél fogva törekszik a társas egyesülésre. A politika mibenlétének tanulmányozása hosszú évszázadokig, egészen a modern társadalomtudományok kialakulásáig, elsősorban a politikai filozófia keretei között történt. A filozófiai hagyomány kiemelkedő

¹ A fejezetben leírtak további tanulmányozása és tágabb kontextusba helyezése céljából lásd a következő munkákat: BRUNNER et al. 2004; GEUS–KUKATHAS 2004; HEYWOOD 1994; KLOSKO 2011; PACZOLAY 1998; PACZOLAY–SZABÓ 1984; WEBER 1987, 1998.

szerzőinek sorára, azaz kánonjára azonban a modern politikaelmélet és a politikatudomány is önmaga előzményeként tekint.

A politikát legtágabb értelemben egyfajta vezetői tevékenységként definiálhatjuk, amely az emberi közösségek életét rendező általános szabályok kialakításához kötődik. A politika középpontjában tehát a társadalmi ügyek, viszonyok értelmezése és elrendezése áll, így elkerülhetetlenül kapcsolódik az egyének és csoportok közötti konfliktusokhoz és – az együttműködésen keresztül – e konfliktusok feloldására tett kísérletekhez. Mindezen túl, szűkebb értelemben véve, egyes elképzelések a politikát egy-egy adott helyhez, például a nyilvánosság teréhez vagy egyes konkrét intézményekhez kötve fogják fel, míg mások inkább folyamatszerűségét hangsúlyozva úgy vélik, hogy a politika bármely társadalmi helyzetben megjelenhet.

A továbbiakban a politikáról alkotott elképzeléseket két nagyobb szakaszra bontva tárgyaljuk. Egyfelől szó lesz a politika jelenségét teoretikusan először megragadó politikai filozófián belüli két nagy, egymással szembenálló hagyományról, az *etikai* és a *realista* megközelítésről. Ezek mindmáig nagy hatást gyakorolnak a politikaelmélet és a politikai gyakorlat politikaképeire. Másfelől a politika vizsgálatában a filozófiai tradíciótól már eltávolodott modern társadalomtudomány három paradigmájának politikafelfogása kerül sorra: a hosszabb eszmetörténeti előzményekre visszatekintő *institucionalizmus* és *pluralizmus*, továbbá a 20. század második felében uralkodó *rendszerelméleti* megközelítés.

2.2.1. A politika a klasszikus politikai gondolkodásban: az etikai és a realista megközelítés

A politika etikai megközelítése

A rendszeres politikai gondolkodás kezdeteit az Athénban, i. e. 5–4. század fordulóján élt görög bölcselel Plátón és az i. e. 4. században alkotó tanítványa, Arisztotelész munkásságáig szokás visszavezetni. Mindkettejük gondolkodását a politika erkölcsi alapokon nyugvó felfogása jellemezte, ám ezt leszámítva politikaképük elméleti háttere és alkalmazott módszerük nagyon is különböző volt. Plátón politikáról való gondolkodásának középpontjában az *igazságosság* fogalma állt, amely a bölcsesség, a bátorság és a mértékletesség erőit foglalja keretbe. Az örök és változatlan ideákból levezetett hierarchikus eszményi államának vezetői a filozófuskirályok, őket követik a katonáskodó örök, végül a termelőmunkát végző többi polgár. Az igazságosság Plátón szerint egy olyan jól rendezett államban valósulhat meg, ahol nem csupán egyetlen népréteg, hanem az egész állam java kerül előtérbe, amihez az szükséges, hogy mindenki elfogadja a maga társadalmi helyét és feladatát. Ezt a tökéletes, ám az érzéki világban megvalósíthatatlan államelméletet sokan az utópikus gondolkodás ősként tartják. Plátón az ókori athéni demokrácia gyakorlatával szemben úgy vélte, hogy a politikai vezetés a tökéletes államban csak a filozófusokat illetné meg, akik valódi tudással és nem pusztán véleményekkel rendelkeznek az ideák világáról.

Arisztotelész a politika vizsgálatában elsősorban empirikus megfigyelésekre alapozta elméletét, azaz a megfigyelt adatokból vont le következtetéseit. A *Politika* című munkájához 158 görög városállam alkotmányának leírását gyűjtötte össze. Arisztotelész szemlélete teleologikus volt, úgy vélte, hogy a világban sajátos célszerűség uralkodik,

a dolgokat pedig a céljuk felől szükséges meghatározni. A logosz, a beszéd képessége révén az ember az élőlények közül egyedül alkalmas arra, hogy morális kategóriákat – mint a jó és rossz, igazságos és igazságtalan – fogjon fel. Erre való képessége családok, falvak, majd városállamok kialakulásához vezet, amelyek természet szerint előbbre valók az egyes embernél: a polisz a legmagasabb rendű közösség, amely a közjó megvalósítására jött létre. A polisz végső célja szerint az önmagában való elégségességre törekszik, „létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet”. Arisztotelész szerint az igazságosság, amit a jog szab meg, az állami életben gyökerezik. Azonban ő sem gondolta azt, hogy egy-egy politikai közösségnek minden ember teljes jogú tagja: úgy vélte, hogy természettől fogva elválnak egymástól az uralkodók és alattvalóik, illetve az urak, vagyis a szabad emberek és a szolgák. A városállam kormányzása a szabad és egyenlő polgárok vezetését jelenti, aminek kulcsfogalma a *frónézis*: a gyakorlati bölcsesség. Arisztotelész – Platónnal ellentétben – nem az ideális, ám megvalósíthatatlan, hanem a létező legjobb államot kereste a korabeli görög államalakulatok között. Összehasonlító vizsgálatok alapján tovább finomította az államformák már Platónnal is megjelenő tipológiáját, amely a különféle alkotmányokat az uralmon lévők száma (egy, több, sokaság) és az uralom minősége (helyes vagy elfajult) osztotta fel.

A kora középkor egyik legismertebb teológusa és filozófusa, Szent Ágoston (354–430) a teológia elsődlegessége felől közelített a politikai filozófia problémáihoz. Ember- és társadalomképe pesszimista volt: úgy vélte, hogy az ember embernek való alávetettsége, vagyis a politikai közösség hatalmi viszonyrendszere – az ember bűnbeesésének következménye – szemben áll az eredeti isteni akarral. A keresztény teológus szemléletét a világi és a lelki szféra kettősségének éles elválasztása uralta: az ember célja a történelmen kívül van, és bár a létező kormányzatok Isten által elrendeltek, egyik sem nyújthat örök biztonságot a politikai közösséget alkotó egyének számára. Fontosnak tartotta ugyan Isten szerepét és az antik korból örökölt erénykatalógust a keresztény állam politikai működése számára, ám a földi világ múlandóságát hangsúlyozva kiemelte, hogy a legmagasabb rendű közösség egyedül *Isten városában* valósulhat meg.

A politika etikai szótára, keresztény erényekkel kiegészülve került át a középkori gondolkodásba. A 13. századtól kezdve különösen Arisztotelész újra felfedezett művei hatottak termékenyítőleg a politikai gondolkodásra. Ennek az időszaknak az egyik legjelentősebb gondolkodója Aquinói Szent Tamás (1225–1274) domonkos szerzetes, skolasztikus filozófus és teológus volt. Ágoston pesszimista emberképével ellentétben Tamás – Arisztotelész hatására – úgy tartotta, hogy a politikai közösség természettől adott, az isteni rend része. A görög filozófustól az alkotmányok különféle formáinak tanát és a politikai erények jelentőségét is beillesztette elméletébe. A monarchiát tartotta a legjobb államformának, amelyben a pozitív tartalommal felruházott politikai közösség célja ismét az erényes élet: így az túlvilági üdvözülés elérése érdekében a keresztényi erények (hit, remény, szeretet) mellett a klasszikus politikai erények gyakorlása sem volt mellékes az emberek szemében.

A politika realista megközelítése

A politika etikai kategóriákon keresztül történő megközelítésével szemben már a kora újkorban megjelent a politika realista szemlélete. Ez a hagyomány napjainkig nagy hatással

van mind a politikaelméletre, mind a politikai gyakorlatra nézve. A realista megközelítés lényege, szemben a politika utópista és etikai megközelítésével, a politikai valóság törvényszerűségeinek megragadásában, sajátos normáinak felismerésében és a hatalom szerepének hangsúlyozásában áll.

A politikai eszmetörténet-írás a realizmus központi figurájának a firenzei diplomatát és író, Niccolò Machiavellit (1469–1527) tartja, aki *A fejedelem* című könyvében fektette le korának politikusával, az ideális egyeduralkodóval kapcsolatos elvárásait. Másik híres politikai munkája a vaskos *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről*. Ebben a (város-állam) köztársaság működtetéséhez szükséges feltételek biztosításával foglalkozott. *A fejedelem* az uralkodóknak szóló tanácsadó irodalom, a fejedelmi tükrök műfajába illeszkedik, meglátásait tekintve elüt a keresztény etikára épülő szövegektől. Machiavelli invenciója nem a politikafogalom újszerű használatában állt, hanem a politika mint saját törvényekkel és normákkal rendelkező autonóm jelenség megragadásában, az ismerős fogalmak újraértelmezésében. Kiindulópontja empirikus volt: hivatkozásai között reflektált korának politikai gyakorlatára, valamint történelmi példákra, viszont nem alkotott szisztematikus rendszert. A firenzei titkár úgy vélte, hogy mivel az emberek alapvetően rosszak, ezért az erényekhez való igazodás a politikában az eredményes cselekvés gátja. A politikai cselekvésről alkotott vélekedésének veleje a hatékonyság, lényege a hatalom megszerzésében és megtartásában áll, a kormányzáshoz szükséges politikai technika a tapasztalatok alapján leírt politikai világ törvényszerűségeihez igazodik. Machiavelli elfogadhatónak tartotta az erőszak alkalmazását is. Politikaképe dinamikus, fontos jellemzője a körülmények szüntelen változásához való alkalmazkodás és újítás. Azonban a fejedelem sem önkényesen, pusztán önértékétől vezérelve, hanem alattvalóinak érdekében cselekszik. Machiavelli bevezette a *relatív jó* fogalmát – amelyen a közösség javát kell érteni – a politikai cselekvés értékelésébe. A modern politikatudomány egyenesen úgy tekint Machiavellire, mint aki azzal, hogy elválasztotta a politikát az erkölcs és a vallás hagyományos racionalitásaitól, hozzájárult a politika modern fogalmának megszületéséhez. A politikai realizmus bevallottan egyik előképeként tekint Machiavellire.

A politikai realizmus elméletének kidolgozása Machiavelli mellett Thomas Hobbes (1588–1679) angol filozófus munkásságához köthető, aki a *Leviatán* című művében kifejtett elképzelésének kiindulópontjául a természeti állapotot jelölte meg. Ebben az emberek egyenlők és abszolút szabadok, az egyes ember testi és szellemi képességei révén nem emelkedik ki társai közül, nem válik uralkodóvá. Az embert vezető szenvedélyek; a nyereség, a dicsőség és a biztonság iránti vágy korlátok híján folyamatos viszályhoz vezet, így az egyes ember legfőbb természetes vágya az erőszakos halál elkerülése, az önfenntartásra törekvés, amit a természeti törvény ír számára elő. Ez az állapot „mindenki harca mindenki ellen”. Hobbes úgy vélte, hogy az ember biztonságra való törekvése az értelem révén felülkerekedik, és a béke alapelveinek követésére vezérli őt: az emberek egy szerződéssel minden hatalmukat visszavonhatatlanul egyetlen személyre ruházzák, hogy az garantálja biztonságukat, létrehozva a szuverént, aki az állam abszolút hatalmát testesíti meg. A hatalom kétségkívül fontos eleme az elméletnek, de eszközjellegű a béke és a politikai közösség rendjének garantálásához.

A politika kiterjesztő és realista értelmezését képviselte a német államjogász, Carl Schmitt (1888–1985). Schmitt szerint az *állam* fogalma előfeltételezi a *politikai* (*Das Politische*) fogalmát, amely az előbbinél szélesebb kategória, nincs intézményekre,

szervezetekre korlátozva. A *politikai* egy fogalmi kettősségre épül: a legintenzívebb, legvégsőbb ellentétre, a barát és ellenség felosztásra, amely nem hagy lehetőséget harmadik pozícióra, távolmaradásra. Legszélsőségesebb formáját a háború és a polgárháború jelenti. E kettősség által elméletileg bármely terület vagy dolog politikaivá alakítható. Schmitt felfogásában a politikai tér a harc logikája alapján szerveződik meg, a politikai cselekvés lényege pedig a határok megvonása.

A realizmust általában e megközelítés kritikusai, oly módon határozzák meg, mint amely a politikát a hatalomért folytatott szüntelen harcként képzei el. Míg egy-egy államon belül a politikusok és politikai erők igyekeznek maximalizálni hatalmukat, addig a nemzetközi politika világában az államok, nemzetállamok teszik ugyanezt saját érdekeikre tekintettel. A realizmus a modern politikaelméletben elsősorban a nemzetközi politikai viszonyok tárgyalásában merült fel magyarázó erőként. Az elmélet egyik legfontosabb képviselője, Hans Joachim Morgenthau (1904–1980), német-amerikai politológus szerint a politikát és a társadalmat az emberi természetből eredő objektív törvényszerűségek uralják, amelyek központi kategóriája a hatalmi érdek. A nemzetközi politikában az egyes államok, nemzetállamok saját önérdeküket követik, ezért ezeknek a törvényszerűségeknek a megértésével alkotható meg egy, a valósággal összhangban lévő politikaelmélet, amely a – fenti, realista értelemben felfogott – politika primátusára épül. Ebből következik, hogy – hasonlóan a Machiavelli által kifejtett, de alapvetően a politikai közösség belső ügyeire reflektáló elképzeléshez – a morál nem nyújt segítséget a nemzetközi politikában való eligazodásban.

2.2.2. *A politika a modern társadalomtudományokban: institucionalizmus, pluralizmus, rendszerelmélet*

Institucionalizmus

A politika institucionalista, azaz intézményi megközelítésének gyökerei Arisztotelészig nyúlnak vissza, aki az államformákat a minőségükre (jó és torz típusok) és az uralmon lévők mennyiségére (egy, kevesek, sokaság) tekintettel tipizálta. A szemlélet másik lényeges kutatója a francia Charles-Louis Montesquieu (1689–1755), aki hatalmas történeti és kortárs forrásanyagot mozgósítva különítette el az egyes kormányformák (monarchia, önkényuralom, köztársaság) természetét, vagyis azok objektív struktúráját és alapelveit, amelyet mai szóval talán *politikai kultúráként* jellemezhetnénk. Megkülönböztetett mérsékelt, azaz alkotmányos és despotikus kormányzati rendszereket, valamint jelentős és nagyhatású újítása a hatalmi ágak elválasztásának (törvényhozás, végrehajtás, bíraskodás) elmélete volt.

A politika modern, társadalomtudományi jellegű vizsgálata önmeghatározását tekintve igyekszik elszakítani magát az etikai terminusokban felfogott politika fogalomtól, sőt deklaráltan értékmentességre törekszik. A 20. század első felének politikai gondolkodására nagy hatást gyakorolt a politika intézményközpontú szemlélete, amely elsősorban az állam intézményeinek, voltaképpen a politika keretrendszerének empirikus elemzésével foglalkozott. Ezek a vizsgálatok alapvetően az egyes államok alkotmányos jellegzetességeit tették vizsgálatuk tárgyává, különös tekintettel a hatalommegosztás és a jogalkotás működésére. A megközelítéssel kapcsolatos kritika elsősorban a politika leszűkítő értelmezését

és az állami intézmények formalista leírását vette célba. A szemlélet államközpontúsága sok társadalmi jelenséget a politika körén kívülre rekesztett (például a társadalmi mozgalmakat, forradalmakat), és nem adott magyarázatot a nemzetközi politika világára sem, amelynek kaotikus világában nem létezett az államhoz hasonló stabil intézményrendszer.

Pluralizmus

A politika pluralista felfogása egy, a nyugati liberális demokráciák, leginkább az angolszász demokráciák működése kapcsán kialakított modern elméleti megközelítés. Előzményei között tarthatjuk számon a francia Alexis de Tocqueville-t (1805–1859), aki az amerikai demokráciáról szóló empirikus leírásában kiemelte az államon kívül nagy számban szerveződő különféle polgári társulások szerepét a többség zsarnokságának megakadályozásában. A modern pluralizmus legfontosabb alakjai olyan 20. századi társadalomtudósok, mint a brit Harold J. Laski és az amerikai Robert A. Dahl. Laski elmélete, amely közel állt szociáldemokraták törekvéseihez, elsősorban az állami szuverenitás mindenhatósága ellen irányult. Elgondolása szerint az állam funkcióiban korlátozott, szükséges a hatalom decentralizálása. Dahl ezzel szemben az amerikai demokrácia tapasztalataiból építkezett. Modelljét *poliarchiának*, azaz sokközpontú hatalomnak nevezte, amelynek előfeltételét az egymás mellett létező különféle autonóm társadalmi szervezetek létében találta meg. A poliarchia a hatalom olyan összetett rendszerét jelenti, amely által az állami szervek korlátozva vannak hatalmuk kizárólagossá tételében. A pluralizmus szociológiai szemléletéből adódóan nagy jelentőséget tulajdonít az egyes társadalmakat alkotó csoportok és egyének eltérő érdekeinek és értékeinek. E társadalmi közösségek saját érdekeik és értékeik maximalizálása miatt kapcsolódnak be a politikába. A pluralizmus felfogása szerint a hatalom szétoszlik többféle szereplő között, egyetlen egyén vagy politikai, társadalmi csoport sem rendelkezik kizárólagos politikai hatalommal, így annak sokféle alapja lehet. Az elmélet képviselői úgy gondolták, hogy a különböző érdekek végső soron összeegyeztethetők a politikai intézményeken keresztül, így mindenki számára optimális kompromisszum érhető el anélkül, hogy bárki is hátrányba kerülne. Mivel az elmélet alapvetően a nyugati demokráciák működésének normál állapotához igazodik, így ezek körén kívül kevés létjogosultsággal rendelkezik, hiszen többek között kizárja a politikából az erőszakot és az olyan témákat, amelyekben nem lehetséges alkukon és tárgyalásokon keresztül kompromisszumos döntést elérni.

Rendszerelmélet

A politika rendszerelméleti vagy strukturalista-funkcionalista megközelítése az amerikai politikatudományban formálódott ki több elméleti modell és empirikus elemzés tapasztalatainak ötvözésével. A rendszerelméleteket a politikatudomány nyelvére David Easton (1917–2014) amerikai politológus ültette át az 1950-es években. Easton a politikát a politikai rendszer és környezete viszonyában vizsgálta; úgy vélte, hogy a rendszer egyensúlya bár a valóságban sohasem állhat fent, az elméletalkotás eszközeként mégis feltételezhető. Többször módosított modelljében megkülönböztette a külső, azaz nemzetközi, és a belső,

társadalmi-gazdasági környezetet, amelyek igényeket (demand) támasztanak és támogatást (support) biztosítanak a politikai rendszer felé (input), amely egy szelekciót követően döntésekkel, valamint ezek kikényszerítésével csatol vissza az előbbiekhez (output). Az igényekre adott válaszok újabb igényeket hozva létre egy állandó körforgásban működő folyamatként modellezhetők.

A magyar társadalomtudományokra is nagy hatással volt Niklas Luhmann (1927–1998) német szociológus rendszerelmélete, aki a politikát a társadalom egyik funkcionális alrendszereként fogta fel. Úgy vélte, hogy a szociális rendszerek, köztük a társadalom, alapvetően kommunikációs folyamatokból épülnek fel, amelyek az emberi érintkezésekből jönnek létre. A modern társadalmat strukturálisan ezek a funkcionálisan differenciálódó alrendszerek alkotják, amelyek a különbségre vagy kettősségre építő vezérlő szabályrendszerek, szakszóval *bináris kódok* mentén működnek. Például a tudomány bináris kódja az igaz/hamis, a jogé a jogos/jogtalan, a vallási alrendszeré pedig a transzcendencia/immanencia. A politikai rendszer orientációját meghatározó pozitív/negatív értékpárt nehezebben lehet ilyen egyértelműséggel megtalálni, Luhmann kései munkáiban arra jutott, hogy a politikai alrendszer esetében ez a kormány/ellenzék kettőssége.

2.3. Állam

Az *állam* csakúgy, mint az államfogalom és annak különféle elemei történeti képződmény. Maga a szó csak a 18. század végén vált széles körben ismertté az európai nyelvekben. Magyarországon a latin *status* kifejezést először az *álladalom* szóval, majd a 19. század második felétől egyre inkább az *álladalom*, majd az *állam* fogalmával adták vissza. Az állam rendszeres vizsgálatára törekvő tudományos diszciplína az államtudomány, amely a modern államfogalom által lefedett jelenségre irányul, és maga is a 19. század második felének terméke. Az állam modern fogalmának kialakulása hosszú történelmi fejlődés eredménye, különféle elemei évszázadok során absztrahálódtak, és kapcsolódtak össze a ma ismert kifejezésben.

2.3.1. Az államfogalom korai története

Az ókorban leginkább a *poliszt* használták, amelyen városállamot értettek, ám ez is több jellemzőt egyesített magában: magát a várost és területét, polgárainak közösségét, *alkotmányát*, vagyis a közhatalom szerkezetét. A szó a római államelméletbe *civitas* alakjában került át, amelynek meghatározásában a felsoroltak mellett a római polgárjog kapott jelentős szerepet. A római szerzők, mint Marcus Tullius Cicero (i. e. 106–43) egy további kifejezést is alkalmaztak, a *res publicát*, amely eredetileg a közt érdeklő ügyeket jelentette, de hosszú ideig használatban volt a politikai intézményrendszer és a politikai közösség megjelölésére is. A középkorban a rómaiaktól örökölt *regnum*, amely mennyiségileg több város vagy tartomány összességét, minőségileg a politikai közösség egy fajtáját, a monarchiát jelentette. A politikai esztétörténet a modern államfogalom kialakulásának történeti leírásában kitüntetett helyet szentel Machiavellinek. Bár a firenzei titkár a *status* olasz népvulvi megfelelőjét a *stato* szót – a politikához hasonlóan – alapvetően a korszakban bevett

jelentéstartományban használta, egyes munkáiban a kifejezés modernhez közeli jelentése is megjelent, így kapcsolva össze elvontabb szinten a politikai hatalom és a terület feletti uralom jelentéseit.

2.3.2. *A modern államfogalom*

A modern államfogalom kialakulásában jelentős mérföldkönek számít Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1830) idealista jogfilozófiája. Hegel a történelem menetében észszerűséget feltételezett, és ennek keretei között képzelte el a társadalmi-politikai intézmények fejlődését. Ennek alapegysége a család mint érzelmi közösség. Második foka a polgári társadalom, amely konfliktusos jellegű, és alapvetően a szükségletek és érdekek uralják. Végül a harmadik fok az állam mint az erkölcsiség képviselője, amelynek keretei között az egyén képes szabadsága megvalósítására. A német gondolkodó határozottan elkülönítette és szembeállította egymással a polgári társadalmat és az államot, ami a mai politikai gondolkodás egyik alaptétele. Az állam és annak bürokráciája tehát a különféle egymással versengő társadalmi-gazdasági szféra felett álló, felsőbb szervezet, amely az általános érdekeket fejezi ki.

A modern bürokratikus állam, a hatalom, az uralom és a legitimitás összefüggéseit a német szociológus, Max Weber tárgyalta paradigmátikus érvennyel. Weber szerint az állam uralmi szervezet, olyan a jogrend alapján, üzemszerűen működő politikai, igazgatási intézmény, amelynek hivatali apparátusa egy adott felségterületen képes érvényre juttatni a legitim fizikai kényszer (tehát az erőszak) monopóliumát. Az államot, legalábbis modern formájában, öt jellemzője alapján ragadhatjuk meg.

- Főhatalommal, azaz szuverenitással rendelkezik;
- nyilvános jellegű, szemben a társadalom magán- vagy csoportérdekeket képviselő intézményeivel;
- legitim módon;
- egy adott területen;
- egy meghatározott népesség fölött gyakorolja a hatalmát.

Az állammal kapcsolatos elképzeléseket tehát a *szuverenitás*, a *hatalom*, az *uralom*, és a *legitimitás* fogalmaival együtt szükséges tárgyalni.

2.3.3. *Állam és szuverenitás*

A modern államfogalom kialakulására legnagyobb hatással a *szuverenitás*, azaz a *főhatalom* fogalmának tisztázása volt. A kora újkori politikai gondolkodásban a *szuverenitás* fogalmának elméleti megalapozása a feudális állam széttagoltságára válaszul született meg az abszolutista államelméletek keretei között. A következőkben a modern szuverenitásfogalom kialakulásának azokat a lépcsőfokait vesszük sorra, amelyek a modern politikai filozófiára a legnagyobb hatást gyakorolták.

Bodin és a modern szuverenitásfogalom születése

Jean Bodin (1530–1596) francia jogász politikai filozófija a katolikusok és a hugenották (protestánsok) között dúló vallásháborúk árnyékában született. Bodin úgy vélte, hogy a háborúk káosza a széttagolt feudális rend következménye, és ebben a helyzetben egyetlen tesületnek, hatalmi tényezőnek sincs akkora befolyása, hogy válságos időkben másokat a maga uralma alá rendeljen. Elméletében – amely az abszolút monarchia gyakorlati igazolására szolgált – ugyanakkor absztrakt módon kezelve a problémát, általános érvennyel lépett fel, a szuverenitás, a legmagasabban álló, alattvalók felett gyakorolt abszolút, megoszthatatlan, örökös uralom mellett, amelyet praktikusán az uralkodó vagy egy uralkodó csoport testesíthet meg. A szuverén különféle jogokkal rendelkezik, amelyek közül a legjelentősebb, hogy pozitív jogot alkothat. A szuverén teljesen független alattvalóitól, egyedül Istennek tartozik felelősséggel, hatalma tulajdonképpen tőle származik. Bodin szerint a szuverént nem kötik a létező törvények vagy a szokásjog, még saját törvényei sem, egyedül a pozitív jog felett álló örök és változtathatatlan természetjog jelent korlátot számára. Az elmélet a különféle szintű, egymással párhuzamosan létező hatalmak decentralizált feudális viszonyrendszerét számolta fel, és helyébe az állam, a szuverén uralkodó által egybefogott atomizált egyének elvont közösségét állította.

Hobbes abszolút szuverenitása

A kora újkori szuverenitáselméletek másik kiemelkedő teoretikusa Thomas Hobbes (1588–1679) angol filozófus volt. Fő művét, a *Leviatánt* (1651) Bodinhez hasonlóan egy zűrzavaros korszakban, az angol polgárháború idején írta. A mű fő célja egy, az anarchia elkerülését szolgáló politikaelmélet kidolgozása volt. Hobbes pesszimista emberképéből adódóan a természeti állapotot a folytonos háború időszakaként képzelte el, ahol az „emberi élet magányos, csúnya, állatias és rövid”, az ember legfőbb törekvése pedig önmaga biztonságának megteremtésére irányul. Az emberek értelmüktől vezérelve szerződésre lépnek egymással a tartós béke és biztonság érdekében. Így hozva létre a polgári társadalmat, amelyben lemondanak a természetes szuverenitásukról; az önvédelmen kívül, minden jogukat átruházva a szuverénre, aki ezután alattvalóitól függetlenül, korlátlanul gyakorolja hatalmát. Hobbes leírásában a szuverénnek kevesebb korlátja van, mint Bodin elméletének esetében: a szabad és egyenlő egyének a társadalmi szerződéssel önkéntesen mondanak le jogaikról a hatalomgyakorló javára. Az uralkodóval nem kötnek szerződést, így az nem is tartozik nekik felelősséggel, egyedül a természeti törvényeket köteles betartani. A világi felsőbbség korlátlanságából következik, hogy annak az egyház is alá van rendelve. Az abszolút szuverén által biztosított külső és belső béke lehetőséget teremt azonban a magánélet szabadságára, a gyarapodásra, testületek létrehozására is, továbbá a jog által nem szabályozott kérdésekben az emberek szabadon dönthetnek. Politikai különvélemények megfogalmazására, *pártok* létrehozására azonban – tekintve, hogy a szuverén abszolút és oszthatatlan – nem terjed ki a szabadságuk. Hobbes absztrakt államát mint mesterséges személyt, amelynek feje az uralkodó, a testét pedig az alattvalók alkotják, az ószövetségi tengeri szörny, a Leviatán jelképezi.

Locke és a szuverenitás korlátai

John Locke (1632–1704) angol politikai filozófust a liberalizmus egyik előfutáraként, az alkotmányos gondolkodás jelentős képviselőjeként szokás emlegetni. A szuverenitás szempontjából munkássága elsősorban a főhatalom és az állam korlátainak felmutatása miatt volt jelentős. Locke szerződéselméleti keretben gondolta tovább a szuverenitás és az állam problémáját, Hobbesszal ellentétben úgy vélte, hogy a kiinduló természeti állapotban a természet törvényei által rendezett szabadság és egyenlőség uralkodott, ahol az ember munkájával teremtette meg magántulajdonát. A szerződés szükségességét az egyének magántulajdonának védelme indokolta, mivel a pénz és vele a tulajdon megjelenése egyre egyenlőtlenebb megoszlása konfliktusokhoz vezetett. Az emberek ezért politikai közösséggé, polgári társadalommá egyesülve létrehozták az államot, majd a többségi elv mentén a politikai intézményeket. E keretek között az egyén mégsem veszíti el természetes jogait (az élethez, szabadsághoz, tulajdonhoz), hiszen az állam és a politikai intézményrendszer feladata éppen ezek garantálása. Locke elkülönítette egymástól a törvényhozó és végrehajtó hatalmat úgy, hogy az előbbinek tulajdonított elsőbbséget, továbbá hangsúlyozta ezek kölcsönös ellenőrző funkcióját is. Mivel Locke szerint minden hatalom megbízáson alapul, azaz a polgári társadalomtól és az azt alkotó egyénektől nem idegeníthető el, ezért az emberek természetes jogainak sérelme esetén vissza is vonható (ellenállás joga).

Rousseau és a népszuverenitás

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) genfi filozófus gondolkodása radikálisan különbözik a korábban említett elméletalkotóktól. Felfogása a francia forradalom szellemi hátterére is nagy hatást gyakorolt. Rousseau a civilizáció folyamatát vizsgálva úgy vélte, hogy a természettől való távolodás az erkölcsök romlásával járt, miközben a természeti állapot mindig harmonikus volt. Ennek ellenére úgy vélte, hogy visszatérés az ideális világba nem lehetséges. A magántulajdon kialakulásával megjelent a társadalmi egyenlőtlenség, ezzel együtt az egyének másoknak való alávetettsége. Ezért van szükség társadalmi szerződésre, amely létrehozza a polgári szabadság állapotát. Rousseau demokratikus-republikánus felfogásában kulcsfontosságú szerepet töltött be a népszuverenitás gondolata, amely úgy a modern államelméleti gondolkodásra, mint a demokratikus és nacionalista mozgalmakra jelentős hatást gyakorolt. Eszerint a főhatalom mindig a népnél marad, a kormányzottak voltaképpen azonosak a kormányzókkal. Kényszerűségből – tekintve, hogy az állam mérete nem ad lehetőséget a főhatalom közvetlen gyakorlására – létrejöhetnek képviselői szervek, ám ezek szuverenitása mindig csak származékos marad, hiszen a népszuverenitás tana szerint a főhatalom nem idegeníthető el és nem osztható meg. A főhatalom az általános akarat (*volonté générale*) megtestesítője, amely tulajdonképpen a közérdekkel azonos, nem pedig az egyes egyének akaratának összességével.

2.3.4. Állam, hatalom, uralom, legitimitás

Hatalom és uralom

A hatalom és az uralom problémája a politikai gyakorlatban mindig fontos szerepet töltött be, ennek ellenére részletes vizsgálatokra csak a modern társadalomtudományok kialakulásával került sor. A *hatalom* és *uralom* fogalmi mind a hétköznapi, mind a tudományos nyelvben gyakran összecsúsznak. Max Weber azonban világosan elkülönítette egymástól a hatalmat és az uralmat. A kettő közül a *hatalom* a tágabb fogalom, amely nem csupán a politikai szféra és az állam vonatkozásában érvényes. Lényege, hogy egy adott társadalmi kapcsolaton belül esély van arra, hogy valaki a saját akaratát keresztülvigye – akár kényszerrel, akár meggyőzéssel – az esetleges ellenszegülés ellenére is. Az állam esetében a hatalom elsősorban a törvények megalkotásában és kikényszerítésében nyilvánul meg, amelynek végső esetét az erőszak alkalmazása jelenti.

Az *uralom*, azaz *autoritás* összetettebb fogalom, minden társadalmi rend hosszú távú fennmaradásának előfeltétele. Azt jelenti, hogy az uralmat gyakorlók parancsainak az emberek engedelmeskednek, ami egyben szükségessé teszi a hatalom tartós megszervezését. Az állam a gyakorlatban akkor rendelkezik autoritással, ha képes fenntartani a közrendet, valamint olyan törvényeket alkot, amelyeknek az állampolgárok engedelmeskednek. Az engedelmeskedés oka sokféle lehet, ám az uralom stabilitását megnöveli, ha az alávetettek belsőleg is jogosnak ismerik el a rájuk vonatkozó előírásokat. Az *autoritás* szorosan kapcsolódik a *legitimitás* fogalmához, amely szintén hosszú esztörténeti előzményekre tekint vissza, ám az alább tárgyalt formájában csak a modern társadalomtudományok foglalkoztak vele részletesen.

A legitimitás és forrásai

A *legitimitás* fogalmát el kell választani a *legalitástól*, azaz *jogszerűségtől*. A *legitimitás* tág értelemben az *uralom*, egy adott politikai rezsime elismerését, elfogadását jelenti az alávetettek részéről. Esztörténeti előzményeit tekintve a kifejezés eredetileg az uralkodók hatalmával és tekintélyével kapcsolatban merült fel, amelyet hosszú ideig Istentől eredeztettek. A kora újkori politikai gondolkodásban jelent meg az az elképzelés, amely a legitim politikai rendet a társadalmi szerződéshez kötötte. Bodin és Hobbes elméletében már a kormányzatot létrehozó szerződés létrejöttével megvalósult a legitimitás kritériuma, amennyiben felbomlik a kormányzat, az a polgárháborús természeti állapot kiszolgáltatottságába való visszasüllyedést is jelenti. Locke esetében a szerződéssel megszülető politikai társadalom a természeti törvény végrehajtásának korábban minden egyes egyént megillető jogát ruházza át a közösségre, a politikai hatalom tehát nem a szerződéssel jön létre, hanem már az állami létet megelőzően is létezik. Az átruházás kulcsfontosságú a legitimitás szempontjából: ahhoz, hogy megfelelően menjen végbe, vagyis legitim politikai rend alakuljon ki, a természetjog elveinek tiszteletben tartásán túl az egyének kifejezett vagy hallgatóságos beleegyezésére van szükség. Locke felfogásából következik, hogy abban az esetben, ha a kormányzat elveszti legitimitását – tehát nem képes a közösség tagjainak biztonságát, valamint azok jogait garantálni, illetve nem a természet törvényeivel összhangban mű-

ködik –, lehetőség van engedetlenségre és a kormányzat megváltoztatására. Ez egy új, legitim politikai rend létrehozását is jelenti, ami nem vonja maga után a polgári társadalom megszűnését. Rousseau számára a központi kérdést az jelentette, hogy hogyan biztosítható a kormányzat működése, „ha olyannak vesszük az embereket, amilyenek, a törvényeket pedig, amilyenek lehetnek”. Elméletében eltávolodott a természetjogi alapoktól: úgy vélte, hogy a társadalom jogi berendezkedése alapvetően megállapodások eredménye, amelyek azonban nem járhatnak az ember szabadságáról való lemondással. Az egyén pedig kizárólag az ilyen megállapodásokon alapuló törvényes hatalomnak tartozik engedelmességgel. Az egyének közötti politikai egyenlőséget létrehozó társadalmi szerződés létrejöttének feltétele a beleegyezés. Az egyének – mindenki közvetlen demokratikus részvételének formájában – először létrehozzák az oszthatatlan főhatalmat, amely az általános akaratot reprezentálja, majd megalkotják a kormányzatot, amelynek működése a szuverén által alkotott törvényeknek van alárendelve.

A legitimitás modern elméletei normatív és deskriptív megközelítéseket különböztetnek meg. A normatív megközelítések esetében arról van szó, hogy az államnak a legitim uralom megtartása érdekében magának is legitim módon, azaz bizonyos elveknek (természetjog, alkotmányosság stb.) és feltételeknek (a polgárok biztonságának, jogainak, anyagi jólétének garantálása stb.) megfelelően kell működnie. A legitimitás kora újkori modelljei alapvetően normatív modellek, és a szuverenitás problémájához hasonlóan a mai napig meghatározóak az államról és társadalomról folytatott politikai filozófiai diskurzusokra nézve. A normatív megközelítések elsősorban arra igyekeznek válaszolni, hogy melyek azok a politikai intézmények, illetve az ezek keretei között megszülető döntések, amelyek az engedelmesség formáit tekintve (utasítás, parancs) elfogadhatók a társadalom tagjai számára. Felmerül a kérdés, hogy min alapul a normativitás: egyesek szakértők szerint a kormányzottak (alattvalók, állampolgárok) beleegyezésén, más vélemények, például az utilitaristák szerint a hasznosság elvén, vagyis a lehető legtöbb ember számára elérhető legnagyobb boldogságon. Végül léteznek olyan vélemények, amelyek szerint a normativitás alapja a demokratikus eljárásokon nyugvó legitimitás.

A legitimitás deskriptív megközelítése ismét csak Max Weber nevéhez köthető. Weber hangsúlyozottan igyekezett elkerülni, hogy a legitimitással kapcsolatban normatív kijelentéseket tegyen. Nem arra volt kíváncsi, hogy ideális esetben min kellene alapulnia az uralomnak, és hogyan kellene működnie egy legitim politikai rendnek, hanem arra, hogy egy ilyen rend történetileg és a saját korában, azaz a 20. század elején valójában min alapul. Weber az uralmi formák és az azokat megalapozó legitimitás különféle formáit különítette el abból a szempontból, hogy mivel igazolja magát az uralom, tehát mi az alávetettek legitimitáshitének alapja. Legitimnek az olyan érvényesnek elfogadott uralom minősül, aminek törvényességében és jogosságában hisznek. Weber uralmi típusai ideáltípusok, tiszta formájukban egyetlen konkrét történelmi államalakulatra sem jellemzőek, azok egyes jellemzői a létező rendszerekben általában keverten fordulnak elő. A legitim uralom lehet tradicionális, karizmatikus és racionális jellegű. Az egyes uralmi formák fontos eleme az úr és az elkülönülő igazgatási csoport viszonya. A tradicionális uralom alapja az áthagyományozott rend és szokások szentségén, illetve az úr személyes méltóságához kötődő lojalitáson alapul. A emberek azért tartják legitimnek a hagyományos uralmat, mert a történelem igazolja érvényességét, így olyan érzést kelt, mintha mindig létezett volna. Fajtaikat tekintve lehet *gerontokrácia*, illetve *patriarchalizmus* (utóbbi szerkezetében nincs elkülönült igazgatási

csoporthoz), *patrimonializmus* (az úr személyéhez kötődő igazgatási csoporttal), végül *rendi* (hűbéri vagy a rendi hatalommegosztásra épülő) uralom. A hűbéri uralmi rendszerben az úri hatalmi jogok és az ellátásukhoz szükséges gazdasági feltételek részben át vannak ruházva az igazgatási csoportra (általában a nemességre). A *karizmatikus* uralom alapja a karizma (kegyelmi ajándék), amely alatt egy-egy rendkívüli tulajdonságokkal felruházott személy kiemelkedő képességeit értjük. A karizmatikus uralom csak annyiban számít legitimnek, amennyiben a személyes karizma beigazolódik, ugyanis ez a feltétele annak, hogy az alávetettek szabadon elismerjék az úrral (a vezérrel) kapcsolatos kötelességeiket. A gyakorlatban a karizma fenntartása személyi kultuszon keresztül lehetséges. Ellentétben a másik két formával, az uralomnak e típusa – személyhez kötöttsége révén – érzelmi alapú és nem gyakori. Az uralkodó a rendszer stabilitását csak a másik két forma valamelyikének saját rendszerébe integrálva tudja elérni. A modern államiságra leginkább jellemző a *legális-racionális* uralom, amelynek alapja a legalitásba, a pozitív jog érvényességébe, azaz a törvények uralmába vetett hiten alapul. A legális uralom gyakorlásának feltétele a szakképzett hivatalnokokból álló, szabályokhoz kötött ügyvitelen alapuló, jól körülhatárolt illetékeséggel rendelkező hivatali gépezet. Ezen belül az igazgatási eszközök és gazdasági-anyagi feltételeik teljes szétválasztása érvényesül, azaz egy elkülönült bürokratikus igazgatási csoport (bürokrácia) alakult ki.

2.4. Összefoglalás

A modern politika- és államelméleti gondolkodás politikai filozófiai tradíciójában gyökerező alapfogalmainak megismerése nem csupán a politikával és az állammal teoretikus vagy empirikus keretek között foglalkozó szakemberek számára elengedhetetlen, de majdan a közsférában elhelyezkedő, felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók számára is. Az absztrakt politikai gondolkodás történetének és kulcsfogalmainak tanulmányozása elsősorban propedeutikai funkcióval bír: célja, hogy bevezesse az olvasót a társadalomtudományi gondolkodás kialakulásának történetébe, miközben egységes keretet kínál az állam és a politika különféle diszciplínákra töredezett, szaktudományos vizsgálatának megismerkedéshez. Rávevethet az állami és társadalmi életet rendező jogszabályok mögötti kimondott és kimondatlan premisszák értelmére, jelentőségére és összefüggésrendszerére vagy akár a politikai viták háttérében meghúzódó eltérő értelmezési hagyományokra. Ugyanakkor a politikai gondolkodás történetének tanulmányozása rávilágít arra is, hogy a jelenben használt fogalmaink a múltból erednek; kialakulásuk, mai jelentésmezőjük sok évszázados, sőt évezredes változás és folyamatos fejlődés eredménye.

Kulcsfogalmak

- politikai alapfogalom
- lényegileg vitatható fogalom
- politika
- a politika etikai megközelítése
- a politikai realista megközelítése
- állam

- hatalom
- uralom
- szuverenitás
- abszolút szuverenitás
- korlátozott szuverenitás
- népszuverenitás
- legitimitás
- tradicionális uralom
- karizmatikus uralom
- legális uralom

Ellenőrző kérdések

- Melyek a *politika* fogalmának etikai és realista megközelítésére jellemző alapvető szemléleti jegyei?
- Melyek a modern államfogalom legfontosabb elemei?
- Melyek a legjelentősebb különbségek Hobbes és Locke szuverenitásfelfogása között?
- Mi a különbség a *hatalom* és *uralom* fogalma között?
- Melyek a legitimitás forrásai, illetve az ebből fakadó uralmi típusok Max Weber szerint?

Irodalomjegyzék

- BRUNNER, Otto – CONZE, Otto Werner – KOSELLECK, Reinhart Hrsg. (2004): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. I–VIII/2. Stuttgart, Klett-Cotta.
- GEUS, Gerald F. – KUKATHAS, Chandran eds. (2004): *Handbook of Political Theory*. London – Thousand Oaks – New Delhi, Sage.
- HEYWOOD, Andrew (1994): *Political Ideas and Concepts: An Introduction*, Basingstoke, Palgrave.
- KLOSKO, George ed. (2011): *The Oxford Handbook of the History of Political Philosophy*. Oxford, Oxford UP.
- PACZOLAY Péter (1998): *Államelmélet I: Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, Korona.
- PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté (1984): *A politikaelmélet rövid története*. Budapest, Kossuth.
- WEBER, Max (1987): *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*. I. Budapest, KJK.
- WEBER, Max (1998): *Tanulmányok*. Budapest, Osiris.

3. A politika szereplői: a politikus és az állampolgár

Pál Gábor

3.1. A politika szereplői: egyének, csoportok, szervezetek

Bár magától értetődő, kiindulópontként mégis érdemes rögzíteni: a politika emberek által végzett tevékenység. A politika szereplői egyrészt valós személyek: egyének és csoportok, azaz individuálisan és kollektíven cselekvő emberek. A politikának ugyanakkor hasonlóképpen fontos szereplői az emberek által létrehozott és működtetett szervezetek, testületek és intézmények.

A politikában cselekedni képes szereplőket *politikai aktoroknak* is nevezik. A politika aktorai tehát egyfelől – a fentiek értelmében – férfiak és nők, idősek és fiatalok, vagyosok és nélkülözők, képzettek és kevésbé képzettek, tisztségeket betöltők és tisztségekkel nem rendelkezők. A politika szereplői másfelől a pártok, a parlament, a kormány, az önkormányzatok, a civil szervezetek és a szakszervezetek. Ám ezeket a szervezeti aktorokat közelebbről szemügyre véve végső soron itt is szervezeteket alkotó, szervezeti keretben, szervezeti eszközökkel cselekvő embereket fogunk találni.

A modern politikára általánosságban jellemző, hogy a politikai aktorok köre a korábbiakhoz képest jelentősen kibővült. A 18. század végétől elindult társadalmi folyamatok eredményeként a társadalmak többsége jelenleg már nem válik élesen ketté politikai jogokkal rendelkező és nem rendelkező személyekből álló csoportokra. A népképviselői országgyűlések kialakulása, a választójog fokozatos kiterjesztése, a politikai tisztségek betöltése előtti út megnyitása nyomán átjárhatóvá vált a határ a *nép* és a kormányzó *elit* között. A társadalmak széles rétegeinek választóvá és választhatóvá válásával az országok lakossága és politikai közössége egyre inkább egybeesett. A 20. század során a korábban abból kizárt tömegek is beléptek a politikába. A politikai véleménynyilvánítás kereteinek és fórumainak megszilárdulása, a szabad nyilvánosság, majd a tömegmédia létrejötte egyfelől ösztönzője, katalizátora, másfelől velejárója, hozadéka is volt ennek a folyamatnak.

A több egymást követő hullámban lezajlott demokratikus átalakulás eredményeként a közéletben és a politikai döntéshozatalban való részvétel a Föld államainak többségében sokak számára hozzáférhetővé vált. Természetesen a nem-demokratikus rezsimek, az autoritárius rendszerek és a totalitárius diktatúrák minden eszközzel igyekeztek (és igyekeznek továbbra is) gátolni a társadalmak nagyobb részét kitevő rétegek tényleges politikai aktorrá válását, próbálták (és próbálnak) falat emelni a kormányzók és kormányzottak közé. Ám még ezzel együtt is, a világ egészét tekintve az elmúlt kétszáz év egyértelmű tendenciája, hogy a politika szereplőinek személyi köre jóval kiterjedtebb, sokszínűbb és összetettebb lett.

A nagy területű és jelentős népességű modern államokban ugyanakkor bevett gyakorlattá leginkább az a megoldás vált, hogy a politikai közösség tagjainak csupán egy része

foglalkozik hivatásszerűen a közügyekkel. A felmerülő politikai kérdések, a megoldásra váró problémák jó részében politikai tisztségeket viselő személyek járnak el a tisztségeket nem viselők nevében, akik csak ritkábban és kisebb mértékben folynak bele a közéletbe. Vagyis, a modern demokráciák alapvető működési elve szerint egy meghatározott kör *képviseeli* a társadalom egészének érdekeit, intézi annak ügyeit, jár el a más irányú munkatevékenységet végző rétegek nevében vagy azok helyett.

Ennek megfelelően a jelenkori politika általános és alapvető jellemzője, hogy a társadalom a politikai cselekvés szempontjából többé már nem uralkodókra és alattvalókra,¹ hanem *politikuskokra* és *állampolgárookra* oszlik. Az alábbiakban a politikai szereplőinek e két kategóriájával foglalkozunk részletesebben.

3.2. A hivatásos politikus

3.2.1. A hivatásos politikus alakja

A hivatásos politikus a modern politika meghatározó szereplője. Alakjának ugyanakkor nem csupán társadalmi megítélése ellentmondásos; jelenléte és szerepe a tudomány számára is számos kérdést felvet. Ilyen, egyáltalán nem könnyen megválaszolható kérdés, hogy a modern hivatásos politikus alakja (1) *mikor alakult ki*, mikor nyerte el ma ismert formáját? Működése (2) *miben és mennyiben újszerű*, miben és mennyiben különbözik történeti előképeitől? Szerepe (3) *miben és mennyiben különbözik* az államhatalmat megtestesítő és működtető *más csoportok* (bírák, katonák, hivatalnokok) szerepétől? Tevékenysége (4) *miben és mennyiben különbözik más politikai szereplők* (eseti tanácsadók, megbízással dolgozó szakértők, aktivisták, állampolgárok) tevékenységétől? Végezetül pedig (5) *miben ragadható meg* az a *sajátos szakmai tudás, kompetencia*, amellyel rendelkezik?

Ezekre a kérdésekre elsőként Max Weber adott tudományos igényű, tételesen kifejtett válaszokat *A politika mint hivatás* című, 1919-es, nyomtatásban is megjelent előadásában. Gondolatai, kategóriái és megállapításai ugyan közel száz évesek, mégis jelentős megvilágító erővel és máig ható érvénnyel rendelkeznek. Ezért a továbbiakban elsősorban az ő koncepciójára alapozva vesszük végig a hivatásos politikus alakjának homályos, vitás, az elméleti megismerés számára is kihívásokat rejtő pontjait.

A *hivatásos politikus* ma ismert formájának *kialakulását* (1) Weber a *modern állam létrejöttéhez*, a népképviselői országgyűlések, pártok és választások léteéhez köti. Mivel ezek a fejlemények országonként, régiónként, politikai-földrajzi térségenként eltérő időpontokban jelentek meg, ezért konkrét periódusra (adott évtizedre vagy adott évszázad meghatározott időszakára) szűkített, egyetemesen érvényes időpont-meghatározást nem ad. Közel száz év elteltével mi is csak annyit tudunk tenni, hogy nyugtázzuk: a hivatásos politikus jelenlegi formájának kialakulására a politikai fejlődés ütemében, azaz a hamarabb modernizálódó és demokratizálódó európai és angolszász politikai rendszerekben már a 19. század má-

¹ Természetesen vannak kivételek, azaz továbbra is léteznek a modernitás előtti jegyeket őrző hagyományos és abszolút monarchiák. Ilyen jellegű állam a parlament, pártok, választások, valamint a népnek felelős kormány nélkül működő Szaúd-Arábia, a Perzsa-öböl térségének néhány kisebb arab állama (Omán, Katar), illetve a Borneó szigetének északi részén található, ugyancsak kis területű Brunei Szultánság.

sodik felétől kezdődően, míg a később modernizálódó és demokratizálódó egyéb politikai rendszerekben a 20. század során került sor.

A *hivatásos politikus működésének újszerűsége* (2) Weber nyomán abban ragadható meg, hogy történeti előképeinek zömétől eltérően *foglalkozásszerűen és kizárólagosan* űzi a politikai tevékenységet. Vagyis a politikai és hatalmi folyamatokban való részvétel számára nem születési előjog, a társadalmi helyzetéből adódó kötelezettség, és nem is pusztán az általa ellátott feladatok egyike, hanem a munkája, az élethivatása és az egyedüli szakmai ténykedése. A hivatásos politikusok tehát egy karakteres *foglalkozási csoportot* alkotnak. Ugyanakkor az is elmondható róluk, hogy egy, a korábbiaknál sokkal jobban körülírható és azonosítható *szakma* képviselőiként működnek egy, a korábbiaknál sokkal *önállóbb politikai intézményrendszer* keretei között. A társadalmak fejlődése ugyanis magával hozta az azt alkotó szférák (más kifejezéssel: alrendszerek) szétválását, elkülönülését. A modernitás előtti társadalmakban a vallás, a tudomány, a jog, a gazdaság, a közigazgatás és a politika számos módon és számos formában összefonódott. A fejlődő és egyre bonyolultabbá váló modern társadalmakban azonban ezek a szférák feladatmegosztási logikát követve elváltak egymástól. A jog, a gazdaság, a közigazgatás, a politika alrendszerei egy-egy fontosabb feladatkör, egy-egy funkció(csoport) végzésére rendezkedtek be. A politika a hatalmi-irányítási feladatkörre, a célkitűzés és a társadalmi problémamegoldás funkció(csoport)jára szakosodott. Ehhez viszont önálló, kifejezetten erre a funkcióra kalibrált intézményrendszer kellett, és kifejezetten erre a feladatkörre specializálódott, *professzionális*, azaz szakszerű tevékenységet végző személyi állományra volt szükség. A modern politikai intézményrendszer ebből adódóan egyre inkább elkülönült a vallás, a tudomány, a jog, az igazgatás, a gazdaság intézményrendszerétől. A politikusi hivatás ezzel párhuzamosan önálló szakmává vált, és fokozatosan levált a vele korábban szorosan összefonódott egyéb szerepekről és tevékenységekről.² Ennek megfelelően a mai értelemben vett hivatásos politikusok többsége – történelmi előképeitől eltérően – egy idő után egyszerre már csak egy szerepet töltött be: többé nem volt politikusi tevékenységével párhuzamosan egyben vallási vezető, tudós, jogász, hivatalnok, földbirtokos, iparmágán, esetleg újságíró is.

A *hivatásos politikus állami működésben betöltött szerepe* (3) – ismét csak a jeles német tudós koncepciójára támaszkodva – a célok meghatározásában, a döntéshozatalban, a vezetésben ragadható meg. A hivatásos politikus az, aki *irányítja*, vezérli az állami gépezet működését. Szerepe ezen a ponton érzékelhetően elválik az állami hatalmat megtestesítő és gyakorló egyéb csoportokétól. Azok ugyanis alapvetően végrehajtói szerepkört töltenek be; feladatuk elsősorban az utasítások fegyelmezett követése. Weber egy hasonlaltal élve olyan *üzemhez* hasonlította a modern állam működését, amelyben a politikusok az *igazgatók*, míg az állami apparátus tagjai az *alkalmazottak*: a *művezetők* és a *munkások*. Érdekesség, hogy modelljében a bírói kar és a hadsereg is a bürokratikus állami apparátus részét képezi, azaz szerepkörét tekintve nem sokban különbözik a hivatalnokok csoportjától. Koncepciója ugyanakkor egyéb tekintetben is szembeállította az *irányító politikusokat* és az államot működtető engedelmes feladatvégzőket. Hangsúlyozta, hogy a politikusok tevékenységének szükségszerű velejárója az elfoglaltság, a különböző célok és elvek iránti szenvedélyes elköteleződés, ám az államhatalom végrehajtó szerepköreit betöltőknek a politikai célok, elvek és döntések irányában pártatlannak és szenvedélymentesnek kell

² POKOL 1993, 64.

maradniuk. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy a politikai vezetők és politikai irányvonalak változása közepette, azaz személycserék és kormányváltások esetén is fennmaradjon az állam működésének folytonossága, kiszámíthatósága, töretlen stabilitása.³

A mai értelemben vett *hivatásos politikus tevékenysége* (4), mint arra Weber rámutatott, elsősorban *abban különbözik* más politikai szereplők tevékenységétől, hogy *professzionális és főfoglalkozás-jellegű*. A német társadalomkutató szerint a politikai cselekvés egyfelől vezetés, illetve a vezetés befolyásolása. Másfelől törekvés a hatalomból való részesedésre, illetve a hatalom – államok, politikai szervezetek és társadalmi csoportok közti – megosztásának befolyásolására. Vannak, akik ebben a tevékenységben csupán *alkalmilag* vesznek részt. Ráadásul nem *hivatásosként*, nem szakmaszerűen, csupán *amatőrként* politizálnak. Vannak olyanok is, akik már rendszeresebben, komolyabb idő- és energiárfordítással, bizonyos ismeretek és készségek birtokában és (esetleges) ellenszolgáltatás, anyagi juttatás fejében végeznek politikai tevékenységet. Ám ezt vagy a megélhetésüket biztosító tevékenység mellett, önkéntesen, önszorgalomból vállalt pluszfeladatként, vagy meghatározott és rövid időre szóló megbízással, vagy egyéb munkájuk mellett (részmunkaidőben) teszik, azaz *mellékfoglalkozás-szerűen* végzik politikai ténykedésüket. A harmadik csoportba azok tartoznak, akiknek a politika teszi ki a teljes munkaidejét; akik a szükséges szakmai tudással felvértezve, a kapcsolódó ismeretek és készségek széles körének birtokában üzik ezt a tevékenységet.

A politika *alkalmi* szereplői az állampolgárok. Ők azok, akik sok esetben csak négy-évenként (vagy még akkor sem) élnek a lehetőséggel, hogy belefolyjanak a hatalmi viszonyok alakításába azáltal, hogy elmennek szavazni. Úgyszintén ők azok, akik emellett esetenként népszavazásokon, politikai gyűléseken, lakossági fórumokon, tüntetéseken vesznek részt, vagy aláírnak egy petíciót. A politika *mellékfoglalkozású* szereplői a pártok aktivistái és a civil szervezetek önkéntesei, a politikai és kormányzati szervezetek által foglalkoztatott eseti tanácsadók és egyéb háttéremberek, a másodállásban szakmai anyagokat készítő kutatók, a csupán meghatározott ügyek megoldásába bevont, meghatározott feladatok ellátására szerződött szakértők. Mindkét cselekvői körtől elkülöníthetők a politika *főfoglalkozású* szereplői: a hivatásos politikusok, így a parlamenti képviselők, a pártok és parlamenti frakciók alkalmazottai, a polgármesterek, a miniszterek, a miniszterelnöki és a köztársasági elnöki tisztség betöltői.

A hivatásos politikusok sajátos *szaktudását jelentő kompetenciák* közül (5) Weber két fontosabb csoportot emel ki. Ez a két kompetenciacsoport jól kapcsolható a politikai tevékenység általa vázolt két fő területéhez. Az első a hatalomért vívott harchoz, a hatalomból való részesedés megszerzéséhez, a hatalom megosztásának befolyásolásához szükséges ismeretek és készségek halmaza. A német szerző ebbe a csoportba a társadalmi érdekek eredményes képviselésének, a felvállalt törekvések győztes ügyekké tételének *ügyvédi* képességeit, a szónoklás, a hatásos nyilvános megszólalás, a megfelelően forgatott szavak *demagógi* képességeit, valamint a támogatásszerzés (stábépítés, pénzgyűjtés, szavazatszerzés) és a vetélytársakkal szembeni előnybe kerülés „*vállalkozói*” képességeit sorolta. A második csoport a vezetéshez, az államgépezet irányításához szükséges ismeretek és képességek köre, amit valamivel rövidebben tárgyalt. Azonban soraiból így is kibontható, hogy megítélése szerint az állam és a politika mint *egész* átlátásának képessége, a döntés

³ WEBER 1998, 173–176.

és a döntéssel járó felelősség vállalásának képessége, az államgépezet tényleges működésének terepen szerzett ismerete, valamint a beosztottak, a végrehajtók, az államapparátus engedelmességének biztosítása a politikusok legfőbb *vezetői* kompetenciái.

3.2.2. Politikustípusok

A hivatásos politikusok társadalmi háttérük, motivációik és az általuk betöltött feladatkörök alapján különböző típusokba sorolhatók. A politikatudomány számos erre szolgáló típustant, számos politikustipológiát alkotott. Az ezekben megjelenő kategóriák a megértés elősegítése érdekében világosan elkülönített, tiszta típusokat vázolnak fel. A valóságban azonban ezek az ideáltípusok ebben a tiszta, egyértelmű formában nem, vagy alig lehetők fel. Ahogy a maga módján minden ember, úgy – a maga módján – minden politikus egyedi jelenség, a csak rá jellemző tulajdonságokkal. A legtöbb politikai aktor esetében keverednek az egyik vagy másik típus jellemző vonásaiként leírt attribútumok. A politikustipológiák alkalmazása elsősorban annak a megállapításában segít, hogy az adott politikus az egyedi vonásokból kirajzolódó, általánosabb összkép alapján milyen karakterjegyekkel rendelkezik, és így melyik a típusba sorolható.

Az egyik nagy hatású és máig gyakran elővett politikustipizációt maga Weber alkotta meg a korábbiakban hosszasan ismertetett gondolatmenetében. A német társadalomkutató a politikával főállásban foglalkozó személyek két fő típusának a *politikáért élő* (1) és a *politikából élő* (2) politikust tekintette. Bár az elnevezések értékkülönbséget, a „jó” és a „rossz” politikus közti erkölcsi alapú megkülönböztetést sugallnak, Weber valójában semleges, leíró értelemben használta két kategóriát.

A *politikáért élő* politikus (1) alakját a történelmi előképekhez jobban kapcsolódó, (már) hivatásos, de (még) nem eléggé professzionális szereplőként jellemezte. Megállapította, hogy az ebbe a típusba sorolható személyek valamely számukra fontos *ügy* képviselője céljából kezdenek politizálni, ugyanakkor nincsenek ráutalva a politikai tevékenységgel szerezhető bevételre. Ez egyfelől azért lehetséges, mert anyagilag függetlenek a politikától, vagyis egyéb bevételi forrásokkal rendelkeznek, másfelől pedig azért, mert a máshonnan szerzett jövedelmük független a munkatevékenységüktől, vagyis azt *járadéki* jelleggel mindenképpen megkapják. Ezek a feltételek azonban szinte csak a komoly vagyonnal, aktív közreműködésük nélkül is folyamatos bevételt termelő gazdasági érdekeltségekkel rendelkező személyek számára adottak. A *politikából élő* politikus (2) ezzel szemben nem rendelkezik sem máshonnan szerzett jövedelemmel, sem jelentős magánvagyonnal, ezért arra törekszik, hogy a politikai tevékenységből tartós megélhetésre tegyen szert. Weber koncepciója szerint ez a típus képezi a hivatásos politikus modernebb, valóban és minden szempontból professzionális válfaját. A politikából élő politikusnak ugyanis a politizálás nem csupán a munkája, de a szakmája és az egyedüli bevételi forrása is. Megélhetése tehát elsősorban hozzáértésétől, szaktudásától, valamint az ezekből következő teljesítményétől függ. Mivel az elszámoltatás legkésőbb a választások során elkövetkezik – ami akár az állásának elvesztését is jelentheti –, rá van kényszerítve szakmai kompetenciáinak és politikusi teljesítményének javítására, de legalábbis megfelelő szinten tartására.

A politikáért élő politikus anyagi függetlensége végső soron a szavazók ítéletétől való függetlenség bizonyos mértékét is maga után vonja. Az első típusba tartozó személyek

megélhetése egy választási vereség esetén sem kerül veszélybe. Az ide sorolható politikusok éppen ezért akár figyelmen kívül is hagyhatják a közvélemény elvárásait, a népszerűsítésért, és kizárólag az adott ügyre koncentrálnak végezhetik tevékenységüket. Ugyanakkor kompetenciáik fejlesztésére, a „jó”, a társadalom széles rétegének tetsző politikusi teljesítményre sincsenek igazán rákényszerítve. További fontos pont Weber gondolatmenetében, hogy pusztán azért, mert a vagyonos személyből lett politikus nincs közvetlenül ráutalva a politikából szerzett bevételre, még nem feltétlenül fogja félretenni a magánérdekeit, nem feltétlenül fog lemondani az anyagi helyzetének további javításával kecsegtető lehetőségekről és ellenállni a korrupció csábításának. Ennek a fordítottja is igaz: a politikából élő politikus sem pusztán önös céljaira, az önmagáról való gondoskodásra koncentrálnak. Tevékenységében a szavazók elvárásainak folyamatos szemmel tartása és az újráválasztásához szükséges népszerűség megszerzésére való törekvés mellett éppen úgy megjelenhet valamely ügy elkötelezett, odaadó szolgálata is. A vagyontalan személyből lett professzionális politikai szereplő nem pusztán és szükségszerűen elvtelen, könnyedén korrumpálható „megélhetési” politikus. Sokkal inkább egy, önnön szakmai kompetenciától és politikusi teljesítményétől, valamint a közvélemény ítéletétől egzisztenciálisan is függő, fizetett tisztségviselő.

A 20. század során a legtöbb államban egyértelműen többségbe kerültek a politikából élő politikusok. A jelenlegi politikában ez számít a meghatározó, domináns típusnak. Az eltolódás jól jelzi, hogy a modern politika a korábbi formáknál abban az értelemben is demokratikusabb lett, hogy már nemcsak a befolyásos és vagyonos rétegekből, a társadalmi-gazdasági elitből verbuválódnak, de akár szegényebb sorból, a „nép egyszerű gyermekei” közül is kikerülhetnek az államok vezetői.

Egy másik, jóval későbbi, ám a politikatudományban ugyancsak gyakran idézett és alkalmazott politikustipológia megalkotása Michael Laver és Norman Schofield nevéhez fűződik. A szerzőpáros a *programorientált* politikus (1) és a *hivatalorientált* politikus (ideál) típusát különböztette meg. Ez a felosztás bizonyos vonásaiban emlékeztet (és épít) a weberi kategóriákra, ugyanakkor a politikusok társadalmi háttere helyett elsősorban a politikusok motivációira koncentrálnak. A politikusok eltérő típusokba való besorolását két szempont alapján tárgyalja: egyrészt, hogy az adott személy tetteinek mi a fő mozgatórugója, másrészt, hogy az adott politikus milyen célokat követ, mire törekszik tevékenysége során.⁴

A tipológia szerint a *programorientált* politikusok (1) vagy politikai eszmények, értékek és elképzelések nevében, azok hirdetése, terjesztése, megvalósítása céljából lépnek a politikai porondra, vagy konkrét csoportok, rétegek, közösségek érdekeit kívánják képviselni. Az ide sorolható politikai szereplők karakteres meggyőződéssel és/vagy kidolgozott cselekvési tervvel rendelkeznek, amit nem adnak fel a választók körében szerzett népszerűség kedvéért. A programorientált politikusok két altípusba sorolhatók. Az *érték-* vagy *ideológiaorientált* (1.1.) altípus elsősorban valamely elvont érték, elv, eszme vagy világnézet képviselője iránt érez elhivatottságot. Az *érdek-* vagy *csoportorientált* altípus (1.2.) valamely közösség képviselője, annak igényeit megfogalmazva, mintegy lobbistaként működik. Ugyanakkor mindkét altípusra egyaránt jellemző, hogy elsődleges céljuk valamilyen markáns politikai tartalom (eszmény, identitás, akarat) megjelenítése és a politikai

⁴ LAVER–SCHOFIELD 1990, 36–48.

döntéshozatal érdemi formálása. A politikai tisztség, a hatalmi pozíció megszerzését csupán szükséges feltételnek, egyszerű eszköznek tekintik programjuk megvalósításához.⁵

A *hivatalorientált* (2) politikusok számára ezzel szemben a politikai tisztség megszerzése önmagában vett cél. Az idesorolható politikai szereplők elsősorban és alapvetően a közhivatali pozíciók megszerzésére és megtartására törekednek. Ez előnyöket (hatalmat, kapcsolatokat, pénzt) biztosít számukra, ami örömet okoz nekik, mivel a sikeresség, a hozzáértés és az elismertség érzésével jár. Hivatalyszerzésre irányuló törekvéseik mélyén tehát összetett egyéni-érzelmi motivációkat találunk. Mivel a politikai pozíciók betöltéséhez a demokratikus rendszerekben a választópolgárok kegyeinek elnyerése szükséges, ezért a hivatalorientált politikus felvetéseit, javaslatait a közvélemény elvárásainak rendeli alá. A szavazóknak kínált programja tehát végső soron csupán egy eszköz, amely hozzásegíti a közhivatal elnyeréséhez. Programpontjai, javaslatai nem tartalmi értelemben, önmagukban fontosak számára; nem megvalósításuk, hanem az általuk megnyerhető szavazatok miatt propagálja őket.⁶

A *programorientált* politikusok tehát a civil szervezetek önkénteseihez, az elhivatott politikai aktivistákhoz hasonló motivációkkal tevékenykednek. Ha jelöltként megmérettetik magukat a választásokon, csupán azért akarnak győzedelmeskedni, hogy megvalósíthassák programjukat. A *hivatalorientált* politikusok ezzel szemben a sikercentrikus, ambiciózus karrieristák motivációival bírnak. Csupán azért állítanak és hirdetnek meg egy programot, hogy ezáltal megnyerhessék a választást.⁷

A politikustípusok kapcsán harmadikként egy hazai szerző, Pokol Béla kategorizációja említhető.⁸ A magyar politológus tipológiája a politikusok eltérő erősségeit és eltérő feladatokra való szakosodását teszi a csoportosítás szempontjává. A felosztás tehát azt mutatja meg, hogy a politika hivatásos szereplői adottságaiknak megfelelően milyen szerepkörök ellátására, a politikusi munka mely elemeire specializálódtak.

E logika alapján az első típus a *karizmatikus* politikus (1), akinek erőssége a beszéd, a kommunikáció, a nyilvánosság előtti fellépés, a tömegek szimpátiájának kivívása, támogtatásának elnyerése. Tevékenysége során éppen ezért alapvetően szónoki képességeire és meggyőző erejére épít. Feladatköre, amelyre mintegy specializálódik, hogy egy adott párt vagy mozgalom *arcává* válva hatást gyakoroljon a választók tömegeire, hogy sokak szemében hitelesnek, nagy formátumúnak, őszintének, erkölcsösnek, megbízhatónak feltűnve támogatást, szavazatokat szerezzen a vele azonosított politikai erőnek.

A *debattórtípusú* (2) politikusok nem a tömegek maguk mellé állításában, hanem a nyilvános politikai vitákban, a politikai ellenfelekkel vívott szópárbajokban jeleskednek. Erősségeik közé tartozik a gyors reagálás és az improvizálás képessége, a szellemesség, a kizökkenthetetlen magabiztosság, a humor. Mivel a szócsatákat jellemzően a parlament üléstermében és a médiában, azaz közönség előtt vívják, ezért ellenfeleik verbális manőverein kívül tudniuk kell figyelni az adott helyzet és helyszín sajátosságaira, a pártatlan megfigyelőkben kialakuló képre, és az elhangzottak tágabb kontextusára is. A debattórok tehát egyfajta *bajvívói* feladatkörre specializálódtak. Mivel elsődleges szerepkörük az ellenféllel szembeni harc, ezért nem lehetnek híján a keménységnek sem. Ám amennyiben

⁵ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2001, 6–7.

⁶ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2001, 6.

⁷ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2001, 7. Vö. LAVER-SCHOFIELD 1990, 36–48.

⁸ Lásd POKOL 1993.

fellépésükben a szerepük által megkívánt agresszivitás túlzó mértéket ölt, úgy működésük és megítélésük fokozatosan eltolódhat a *párt párbajhőse* szereptől a *párt ökle*, a *párt pit-bullja* irányába.

A *pártstratégia-típusú* (3) politikus tevékenysége jóval kevésbé látványos, sőt a szavazók számára sokkal kevésbé látható, mint az első két típus esetében. A háttérben ténykedő, az adott politikai erő *szürke eminenciásaként* működő politikusok elsődleges feladata a hosszú távú tervezés, az átfogó stratégia kidolgozása. Távlatos kérdések, így a szavazótábor kiszélesítését eredményező manőverek, a pártjuk ideológiai átpozicionálását lehetővé tevő eshetőségek, a négy vagy nyolc évvel később esedékes választások megnyeréséhez szükséges lépések foglalkoztatják őket. Pártjuk *agyaként* legfőbb erősségük a programokban való gondolkodás, a szükséges információk birtoklása és azok feldolgozásának képessége, valamint a döntések lehetséges kimeneteleinek mérlegelése.

Az *organizátortípusú* (4) politikus sem végez a szavazók számára jól érzékelhető, látványos tevékenységet. Szerepe azonban ezzel együtt is fontos. Feladata az adott politikai erő meghatározott helyi vagy országos szervezeteinek kiépítése, egyben tartása, hatékony működésének biztosítása. Az idesorolható politikusok jellemzően szervezői feladatkört látnak el a pártapparátusban vagy a parlamenti frakcióban. Elsődleges erősségük ennek megfelelően a szervezőkészség.

A *pártszakértő* (5) egy újabb, inkább a háttérben tevékenykedő politikustípus. Feladatai szerteágazóak lehetnek: készítheti a pártok szakpolitikai programjait, lehet a vezető politikusok tanácsadója, szakpolitikai kabinetek tagja, pártalapítványok által működtetett intézetek vagy kormányzatok mellett működő agytrösztök alkalmazottja, részt vehet a parlamenti bizottsági munka döntéselőkészítő részében. E feladatkörökben közös, hogy szakirányú tudáson alapulnak, szakmai szempontokat érvényesítenek a politikai tevékenységben. E csoport legfőbb erőssége tehát maga a szakértelem.

A *politikai beszédírók* (6) csoportja képezi az utolsó, igen sajátos politikustípust. Feladatuk a vezető politikusok részleges tehermentesítése, valamint azok nyilvános szerepléseinek hatásosabbá tétele. A beszédírás mint háttértevékenység néhány érv, hasonlat vagy szellemes szófordulat kitalálásától bizonyos szövegpanelek felépítéséig, hosszabb szövegrészek betoldásáig, sőt komplett szónoklatok teljes szövegének megírásáig terjedhet. A nyilvános megszólalásra készülő politikusok sokszor csak általános ötleteket, tematikus irányvonalakat határoznak meg, míg magát a végleges szöveget (ezek mentén haladva) maga a beszédíró önti formába. E típus erőssége a kreativitás, nyelvi kompetencia, a kommunikációs érzék. Sőt, akár úgy is fogalmazhatunk, hogy egyfajta *írói véna*.⁹

A politikusok egy része több téren is jó adottsággal rendelkezik, ezért karrierje során többféle feladatkörben is kipróbálja magát. Mások erősségeik, lehetőségeik szűkebb köréből adódóan ténylegesen egy szerepkörre szakosodnak, és valódi specialistákká válnak. Mindenhez egyaránt értő, minden területen egyaránt jól teljesítő *generalista* politikusok ugyanakkor egészen ritkák.

⁹ POKOL 1993, 66–68.

3.2.3. Rekrutációs bázis és karrierút

A politikusi foglalkozást választók összetétele országonként, földrajzi régióként, politikai rendszerenként jelentősen eltérő képet mutat. Nincs tehát könnyű dolgunk, ha arra a kérdésre akarunk általánosságban válaszolni, hogy kikből, melyik társadalmi csoportokból kerülnek ki a politika hivatásos szereplői; politikatudományi szakkifejezéssel élve: kik alkotják a politikusok *rekrutációs bázisát* (1).

A kérdést a szemléletesség kedvéért leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy leginkább *fiatal diplomás férfiak* lépnek a politikusi pályára.¹⁰ A megállapítás első eleme arra utal, hogy a hivatásos politikusok többsége jellemzően már nem sokkal tanulmányai befejezése után elindul a közéleti szerepvállalás irányába. Van, aki első, elsődleges szakmaként választja a politikusi munkát, van, aki eleinte mellékfoglalkozásuként, másodállásban üzi, és van, aki rövidebb, más irányú szakmai ténykedés után kezd bele. Az viszont kevésbé jellemző, hogy középkorú vagy idősebb, korábbi politikai tapasztalattal nem rendelkező személyek váljanak politikussá – bár természetesen erre is akad példa, főként átalakuló rezsimekben, rendszerváltásokon áteső országokban. Ez azonban csak a pályára lépést, a politikusi ténykedés megkezdését jelenti. A kor szerinti megoszlás igencsak más képet mutat, ha a magasabb szintű politikusi munkaköröket, a tényleges döntéshozói pozíciókat és a vezető politikai tisztségeket vesszük górcső alá. A világ közel kétszáz államának parlamentjeiben ülő képviselőknek jelenleg alig 2%-a 30 évesnél fiatalabb, 14%-a van 40 éves kor alatt, és 26%-a kerül ki a 45 évesnél fiatalabb korosztályból.¹¹ Mind a parlamenti képviselők, mind a kormánytagok, mind a vezető tisztséget betöltő politikusok (államfők, kormányfők, elnökök) sorában az 50-es és 60-as éveikben járó személyek alkotják a legnépesebb csoportot. Ez persze nem meglepő, hiszen a ranglétra végigjárása minden szakmában időbe telik.

A megállapítás másik eleme a politikai pályára lépők iskolázottságára vonatkozik. Ez talán még az előzőnél, az életkornál is jellemzőbb vonás. Jelenleg ugyanis már a politikusok túlnyomó többsége rendelkezik diplomával. Ez a sajátosság különösen a fejlett és demokratikus államokban, illetve az európai régióban szembetűnő, ahol a parlamenti képviselők háromnegyede, egyes országokban 90%-a felsőfokú végzettségű.¹² Ez persze összefügg azzal a világszerte érvényesülő tendenciával, hogy a Föld lakossága átlagosan egyre több évet tölt az iskolapadban, és – különösen a fejlett országokban – egyre magasabb szintű képzettséggel rendelkezik. Ugyanakkor a diplomások aránya a politikusok, a képviselők és kormánytagok között szinte mindenhol (jóval) magasabb az adott társadalom egészére jellemző hányadnál. Ez a vonás, amennyiben a végzettséget a kellő tájékozottság, a megfelelő ismeretanyag, a megkívánt szakmai kompetenciák elsajátítása szempontjából elengedhetetlennek tekintjük, mindenképpen üdvözlendő fejleménynek tűnik. Bizonyos kritikus hangok szerint azonban a diplomások ekkora többségbe kerülése a döntéshozók között voltaképp azt jelenti, hogy a politikusok jórészt továbbra sem a *nép soraiból* kerülnek ki,

¹⁰ Ezt a sommás megállapítást Pokol Béla is megtette 1993-as cikkében (POKOL 1993, 69.). Az ezzel foglalkozó későbbi kutatások és tudományos munkák fényében ugyanakkor kijelenthető, hogy a helyzet továbbra sem igazán változott.

¹¹ Az adatok az Inter-Parliamentary Union (IPU) *Youth participation in National Parliaments 2016* című anyagában közzétett kutatásból származnak. Az anyag a világhálón szabadon elérhető: <http://archive.ipu.org/pdf/publications/youthrep-e.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 01. 16.)

¹² Lásd BOVENS–WILLE 2017, 114.

hanem egy újfajta, képzettségi-iskolázottsági elv mentén elkülönülő *elitből* rekrutálódnak. A jelenség előnyeiről és hátrányairól folyó vita eldöntése helyett érdemes egy további szemponttal zárni a politikusi pályára lépők képzettségével kapcsolatos kérdéskör tárgyalását: ez pedig a megszerzett végzettségek jellege. Politikusnak lenni ugyanis alapvetően egy *foglalkozás*, nem pedig egy *végzettség*. Mivel ilyen jellegű képzés nincs, és a hivatás fortélyai alapvetően csak a terepen (a pártokban, a politikusi stábokban, az önkormányzatokban), a tapasztalati tanulás útján megszerezhetőek, ezért nem lényegtelen kérdés, hogy milyen jellegű diploma birtokában szokás politikai karrierbe kezdeni. Az ezzel foglalkozó vizsgálatok alapján a jogi és igazgatási, a társadalomtudományi, a bölcsész- és humántudományi (történettudomány, nyelvek) képzettséggel rendelkezők alkotják a hivatásos politikusok három legnépesebb csoportját.

A politikusok társadalmi háttérével kapcsolatos sommás megállapítás harmadik eleme a nemi arányokat jelzi. Bár az egyenjogúsági mozgalmak 20. századi előretörésének eredményeként e területen is jelentős változások következtek be, a 21. század második évtizedének végén még mindig elmondható, hogy a politika hivatásos szereplői többségükben férfiak. A kiegyenlítődés az alacsonyabb pozíciókban valamivel erőteljesebb, de minél feljebb haladunk a politikusi tisztségek ranglétráján, annál kevesebb nőt találunk. A Föld közel kétszáz országából jelenleg csupán kettőben, a politikai rendszerek 1%-ában – Ruandában és Bolíviában – vannak többségben a nők az országgyűlés valamely kamarájában. Az államok fennmaradó 99%-ában a férfi parlamenti képviselők aránya az 51%-os „éppenhogy-többségtől” a 100%-os kizárólagos jelenlétig terjed.¹³ A 2010-es évek második felében a világ országaiban miniszteri pozíciót betöltő összes személy nagyjából 18%-a nő. A kormánytagok között csupán hat országban (így Finnországban, Svédországban, Kanadában, Franciaországban) nem a férfiak vannak többségben. A választott politikai vezető, az elnöki vagy miniszterelnöki hivatalt betöltő személy jelenleg mindössze az államok 9%-ában nő. A jelenség okai sokfélék és összetettek. Kulturális sajátosságok (szokások, normák, hiedelmek), jogi és gazdasági tényezők egyaránt megbújnak a továbbra is fennálló aránytalanság háttérében.

A politikusok jellemző *karrierútvonalainak* (2) tárgyalására áttérve elsőként azt érdemes leszögezni, hogy azok az adott politikai rendszer eltérő jellegzetességeinek megfelelően igencsak eltérő kezdőpontokból indulhatnak ki, és eltérő terepeken haladhatnak. A szövetségi jellegű, decentralizált szerkezetű, úgynevezett föderatív államokban a politikusi pálya jellemzően a *helyi szintű* (települési, tartományi, tagállami) politikai életben indul. Még a szövetségi szintű karrierre, országgyűlési képviselőségre vagy kormánytagságra vágyó politikusjelöltek is itt kezdik meg ténykedésüket. Az egységes, centralizált szerkezetű, úgynevezett unitárius államokban azonban a helyi és települési politikusi karrierút sokszor elválik az országos szintűtől. A képviselőségre, miniszterségre törekvő jelöltek itt inkább a parlamenti vagy parlamentbe jutásra esélyes *pártok központi szervei* mellett, az országos szintű pártapparátusban igyekeznek valamiféle pozíciót szerezni.

¹³ A legkisebb többség Kubában, a 100%-os férfidominancia Mikronéziában és Jemenben áll fenn. Magyarország nem teljesít túl jól ebben a tekintetben: a parlamenten belül 90%-os férfi jelenléttel, a női képviselők 10%-os arányával a 160. helyet foglalja el Myanmar (Burma) és Szamoa között. Lásd az Inter-Parliamentary Union (IPU) *Women in National Parliaments* című, folyamatosan frissített internetes adatbázisát. Elérhető: <http://archive.ipu.org/wmn-e/classif.htm> (A letöltés dátuma: 2018. 01. 16.)

A föderatív államok politikusainak karrierútvonalát jól modellezi Németország példája. A német közéletben a politikusok jellemzően valamelyik párt helyi szervezetében kezdik meg karrierjüket. Tovább lépni csupán a helyi pártelnökségébe bekerülve, az önkormányzatok tanácstagjai közül a polgármesteri pozícióig jutva tudnak. Ha itt bizonyítottak, akkor pályájuk következő állomása a tartományi parlamentekben betöltött képviselői, illetve a tartományi kormányokban elnyert magasabb döntéshozói pozíció. Ez nyitja meg számukra a párhierarchiában való előrelépés, és/vagy a szövetségi parlamentbe való bejutás kapuit. Az (inkább) centralizált szerkezetű államokban működő politikusok karrierútjára az Egyesült Királyság kínál megfelelő példát. Itt a helyi politikai karrierbe kezdők, a polgármesterek jellemzően nem kerülnek át az országos közéletbe. Az országos politikusi karrier a pártok központi szervezeteinél elnyert pozíciókból vezet a képviselőjelöltségig, képviselőségig, kormánytagságig.

Speciális példát jelent, mintegy a két modell közti átmenetet képez a francia politikusok jellemző pályája. Itt két, teljesen eltérő kiindulópontból is befutható országos szintű politikusi karrier, elérhető a kormánytagság. Helyi politikai háttérrel, (jelentősebb) városok polgármesteri pozíciójának birtokában vagy a kormánytagok munkáját tanácsokkal és szakmai háttértevékenységgel segítő miniszteri kabinetek tagjaként egyaránt el lehet indulni a döntéshozói (csúcs)pozíciók irányába.

További különbséget eredményez a politikusok karrier-útvonaláiban az adott politikai rendszerre jellemző pártok jellege, felépítése, típusa. A lazább szerkezetű, decentralizáltabb pártokkal működő rendszerekben (így az Egyesült Államokban) a politikusi előrelépés záloga a választókkal, az érdekcsoportok képviselőivel való megfelelő kapcsolattartás, a személyes szavazat- és (anyagi) támogatásszerző képesség, valamint a – mondhatni – egyénileg elért siker. A centralizáltabb pártok által dominált rendszerekben ugyanakkor a politikusok előrelépése jelentős mértékben függ a párton belüli hatalmi játszmáktól és erőviszonyoktól, a pártvezetők iránti lojalitástól, továbbá mind a vezetők, mind a tagság bizalmától, szimpátiájától. Itt tehát a hierarchiában való felemelkedés, a magasabb pozíciók elnyerése nem annyira a választók irányában, mint inkább a párt tagsága és vezetősége irányában kifejtett tevékenység eredménye.¹⁴

3.3. Az állampolgár

3.3.1. Az állampolgár politikai szerepe

Az *állampolgár* fogalma kétféle jelentésben szerepel a politikatudományban. Egyrészt megjelenik eszményképként, ideálként. A kifejezés ebben a normatív, előíró értelemben a politika részesévé vált egyszerű emberek kívánatosnak tekintett tulajdonságait foglalja magában. Amikor tehát így használják az *állampolgár* fogalmát, akkor tudatos, felelősségteljes, tájékozott és a politikai életbe aktívan belefolyó személyek képét körvonalazzák. Ugyanakkor az állampolgár kategóriáját alkalmazzák semleges, leíró értelemben is. Ilyenkor pusztán annyit értenek alatta, hogy az adott személy politikai jogokkal rendelkezik, azaz része, teljes jogú tagja egy adott politikai közösségnek. Szabadon nyilváníthatja a véle-

¹⁴ POKOL 1993, 69–72.

ményét; nyilvánosan, köztereken gyülekezve adhat hangot igényeinek, politikai szervezeteket támogathat, alapíthat, csatlakozhat már működő szervezetekhez. Megválaszthatja, hogy kik töltsenek be politikai tisztségeket, illetve saját maga is indulhat politikai hivatalok elnyeréséért. Szavazata ugyanannyit ér, mint másoké, esélyei a politikai tisztségviselésre (elvileg) másokéval azonosak. Bizonyos ügyekben közvetlenül is döntést hozhat népszavazás útján. A helyzete, a státusza tehát megadja számára a lehetőséget a politikai tevékenységre, ugyanakkor nem teszi szükségsszerűvé azt, hogy valóban éljen is lehetőségeivel, hogy időt és energiát szánjon a tájékozódásra, a közélet történéseinek követésére, a tényleges cselekvésre. Politikai szereplőként pedig egyáltalán nem biztos, hogy tudatosság és felelős gondolkodás jellemzi. Az alábbiakban az *állampolgár* fogalmát ebben a második, semleges, leíró értelemben használjuk.

Az állampolgárok tehát a modern politika *laikus* (azaz nem hivatásos, nem profeszionális) és *alkalmi* szereplői. Ők a politikai közösség azon tagjai, akik aktuálisan nem, vagy akár egész életük során sem látnak el semmilyen politikai tisztséget, nem viselnek semmiféle közhivatalt. Nem a politizálás a szakmájuk; nem kezdtek ilyen irányú karriert, nincs különösebb politikai szaktudásuk, jelentősebb ismeretanyaguk, hozzáértésük. Bár képzettségük és felkészültségük igen eltérő lehet, és akadnak soraikban valóban komoly tudással és rálátással bíró személyek, összességében kevesebb készséggel rendelkeznek a közügyek intézése terén, mint a politika hivatásos szereplői, a politikusok. Mivel megélhetésük biztosítása érdekében más jellegű munkát végeznek főfoglalkozásszerűen, ezért viszonylag kevés idejük és módjuk van a politikai folyamatokban való részvételre. Az állampolgárok éppen ezért a modern demokráciákban alapvetően és elsődlegesen mint *megbízók* jelennek meg. Olyan megbízók, akik bizonyos személyeket felhatalmaznak, hogy azok őket képviselve, a nevükben eljárva intézzék (helyettük) az ügyeiket. Politikai szerepvállalásuk tehát inkább közvetett: elsődlegesen igényeik megfogalmazására és kinyilvánítására, *megbízott képviselők* megválasztására, számonkérésére, – ha nem elégedettek azok tevékenységével, akkor – azok leváltására korlátozódik. Természetesen vannak ezeken túlnyúló lehetőségeik is a politikai és hatalmi folyamatok befolyásolására. Ezek azonban a jelenkori *képviselési demokráciákban* a politikusok napi szintű döntéshozatali ténykedéséhez képest csak ritkán, esetenként adódnak számukra.

3.3.2. *Állampolgári aktivitás és politikai részvétel*

Az állampolgárok aktivitási szintjük, a politikai folyamatokban való részvételi hajlandóságuk alapján különböző csoportokba sorolhatók. Csoportosításuk valahol félúton jár az ideáltípusok felvázolása és a valós megfigyelések alapján képzett reáltípusok megkülönböztetése között.

A legpasszívabb csoportot a *politikából* teljességgel *kimaradók* (1) képezik. Az ide sorolható személyek sokszor még igényeik felismerésére és megfogalmazására sem képesek. A politika számukra távoli, idegen és érthetetlen világ. A politika nem része az életüknek, és ők sem részei a politikai életnek. Szavazásokon, politikai gyűléseken nem vesznek részt. Ezen csoportot jellemzően a társadalmak (leg)képzetlenebb és (leg)szegényebb rétegei alkotják. Körükben sok a mindenféle valós közösségi kapcsolat nélkül, elszigetelődve, magányosan élő ember. A politikától való távolmaradásuk, teljes passzivitásuk jórészt társa-

dalmi helyzetük, kiszolgáltatottságuk és elesettségük következménye. Mivel a társadalmak az anyagi javak mellett a kulturális és szimbolikus javakat is meglehetősen egyenlőtlenül osztják el, ezért e rétegek számára az ismeretekből, az önbecsülésből, az optimizmusból és a közéletben való részvételi motivációkból is kevesebb jut.

A passzív állampolgárok második csoportját a *politikától elfordulók* (2) jelentik. Ez a kör igen sokszínű, többféle alcsoportból tevődik össze. Ugyanakkor egészében szemlélve igencsak más okból és más módon passzív személyekből áll, mint a politikából kimaradók csoportja. A politikától elfordulók ugyanis képesek igényeik felismerésére és megfogalmazására, a politikai élet átlátására, viszont ennek ellenére döntenek úgy, hogy nem válnak a politikai élet aktív szereplőivé. Egy részük úgynevezett *közömbös passzív* (2.1) személy, akit teljességgel hidegen hagynak a politikai történések és a hatalmi erőviszonyok. A közömbös passzívak nem rendelkeznek sem karakteres világnézeti elköteleződéssel, sem határozott pártszimpátiával. Ha egyáltalán, esetenként elmennek szavazni, azt inkább csak kötelességszerűen, valós meggyőződés és a végeredménnyel kapcsolatos erősebb érzelmek (vágyak, remények és félelmek) nélkül teszik. A politikától elfordulók másik része *élménykereső passzív* (2.2). Az élménykereső passzívak többnyire elég jól eligazodnak a politikai életben, határozott igényeik és karakteres elképzeléseik is lehetnek, gyakran sikeresek az élet más területein: a tanulás, a munka, a karrierépítés terén. Ugyanakkor a politika a szemükben szürke és unalmas; a közéletben való részvétel egyszerűen nem kínál számukra elegendő élményt, izgalmat. Ezért mással, érdekesebbnek és szórakoztatóbbnak ítélt tevékenységekkel töltik az idejüket. Aktivizálódásukra csak azokban az esetekben kerül sor, amikor bizonyos ügyek egészen közletről és közvetlenül érintik őket, vagy amikor a politikai életben kifejezetten szórakoztató, élményszámba menő, izgalmas részvételi lehetőségek adódnak. A politikától elfordulók harmadik alcsoportját a *kiábrándult passzívak* (2.3) alkotják. Az ide sorolható személyek karakteres politikai meggyőződéssel rendelkeznek, ám valamikor, valamilyen tekintetben csalódtak a politikában. Csalódottságuk oka lehet az általuk korábban támogatott párt irányváltása, kormányra kerülve folytatott politikája, esetleg a politikai süllyesztőben való eltűnése, de lehet valamely személyes rossz tapasztalat vagy a politikai rendszer egészének jellegével, működésével kapcsolatban kialakult elégedetlenség is. A kiábrándult passzívak körében tehát bizonyos politikai erőktől elpártoló, de új pártot nem találó személyek, illetve már megszűnt pártok egykori támogatói éppen úgy akadhatnak, mint sértett lelkű vagy erősen rendszerkritikus gondolkodású emberek.¹⁵

A politikától elfordulók társadalmi háttere kevésbé egyértelmű, mint a politikából kimaradóké. A közömbös passzívról és az élménykereső passzívról elmondható, hogy nem rendelkeznek karakteres (jobboldali vagy baloldali, konzervatív, liberális vagy szocialista-szociáldemokrata) ideológiai elkötelezettséggel. Egyik csoport körében sem találunk a képviselői demokrácia, a fennálló demokratikus berendezkedés iránti hangsúlyos pozitív érzelmeket. Emellett az élménykereső passzívak csoportjának gerincét jellemzően inkább a fiatalabb rétegek képezik.¹⁶

¹⁵ BIHARI 2013, 46–47.

¹⁶ A nemszavazók magyarországi csoportjának jellemző vonásaival kapcsolatban lásd a Policy Solutions elemző intézet *Ők nem szavaznak ma Magyarországon* címmel közzétett és világhálón elérhető kutatási összefoglalóját. Elérhető: www.policysolutions.hu/hu/hirek/115/ok-nem-szavaznak-ma-magyarorszagon (A letöltés dátuma: 2018. 01. 16.)

A politikában aktívan részt vevő (3) állampolgárok is tarka, több alcsoportból össze tevődő kört alkotnak. Ugyanakkor általában jellemző rájuk az igények felismerésének és megfogalmazásának készsége, a határozott politikai vélemény kialakítása, a politikai ideológiák, politikai erők, politikai pártok melletti határozott(abb) elköteleződés, valamint a képviseleti demokrácia intézményeinek fontosságával és helyességével kapcsolatos, valamilyen szintű meggyőződés. A közéletben való részvétellel kapcsolatos (további) motívációik azonban sokfélék lehetnek. Vannak köztük, akik az egyes politikusok, pártok által képviselt eszmék, célok, programok megvalósulásához kívánnak hozzájárulni aktív szerepvállalással. Mások identitást, csoport-hovatartozást szeretnének maguknak, szolidaritást kívánnak vállalni másokkal, esetleg egyfajta közösségi élményt keresnek. Megint mások érdekeik és igényeik képviselése, illetve a politikai tevékenység által elérhető és maguk számára biztosítható előnyök miatt folynak bele fokozottabban a közéletbe.¹⁷

A negyedik nagyobb csoportot a tartósan *politikai tisztiséget viselő* (4), élethivatás-szerűen politikával foglalkozó állampolgárok alkotják. E csoportba sorolható személyek tulajdonképpen a politikusok. A modern politikai rendszerekben, különösen a modern képviseleti demokráciákban ugyanis a politikusok és az állampolgárok csoportja között egyrészt átjárhatóság, másrészt rész-egész viszony van. Az állampolgárok egy, a közügyek iránt különösen érdeklődő része lesz az, aki a politikusi szakmát választja, és főfoglalkozásként politikusi munkát végezve, politikusi karriert kezdve indul el a közhivatalok betöltése irányába.

Az állampolgárok politikai részvétele különböző formákat ölthet. A politikai részvételi formák egy része alapvetően kommunikációt, *kommunikatív* (1) jellegű tevékenységet foglal magában. Ezek elsődlegesen és alapvetően magára a véleménykialakításra, a véleménykifejezésre, az eszmeeserére, a párbeszédre irányulnak, szolgálnak. Az állampolgárok részvétele a politikai diskurzus(ok)ban a családi vagy baráti körben folytatott politizálástól a hevesebb kocsmai és munkahelyi vitákig, az internetes fórumokon való hozzászólásoktól és a közösségi oldalakon való aktív posztolgatástól a politikai témájú blogok írásáig, a politikai jelképek és jelvények kihelyezésétől és viselésétől egészen a politikusokkal, az országgyűlési vagy önkormányzati képviselőkkel való kapcsolatba lépésig terjedhet. A politikai részvételi formák másik része *gyülekezéssel* (2), csoportos köztéri jelenléttel jár együtt. Ide tartozik az állami ünnepeken való részvétel, a pártok kampányrendezvényein való megjelenés, a köztéri performanszokban és flashmobokban való közreműködés. A politikai részvételi formák harmadik csoportja ugyan magában hordhatja mind a kommunikáció, a véleménynyilvánítás, mind a gyülekezés, a csoportos cselekvés elemeit, ám elsődlegesen *tiltakozásra* (3) irányul. Ebbe a körbe a tiltakozó levelek, nyilatkozatok és petíciók aláírása, valamilyen termék vásárlásának tudatos és célzatos bojkottálása, tüntetéseken, tiltakozó demonstrációkon, sztrájkokban való részvétel, politikai rendezvények célzatos megzavarása (például fütyüléssel, sípolással), politikai intézkedések, döntéshozási aktusok akadályozása (például az ülésterem elfoglalásával, étláncsal), a különféle blokádok, útlezárások megszervezése tartozik. A politikai tiltakozási formák egy része ugyanakkor nem csupán csoportos és konfrontatív, de akár erőszakos, illegális formát is ölthet. Ilyenkor az ellenoldal szimpatizánsaival vagy a hatósággal szembeni összeütközés nem csupán lehetőség, hanem

¹⁷ Vö. ENYEDI–KÖRÖSÉNYI 2001, 7.

kifejezett cél, továbbá a rombolás, a károkozás (kirakatok betörése, gyújtogatás) mint *üzenetértékű* tett jelenik meg.

Az állampolgárok politikai részvételének negyedik formája a politikai *szervezetekhez* (4), elsősorban a pártok tagsághoz, a pártok tevékenységében vállalt közreműködéshez kapcsolható. A részvétel ötödik formája *döntéshozatali* jellegű (5), amelybe a választásokon való részvétel, a népszavazás sorolható.

A modern képviseleti demokráciákban az állampolgárok politikai részvételének legtipikusabb, leggyakoribb, rendszeresen ismétlődő formája a szavazás. A parlamenti és önkormányzati választásokon való részvétel a politikai intézményrendszer működése szempontjából talán a legfontosabbnak ítéhető lépés. Az állampolgárok döntése ezen a csatornán keresztül képes a leginkább befolyásolni a politikai rendszer egészének alakulását. A voksoláson való megjelenés ráadásul nem jár semmiféle kockázattal, nem igényel sem tartós elköteleződést, sem különösebb erőfeszítést.¹⁸

3.3.3. Az állampolgár mint szavazó

Az állampolgárok politikai részvételének kiemelt jelentőséggel bíró formája a szavazás. A *választópolgár* elnevezés arra utal, hogy a politikai tisztségviselők megválasztása számít körükben a legelterjedtebb politikai cselekvésnek; politikai szereplőként ezt szokás legfontosabb szerepkörüknek, legjellemzőbb vonásuknak tekinteni. Az állampolgárok azonban választópolgárként, szavazóként is számos módon, számos eltérő motiváció alapján, számos különféle logikát követve cselekszenek.

A szavazók csoportokba sorolása, felosztása többféle szempont alapján is lehetséges. Az alábbi felosztás a választói aktivitás és a szavazói elköteleződés szempontjait ötvözve képez csoportokat. Ez alapján a két, összekapcsolt szempont alapján megkülönböztethetjük a *szavazástól távol maradókat* (1), a *bizonytalan* (vagy ingadozó) *szavazókat* (2), valamint a *biztos pártválasztókat* (3).

A *szavazástól távol maradók* (1) nagy része jellemzően már a választások előtti időszakban biztosra veszi és előre megmondja, hogy nem fog elmenni a következő voksolásra. Ezt a kört részben az amúgy is mindenféle politikai aktivitásból kimaradók, illetve a közömbös passzívák alkotják. Másik részük azonban lehet olyan politikától elforduló, élménykereső passzív vagy csalódott passzív, akik más részvételi formákban („bulitüntetések”, flashmobokon, konfrontatív tiltakozásokban) időnként azért részt vesz. A szavazástól való távolmaradásuk fakadhat érdektelenségből, elutasításból, megfelelőnek ítélt politikai erő, párt hiányából, a leadott szavazat saját életükre gyakorolt valós hatásával kapcsolatos kételetyből, esetleg teljes reménytelenségből.

A *bizonytalan szavazók* (2) már a két választás közé eső többéves periódusban is tervezik, hogy részt vesznek a következő voksoláson, ám azt hosszú időn keresztül nem tudják eldönteni, hogy végül kire adják majd a szavazatukat. Döntésük tehát jellemzően igen későn, a szavazást megelőző hetekben vagy akár az utolsó pillanatban, a voksolás napján alakul ki. Körükben kisebb részben találhatunk olyan közömbös passzívakat, akik úgy határoztak, ezúttal valamiféle kötelességérettől hajtva valós politikai preferenciák nélkül

¹⁸ KERN–SZABÓ 2011, 18.

is elmennek szavazni, továbbá csalódott passzívokat, akik reménykednek egy számukra nagyjából megfelelőnek tűnő párt felbuklásában, illetve elszánták magukat valamiféle kompromisszumos döntésre. Ebben a csoportban azonban a nagy többséget azok az aktív állampolgárok jelentik, akik fontosnak tartják magát a szavazást, fontosnak tekintik, hogy éljenek a szavazati jogukkal, de nehezen köteleződnek el a pártpaletta egyik vagy másik szereplője mellett. Habozásuk, ingadozásuk oka egyaránt lehet az, hogy nem tudják eldönteni, melyik politikai erő képviselné a legjobban és leghatékonyabban a számukra fontos értékeket és ügyeket, vagy az, hogy több pártot is szimpatikusnak találnak, de az is, hogy végső soron egyik pártot sem tartják szimpatikusnak, és csak a „legkevésbé rossz” alternatíva megtalálásán iparkodnak.

A *biztos pártválasztók* (3) ugyanakkor nemcsak a választásokon való részvételüket jelzik előre, de azt is előre tudják, mire (és miért) adják majd a szavazatukat. A politikában aktívan részt vevő állampolgárok olyan csoportjával van tehát dolgunk, akik határozott politikai világgéppel, egyértelmű politikai elköteleződéssel, világos és stabil pártpreferenciával rendelkeznek. Egy részük nem csupán tudja, de nyíltan fel is vállalja, hogy melyik pártot támogatja. Más részük azonban, bár elköteleződése stabil, mégis titokban tartja azt. Ezen alcsoport tagjait szokás *rejtőzködő szavazóknak* nevezni.

A *szavazói magatartás* megértésére és magyarázatára a politikatudományban jellemzően háromféle elméleti modellt használnak. A *raciónalisválasztás-elméleti megközelítés* modellje (1) a szavazókat észszerűen mérlegelő és döntéseiket egyéni érdekeik alapján meghozó szereplőként írja le. E koncepció szerint a választópolgárok viselkedése leginkább a különböző árucikkek vásárlásra készülő fogyasztók magatartására emlékeztet. A politikusok és a pártok által kínált programok politikai termékek és szolgáltatások csomagjaiként tűnnek fel számukra, amelyek közül igyekeznek kiválasztani a számukra legkedvezőbbet. Döntésük alapja a számukra fontos ügyek, témák (például az oktatás színvonalának növelése, az egészségügyi rendszer reformja, a határvédelem, a nyugdíjak emelése) kiválasztása, valamint igényeik, preferenciák egyértelmű rangsorolása (például az egészségügy reformja előbbre való a határvédelemnél). Voksukat arra a politikai erőre adják, amelyik programjában a legközelebb jár az általuk fontosnak tekintett ügyek általuk kialakított preferenciasorrendjéhez, amelyiknek programja azok közül a legtöbb elemet tartalmazza. A modell szerint tehát a szavazás tematikus meghatározottságú (témákhoz, ügyekhez kapcsolódó) és szakpolitikai elvárásokon, *policypreferenciákon* alapszik. Emellett maga a voksolás alapvetően az egyéni célok elérésére, az egyéni érdekek megvalósítására szolgál: vagyis eszközjellegű, *instrumentális*.

Érdekesség, hogy ez a megközelítés mind az alapos tájékozódás mellőzését, mind a szavazástól való távolmaradást racionális viselkedésnek tekinti az állampolgárok részéről. A modell hívei szerint ugyanis a választók egy része egyszerűen túl magasnak ítéli a rendszeres hírfogyasztás és a pártprogramok olvasgatásának költségét a várható megtérüléshez, vagyis a leadott szavazattal elérhető szakpolitikai változáshoz mint haszonhoz képest. Másik részük – hasonló költség-haszon logika alapján – még négyévenként egy vasárnapot is sokall szavazásra fordítani, kibottott időnek és energiának tekint.

A szavazói magatartás második modellje a *pártokkal való érzelmi azonosulás* (2) koncepciója. A pártidentifikációs modellnek, illetve szociálpszichológiai modellnek is nevezett elméletet a viselkedésközpontú megközelítés egyik meghatározó tudományos műhelye, az úgynevezett *michigani iskola* képviselte. Ez az irányzat szintén alapvetően egyénként

cselekvő politikai szereplőként tekint a választópolgárra. Ugyanakkor egészen más tényezőket vél felfedezni a szavazói viselkedés hátterében, mint a racionális választásemélet. E modell szerint ugyanis a választók nem észszerű mérlegelés alapján, érdekeik és preferenciáik érvényesítése céljából cselekszenek, hanem érzelmeik mentén. A pártválasztást és a szavazást az egyes politikai szervezetek irányában kialakult érzelmi beállítódások, vonzalmak és elutasítások vezérlik. A voksolás tehát nem bizonyos ügyek megvalósulását, szakpolitikai elvárások teljesülését segítő eszköz, hanem a szimpátia, a támogatás, az adott párttal való érzelmi azonosulás kifejezését lehetővé tevő, *expresszív* cselekedet.

Hogy miért alakul ki a választókban egyes politikai szervezetek irányában vonzódás, kötődés, bizalom, mások iránt pedig elutasítás, gyanakvás és (esetleg) utálat, annak a magyarázatára az elmélet az úgynevezett *oksági tölcser* koncepcióját alkalmazza. Az oksági tölcser szélesebb, bemeneti oldalán a választót kiskorától ért sokféle hatás, élmény, változatos tényezők által kiváltott inger áll. A tölcser összeszűkülő, középső részében helyezhető el a szavazót gyermekkorától óta ért, hosszabb távú hatások (például szülői minták) eredményeként kialakuló stabil pártkötődés, amelyen az adott párt által indított jelölt személye, az adott párt programja és szakpolitikai elképzelései érdemben már nem képesek változtatni. A tölcser kimeneti oldalán a (szinte) minden esetben, a körülményektől függetlenül az adott pártra leadott szavazat jelenik meg. Az elmélet a szavazói viselkedés kapcsán tehát első sorban a politikai szocializáció szerepét hangsúlyozza.

A szavazói magatartás harmadik elméleti modellje (3) a választópolgárokra *csoporként cselekvő*, adott közösségek tagjaiként fellépő, *társadalmi hovatartozásuknak megfelelően* voksoló politikai szereplőkként tekint. A szociológiai modell abból indul ki, hogy a pártválasztást a szavazók társadalmi helyzete (kora, neme, nemzetisége, vallása, lakóhelye, foglalkozása, vagyoni helyzete) határozza meg. A politikai elköteleződések és a pártpreferenciák mögött a politikai szembenállásokon túlmutató, stabilabb és alapvetőbb csoportazonosságok húzódnak meg: munkásidentitás, keresztény-vallásos identitás, városi-polgári vagy vidéki-gazdálkodói identitás. A szavazók pedig – magukat alapvetően társadalmi csoportjuk tagjaként azonosítva – rendre és mintegy köteleességszerűen a kollektív identitásuk képviselőjeként számon tartott politikai erőre (munkáspártra, kereszténypártra, agrárpártra) adják a voksukat.¹⁹

A szavazói magatartás három elméleti modellje a választópolgárok viselkedésének más-más aspektusát domborítja ki. A különböző megközelítések ugyanakkor egyáltalán nem zárják ki, cáfolják meg vagy lehetetlenítik el egymás megállapításait. A három koncepció egymás mellé állítva egyaránt képes érvényes szempontokkal szolgálni, és – egymást kiegészítve – akár teljesebb, átfogóbb képet nyújtani a területről.

3.4. Összefoglalás

A fejezetben megismertük a modern politika két meghatározó szereplőjét, a politikust és az állampolgárt. Először áttekintettük a mai értelemben vett hivatásos politikus alakjának főbb vonásait, tevékenységének jellegét, szaktudásának elemeit. A politikusi munka általános jellemzését követően sorra vettük a különböző politikustípusokat, a társadalmi háttér, a mo-

¹⁹ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2001, 133–134; KÖRÖSÉNYI-TÓTH-TÖRÖK 2003, 220–221.

tívációk, az adottságok és a specializálódás alapján. Majd megvizsgáltuk, hogy kik lépnek politikusi pályára, és szakmai előrehaladásuk során jellemzően milyen karrierutat járnak be. A fejezet második részében az állampolgárok csoportjának sajátosságaival foglalkoztunk. Ennek keretében szemügyre vettük az állampolgári aktivitás különböző szintjeit, formáit és színtereit. Elkülönítettük a politikából kimaradó, a politikától elforduló, a politikában aktívan részt vevő állampolgárok kategóriáit, és igyekeztünk feltárni az egyes kategóriákba sorolható személyek motivációit. Végezetül az állampolgárt mint választópolgárt vettük górcső alá. A fejezet záró passzusában azt tanulmányoztuk, hogy a szavazók hogyan viszonyulnak, és milyen úton jutnak el a pártok közti választáshoz, illetve a modern demokráciák alapintézményének működésében játszott szerepük milyen elméleti modellek segítségével érthető meg és írható le.

Kulcsfogalmak

- politikai aktor
- hivatásos politikus
- politikáért élő politikus
- politikából élő politikus
- hivatalorientált politikus
- programorientált politikus
- rekrutációs bázis
- állampolgár
- politikai részvétel
- politikából kimaradók
- politikától elfordulók
- politikában aktívan részt vevők
- szavazói magatartás

Ellenőrző kérdések

- Mit értett Weber „politikáért élő” és „politikából élő” politikus alatt?
- A motivációk alapján a hivatásos politikusok melyik két (ideáltipikus) csoportja különíthető el a Laver–Schofield szerzőpáros nyomán?
- Kik alkotják a hivatásos politikusok rekrutációs bázisát?
- Melyek az állampolgárok aktív politikai részvételének legfontosabb formái?
- Melyek a szavazói magatartás főbb elméleti modelljei, és melyek e modellek legfontosabb jellemzői?

Irodalomjegyzék

- BIHARI Mihály (2013): *Politológia. A politika és a modern állam – pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- BOVENS, Mark – WILLE, Anchrit (2017): *Diploma Democracy. The Rise of Political Meritocracy*. Oxford, Oxford UP.

- ENYEDI Zsolt – KÖRÖSÉNYI András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris.
- KERN Tamás – SZABÓ Andrea (2011): A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In TARDOS Róbert – ENYEDI Zsolt – SZABÓ Andrea szerk.: *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 17–56.
- KÖRÖSÉNYI András – TÓTH Csaba – TÖRÖK Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- LAVER, Michael – SCHOFIELD, Norman (1990): *Multiparty Government. The Politics of Coalition in Europe*. Oxford, Oxford UP.
- POKOL Béla (1993): A hivatásos politikus. *Politikatudományi Szemle*, 2. évf. 1. sz. 61–78.
- WEBER, Max (1998): A politika mint hivatás. In WEBER, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris. 156–210.

Vákát oldal

4. Modern politikai ideológiák

Pap Milán

4.1. A politikai ideológia fogalma, nézetek az ideológiáról

A politikai ideológiák olyan történetileg változó eszmerendszerek, amelyek alapvetően befolyásolják az egyén, a csoport vagy egy politikai közösség gondolkodásmódját. Modern politikai ideológiákról az elmúlt bő két évszázad időszakában, a politika 18. század végétől napjainkig terjedő történetében beszélhetünk. A forradalmak és politikai reformok demokratizáló tendenciái (amerikai és francia forradalom a 18. század végén, a szavazásra jogosultak körének bővülése és a nacionalizmus felvirágzása a 19. században, politikai pártok és tömegmozgalmak elterjedése a 20. században), a kapitalista gazdaság és társadalom kibontakozása (a kereskedelem világméretűvé válása, a tőkés és bérmunkás társadalmi rétegek kialakulása a 19. században, a nemzetközi kereskedelem folyamatainak 20. századi felgyorsulása, a globális kapitalizmus kibontakozása) és a (tömeg)kommunikáció eszközeinek fejlődése és elterjedése (sajtó, vasúthálózat, távíró és telefon, majd a rádió, televízió és végül az internet) jelentik a modern ideologikus gondolkodás hátterét. A politikai gondolkodás nyilvánvalóan nem csupán a modernitásra jellemző. Azonban a modernitást megelőző politikai gondolkodás alapvetően az arisztokrácia tagjaira volt jellemző, míg az ideologikus politikai gondolkodás a tömegtársadalmak sajátja.²⁰

Az *ideológia* fogalmát nem övezi népszerűség a kortárs közbeszédben. Leginkább politikai vagy eszmei ellenfelek között hangzik el vádként, miszerint a másik ideologikusan gondolkodik vagy viselkedik: „ideológiája van”. Az ilyen vádak kimondók saját véleményüket mint értékes nézetrendszert, tudományos magyarázatot, racionális világlátás igekeznek beállítani úgy, mint az adott társadalmi helyzet és a társadalom szándékainak valós ismeretét. Ebből a nézőpontból szemlélve az ideológia egy jól formált hazugság a politika és a társadalom világáról, vagyis a valós tények manipulációja. Az ideológia ilyen *célvezérelt manipulációként* felfogott értelmezését nevezzük az ideológia pejoratív felfogásának (1). E nézet már az ideológiák kibontakozásának hajnalán kialakult; elterjesztője Bonaparte Napóleon (1769–1821), a francia forradalom kései szakaszának zseniális tábornoka, majd a kontinentális Európát leigázó francia császár.

Tekinthetjük ugyanakkor az ideológiát a *politikai és társadalmi harcok legitim eszközeinek* (2) is. Ahogy a demokratikus választások alkalmával az egyes jelölteknek meg kell győzniük potenciális választóikat, úgy a politikai vitákban az ideológia is a meggyőzés eszköze lehet. Amennyiben meggyőződésünk, hogy a mi eszmerendszerünk a helyes, szemben ellenfeleink gondolkodásával, az ideológia olyan gondolati rendszert jelenthet, amely eligazít a politika és társadalom egyes kérdéseiben. Az ideológia mint politikai

²⁰ Lásd BAYER 1998; PACZOLAY–SZABÓ 1996.

csatározások eszköze megjelenhet az egyes politikai oldalak, pártok közleményeiben, beszédeiben, programjaiban, a politikai üzeneteket közvetítő sajtóban, a média különböző felületein, illetve az értelmiség által termelt szövegekben, gondolatokban is. Az ideológia ilyen értelmezése Karl Marx (1818–1883) német filozófus munkásságából ered, kidolgozása azonban a 20. század kommunista értelmiségéhez és mozgalmához kötődik.

Az ideológia harmadik magyarázataként jelenik meg, szintén a marxi filozófia értelmezéséből kiindulva, az ideológia mint a jelen társadalmi viszonyokból eredő *világmagyarázat és értékrendszer* (3) leírása. E nézet szerint az ideológia nem egyes politikai oldalak nézetrendszeréből fakad, hanem az emberek egymáshoz való viszonyának, a társadalom működésének leképeződéséből. Ezek szerint a társadalom tagjainak kapcsolatrendszerét különböző szituációkban eltérő alá- és fölérendeltségi viszonyok jellemzik, ennek igazolására pedig az ideológia alkalmas, amely megmagyarázza az egyéni és társadalmi léthelyzeteket. Különböző történelmi korszakok eltérő társadalmi mind kialakítanak egy nézetrendszert, amelyet az ideológia igazol. Ilyen értelemben vett ideológiával rendelkeztek az ókori birodalmak, az antik és reneszánsz városállamok, a feudalizmus egyes társadalmi, a kapitalizmus korai és fejlett szakasza vagy korunk globális és mediatisztált (világ)társadalmi. Ezen értelmezés elsődleges célja az ideológia által keltett látszat és a társadalmi viszonyok valóságának megkülönböztetése. Marx számára az ideológia a 19. századi kapitalizmus áru-termelő világának igazságtalanságát palástolja, a marxista francia filozófus Louis Althusser (1918–1990) a 20. század második felében a társadalom egyes szegmenseit (család, iskola, egyház, munkahely) az ideológia helyeinek gondolta el, amelyek a társadalmi viszonyok újratermelését hivatottak szolgálni. A marxista ihletésű posztmodern a 20. század utolsó évtizedeitől a mediatisztált világ felé fordult, azt kutatva, hogy a média világa hogyan alkotja meg a kortárs társadalmi viszonyok ideológiáját, vagy válik egyenesen maga is a valóságos viszonyok kiindulópontjává (Guy Debord, Jean Baudrillard). Mindezek mellett az ideológia ebben az értelmezési keretben kapcsolódik az ideológia pszichológiai vizsgálatához, amely a fennálló társadalmi viszonyok igazolásának lélektani mechanizmusait kutatja.

Az ideológiát ugyanakkor tekinthetjük olyan *nézet- és értékrendszerek összefoglaló kategóriájaként*, amely az egyes társadalmakon belüli, eszmei alapú elkülönüléseket jelzi (4). Az ideológia tehát olyan *világnézetek gyűjtőhelye*, amelyek a jelen társadalmi szerkezetét és történéseit eltérően értékelik, és egyúttal a jövőre irányuló várakozásokat jelenítik meg. Ez a megközelítés az ideológiai tartalmak és viszonyok leírására törekszik, nem igyekszik értékelni az ideológiát sem pozitív sem negatív jelenségként. Utóbbit a szakirodalom nem evaluatív, tehát nem értékelő ideológiáfelfogásnak nevezi, amit elsősorban a magyar származású Mannheim Károly (1893–1947) tudásszociológiai munkássága alapozott meg.²¹ Az ideológiák tudásszociológiai leírása az utóbbi évtizedekben kiemelt fontosságúnak tekintik az ideológiák nyelvi reprezentációját, ahogy a szimbólumok és politikai gyakorlatok viszonyát is. A nyelv a társadalmi jelenségek és értékek értelmezéséért vívott harc során válik fontossá. A különböző értelmezések pedig eltérő ideológiai alakzatokat rajzolnak fel. Így válik el a 18. század végén és 19. század elején a liberalizmus a konzervatívizmustól, majd tűnik fel az ideológiai pályán a radikális baloldal, a marxizmus. A továbbiakban a politikai ideológiákat e tudásszociológiai megközelítésből kiindulva vizsgáljuk meg.

²¹ A szerző e tárgyban írott legfontosabb műve *Ideológia és utópia* címmel jelent meg. Lásd MANNHEIM 1996.

4.2. A politikai ideológiák természete²²

Az ideológia elsősorban nyelvi jelenség, azaz értékek, érvek, logika és kulturális hagyományok kifejeződése a beszédben. A nyelvben való megjelenés, a nyelvi reprezentáció természetesen szélesebb értelemben értendő: az ideológia nemcsak politikai beszédekben, hanem kifinomult érvrendszerű írásokban, társadalomtudományi magyarázatokban, rövid és tömör üzenetekben, képi és szimbolikus megjelenéseiben egyaránt közvetíthető. Egy-egy politikai ideológia mindezeket a csatornákat felhasználhatja, hogy hol kidolgozottabb és árnyaltabb, hol kevésbé kidolgozott formában továbbítsa az üzeneteket. Az ideológia tehát több szinten jelenhet meg, és minden ilyen szegmensében leírható a működése.

Az ideológiák egyaránt rendelkeznek racionálisan igazolható és felfogható, valamint irracionális elemekkel. Egyaránt jellemző rájuk a szükségszerű folyamatok felismerésének képessége, meglévő hagyományok és társadalmi gyakorlatok értékelése. Az ideológia kortárs szociálpszichológiai megközelítései elsősorban mint a meglévő, a status quo igazolására irányuló lélektani folyamatként tekintenek az ideológiákra. Ez viszont csak részben igaz, még akkor is, ha társadalmi szinten igen elterjedt jelenségről van szó. A politikai ideológiák ugyanis – és ez a modernség gondolkodására általánosan jellemző – igyekeznek a fejlődés eszméjét értelmezni és saját értékrendszerükhöz igazítani. A forradalmi ideológiák esetében ez magától értetődő, ugyanakkor a fejlődésről szóló politikai diskurzusok és felfogások nem maradhatnak el a konzervativizmus különböző változataiból sem. A politikai ideológiák a jelen társadalmi rendszerére és jelenségeinek magyarázatára éppúgy hangsúlyt fektetnek, mint a jövőre irányuló elvárások megfogalmazására, taglalására.

Az egyes ideológiákat elsősorban azon eszmék alapján különböztethetjük meg egymástól, amelyek kulcsfogalmaikat és alapértékeiket képezik. A szabadság, egyenlőség, tradíció, egység, népszuverenitás, rend, emancipáció néhány azon fogalmak közül, amelyek az említett politikai ideológiák alapeszméit jelölik. Ugyanakkor az egyes ideológiák ezeket az eszméket egymástól eltérő és jól megkülönböztethető formában értelmezik. Ez azért lehetséges, mert az egyes politikai alapfogalmak és eszmék különböző jelentéssel bírnak egy-egy ideológiai megközelítésben. Az egyes politikai ideológiákban a demokrácia eszméje például megjelenhet a szabadság értelmezéseként, de jelezheti a népszuverenitás mint a hatalom forrásának fontosságát és egy politikai akarat kifejeződésének egységét is.

Az egyes ideológiák politikai konfliktushelyzetekben zárttá válnak egymás felé. Ekkor az egyes ideológiák egymástól eltérő, sajátos fogalomértelmezései kerülnek előtérbe. Gondoljunk csak a hidegháború korai szakaszára, amikor a nyugati liberális eszmerendszer állt szemben a keleti kommunista ideológiával. A két fél szinte ugyanazokat a politikai fogalmakat használta (szabadság, egyenlőség, állam, jogok, demokrácia), ugyanakkor egymással teljesen ellentétes értelmezésben. Más politikai helyzetekben azonban az egyes ideológiai értelmezések közeledhetnek egymáshoz, egyes pontokon összekapcsolódhatnak egymással, sőt létrehozhatnak új ideológiaváltozatokat. Jó példa lehet erre a liberalizmus és konzervativizmus összekapcsolása a szabad piac eszméjében a 20. század nyolcvanas éveiben.

Végül pedig elmondható, hogy a politikai ideológiák történeti képződmények. Ez nemcsak azt a banálisan hangzó megállapítást jelenti, hogy a politikai ideológiáknak

²² A politikai ideológiák természetével kapcsolatos további tájékozódás céljából lásd a következő munkákat: ECCLESHALL 2003; FREEDEN 1996, 2003; HEYWOOD 2003; VINCENT 2010.

története van, hanem hogy olyan hagyománnyal rendelkeznek, amelyhez képest mindig elhelyezni igyekeznek magukat. A politikai ideológiák történeti folytonossága soha nem szakadhat meg teljesen, mivel az új már nem ugyanazt az ideológiát jelentené. Az ideológiai tartalmak és érvelések újragondolása legtöbbször a társadalmi-politikai kontextus változásával válik szükségsszerűvé. Ilyen változásként értékelhetjük például a korábban politikai szavazattal nem rendelkező nők tömeges megjelenését a politikában majd a munkaerőpiac addig számukra zárt szegmenseiben a 20. század elejétől fogva. A folyamat nemcsak azzal járt, hogy az egyes politikai ideológiák megfogalmazói igyekeztek teoretikus igénnyel értékelni a nők társadalomban betöltött szerepét, hanem új lökést adott egy addig kevésbé számon tartott politikai ideológia, a feminizmus formálódásához. Itt azonban meg kell jegyezzük, hogy maga a politikai ideológia is alakítója az említett társadalmi-politikai kontextusnak. Az említett példánknál maradván, a nők társadalmi helyzetének változásához a 20. században hozzájárultak olyan, korai feministának tekintett szerzők munkásságai, mint a brit Mary Woolstonecraft (1759–1797) vagy az egyébként liberális John Stuart Mill (1806–1873).

4.3. Klasszikus politikai ideológiák

Klasszikus politikai ideológiának a politikatudományi szakirodalom azt a három ideológiát nevezi, amely a francia forradalom utáni évtizedekben körvonalazódott, majd alapvetően meghatározta a 19. század politikai gondolkodását, és a 20. században képes volt az ideológiai megújulásra: a *liberalizmus*, a *konzervativizmus* és a *szocializmus* jól körvonalazható alternatívát jelentettek a 19. század politikai gondolkodásában. A következő évszázadban ezek az ideológiák közeledtek egymáshoz, új ideológiai formációkat és gondolkodási kereteket hozva létre. A 21. század elején azonban még mindig elmondhatjuk, hogy korunk politikai gondolkodásának domináns formái még mindig e három klasszikus ideológiai hagyományra vezethetők vissza, vagyis a kortárs politikai eszméink kereteit alkotják.

A következő oldalakon az ideológiákat nem történeti fejlődésük, hanem kulcsfogalmaik, politikai ideáik és eszméik rendszerében mutatjuk be. Az egyes ideológiák tárgyalása során elsőként azokat a kulcsfogalmakat tárgyaljuk, amelyek megalapozzák az adott ideológia érték- és eszmerendszerét. Ezek után az egyes ideológiák ember- és társadalomképét, az államról vallott legfontosabb felfogását követjük végig.

4.3.1. Liberalizmus

A liberalizmus nevében hordozza ennek az ideológiának az alapvető értékét: a szabadságot. A középkorban a *liberales* kifejezés az oktatás széles körű szabadságához, az ilyen képzésben részesülőkhöz kötődött. A szabadság mint politikai cél a 18–19. században a feudális gazdasági kötöttségektől, a rendi társadalmi hierarchiától és a monarchák abszolút hatalmától való megszabadulást jelentette. Később e szabadságvágy kiterjedt az államtól, az állami korlátozástól való szabadságra. A liberalizmus legfontosabb teoretikusa, John Stuart Mill *A szabadságról* (1859) című írásában a szabadságot már egyrészt az egyén, az állampolgár sérthetetlen szférájaként kezeli, másrészt egy alkotó folyamatként tekint a szabadságra, amely a civilizáció újabb és újabb vívmányaihoz járul hozzá. Ezért fontos

számára a szólásszabadság, az újító gondolatok megfogalmazásának lehetősége, amelyet az államnak és a többségi társadalomnak a legcsekélyebb mértékben szabad korlátoznia.

Az egyéni szabadság mint politikai értékből ered az individuum felértékelődése a liberalizmus történetében. Az individuum a liberálisok szerint nemcsak szabadságában, hanem racionalitásában is a társadalom alapját képezi. A racionális, szabad individuum a szabad piac ideális vállalkozója, aki képes mérlegelni és ennek megfelelően döntéseket hozni az üzleti életben, illetve felépíteni saját vállalkozását racionális döntések lépéseként. A modern kapitalizmus e liberális emberképét Adam Smith (1723–1790), skót közgazdász *A nemzetek gazdagsága* (1776) című hosszú értekezésében írta le. Smith és a korai liberalizmus szemléletét elevenítette fel a 20. században, ezt az irányzatot neoliberalizmusnak nevezzük. A neoliberalizmus szerzői, elsősorban az osztrák származású filozófus, Friedrich von Hayek (1899–1992) és az amerikai közgazdász Milton Friedman (1912–2006) a szabadpiac működésére mint az emberi szabadság és kreativitás megjelenésének eredeti terepére gondoltak. Nézeteik szerint a piaci csere, a vállalkozások szabadsága és a minimális állami beavatkozás szünteti meg azt a társadalmi létformát, amely túlságosan kötődik az állami intézmények és szociális háló adományozó jóindulatához, az uniformizált társadalom egyéni tehetséget elnyomó gyakorlataihoz.

Másrészt a racionális döntésekre képes individuum alkalmas arra, hogy a hasonló indíttatású egyének társadalmának tagja legyen. Mivel képes felismerni saját szabadságának előnyeit, úgy tartja, hogy az együttműködés lehetősége érdekében e szabadságot mások számára is lehetővé kell tennie. Ezt nevezi a már említett John Stuart Mill a kár elvénél: szabadságom addig terjed, ameddig nem korlátozza más szabadságát, nem okoz kárt másnak. A liberalizmus társadalma tehát a szabadság kölcsönös elismerésén alapul, amely a tolerancia elvén alapuló modern állam ideája. A tolerancia a nyugati liberalizmus történetében először a vallási tolerancia tanaként jelent meg a 17. században. A tolerancia gondolkodójaként tartja számon a liberális hagyomány John Locke (1632–1704) angol filozófust. Locke a *Levél a vallási türelemről* (1690) című rövid írásában fejti ki, hogy a politikát a vallástól elválasztani a vallási tolerancia gyakorlásával lehetséges, ami lehetőséget adhat véget vetni az Európát dúló évszázados vallásháborúknak. A tolerancia azonban nemcsak az egyes vallások között, hanem a többség és kisebbség, az állam és egyén relációjában is fontos a liberálisok számára. Locke másik fontos művében, *A két értekezés a kormányzatról* (1689) címűben a monarchia patriarchális uralmának eszméjét illeti kritikával, majd egy olyan kormányzat elvét vázolja fel, amely lehetővé teszi tagjai szabadságának megvédését és a népszuverenitás elvén álló kormányzat létrejöttét.

Az állami hatalom alapja Locke és liberális követői számára a politikai közösség tagjainak képviselete, tehát a parlamentarizmus elve. A nép által választott parlamenti képviselők hozzák meg a politikai közösségre érvényes törvényeket. A parlamentáris be rendezkedés szavatolja ugyanakkor a végrehajtó hatalom, a kormányzat és a hivatalnoki kar működésének ellenőrzését. E hatalmak elválasztásának, egymás feletti felügyeleti jogának eszméjét a francia Montesquieu (1689–1755) fejtette ki a *Törvények szelleméről* (1748) című könyvében. A francia filozófus harmadik hatalmi ágként tartja számon a bírói hatalmat, amely a törvények erejével korlátozhatja az utóbbi két ág hatalmi túlkapásait. A liberalizmus államképe tehát az egyéni szabadság érdekében korlátozott államot és a hatalmi fékek és ellensúlyok rendszerét működtető politikát tart ideálisnak.

Az egyén védelme azonban nem pusztán a hatalmi egyensúly kérdése, hanem a jogállam működésének fenntartását, az emberi jogok rendszerének tiszteletben tartását jelenti. Az egyetemes emberi jogok kinyilvánítása a francia és az amerikai forradalom eseményeihez kötődik. Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (1789) és az amerikai alkotmány első tíz kiegészítése, a *Bill of Rights* (1791) először szögezte le azokat a jogokat, amelyek nemcsak egy adott közösség, hanem az emberiség minden tagját megilletik. Az emberi jogok a második világháború után váltak valóban univerzális normarendszerré az Egyesült Nemzetek Szervezete dokumentumának, az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának* (1948) elfogadásával. Az emberi jogok univerzális érvényessége a liberalizmus sarkalatos pontja maradt korunkban is.

A liberálisok számára tehát fontos a minden emberre kiterjedő, egyenlő jogok eszméje. A 20. században a liberalizmus ezen túllépve, nem pusztán az egyenlő jogok, de az egyenlő esélyek politikáját hangoztatta. A szabadság kibontakozása és az emberiség fejlődése ugyanis csak akkor érhető el, ha mindenkinek egyforma esélye van arra, hogy élni is tudjon szabadságával. A 20. század legjelentősebb liberális teoretikusa, John Rawls (1921–2002) a szabadság és az így felfogott egyenlőség elvének együttes alkalmazásában látta a társadalmi igazságosság megtestesülését. Az *igazságosság elmélete* (1971) című művében olyan társadalmi tervet vázolt fel, amely az egyéni szabadság kritériuma mellett az egyenlőtleniséget minimalizáló intézmények működését váltaná valóra.

4.3.2. Konzervativizmus és kereszténydemokrácia

A *konzervativizmus* kifejezés a megőrzésre, pontosabban bizonyos társadalmi értékek, kialakult politikai gyakorlatok, a hagyomány megőrzésére utal. A konzervativizmus alapvető értéke a hagyomány, amely jelzi, hogy társadalmunk értékei nem emberi terv eredményei. A konzervatív elméletek eltérnek aszerint, hogy Istennek, a történelemnek vagy a nemzeti hagyománynak köszönhetőek-e ezek a vívmányok. Az így felfogott hagyományt a konzervatív gondolkodók előnyben részesítik az társadalmi újításokkal szemben, a gyakorlat politikáját az utópikus várokozásokkal szemben. Sőt a 20. század legjelentősebb konzervatív gondolkodója, Michael Oakeshott (1901–1990) szerint létezik egy általános emberi hozzáállás a világ dolgaihoz, ami a konzervatívok számára kedves: a meglévőt, az otthonosat, az ismertet előnyben részesíteni a tervvel, az idegennel, az ismeretlennel szemben.

A konzervatív gondolkodás idegenkedése a társadalmi tervezhetőséggel és a radikális változásokkal szemben egy tökéletlenséget hangsúlyozó emberképből ered. Eszerint az ember soha nem lehet teljes, nincs olyan valós társadalmi rendszer, amelyben tökéletesedhet. A gondolat egyrészt az eredendő bűn keresztény tanításából ered, másrészt a jobbító céllal fellépő újkori forradalmak kudarcaiból. A konzervatívok számára ez azt is jelenti, hogy a felvilágosodás várokozása, amely szerint az emberi ráció felülkerekedik a babonán és a tudatlanságon, elhamarkodottnak bizonyult. Az ember racionális képességek birtokában mindig is hajlamos irracionális viselkedésre, észszerűtlen elvárásokra. Ez a negatív antropológiai felfogás azonban nem zárja ki a civilizálódás eszményét. Úgy tartja, hogy az hosszú, történelmi fejlődés eredménye, és nem a radikális gondolatoké és politikai cselekedeteké.

A konzervativizmus atyjaként Edmund Burke (1729–1797) angol filozófust tartja számon a szakirodalom, akinek fő művét, a *Töprengések a francia forradalomról* (1790)

című értekezését a konzervatív politizálás alapművének tekintik. Burke nem vetette el változás fontosságát, annak ütemét azonban döntőnek tartotta: az angol és az amerikai forradalmak végső kimenetelét pozitívan értékelte, szemben a francia forradalom társadalmi szélsőségeivel és a jakobinus terror terjedésével. Míg előbbi esetekben a hagyományos szabadság és a közösségi jogok helyreállítását látta, addig a francia forradalmat olyan társadalmi felfordulásként szemlélte, amely hangzatos eszméi (Szabadság, egyenlőség, testvériség!) jegyében végül megfosztja résztvevőit áhított szabadságuktól és egyaránt szolgásgába taszítja a közösség tagjait. Burke a tradícióban olyan értékeket értett, amelyek érdemeik arra, hogy a társadalom megőrizze őket. Ez pedig úgy érhető el, hogy nem tekint el a változások folyamatától, hanem annak megfontolására, mérsékelt kivitelezésére törekszik. Ezért elvetette a francia forradalom által elsöpört ancién regime mozdulatlan és elzárkózó politikáját is. Burke tudatában volt kora társadalmi változásainak, mégis olyan politikát javasolt, amely nem alapjaitól, a közösségi hagyománytól megfosztva tekint a jövőbe.

Burke és konzervatív követői a változásokat tehát organikus módon, a már meglévőre épülő új társadalmi formákként képelték el. Az organikus társadalomban a hagyomány és az újítás egymás mellett él, a kettő alakítja egymást. Ezért sem törölhető el egy csapásra a társadalmi hierarchia egyének és társadalmi csoportok között. A forradalom utáni francia konzervatív teoretikusok, Joseph de Maistre (1753–1821) és Louis de Bonald (1754–1840) még a hierarchia örökérvényűségében hittek, a későbbi konzervatívok már megengedőbbek a társadalmi egyenlőség irányában. A 19. század második felétől ugyanis már nem tekinthettek el a modern szociális problémák kezelésétől. A politikai autoritás, amely érvényesül az állam beavatkozó politikájában az elitek ellenőrzése alatt tartandó. Ez a gondolat a konzervativizmus paternalista irányzatára jellemző, amelynek fő megvalósítója Benjamin Disraeli (1804–1881) brit miniszterelnök és Otto von Bismarck (1815–1898) német kancellár volt.

A 20. században a paternalista konzervativizmus hatott a kereszténydemokrata és keresztényszociális mozgalmak elindulásában. A keresztényszocializmus a 19. század közepétől terjedt el Európában, elsősorban az Egyesült Királyságban, Franciaországban és a német nyelvű területeken. A keresztényszocializmus a korai kapitalista rend visszaszámítási elleni szociális kritikára és a keresztény hit által összetartott tradicionális közösségi-szociális építkezésre mozgalmi ideológiáját. XIII. Leó pápa (1810–1903) *Rerum novarum* kezdetű enciklikája (1891) e törekvéseknek adott kifejezést hivatalos egyházi álláspontból is: a pápa felhívta a figyelmet a társadalmi egyenlőtlenségek fenntarthatatlanságára és a kiszolgáltatott rétegek keserű helyzetére. A 20. században a keresztény politika szembekerült a forradalmi marxizmussal és a totalitárius mozgalmak államközpontú politikájával is. A kereszténydemokrácia e tendenciák ellenében lépett fel úgy, hogy a liberális individualizmus és racionalista filozófia kritikájára épített. Önálló irányzatként a keresztény közösségek kulturális és politikai forrásában, a jóléti gondolkodás és a moderált állami beavatkozás politikájában, az emberi jogok és a magántulajdon tiszteletében találta meg ideológiai alapjait. A második világháború utáni Európában a kereszténydemokrata és a keresztény-paternalista irányultságú politika egyaránt a legnépszerűbb irányzattá vált Olaszországban, Franciaországban és Németországban (főként azon országokban, amelyekben erős kommunista párt is működött). Nyugat-Európában az említett irányzatok adták az ország vezetőit, akik múlhatatlan érdemeket szereztek a háború utáni újraépítésében, elég itt Charles de Gaulle (1890–1970) francia elnök, Konrad Adenauer (1876–1967) kereszténydemokrata

német kancellárra vagy az olasz kereszténydemokrata miniszterelnökre, Alcide de Gasperi-re (1881–1954) gondolni. A második világháború utáni Európában a paternalista konzervatívizmus demokratizálódó változata aratott sikert, amelynek a már említett Charles de Gaulle és Konrad Adenauer voltak jeles képviselői.

A 20. század utolsó harmadában a konzervatívizmus közeledett a liberalizmus klasszikus formájához: az egyéni szabadságra, a szabad piacra és a társadalom spontán szerveződésére helyezte a hangsúlyt. A 20. században ugyanis az állami beavatkozás, gazdaságpolitika és szociális ügyek terén elsősorban a régi szabadságok elvesztését, a tulajdoni viszonyokba való túlzott beavatkozást vetítette előre. Az állami tervezéssel szemben az egyéni törekvések, kiválóság és a nyomában kialakuló spontán társadalmi hierarchia lett a kortárs (neo)konzervatívizmus alapvető gondolata. A konzervatívizmus utóbbi eszmeiségét koherens formában Friedrich von Hayek (1899–1992) osztrák-brit filozófus fejtette ki *The Constitution of Liberty* (1960) című munkájában. A hetvenes években új konzervatív irányzat jelent meg, amely a klasszikus liberális konzervatívizmus politikai értékeit, a neoliberalizmus gazdaságpolitikáját és a konzervatív kultúrpolitikát igyekezett egyesíteni. Az új jobboldal (New Right) vagy neokonzervatívizmus néven emlegetett irányzat a nagy állami ellátórendszerek leépítését, a piaci szabadság és vállalkozói kultúra elterjesztését, a globális szabadpiac kiépülésének ösztönzését és a határozott nemzetközi diplomáciai és katonai fellépést hirdette. Az amerikai neokonzervatívizmus filozófiai alapjait Leo Strauss (1899–1973) német származású filozófus és olyan tanítványai, mint Allan Bloom (1930–1992) teremtették meg. A neokonzervatív ideológia népszerűsítésében néhai baloldali és liberális szerzők játszották a fő szerepet, így Irving Kristol (1920–2009), Nathan Glazer (1923–) vagy Norman Podhoretz (1930–). A neokonzervatív politikusok közé szokták sorolni Margaret Thatchert (1925–2013) és Ronald Reagant (1911–2004), továbbá második generációként George W. Bush (1946–) amerikai elnököt is. A neokonzervatívizmus és neoliberalizmus az elmúlt évtizedekben olyan eszmei elegyet alkotott, amely bizonyítja az ideológiák egymás felé való nyitottságának és innovatív összeegyeztethetőségének tételét.

4.3.3. Szocializmus, kommunizmus

A szocializmus a korai kapitalizmus viszonyai által teremtett igazságtalanságokra való válaszként bontakozott ki a 19. század első felében. Ez a társadalmi igazságtalanság a gazdagok és szegények életminőségének eltérésében fejeződött ki. A korai kapitalista felhalmozás ugyanis a profit termelését határozta meg célul a tőkével rendelkezők (gyár- és földtulajdonosok, kereskedők) számára, míg a profitot megtermelő munkás számára éppen csak a létfenntartáshoz szükséges javak álltak rendelkezésre. Ez a helyzet csalódottságot okozott azon értelmiség körében, amely a feudális rendszer felszámolásától, a felvilágosodástól és az egyéni szabadság kiteljesedésétől a rendi társadalomra jellemző egyenlőtlenség felszámolását várták.

A szocializmus célja tehát a korai utópista szocialisták, mint Robert Owen (1771–1858) vagy Charles Fourier (1772–1837) fellépése óta a társadalmi egyenlőtlenség csökkentése, majd megszüntetése. A szocializmus alapvető értéke tehát az egyenlőség. Ezt az egyenlőséget azonban a szocializmus teoretikusai nem pusztán jogegyenlőségként fogják fel, mint ahogy az a 19. századi liberalizmusban elterjedt. A szocializmus, majd a kommunista

ideológia célja ugyanis a jogegyenlőségen és az egyenlő esélyek megteremtésén túl a szükségletek kielégítésének egyenlősége is. Ennek értelmében a politikai közösség minden tagja az anyagi javak (közel) egyenlő mennyiségével rendelkezik, és hozzáférhet olyan nem materiális javakhoz is, mint a kultúra.

Az egyenlőség eszméje erősen meghatározta a francia forradalom radikálisainak, így a jakobinusoknak politikai gondolkodását is. A jogegyenlőség elégtelenségére azonban Karl Marx (1818–1883) német filozófus hívta fel később a figyelmet. Marx hangsúlyozta 19. század negyvenes éveiben, hogy a jogegyenlősítés, amely akkor még nem jelentett egy befejezett tény, nem oldja meg a kapitalizmus által generált legnagyobb társadalmi problémát, a kizsákmányolást. A kizsákmányolás a világtörténelem különböző társadalmi (rabszolgatartó, feudális) korábban is jellemző volt, a kapitalizmusban azonban elérte legfelsőbb fokát, létrehozva a munkás saját közösségétől, munkájától, társadalomtól való elidegenedését.

Marx és szerzőtársa, Friedrich Engels (1820–1895) – aki egyben barátja is volt – úgy vélték, hogy az egyenlőtlenség és a kizsákmányolás felszámolása a leginkább kizsákmányoltak, a munkásság forradalmi fellépésével lehetséges. Erre hív fel Marx és Engels leg híresebbé vált műve a *Kommunista kiáltvány* is. A marxizmus szerint az ember társadalmi lény, létezése mindig is a társadalmi viszonyokhoz kötött. A kapitalizmusban két nagyobb társadalmi csoport, a burzsoázia és a proletariátus, vagyis a tőkés- és a munkásosztály áll szemben egymással. A munkásosztály forradalma az osztályellentétek felszámolását, egy új társadalmi létet, a kommunizmust hozná el. Amíg ez nem következik be, a munkásosztály mozgalma az, ahol az elnyomottak kiteljesíthetik politikai, társadalmi és kulturális adottságaikat. A szocializmus és a kommunizmus számára, tehát az ember történeti létező, tehát adott társadalmi rendszerekhez kötött lény, természetét pedig csak a közösségben teljesítheti ki.

A szocializmus Marx halála után két különböző politikai utat követett, ezeket nevezzük *szociáldemokráciának* és *kommunizmusnak*. Egyik irányzat sem mond le a kizsákmányolás megszüntetésének céljáról, azonban ezt a célt különböző politikai stratégia útján kívánja elérni. A szociáldemokraták a politikai reformra, a választójog kiterjesztésére és a munkásmozgalomban való közösségi fejlődésre alapozták elképzelésüket, a forradalmi változást a távolabbi jövőbe vetítették. A szociáldemokrácia teoretikusa, a német Eduard Bernstein (1850–1932) a mozgalmi politizálást és a szociáldemokrata párt parlamenti részvételét jelölte ki célként. A második világháború utáni szocialisták és szociáldemokraták Nyugat-Európában továbbra is igazodtak az alkotmányos rendszerhez, sőt eltekintettek olyan korábbi követeléseiktől, mint a termelés átfogó államosítása. Ez utóbbi fordulatot jelezte a brit Labour békülékeny politikája, valamint a német szociáldemokraták *Bad Godesberg-i programja* (1959), amelyben az osztályharc és a forradalom gondolatának elvetése mellett azt is világossá tették, hogy lemondanak a gazdasági államosítás politikai céljáról.

A kommunisták a 20. század második évtizedétől más utat választottak. Legfontosabb teoretikusuk, az orosz Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924) szerint az állam a kizsákmányolás fenntartását elősegítő szervezet, tehát a munkásosztály sikere csak a politikai forradalommal és a munkásosztály által vezetett új állam proletárdiktatúrájával lehetséges. A forradalom és a munkásosztály azonban vezetésre szorul, ezt a szerepet pedig a kommunisták centralizált pártjának kell betöltenie. Lenin szerint az államhatalmat a munkásosztály csak a kommunisták legjobbjaiból álló *élcsapat* vezetésével hódíthatja meg.

A kommunisták először Oroszországban vették át a hatalmat, és az államszervezésben Lenin elveit követték. Centralizálták a politikai irányítást, államosították a nagyobb gyárakat, és megkezdték a mezőgazdaság kollektivizálását is. Joszif Sztálin (1878–1953) alatt a kommunista állam, a Szovjetunió, tovább folytatta a politikai centralizálást és a tervgazdaság kiterjesztését, amelyhez felhasználták az erőszakos szervezetek (titkosrendőrség, rendőrség, katonaság) munkáját is. A második világháború után ezeken az alapokon jöttek létre a kommunista államok Ázsiában (Kína, Észak-Korea), Latin-Amerikában (Kuba, Nicaragua) és Afrikában (Etiópia). Sztálin halála után számos reform igyekezett oldani a társadalmi és gazdaság centralizációt a Szovjetunióban és a keleti blokk államaiban. Az utolsó reformkísérlet Mihail Gorbacsov (1931–) nevéhez köthető, ám politikája végül a Szovjetunió széteséséhez és a kommunizmus világméretű bukásához vezetett.

Az igazságosabb társadalom kommunista megvalósításának terve 1989–1990-ben végül kudarcot vallott. A kapitalizmus világméretű terjeszkedése nem hagyta érintetlenül a szocialista-szociáldemokrata pártokat, de a legnagyobb talpon maradó kommunista államot, Kínát sem. A kommunista Kína a nyolcvanas években olyan reformok útjára lépett, amely lazított a centralizált tervgazdálkodáson, ugyanakkor igyekszik fenntartani a kommunista párt egyeduralmát, felügyelni az állami bürokrácia működését és megakadályozni a politikai pluralizmus kibontakozását. Kína emellett nemcsak szereplője, hanem fenntartója és hirdetője korunk globális piacgazdaságának, ami nagyban jelzi eltávolodását az ötvenes-hatvanas évek sztálini mintáitól.

A kilencvenes évek nyugati szociáldemokráciája lazított mozgalmi politikáján és a *harmadik út ideológiáját* hirdetve szintén közeledett a kapitalizmus szabadpiaci politikájának egyes elemeihez. Erre az új jobboldal sikere és a neoliberais társadalmi modell térhódítása, valamint a jobboldali pártokkal való politikai verseny ösztönözte. A harmadik út átmeneti sikerében a legnagyobb szerepet Tony Blair (1953–) 1997-es választási győzelme, valamint Anthony Giddens (1938–) brit szociológus elméleti felvetésének politikai hasznosítása játszott meghatározó szerepet. A harmadik út az ezredforduló környékén nagy népszerűségnek örvendett, viszont a 21. század második évtizedére a szociáldemokrácia ismét válsághelyzetben találta magát.

4.4. További ideológiák

4.4.1. Nacionalizmus

A nacionalizmus (mint politikai ideológia) alapfogalma a *nemzet*. A *nemzet* kategóriája a 18. század végétől terjedt el a nyugati politikai eszmék meghatározó fogalmaként. Az európai felvilágosodás filozófiája egyaránt alapozta meg a nemzet mint *politikai közösség* és a nemzet mint *saját történeti hagyománnyal rendelkező népcsoport* eltérő felfogásait. A 19. század első felében formálódott a liberális nacionalizmus, amely a nemzet politikai egységét és függetlenségét, tagjainak egyenjogúságát és politikai jogait volt hivatott kiharcolni. A birodalmakkal szembenálló szabadságmozgalmak küzdelmei jelentik a nemzeti ébredéseket szerte Európában, de egyúttal az amerikai forradalomban és az Egyesült Államok megszületésében is. Ezt a felfogást nevezi a szakirodalom *politikai nemzetnek*, amely a 19. század folyamán a liberális ideológiához kapcsolódott. A liberális nacionalizmus

politikai alapú nemzetfogalmával szemben a *kultúrnemzet* elképzelése nem a politikai keretet, hanem a közös kultúrát (mitológia, népi folklór, nyelv) tekinti a nemzeti összetartozás alapjának. Utóbbi a felvilágosodás kritikájaként fellépő konzervatív eszmékből és a német romantika tradicionalizmusából táplálkozott.

A *nemzet* fogalmának eredetéről több, egymással versengő nézet létezik. Ezek alapozzák meg a nacionalizmussal kapcsolatos elméleteket. A premodern nézetek szerint nemzetek mindig is léteztek, e közösségek új megnevezését jelenti csupán a nemzet fogalmának megjelenése. Az etnoszimbolista (főként Anthony D. Smith által képviselt) megközelítés szerint a nemzetek mind rendelkeznek egy etnicista előtörténettel, vagyis a premodern etnikumok közösségéből fejlődött ki a modern nemzet. Ezekkel szemben a legtöbb elmélet a felvilágosodás vagy a 19. századi modernizáció folyamatához köti a nemzetek kialakulását, Elie Kedourie (1926–1992) a német felvilágosodás és idealizmus filozófiájából eredezteti a nemzet eszméjét, Eric Hobsbawm (1917–2012) a 19. századi kapitalizmus kibontakozásához köti, Ernest Gellner (1925–1995) és Miroslav Hroch (1932–) pedig ugyanazon század modernizációs folyamatainak összetartó kereteként tekint a nemzetek kialakulásának folyamatára.

Mindenesetre a *nemzet* általános fogalmáról elmondható, hogy emberek olyan csoportját értik rajta, akiket a közös származás, történelem, kultúra vagy beszélt nyelv köt össze, és e nemzeti közösség felé kifejeződik tagjainak szimbolikus lojalitása és elköteleződése. A nacionalizmus egyrészt tagjainak csoportos öntudatát, másrészt etnikai és nyelvi identitását fejezi ki. Mint ilyen, számos ponton átfedésben állhat a *patriotizmus*, *eticizmus* és *rasszizmus* fogalmaival, ugyanakkor korántsem feleltethető meg ezeknek: a patriotizmus a lojalításra, büszkeségre és a saját haza szeretetére helyezi a hangsúlyt, az etnicizmus az azonos biológiai-genetikai eredetet tekinti a közösség alapjának, míg a náciizmussal végleg kompromittálódó *rasszizmus* fogalma a különböző „emberfajok” közötti különbséget és a fajok közötti hierarchiát hirdeti.

A nacionalizmus ideológiája az emberre mint közösségi lényre tekint, aki identitását és értékeit csak egy adott nemzeti kultúrán belül képes elsajátítani. Másrészről a közösséghez való lojalitás a nacionalisták szerint csak a nemzeti kereteken belül jöhet létre. Ez azt is jelenti, hogy az egyenlőség, az egyén szabadsága és a demokratikus politikai jogok gyakorlása a nemzeti politikán belül értelmezhető. A nacionalista ideológia fontos eszméje a közös kultúrát megalapozó közös nyelv, amelyre úgy tekint, mint a politikai közösség tagjainak politikai és gazdasági kapcsolatait megalapozó jelenségre. Utóbbi csak fenntartásokkal igaz, mivel tudunk olyan nemzetekről is, amelyek többnyelvűek vagy egy másik állammal azonos nyelvet beszélnek a polgárai. A nyelv így meghatározó lehet egy nemzet kialakulásában és fennmaradásában, azonban nem kizárólagos követelmény.

A nemzeti politika két fontos fogalma a *nemzetállam* és *nemzeti gazdaság*. A nemzetállam az a politikai keret, amely egy nemzet számára elégséges az önrendelkezéshez, kijelöli a nemzet szuverenitásának hatókörét. A *nemzetgazdaság* e nemzeti önrendelkezéshez és szuverenitáshoz szükséges, az adott közösség javait és termelési módját összefoglaló kategória. A nemzeti alapon szerveződő államok a 21. században továbbra is a legfontosabb politikai egységként jelennek meg. Az Egyesült Nemzetek Szervezete alapelveként tartja számon a nemzetközi politikában a nemzeti önrendelkezés jogát. A nemzetgazdaságok azonban az elmúlt évtizedekben egyre inkább feloldódnak a globális gazdaságban, egyre inkább kitéttek a nemzetközi és nemzetek feletti gazdasági folyamatok változásainak. Utóbbi időről

időre megkérdőjelezi a nemzetállami szuverenitás fenntarthatóságát is, amelyre a legtöbb esetben új, nacionalista politikai válaszok, pártok és mozgalmak születnek.

4.4.2. *Anarchizmus*

Az anarchizmus a hatalomnélküliség és hatalomellenesség politikai ideológiája, ahogy erre a görög eredetű *anarchia* fogalma is utal (arkhé, arkhia: hatalom, uralom, az an pedig fosztóképző). Az anarchizmus a 19. század során jelenik meg a politikai ideológiák között és párhuzamosan fejlődik a szocialista ideológiával. Az anarchisták által felvetett probléma, a kapitalizmus és a modern állam számára kiszolgáltatott egyének és közösségek, a szocializmus kiindulópontja is. Az anarchisták azonban tagadják bárminemű – még ha forradalmi is – állam szükségességét.

Az anarchizmus történetében több irányzat bontakozott ki. Az egyik korai anarchista gondolkodó, az angol William Goodwin (1756–1836) a civilizációs fejlődés és az emberi elme kibontakozása ellenfelének látta az államot. Individualista anarchizmusa az ember morális fejlődésének optimista várakozásaira épült, amely szerint az állam vagy más hatalom csak korlátozza annak kibontakozását. Anarchizmusa az angolszász világban, főleg az Egyesült Államok szabad, vállalkozói gondolkodásában ért el hatást. A szocializmushoz közelebb áll a francia Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) minden hatalom alapját a magántulajdon kisajátításában látta, a társadalom számára pedig az áruk és szolgáltatások kölcsönös cseréjén és a pénz kizárásán alapuló rendszert képzelt el.

Az államellenesség és a hatalomtól mentes közösségi és szocialisztikus anarchizmus az orosz Mihail Bakunyin (1814–1876) és Pjotr Kropotkin (1842–1921) írásaiban bontakozott ki. Az államhatalom elvetése a kizsákmányolás megszüntetését jelentette számukra, míg a hatalom nélküli rend a gazdálkodó kisközösségek hálózatából épülne fel. A 19. és 20. század során a közösségi anarchizmus számos követőre talált: a 19. század végén a magányos anarchista merénylőt a 20. században felváltják az anarchista mozgalmak. Legütőképesebb formájuknak az anarchoszindikalizmusban, az anarchisták a hatalom nélküli közösség terepének a munkások által fenntartott és működtetett szakszervezeteket képzelték el. Az oroszországi forradalomban és a spanyol polgárháborúban, a központi hatalom összeomlásával teret nyertek különböző anarchista kísérletek, amelyeket legtöbbször a konkurens kommunista hatalom számolt fel.

A második világháború után az anarchizmus a szovjet kommunizmus alternatívájaként jelent meg az 1968-as diákmozgalmakban. Azóta az anarchista mozgalom alábbhagyott, korunkban inkább csak szubkulturális (antifasiszták, házfoglalók, punkok) formában jelenik meg.

4.4.3. *Fasizmus, nemzetiszocializmus, szélsőjobboldali ideológiák*

A fasizmus nevében a *fascesre* az egységet és vezetői autoritást ábrázoló antik római jelképre utal. Az első fasiszta rohamcsapatok magukat Olaszországban *fascióknak* nevezeték, ebből ered Benito Mussolini (1883–1945) mozgalmának (Fasci di Combattimento) és később egyeduralkodó pártjának elnevezése. A *fasizmus* 20. századi ideológia, amely egyrészt

elveti a 19. századi szabadpiaci liberalizmust és ellenséget lát a szocialista mozgalmakban, a marxista tanításokban. Az ideológia alapja a faj, amely a fasizmus megfogalmazásában történeti jelenség: Mussolini az antik Róma újjászületését vizionálta új rendszerében. Az olasz fasizmus *faj* fogalma, történetisége révén kevésbé kizáró, mint a náciizmus tisztán pszeudo-genetikai meghatározása: a náciéhez hasonló faji törvényeket Olaszországban a német szövetség megkötése (1936) után vezették csak be. A fasiszta társadalmi rendet az állam, az egyszemélyi vezető (duce) és mozgalma szavatolja. A kapitalizmus visszaságait a szintén állami keretek között működő korporatív közvetítői rendszerben vélték megoldani, amelyben a munkaadók és munkavállalók egyezsége felett az állam őrökdi. A fasizmus ezek mellett a társadalom folyamatos mozgósítására, a katonai expanzióra és az eltérő vélemények üldözésére épült.

A nemzetiszocializmus hasonló indíttatásból és szervezeti elképzelésekkel emelkedett fel az első világháború utáni Németországban, mint az olasz fasizmus. Adolf Hitler (1889–1945) mozgalma és pártja a sikertelen müncheni sörpuccs (1923) után, gazdasági és politikai válságok közepette, választás útján került hatalomra. Ahogy azt az olasz fasizmus esetében láttuk, úgy a német ideológiai variáns esetében is a vezér (Führer) volt a mozgalom középpontja, aki egy személyben felelt népéért. A nemzetiszocializmus is a fajra mint a politikai közösség ideájára támaszkodott, itt azonban a faj misztikus eredetű, vérségi meghatározottságot jelentett. A germán faji felsőbbrendűség és ennek geopolitikai kiterjesztése a náci lételeméletben (expanzív katonai terjeszkedés, a meghódított területek gazdasági kizsákmányolása) nyilvánult meg. Ez a nézetrendszer olyan művekben, mint Hitler könyve, a *Mein Kampf* (1925) vagy Alfred Rosenberg (1893–1946) *Der Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts* (1930) című írása, már a náciizmus hatalomra kerülése előtt tétélesen megjelent. A felsőbbrendűségi gondolat és az lételemélet felhasználása, gyakorlati-politikai alkalmazása együtt járt az uralkodó fajhoz nem tartozó más népek, főként a zsidók kizárásával, javaik eltulajdonításával, később pedig fizikai megsemmisítésükkel. A nemzetiszocializmus hódításra irányuló külpolitikája végül a második világháború ki-töréséhez vezetett.

A két világháború közötti időszakban számos mozgalom alakult Európában és világ-szerte, amely az olasz fasiszta, később a német náci mintát követte. Ezek a mozgalmak egyaránt osztoztak a liberalizmus- és kommunizmusellenességben, a nemzet vagy faj romantikus elképzelésében, valamint a harci szellemet és a vezérkultuszt előtérbe állító, a közösség érdekének elsődlegességét hangoztató nézetekben. A második világháborús német okkupációk idején egyes fasiszta és náci mintát követő pártok rövid időre hatalomra is kerülhettek.

A fasiszta mintát követte António Salazar (1889–1970) Portugáliában, az 1926-os ka-tonai puccsot követően fokozatosan vált az ibériai ország diktátorává. A salazari *Új állam* (Estado Novo) elképzelése az antiliberális, tradicionalista konzervativizmus, az erős és kor-poratív állam, a mozgalmi politizálás és egyszemélyi vezetés eszméit egyesítette magában. A spanyol polgárháború (1936–1939) befejezésével Európában újabb fasiszta állam jött létre. Francisco Franco (1892–1975), hasonlóan Salazarhoz, a konzervatív-katolikus hagyomá-nyokat egyesítette a helyi fasiszta mozgalom (falangizmus) erejével. A portugál és spanyol diktatúrák túléltek a második világháborút, a demokratizációra csak a hetvenes években kerülhetett sor az Ibériai-félszigeten.

A nyolcvanas évek közepétől kezdtek felemelkedni azok a pártok és mozgalmak, amelyek egészében nem a fasizmust vagy a náciizmust képviselik, azonban egyes elemeket igyekeztek átvenni az említett ideológiákból. A francia Nemzeti Front (FN), az Olasz Szociális Mozgalom (MSI), majd Nemzeti Szövetség (AN), és az osztrák Szabadságpárt (FPÖ) népszerűségének növekedése jelezte a szélsőjobboldal térnyerését a nyolcvanas-ki-lencvenes években. A szélsőjobboldali pártok az új évezredben tovább differenciálódtak, számos szervezeti átalakuláson mentek keresztül. A mai szélsőjobboldalt Európában a liberálisellenesség és az uniós integrációval szembeni ellenszenv, a bevándorlás- és izlámellenesség jellemzi. Ennek a politikai tábornak egy része elveti az antiszemitizmust, ugyanakkor marginális csoportok formájában tisztán fasiszta vagy náci eszméket valló politikai erők is fennmaradtak Európában és az amerikai kontinensen egyaránt.

4.4.4. *Feminizmus*

A feminizmus a női egyenjogúságot és a nők társadalmi helyzetét középpontba állító ideológia. A feminizmus gyökerei a kései felvilágosodás koráig nyúlnak vissza, a 19. században a nők társadalmi és politikai emancipációját hirdető gondolkodásként teljesedett ki. Első feminista teoretikusként a fiatalon elhunyt Mary Woolstonecraftot (1759–1797) tartja számon az ideológiatörténet. Woolstonecraft és később a már liberálisaként tárgyalt John Stuart Mill egyaránt a nők politikai jogainak kiterjesztése mellett érvelt. A női egyenlőség kérdése meghatározó a feminizmus első nagy korszakában (1830–1920), amely a női szavazati jogot követelő mozgalmak küzdelmeivel ér véget. A 19. század végének, a 20. század elejének szüfrazsettmozgalma tüntetéseivel és a korszak polgári kultúrájában meghökkentő akcióival hívta fel a figyelmet az általános demokratizálódás folyamatának elégtelenségeire.

A feminizmus második nagy korszaka a 20. század hatvanas éveitől veszi kezdetét, túlélve a liberalizmushoz kötődő jogi egyenlőség követelésén. Olyan szerzők, mint a francia Simone de Beauvoir (1908–1986) vagy az amerikai Betty Friedan (1921–2006) álláspontja szerint a modern polgári kultúrát alapvetően meghatározza a férfiközpontú gondolkodás, a patriarchátus hatalma. A második, egészen a jelen időkig tartó feminista periódus kiemelt problémája a magánszféra és a közélet elválasztása. A radikális nézőpont szerint a két terület egymástól elválaszthatatlan, ezért a feminizmus nemcsak politikában, hanem a mindennapi életben, a tradicionális nemi szerepek feloldásában is forradalmi nézőpontot kell, hogy képviseljen. A feminizmus ma már különböző megközelítések összefoglaló megnevezéseként érthető, ahol a liberális jogegyenlősítő és radikális hangok mellett megjelennek konzervatív, szocialista, posztmodern nézetek is. Az utóbbi iskolához sorolható a 21. század elejének legismertebb feminista filozófusa, Judith Butler (1956–) is.

4.4.5. *Ökológizmus*

Az ökológizmus a legfiatalabb az itt említett ideológiák között, ugyanakkor természet és ember, környezet és társadalom viszonya a filozófia legkorábbi témái közé tartozik. Az *ökológia* kifejezés Ernst Haeckel (1834–1919) német zoológus munkái nyomán terjedt

el, aki az élő organizmusok és környezetük kapcsolatának tanulmányozását értette alatta. A biológiai szemlélet azonban csak elvétve kapcsolódott politikai törekvésekhez a 20. század hatvanas évtizedéig. A környezettudatosság ugyanis ekkor bontakozik ki, reflektálva a természetes környezetet és túlélést nagyban érintő túlnépesedés problémájára. Rachel Carlson (1907–1964), Paul Ehrlich (1932–) vagy Garrett Hardin (1915–2003) írásai mind e problémát járják körül, majd a hetvenes évtizedtől kollektív állásfoglalás szükségességére hívják fel a figyelmet. Az ENSZ és a Római Klub 1972-es jelentései és az 1987-es Brundtland-jelentés egyaránt hozzájárult a környezeti válság tudatosításához, ami ideológiai alapul szolgált a zöld mozgalmak és pártok szerveződéséhez.

Az ökológizmus egyaránt figyelmet fordít az antropocentrista gondolkodás átformálására, a biodiverzitás fenntartásának fontosságára, az ember élő környezetével szembeni etikai hozzáállásra és az ember és környezetének egységes rendszerként való szemléletére; a holisztikus gondolkodásra. Utóbbi James Lovelock (1919–) Gaia-elméletére jellemző, amely a Föld bioszféráját egy élő szervezetként fogja fel. A gyakorlat tekintetében a zöld ideológia nem egységes: míg a mély ökológia hirdetői ember és környezet viszonyának teljes átalakulását tartják kívánatosnak, a mérsékeltbb elképzelések a környezettudatos gazdaságra és életmódra helyezik a hangsúlyt. Az ökológizmus radikálisabb elkötelezettjei ugyanakkor nem riadnak vissza a látványos, általában valamely állatfaj vagy élőhely megmentését célzó politikai akcióktól sem.

4.5. Baloldal és jobboldal

A politikai ideológiák tárgyalásánál végül nem maradhat el a *baloldal* és *jobboldal* terminusainak tisztázása. A politikusi vagy a politikával foglalkozó közbeszédben a bal- és jobboldali értékek, eszmék, pártok és ideológiák azonosítása továbbra is gyakran fordul elő, mondhatni a politikai beszéd alapfogalmairól van szó. Különös jelentőséggel bír a politikai spektrum ilyen értelmű felosztása politikai konfliktusok és versenyhelyzetek esetében: választások, koalíciókötések, egyes sarkalatos törvényekről való szavazások kapcsán. Ugyanakkor nemcsak az országos szintű politikában, hanem a helyi közösségek politikájában is megjelenik a bal- és jobboldal szerinti kétosztatóság.

A jobb- és baloldal politikai elkülönülése először a francia forradalom nemzetgyűlési ülésein jelent meg 1789-ben. Ekkor a gyűlés elnökének *jobboldalán a király és a monarchia hívei* foglaltak helyett, míg *baloldalán a radikális politikusok, a forradalom hívei*. Bár a francia forradalom a népképviselő politikai palettáját később többször is átrendezte, a kétosztatú politikai elkülönülés a francia politikai élet hagyományává vált: a bal-jobb felosztás mellett, haladók-reakcióso, republikánusok-royalisták, rendpártiak-forradalmárok politikai elkülönítése befolyásolta a 19. századi francia politikát. A bal- és jobboldal különbsége később megjelent további európai országok politikai sajtójában és közbeszédében is. Közép-Európában az 1848-as forradalmak után vált egyre inkább elterjedté e politikai megkülönböztetés.

A 20. században, a politikai *szélsőségek* korában e kettőség radikális formában jelentkezett, ahol a baloldalt a kommunisták forradalmi erői, míg a jobboldalt a fasiszta és nemzetiszocialista mozgalmak jelentették. Mindkét fél hajlott az utcai erőszakra, és a kizárólagos hatalom megszerzésére törekedett. A második világháború után, a nyugat-európai

politikában a jobb- és baloldal *mérsékelt* formái jelentek meg, olyan politikai pártokban, mint a keresztény- és szociáldemokraták. A kortárs *európai jobboldalról* (1) elmondható egyrészt a *hagyományos kulturális értékek felvállalása* (állam, vallás, család szerepe), másrészt a *vállalkozások támogatása és a munkaadói oldal kívánságainak figyelembevétele*, a költségvetési egyensúly szigorú fenntartása és az adószintek optimális csökkentése. A hagyományos *európai baloldal* (2) ezzel szemben a *jóléti állam* híve, a *szociális háló kiterjesztője* és a *munkaadói oldal képviselője*, az *egyéni jogok* és életformák szabadságának, a folytonos *társadalmi emancipációnak* az elkötelezett támogatója és következetes hirdetője. Bonyolítja azonban az európai jobb- és baloldal megkülönböztetését, hogy a nagy szocialista és szociáldemokrata pártok a kilencvenes évektől feladták a jóléti állam baloldali eszméjét és közeledtek a jobboldal szabadpiaci elképzeléseihez.

Az Egyesült Államokban a bal- és jobboldal elkülönülése Európához képest másként alakult. A 18. század végétől a fő politikai törésvonal a szövetségi hatalmi centrum és a tagállami függetlenség között húzódott. A bal és jobboldal megjelölése olyannyira új keletű, hogy csak a 20. század második felében terjedt el az Egyesült Államokban. A baloldal itt a társadalmi haladás, az állami felelősségvállalás és jóléti reformok, a szabályozott piac és progresszív adózás, a szociális és kisebbségi jogok védelmének politikáját jelöli, amelyet hagyományosan a Demokrata Párttal azonosítanak. A jobboldalt ezzel szemben a hagyományos amerikai életforma, a vallási és tradicionális családi értékek, a szabadpiaci vállalkozó szellem és deregulációs gazdaságpolitika, a konfrontatívabb külpolitikai fellépés jellemzi, amit a Republikánus Párt politikájában testesül meg.

A bal- és jobboldal különbsége a politikatudományi szakirodalomban az említett értékek és a mellettük való elköteleződés mintázataiban jelenik meg. Az egyes oldalak által jelzett értékek egyrészt (1) *filozófiai különbségeken* (például hagyomány vs. haladás) alapulnak, másrészt (2) a *kapitalista modernizáció folyamataira* (például vállalkozások támogatása vs. munkásság képviselése) vezethetők vissza, harmadrészt (3) a *társadalmi emancipációval szemben támasztott elvárások* (például családi értékek vs. homoszexuális kisebbségek jogai) mentén alakultak ki. A leginkább bevett politológiai séma szerint a politikai szereplők, a pártok és a szavazók egyaránt elhelyezhetők egy olyan mátrixban, ahol az egyik tengely a *kulturális*, a másik a *gazdasági* jobb- és baloldal értékeit jelzi. Ez az érték spektrum lehetővé teszi az ideológiák beazonosítását is a jobb- és baloldalon: a jobboldalhoz tartozó ideológiák a konzervativizmus és kereszténydemokrácia, a liberalizmus klasszikus változata, a nacionalizmus, még a fasizmus is, míg a baloldalhoz tartozik a szocializmus és szociáldemokrácia, a baloldali liberálisok, a legtöbb zöld és feminista eszmeáramlat, az anarchisták és a kommunisták.

Az említett felsorolás azonban csak egy, ám bizonyára alapvető dimenzióját jelenti a bal- és jobboldali dichotómiának. A filozófiai és politikai értékek mellett fontos megemlíteni a bal- és jobboldal felosztásának *identitásképző tulajdonságát* is. Mind a politikusokra, mind a politizáló állampolgárookra jellemző, hogy a két oldal közötti választásait az értéknilyánítás mellett más tényezők is befolyásolják; így a családi neveltetés, az iskolai és kortárs csoportok identitásképző ereje, a munkahelyi, szabadidős, és egyházi közösségek befolyása stb. Politikai versenyhelyzetekben ezek hatása, amely a közvetett befolyásolástól a kizárásig terjedhet, nagy jelentőségre tesz szert. Végül a bal- és jobboldal nemcsak a politikai verseny és szembenállás forrása, hanem tárgya is lehet. Ezt tekinthetjük a politikai értékekért vívott harcnak a pártok, politikusok részéről. Ennek része a politikai ellenfél re-

torikai kizárása a valódi értékeket képviselő szereplők köréből, továbbá egy oldal értékeinek *igazi* képviselőre való jog vindikálása a saját politikai csoport részéről. Ezek azok a vitahelyzetek, amelyek arról szólnak, hogy melyik politikus vagy párt képviseli hitelesebben bal- vagy jobboldal értékeit, melyik képes e politikai tradíciók eszméinek megjelenítésére és a gyakorlatba való átültetésére.

Bal- és jobboldal tanulmányozása nemcsak azért fontos, mert – ahogy említettük – ez az elkülönítés befolyásolja politikai beszédünket, nyelvünket és gondolkodásunkat, hanem azért is, mert így tudjuk az egyes, az előbbieken bemutatott, ideológiákat kötni a napi politikai eseményekhez. Az egyes ideológiai értékeket valló politikai erők ugyanis a legtöbbször igen-nem választás elé kényszerülnek (gondoljunk itt a koalíciókötésre vagy egy fontos törvényjavaslat megszavazására), üzeneteiket és álláspontjukat a politikai küzdelem szabályainak megfelelően a bal- és jobboldal logikája szerint fogalmazzák meg.

4.6. Összefoglalás

A politikai ideológiák történetileg változó eszmerendszerek, amelyek befolyásolják és kifejzik az egyén, a csoport vagy politikai közösség gondolkodásmódját. A politikai ideológiák elterjedése a politika demokratizálódásával, a 18. századi forradalmakkal veszi kezdetét, az ideologikus politikai gondolkodás így a tömegtársadalmak sajátja. A politikai ideológiák a jelen társadalmi rendszerére és jelenségeinek magyarázatára éppúgy hangsúlyt fektetnek, mint a jövőre irányuló elvárások megfogalmazására. Az ideológia elsősorban nyelvi jelenség, azaz értékek, argumentációk, logika és kulturális hagyományok reprezentációja a beszédben. A nyelvi reprezentáció természetesen nemcsak politikai beszédekben, hanem kifinomult érvrendszerű írásokban, társadalomtudományi magyarázatokban, rövid és tömör üzenetekben, képi és szimbolikus megjelenéseiben egyaránt közvetíthető. Az egyes ideológiákat elsősorban azon eszmék alapján különböztethetjük meg egymástól, amelyek kulcsfogalmaikat és alapértékeiket képezik. Az ideológiák értékrendszeinek változása teszi lehetővé egyes ideológiák egymáshoz való közeledését, illetve konfliktushelyzetben a fundamentális értékekre alapozott nyílt ideológiai harcot. A klasszikus politikai ideológiák (liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus) a francia forradalom utáni évtizedekben körvonalazódtak, majd alapvetően határozták meg a 19. század politikai gondolkodását. A következő évszázadban közeledtek egymáshoz, új ideológiai formációkat és gondolkodási kereteket hozva létre. A 21. század elején azonban még mindig elmondhatjuk, hogy korunk politikai gondolkodásának domináns formái még mindig e három klasszikus ideológiai hagyományra vezethetők vissza. A 19. és 20. század folyamán ugyanakkor számos ideológiai versenytárs jelent meg (anarchizmus, fasizmus, feminizmus, ökológizmus stb.), amelyek egyes történeti időszakokban komoly kihívást jelentettek a három klasszikus ideológia dominanciájának megőrzésére. A nyugati mintájú parlamentáris politikában az ideológiák a jobb- és baloldali kettősség szerint különülnek el, amely a politikai versenyhelyzetek logikájából fakad.

Kulcsfogalmak

- ideológia
- politikai eszmék
- politikai gondolkodás
- modernizáció
- demokratizálódás
- tömegkommunikáció
- kapitalizmus
- liberalizmus
- konzervativizmus
- kereszténydemokrácia
- szociáldemokrácia
- kommunizmus
- nacionalizmus
- fasiszmus
- nemzetiszocializmus
- anarchizmus
- feminizmus
- ökológizmus
- baloldali és jobboldali politika

Ellenőrző kérdések

- Sorolja fel az ideológia értelmezésének négy jelentősebb formáját, és mutassa ki különbségeiket!
- Melyek a politikai ideológiák közös jellemzői? Miben különbözik a politikai ideológia a politikaelmélettől és a politikai filozófiától?
- Melyek a liberalizmus ideológiájának jellemző vonásai? Milyen történeti változataiban jelent meg a liberalizmus? Hogyan kapcsolódik az emberi jogok eszméje és a liberalizmus ideológiája?
- Milyen történelmi körülmények között jött létre a konzervativizmus? Mi a különbség a kereszténydemokrácia és a neokonzervativizmus között?
- Mi jelentette a törést szociáldemokrácia és kommunizmus között? Miben különbözik e két ideológiai variáns?
- Hogyan értelmezhető bal- és jobboldal különbsége? Mely kérdések mentén különböztethető meg a bal- és jobboldali politika?

Irodalomjegyzék

BAYER József (1998): *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris.

ECCLESHALL, Robert et al. (2003): *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd Edition. London – New York, Routledge.

FREEDEN, Michael (1996): *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford, Clarendon Press.

-
- FREEDEN, Michael (2003): *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford UP.
- HEYWOOD, Andrew (2003): *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd Edition. Basingstoke, Palgrave.
- MANNHEIM Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz.
- PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté (1996): *A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig*. Budapest, Korona.
- VINCENT, Andrew (2010): *Modern Political Ideologies*. 3rd Edition. Oxford, Wiley-Blackwell.

Vákát oldal

5. Pártok és pártrendszerek

Horváth Attila

5.1. A pártok

„Napjainkban a politikát nehéz lenne pártok nélkül elképzelni” – mutat rá a pártokról és pártrendszerekről szóló könyvének első mondatában Ware.¹ A szerző hozzáteszi, hogy néhány, az uralkodói család által kormányzott arab országon (például Katar) és egyes katonai diktatúrákon kívül a pártok világszerte jelen vannak (esetenként persze csak úgy, hogy egyetlen párt működése engedélyezett az adott országban). A pártok annak ellenére a modern politikai rendszerek legfontosabb szereplői közé tartoznak, hogy – szűkebb értelemben – mindössze egy-másfél évszázados múltra tekintenek vissza.

Ami a párt definícióját illeti, a különböző időszakokban a politikatudománnyal foglalkozó szerzők másképpen közelítették meg a *párt* fogalmát. Katz a pártokkal foglalkozó írásában több mint egy tucat definíciót gyűjtött össze a 18. századtól kezdve.² E meghatározások természetesen különböznek egymástól, azonban kimutathatók közös elemek is az egyes definíciókban. Egyrészt ilyen a szervezetre utalás, vagyis a pártoknak – a később tárgyalandó 19. századi káderpártok kivételével – rendelkezniük kell valamiféle állandó szervezeti háttérrel (vagyis a párt több résztvevőt feltételez). Másrészt a pártok meghatározására irányuló kísérletekben mindig benne van a hatalom megszerzésére való utalás, hiszen a pártok alapvető célja a minél nagyobb politikai befolyás megszerzése. Sartori minimalista pártdefiníciója szerint „a párt olyan politikai csoportosulás, amely részt vesz a választásokon azzal a céllal, hogy jelöltjeit közhivatali pozícióba juttassa”.³ Amint látható, a fentebb írtak e meghatározásban is visszaköszönnek.

A pártok megközelítését illetően megjegyzendő továbbá, hogy a pártok megítélése is jelentősen változott az idők során. Maga a *párt* (és különösen a másik hasonló jelentéstartamú kifejezés, a *frakció*) nagyjából a 18. század végéig többnyire negatív képzettársításokat vont maga után. Machiavelli és Montesquieu a pártokra egyértelműen negatív kontextusban utalnak (pártok alatt természetesen nem a mai pártokat, hanem egymással vetélkedő csoportokat, szembenálló feleket értve). Míg előbbi szerzők a pártokat jobbra az indokolatlan viszálykodással társították, addig Burke a 18. század második felében – a gondolkodás szabadságára hivatkozva – már kifejezetten elismerte a pártok létjogosultságát.

---

¹ WARE 1996, 1.

² KATZ 2017, 209.

³ SARTORI 2005, 57.

5.1.1. A pártok funkciója

Napjainkban a pártok teljességgel áthatják a politikai rendszert, szinte teljességgel behálózva a törvényhozás és a végrehajtás hatalmi ágát. Az általuk betöltött funkciók közül az alábbiak a legfontosabbak.⁴

1. *Koordináció*: a pártok egyik legrégebbi funkciója, a koordináció három szempontból értelmezhető:
  - Kormányaton belül: a pártok a tág értelemben vett kormányzat legkülönbözőbb szintjein vannak jelen: parlamentben, végrehajtó hatalomban, közép- és helyi szinten stb. A hatékony működéshez értelemszerűen össze kell hangolni a különböző szinteken kifejtett tevékenységeket (így például politikailag meglehetősen célszerűtlen lenne, ha egy párt parlamenti frakciója és a pártból érkező kormányfő ellentétes irányú politikát folytatna).
  - Társadalmon belül: a pártok fontos szerepet töltenek be a választópolgárok politikai tevékenységeinek koordinációjában, legyen az például egy politikai demonstráció szervezése, aláírásgyűjtés egy népszavazáshoz vagy éppen vita generálása valamely közügyben.
  - A kormányzat és a társadalom között: a pártok mintegy összekapcsolják támogatóikat a párt vezetésével.
2. *Részvétel a választásokon*: a pártok célja a minél nagyobb politikai befolyás megszerzése, amihez viszont – legalábbis a demokrácia keretei között – leginkább a választópolgárok támogatására van szükségük. A pártoknak tehát részt kell venniük a választásokon (amely lehet parlamenti, európai parlamenti, különböző szintű helyi vagy államfőválasztás is), hiszen egyrészt elsősorban a pártoknak kell jelöltek és alternatívákat kínálniuk a választóknak, másrészt pedig a választásokon történő minél eredményesebb szereplés a siker mércéje. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a pártok teljességgel egyeduralkodók lennének a különböző választások során, azonban fölényük a többi szereplővel szemben megkérdőjelezhetetlen. (Érdekességként: Magyarországon a rendszerváltás óta rendezett nyolc országgyűlési választáson több mint kétezerhatszáz képviselőt választottak meg, akik közül mindössze kilencről mondható el, hogy nem valamelyik párt színeiben indult.) Bizonyos választási rendszerekben – így például a magyarban is – nem (csak) közvetlenül a pártokra, hanem a jelöltekre (is) lehet szavazni, azonban a szavazók számára többnyire ebben az esetben is a jelölt pártkötődése a döntő szempont. A választásokon mutatott teljesítmény fontos lenyomata a pártok erőviszonyainak és egyben az egész pártrendszernek is. Tulajdonképpen a választások – különösen a parlamenti választások – során méretetnek meg a pártok; leginkább az itt elért eredményeik határozzák meg a későbbi befolyásukat és mozgásterüket. (Megjegyzést érdemel, hogy a hazai párttörvény szankcionálja azokat a pártokat, amelyek nem tudnak/akarnak eleget tenni e funkciójuknak, ugyanis a bíróság megállapítja a párt működésének megszűnését, ha egymást követő két parlamenti választáson az nem állít jelöltet.)

⁴ KATZ 2017, 210–212.

3. *Toborzás és szelekció*: a „hivatásos” politikusok (beleértve különösen az állam- és kormányfőket, általában a minisztereket, országgyűlési képviselőket, polgármestereket és számos más fontos pozíció betöltőit) nagy része valamelyik pártban kezdte politikai karrierjét (ugyanakkor természetesen arra is akad példa, hogy valakiből pártháttér nélkül lesz például miniszter). A toborzás a politika, politikusi pálya iránt érdeklődők „összegyűjtésére” utal, míg a szelekció egy-egy konkrét pozícióba (például parlamenti képviselő vagy miniszter) történő kiválasztást jelent. A pártoknak tehát fontos szerepe van a politikusok „kinevelésében” és egyben az utánpótlás biztosításában.
4. *Képviselet*: a pártok képviseleti funkciója voltaképpen a képviseleti demokrácia kiépülésével, különösen a választójog általánossá válásával függ össze. A pártok ebben a megközelítésben felfoghatók úgy is mint a szavazók (vagy egyes szavazói csoportok) „ügynökei”, amelyeknek feladata, hogy a megbízóikat (a választóikat) képviseljék – mindenekelőtt a parlamentben a törvényhozás során.⁵ A választópolgárok túlnyomó részének különböző okokból nincs arra lehetősége/szándéka, hogy aktívan bekapcsolódjon a politikába; az aktív politikai szerepvállalás helyett számos szempontból egyszerűbb egy képviselőre (ügynökre) bízni a közügyek intézését. Így például a baloldali, szociáldemokrata pártok a munkásosztály, az agrárpártok a mezőgazdaságból élők, az etnikai pártok az adott etnikai kulturális közösség érdekeit igyekeznek képviselni (bár – amint ezt hamarosan látni fogjuk – ez az elv inkább csak a tömegpártok időszakára volt teljes egészében jellemző). A képviseleti funkcióval szoros összefüggésben áll a pártok úgynevezett *érdekartikulációs, érdekkaggregációs* tevékenysége. Az előbbi kifejezés arra utal, hogy a pártoknak – de nem kizárólagosan nekik – jelentős szerepe van a társadalomban jelentkező érdekek megfogalmazásában, kinyilvánításában. Az *érdekkaggregáció* voltaképpen a már kinyilvánított – egymással akár ellentétes – érdekek integrálását, összhangba hozását jelenti, vagyis azt a folyamatot, „amelynek során az egyének és a csoportok követelése és erőforrásai döntési javaslatokká állnak össze”.⁶

5.1.2. *A pártok szervezeti-történeti modelljei*

Fentebb már említettük, hogy a pártok egyértelműen a modern kor termékei. Ugyanakkor megjelenésük óta jelentős változásokon mentek keresztül; nem meglepő, hogy napjaink hazai pártjai jelentősen különböznek például a dualizmus évtizedeinek pártjaitól. A politikatudomány számos szempont alapján tipizálja a pártokat, és arra nézve is több – részben egymást fedő – megközelítés létezik, hogy a pártok fejlődéstörténete során milyen párt-típusok különíthetők el egymástól. A szavazókhöz és az államhoz való viszonyuk, valamint szervezettségüket tekintve a pártok négy alapvető generációja vázolható fel.⁷

1. *Káderpártok* (más elnevezéssel elitpártok, a 19. század elejétől): mai pártok előfutárainak tekinthetők. Leginkább a hasonló világnézeti alapokon álló parlamenti

⁵ HOLCOMBE–GWARTNEY 1989.

⁶ ALMOND et al. 2006, 82.

⁷ KATZ–MAIR 1995; KROUWEL 2006.

képviselők laza csoportosulásaként írhatók le. Ezek a pártok tehát eleve a *parlamentben* alakultak meg, így csak minimális és csak helyi szinten létező szervezeti háttér jellemezte őket. Az elnevezésben a *káder* kifejezés arra utal, hogy a személyeken (a parlamentben politizáló képviselőkön), nem pedig a szervezeten volt a hangsúly. Ekkoriban tehát – a szűk, a nagykorú népesség néhány százalékát megillető választójog következtében – a párt voltaképpen egyenlő volt a parlamenti képviselőkkel, azaz a politikai elittel.

2. *Tömegpártok* (kb. 1880-as évektől): a választójog fokozatos kiterjesztésével eltűnt a pártok elitjellege, hiszen az állampolgárok egyre nagyobb köre szerzett részvételi jogosultságot a politikában. A tömegpártok – a káderpártokkal szemben – a parlamenten kívül alakultak meg, és elsődleges törekvésük az volt, hogy (minél nagyobb) parlamenti képviselőket szerezzenek. Ezek a pártok egy-egy meghatározott társadalmi réteg reprezentálását tűzték ki célul – így például a munkáspártok és szociáldemokrata pártok a munkásosztályt, a katolikus pártok a katolikus szavazókat, a protestáns pártok a protestáns szavazókat stb. képviselték. Amint a tömegpárti elnevezésből is kitűnik, nagymértékben megnőtt a pártszervezet és a párttagság jelentősége, hiszen a pártok – különösen a munkáspártok – csak önmagukra számíthattak (a tagságnak kellett tagdíjából fenntartania a pártot, a tagság végezte a kampánytevékenységet stb.). A tömegpártok további fontos jellemzője, hogy a tagjaikat és általában a szavazóikat, támogatóikat igyekeztek magukhoz láncolni. Ekkoriban tehát a párt és a szavazója közötti kapcsolat nem pusztán abban merült ki, hogy például egy munkás 4-5 évente leadta a voksát a munkáspártra. A pártok ugyanis különböző szolgáltatásokat (például oktatás, szabadidős klubok, segélyezés, párt-sajtó) biztosítottak a tagság részére, megszerezve ezzel teljes lojalitásukat. Ezzel összefüggésben a tömegpártok – működésükben – erősen ideologikusak, ideologizáltak voltak, ami szintén hozzájárult a szavazóbázis stabilizálásához.
3. *Gyűjtőpártok* (1950-es évektől): a catch-all pártoknak is nevezett típus⁸ arra utal, hogy a második világháborút követően a pártok többsége fokozatosan stratégiát váltott, és immár nemcsak egy-egy társadalmi réteg vagy csoport „megszerzése” volt a célja, hanem nyitottak a választópolgárok szélesebb köre felé, és mindenhol reméltek szavazatokat. Így például míg a század első felében baloldali-szociáldemokrata pártok szinte kizárólag a munkásosztályt célozták meg, addig az 1950-es évektől ugyanezek a pártok igyekeztek a középrétegeket is megszólítani. A pártok stratégiaváltása összefüggött a nyugati társadalmak átalakulásával: a hagyományos társadalmi osztályok közötti hatás egyre inkább elmosódott, csökkent a felekezeti hovatartozás jelentősége, így hosszabb távon nem bizonyult volna racionálisnak kizárólag a korábbi szavazóbázisra koncentrálni. A tömegpárti szakaszhoz képest lazult a pártok és szavazóik kapcsolata, majd a párttagság szerepe is fokozatosan leértékelődött; a pártok immár inkább „csak” a támogatóik szavazatára számítottak. Ezzel összefüggésben a pártok ideológiai profilja is tompábbá vált, hiszen immár nem egy partikuláris ideológia súlykolása révén kívántak sikeresek lenni.

⁸ KIRCHEIMER 1966.

4. *Kartellpártok*⁹ (1970-es évektől): a Katztól és Mairtól származó kifejezés egyrészt arra utal, hogy a pártok – eltávolodva a társadalomtól – lényegében az állam részeivé válnak. Az állam által megalkotott törvények szabályozzák és nagyrészt az állami támogatások fedezik működésüket. Utóbbinak köszönhetően már sokkal kevésbé vannak ráutalva a tagokra és a tagdíjakra, ami azzal is jár, hogy a pártok egyre inkább elszakadnak a szavazóiktól, a pártvezetés pedig a párttagoktól. A kartellpártok másik fontos jellegzetessége a politikai verseny korlátok között tartására irányuló törekvés. E megközelítés szerint a régi, a parlamentben több évtizede jelen levő pártok bár egymás ellenfelei, de az újonnan megjelenő pártokat közös erővel igyekeznek kiszorítani a versenyből (például az állami támogatási rendszer önmagukra „szabásával” vagy a médiához való hozzáférés nehezítésével). Végezetül megjegyzendő, hogy a politikatudomány megosztott a kartellpártok létezésének elfogadása tekintetében, vagyis Katz és Mair elmélete nem minden pártrendszerben igazolható.

A fenti négy generációt természetesen nem úgy kell elképzelni, mint amelyek élesen elhatárolva követték egymást. A szakaszok sokkal inkább egymást átfedve léteztek, országonként eltérő sajátosságokkal (így például Kircheimer szerint a gyűjtőpárti sajátosságok kevésbé voltak kimutathatók Olaszországban és a skandináv államokban, mint Németországban vagy Ausztriában). A négy történeti típuson kívül a politikatudományban újabban további – széles körű elismertséget egyelőre nem élvező – kategóriákat vázoltak fel.¹⁰ Az úgynevezett *antikartellpártok* célja – nevükből is adódóan – a kartellhez tartozó, régi, több évtizede meghatározó jelentőségű pártok hatalmának megtörése. Ahogy Katz és Mair fogalmaz: a kartellpártok egy idő után elkerülhetetlenül kitermelik a saját ellenzéküket, méghozzá gyakran populistá, rendszerellenes pártok képében – vagyis a kartell megtörése mintegy természetes velejárója a folyamatoknak.¹¹

A közelmúlt egy másik sajátos terméke az úgynevezett *bizniszpárt*.¹² Maga a kifejezés arra utal, hogy ezekben az esetekben egy tehetős üzletember „vállalkozásáról” van szó, amennyiben a saját anyagi és szervezeti erőforrásaiból hoz létre egy pártot. Egyrészt kérdéses, hogy ezek a formációk mennyiben tudják ellátni egy hagyományos párt funkcióit, másrészt féltő, hogy aláássák a pártrendszer stabilitását.

A párttípusok evolúcióját illetően röviden utalni kell a *perszonalizáció* jelenségére is. Az utóbbi évtizedekben a politikatudomány által megalkotott fogalom – ahogyan az ehhez hasonló értelemben használt *prezidencializáció* is – arra utal, hogy a politikai versengés immár egyre kevésbé a pártokról mint szervezetekről szól; a pártok helyett sokkal inkább a politikai vezérek állnak a középpontban.¹³

⁹ KATZ–MAIR 1995.

¹⁰ KATZ 2017, 215–216.

¹¹ KATZ–MAIR 1995, 24.; KATZ–MAIR 2009, 759.

¹² HOPKIN–PAOLUCCI 1999.

¹³ POGUNTKE–WEBB 2005; McALLISTER 2007.

5.1.3. A pártok gazdálkodása

A pártok funkcióinak áttekintése során már érintettük, hogy sokrétű tevékenységük ellátásához anyagi erőforrásokra van szükségük. A pártoknak is fizetniük kell alkalmazottaikat, székházakat kell fenntartaniuk, kampányaik pedig különösen nagy kiadásokkal járnak. Honnan származik tehát a pártok pénze? A válasz ugyan időszakonként és országonként különbözhet, azonban a bevételek leginkább három fő csatornán keresztül érkeznek.

A *tagdíjak* kezdetben (főként a tömegpártok idején) a pártok legfontosabb bevételi forrásai voltak, azonban napjainkban – kevés kivétellel – igencsak visszaszorult a jelentősége. Mindez egyrészt a pártok növekvő kiadásaival függ össze, másrészt pedig a párttagság aránya szinte világszerte csökkenőben van.¹⁴ A bevételek második csoportját képezik a párt részére a támogatók által juttatott *adományok*. A korrupció lehetőségének minimalizálása érdekében a pártok gazdálkodására vonatkozó jogszabályok gyakran tartalmaznak korlátozó előírásokat például az elfogadható adományok maximumára, az adományozók személyére (kitől fogadhat el a párt adományt), valamint az adományozás átláthatóságára (hazánkban a külföldről érkező adományokat 100 ezer Ft felett, a belföldről érkezőket pedig 500 ezer Ft felett – az adományozó nevével együtt – nyilvánosságra kell hozniuk a pártoknak az évi beszámolóikban) vonatkozóan. Megjegyzendő, hogy bizonyos országokban (például az Egyesült Államokban) az adományoknak nagyságrendekkel nagyobb jelentősége van, mint az európai pártrendszerben.

A legjelentősebb szerepe az *állami támogatásoknak* van, ugyanis napjainkban – kevés kivétellel – maga az állam is „szponzorálja” a pártokat a költségvetésen keresztül, még-hozzá több formában is.¹⁵ Az évente folyósított állandó összegű támogatások mellett a pártok többnyire a választási eredményeik alapján – a megszerzett szavazatok vagy mandátumok arányában – is jogosultak egy bizonyos összegre. Ezen kívül az állam esetenként a pártok (és a jelöltek) kampánykiadásaihoz is hozzájárul. Az állam által – lényegében az adófizetők pénzéből – adott párttámogatások esetenként vita tárgyát képezik. Az állami szubvenció leginkább azzal indokolható, hogy a pártok szerepe nélkülözhetetlen a demokrácia működésében és fenntartásában, így helyes őket ilyen módon is támogatni. Egy másik érv, hogy az állami juttatások növelik a pártok gazdálkodásának átláthatóságát, hiszen így – jobb esetben – mindenki számára ismert, hogy honnan származik a pénz.¹⁶ (Magyarországon a pártok bevételeinek hozzávetőlegesen 60–90%-a érkezik az államtól.)¹⁷

A pártok gazdálkodását illetően még meg kell említeni, hogy a minél nagyobb fokú átláthatóság érdekében a párttörvények előírják, hogy a pártoknak milyen módon kell nyilvánosságra hozniuk a pénzügyi beszámolóikat.

5.2. A pártrendszerek

Az előző pontban röviden áttekintettük a pártok funkcióit, szervezeti-történeti modelljeit és gazdálkodását. A pártok világa azonban csak részlegesen ismerhető meg úgy, hogy

¹⁴ VAN BIEZEN et al. 2012.

¹⁵ VAN BIEZEN – KOPECKY 2007.

¹⁶ ACE 2013.

¹⁷ HORVÁTH–Soós 2015, 261.

a pártokat önmagukban vesszük szemügyre, azaz egymástól elkülönülő egységekként vizsgáljuk őket. Mi ennek az oka? A válaszadás során abból érdemes kiindulni, hogy – legalábbis az egypártrendszerek kivételével – egy adott országban soha nem egyetlen párt verseng a minél több szavazatért és a minél nagyobb politikai hatalomért. Amint az közismert, a modern demokrácia feltételezi, hogy a pártok szabadon alakulhatnak és működhetnek. Amennyiben több párt létezik egymás mellett, akkor ezek egymástól nem elszigetelten működnek, hanem egymással versengve különböző minőségű kapcsolatban állnak (amely a szövetségi együttműködéstől az ellenséges viszonyulásig terjedhet).

A pártrendszerekről – tehát nem pusztán a pártokról mint önálló entitásokról – való tudományos és egyben komparatív igényű gondolkodás kezdetét nagyjából az 1940-es és 1950-es évekre teszik a témakör történetét vizsgáló szakértők. Annak felismerése, hogy az egyes országokban egymástól akár gyökeresen eltérő képet mutat a pártok száma, relatív ereje stb., logikus módon vezetett el a pártrendszerek különböző kategóriákba rendezéséhez, azaz tipizálásához¹⁸ (különösen a második világháború utáni évtizedekben).

A pártrendszer-tipológiák áttekintése előtt leszögezendő, hogy a pártokhoz hasonlóan a pártrendszerekre sincs egy általánosan elfogadott definíció. Az egyik legkorábbi meghatározás Duverger nevéhez fűződik, aki szerint a pártrendszer nem más, mint „a pártok együttélésének formái és módjai egy államban”.¹⁹ Nem sokkal később Eckstein a következőre mutatott rá: „Annak érdekében, hogy a pártrendszer koncepcióját pontosabban ragadhassuk meg, a verseny mintázataira kell koncentrálni, amelyek az egyes egységek [pártok – H. A.] közti interakciót határozzák meg.”²⁰ A legismertebb definíció Sartoritól származik, aki szerint a pártrendszer „a pártok versenyéből származó interakciók (kapcsolatok) rendszere”.²¹ Ware hasonlóképpen fogalmazott: a pártrendszer „a pártok közötti verseny és együttműködés mintázata”.²² Amint látható, mindegyik definícióban visszaköszön a pártok kapcsolata – vagyis a pártok kapcsolatai, az egymáshoz való viszonyulásuk és az ezen alapuló verseny együttesen konstruálják meg a pártrendszert.

A következőkben elsőként a pártok számán alapuló tipológiákat vesszük sorra, majd áttekintjük, hogy ezeken kívül még milyen további szempontok alapján kategorizálhatók a pártrendszerek. Jelentőségénél fogva Sartori tipológiáját külön pontban tárgyaljuk, végül pedig a pártrendszerek csoportosításával kapcsolatos újabb eredményeket érintjük röviden.

5.2.1. A pártok számán alapuló tipológiák

Amikor összevetünk két vagy több pártrendszert, valószínűleg a pártok száma lesz az a szempont, ami alapján a legkönnyebben tudjuk megragadni a különbségeket. Ráadásul egy könnyen értelmezhető, látványos aspektusról van szó, így nem meglepő, hogy a pártok száma számos tipológia alapját képezte és képezi a mai napig. Ezek közül is egyértelműen kiemelkedik *Maurice Duverger* 1951-ben megjelent *Politikai pártok: szervezetük és tevékenységük a modern államban* című munkája, amely fontos mérföldkő a politikatudomány

¹⁸ Lásd ECKSTEIN 1968; WOLINETZ 2006.

¹⁹ DUVERGER [1954] 1969, 203.

²⁰ ECKSTEIN 1968, 437.

²¹ SARTORI [1976] 2005, 39.

²² WARE 1996, 7.

pártokkal és pártrendszerekkel foglalkozó szakterületén. A francia szerző kétkötetes könyvének első része a pártokkal mint szervezetekkel foglalkozik, míg a második kötetet teljes egészében a pártrendszereknek szentelte. A pártok számát alapul véve különítette el egymástól az egypártrendszereket, a kétpártrendszereket és a többpártrendszereket (ez utóbbihoz minimum három párt szükséges). A tipizáláson túl Duverger – empirikus megfigyelései révén – igyekezett általánosan érvényes megállapításokat is megfogalmazni a különböző típusú pártrendszereket illetően.

Duverger számára a kétpólusú verseny volt a természetes: vagyis, ha nem is minden pártrendszerben találunk két pártot, de majdnem minden esetben kimutatható a bipolaritás, tehát a politikát meghatározó kettősség (mindez kezdetben a liberálisok és a konzervatívok szembenállásában nyilvánult meg, majd ezt a legtöbb országban felváltotta a baloldal és a jobboldal vetélkedése). Meglátása szerint mindez abból fakad, hogy a politika alapkérdéseire mindig két, egymással szembenálló válasz adható, emiatt aztán többnyire csak két alternatíva létezik. Ezzel összefüggésben azt is ki kell emelni, hogy Duverger meglehetősen szkeptikusan viszonyult ahhoz a kérdéshez, hogy a két alternatíva között létezh-e egy harmadik út. A szerző szerint a politikában nem létezik centrum, ahogyan a centrizmusnak sincs saját ideológiája. Bár vannak centrista pártok, de álláspontja szerint ezek a formációk besorolhatók valamelyik oldalhoz.

Bár Duverger a két rivális póluson alapuló vetélkedést tartotta természetesnek, azonban a szerző természetesen a többpártrendszereket is behatóan vizsgálta. A szerző maga is elismerte, hogy a többpártrendszereket problémás egy típusba sorolni, mivel azok nagymértékben különbözhetnek egymástól. A legkézenfekvőbb megkülönböztetési lehetőség a pártok száma: a többpártrendszerekben a pártok száma a háromtól kezdve bármennyi lehet. Ráadásul – mutat rá a szerző – az egyes pártrendszerek még akkor is jelentősen eltérhetnek egymástól, ha a pártok száma megegyezik. Így például a skandináv államokat jellemző négypártrendszer teljes másképpen működik, mint a svájci négypártrendszer. Duverger másik nagyhatású, a mai napig vizsgált (és esetenként vitatott) meglátása a választási rendszerek és a pártrendszerek összefüggésére vonatkozott: a szerző szerint, amíg az egyfordulós többségi választási rendszerek kétpártrendszert vonnak maguk után (például Egyesült Királyság), addig a kétfordulós többségi – és főként – az arányos választási rendszerek többpártrendszert eredményeznek (például skandináv államok). A *Duverger törvénye* néven ismertté vált megfigyelést a későbbiekben számos alkalommal tesztelték, amelynek során részben kiegészült, igazolást nyert, de cáfolat és bírálat is készült vele kapcsolatban. Duverger klasszifikációját követően több kísérlet történt a pártok számán alapuló tipizálás továbbfejlesztésére és kiegészítésére. Amint fentebb láttuk, Duverger maga is utalt arra, hogy a többpártrendszerek kategóriája nagyon sokféle, egymástól jelentősen különböző pártrendszert fog át, így a későbbi szerzők figyelme elsősorban a többpártrendszerek további kategorizálására irányult. *Jean Blondel* 1968-ban megjelent írásában a pártrendszerek tipizálása során nemcsak a pártok számát vette figyelembe, hanem ezt kiegészítette két további szemponttal is: egyrészt a pártok relatív erejével (méretével), másrészt pedig az általuk elfoglalt ideológiai pozícióval. A szerző az 1945–1966-os időtávot alapul véve tizenkilenc nyugati demokrácián keresztül vizsgálta azt, hogy egyes országokban a két legerősebb párt a szavazatok átlagosan mekkora részét szerzi meg. A szerzőt tehát nemcsak a pártok száma érdekelte, hanem az is, hogy a pártok közötti erőviszonyok hogyan alakulnak. Az új

megközelítés alapján mindenekelőtt elkülönítette egymástól a kétpártrendszereket és az úgynevezett „két és fél” pártrendszereket:

- *Kétpártrendszerek* (Egyesült Államok, Új-Zéland, Ausztrália, Egyesült Királyság, Ausztria): a két (nagy) párt ezekben az országokban 90% feletti szavazatarányt ér el, és így a további pártoknak általában csak minimális a befolyása. Blondel azt is kimutatta, hogy ezekben az országokban a két párt viszonylagos egyensúlyban van, a szavazatok különbsége is mindössze néhány százalék.
- *„Két és fél” pártrendszerek* (például Németország, Belgium): itt a két nagy párt a szavazatoknak átlagosan csak 75–80%-át szerzi meg, azaz van egy harmadik, de a két „nagy” lényegesen kisebb formáció is (Németországban a kereszténydemokraták és a szociáldemokraták közé egy kisebb, de egyáltalán nem elhanyagolható szerepű liberális párt – Blondel szavaival: egy fél párt – ékelődött).

Ami a többi vizsgált pártrendszert illeti, a két legerősebb párt a szavazatoknak már kevesebb, mint kétharmadát szerzi meg, tehát itt kiegyenlítettebbek az erőviszonyok, mint az előző két kategóriánál. Blondel azonban ezeket a „maradék” pártrendszereket is tovább bontotta aszerint, hogy van-e egy olyan domináns erő, amelyik messze kiemelkedik riválisai közül. Ez alapján két újabb kategóriát különített el:

- *Többpártrendszerek domináns párttal*: a vizsgált államok némelyikében úgy működik a többpártrendszer, hogy egyes pártok lényegesen erősebbek a többinél. Így például Svédországban vagy Norvégiában a szociáldemokrata pártok általában 44–48%-os szavazatarányt értek el a Blondel által vizsgált időszakban, míg ellenfeleik többnyire 20% alatt maradtak. Olaszországban pedig – ha nem is ilyen mértékben – a kereszténydemokrata párt emelkedett ki a többi párt közül, mintegy 13–20%-kal megelőzve a kommunistákat.
- *Többpártrendszerek domináns párt nélkül*: idesorolhatók azok a pártrendszerek, amelyeket háromnál több párt alkot, azonban egyik erő sem emelkedik ki egyértelműen a vetélytársai közül, vagyis a pártok relatív ereje közel megegyezik. Blondel ezeket nevezte *valódi többpártrendszereknek*, idesorolva többek között Franciaországot, Finnországot, Hollandiát és Svájcot.

A pártrendszerek kategorizálásán túl Blondel további szempontok alapján is vizsgálta és összehasonlította az említett pártrendszereket. Egyrészt kimutatta, hogy a pártrendszer típusa és a kormányok élettartama szorosan összefügg egymással: a kormányok a kétpártrendszerekben bizonyultak a legtartósabbnak, míg a domináns párt nélküli többpártrendszerekben cserélődtek a leggyorsabban. Másrészt a szerző vizsgálataiból az is kirajzolódott, hogy – értelemszerűen nem függetlenül az előbbi jelenségtől – az egypárti kormányok jóval stabilabbnak mutatkoztak a koalíciós kormányoknál.

5.2.2. Dahl tiplógiája

Robert Dahl (1966) a kormányzat és az ellenzék kapcsolására helyezve a hangsúlyt azt vizsgálta, hogy a különböző pártrendszerekben az ellenzéki pártok milyen versenysztratégiát vesznek fel, a pártok milyen magatartást tanúsítanak egymással szemben. Dahl ezt két

szinten tanulmányozta: egyrészt a választások során, másrészt pedig a parlamentben. E szempontok alapján a szerző négyféle pártrendszert különböztetett meg:

1. *Szigorúan versengő*: a pártok életét teljes egészében a verseny uralja – erre példaként az Egyesült Királyság kétpártrendszere szolgált. Itt a két nagy párt úgynevezett zéró összegű játszmat folytat, hiszen az egyik párt csak a másik párt rovására tudja növelni szavazatarányát. Emiatt a két nagy párt együttműködésére még a parlamentben is csak ritkán kerül sor.
2. *Együttműködő-versengő*: Dahl ezen belül két altípust különböztetett meg attól függően, hogy két- vagy többpártrendszerről van szó. Ami a választásokat illeti, kétpártrendszer esetén is (például az Egyesült Államokban) szigorú versengésről van szó, viszont többpártrendszerek esetén (például Franciaországban és Olaszországban) megjelenhet kooperáció a pártok között, hiszen kevés arra az esély, hogy egy párt egyedül abszolút többséget ér el. Emiatt a választásokon induló pártok esetenként együttműködnek egymással (például közösen indulnak, vagy visszaléptetik egymás javára a jelöltjeiket), tehát a versenyszellem az észszerűség alá rendelődik a mindenki számára előnyösebb pozíció elérése érdekében. Rátérve a parlamenti viszonyokra, mindkét altípust az együttműködés és a versengés keveréke jellemzi, vagyis a törvényhozás során az ellenzék esetenként együttműködik a kormánypártokkal.
3. *Szövetkező-versengő*: ez a kategória annyiban különbözik az előzőtől, hogy a parlamentben a pártok között nem pusztán együttműködés jön létre, hanem egyenesen szövetkeznek egymással. Példa az 1945–1966 közötti Ausztria esete: az akkori két nagy párt (a jobboldali néppárt és a baloldali szocialista párt) – annak ellenére, hogy a választásokon egymás ellenfelei voltak – parlamenti összefogással folyamatosan úgynevezett nagykoalícióban kormányozták az országot (lényegében súlytalanná téve így az ellenzékét).
4. *Szigorúan szövetkező*: a kategória különlegessége abban áll, hogy a rivális pártok elvileg kizárják a versenyt. Dahl erre egyetlen példát hoz, az 1957 utáni Kolumbiát, ugyanis közel két évtizeden keresztül a konzervatív és a liberális párt egyezsége nyomán a két párt úgy kormányzott közösen, hogy előre rögzítették, melyik párt mikor jogosult az államfői tisztség betöltésére, továbbá a parlamenti választásokon a mandátumokat fele-fele arányban előre elosztották egymás között.

Bár Smith és Dahl igyekezett a számokon alapuló kategorizálásokkal szemben alternatívát kínálni, tipológiájuk hatása messze elmaradt Sartoriétól.

5.2.3. A Sartori-féle tipológia

Giovanni Sartori a 20. századi politikatudomány egyik legmeghatározóbb alakja. E tankönyv kéziratának elkészítése alatt elhunyt olasz politikatudós munkássága különösen a pártrendszerek tanulmányozása – és főként összehasonlítása – során megkerülhetetlen. Sartori tudománytörténeti jelentőségét jól mutatja, bár a *Pártok és pártrendszerek* című munkája (1976) több mint négy évtizeddel ezelőtt jelent meg, mégis a mai napig egyfajta referenciapontként szolgál a pártrendszerek vizsgálatakor, ugyanis minden azóta kifejlesztett tipológia esetén Sartori jelenti a kiindulópontot, és a pártrendszerek kategorizálásával foglalkozó politoló-

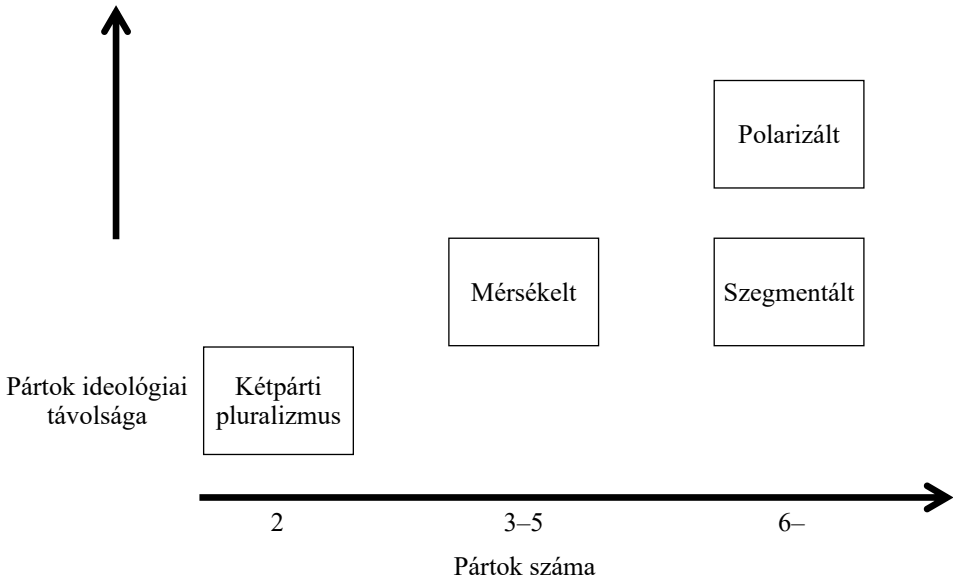
gusok is hozzá képest igyekeznek újat mondani. A szerző legnagyobb újítása az volt, hogy a pártok száma mellett a vizsgálatokba a pártok ideológiai távolságát vonta be további szempontként, majd a két aspektust egyszerre vette figyelembe a pártrendszerek elemzése során. A pártok ideológiai távolságához egy olyan bal–jobb skálát kell elképzelnünk, amelyen egy adott pártrendszer pártjait ideológiai arculatuk alapján elhelyezzük, majd „megmérjük” a két szélső párt távolságát. Egyes országokban ez a távolság kisebb, vagyis a pártok ideológiai arculata, programja között nincs áthidalhatatlan távolság. Más pártrendszerekben viszont jóval nagyobb távolságok is kialakulhatnak, amennyiben egyszerre van jelen egy szélsőbaloldali és egy szélsőjobboldali párt is.

Ami a pártok számát illeti, Sartori újítást hozott a tekintetben, hogy mikor „érdemes” egy pártot figyelembe venni a számolás során. Álláspontja szerint még a parlamenti pártok közül sem mindegyiket kell „beszámítani”, hanem csak az úgynevezett *releváns pártokra* kell fókuszálni. Sartori két esetben tekintett egy pártot relevánsnak: ha az vagy koalíciós potenciállal vagy pedig zsarolási potenciállal rendelkezik. A koalíciós potenciál esetében arról van szó, hogy az adott párt szóba jöhet-e a kormányalakítások során egy többségi kormányban koalíciós partnerként, azaz *kormányképes-e*. Azok a pártok, amelyek korábban voltak már kormányon, egyértelműen rendelkeznek koalíciós potenciállal, de azokat a pártok is ide tartoznak, amelyeknek reális esélyük van arra, hogy a jövőben kormánypárt váljon belőlük. E kritériumoknak akár egy kisebb parlamenti párt is meg tud felelni, amennyiben nélküle nem lehet többségi kormányt alakítani. (Magyarországon az SZDSZ 2002-ben és 2006-ban is alig 5%-át szerezte meg a parlamenti mandátumoknak, azonban nélküle az MSZP nem tudott volna többségi kormányt alakítani, tehát a párt vitán felül relevánsnak számított, dacára kis méretének.) Amennyiben egy párt eleve nem jöhet szóba kormánypártként vagy egyszerűen soha nincs rá szükség a kormányalakítás során, Sartori szerint nem számít relevánsnak. (A brit liberális párt – a folyamatos parlamenti jelenléte ellenére – 1945-től 2010-ig egyetlen alkalommal sem került kormányra, bár az 1970-es évek második felében kívülről támogatták az akkori kisebbségi munkáspárti kormányt. Figyelemmel a liberálisok csekély – többnyire néhány százalékos – mandátumarányára, a párt nem minősült relevánsnak.) Ugyanakkor a fenti szabály a szerző szerint is kiegészítésre szorul, hiszen egyes országokban olyan pártok is részei voltak a pártrendszernek, amelyek ugyan tartósan ki voltak zárva a kormányzásból, viszont túlságosan jelentős mandátumaránnyal rendelkeztek ahhoz, hogy kihagyjuk őket a pártok számának megállapításakor. (Ilyen volt a kommunista párt Olaszországban, amely a második világháborút követően egészen az 1980-as évekig mintegy 25–35%-os mandátumaránnyal – a kereszténydemokrata párt mögött a második legerősebbként – volt jelen a parlamentben, azonban kormányra soha nem került.) Sartori ezekre a pártokra alkotta meg a *zsarolási potenciál* kifejezést, arra utalva ezzel, hogy bár ezek a pártok nem jöhetnek szóba kormánypártként, viszont a pártversenyt nagyon is befolyásolják. (Az olasz kommunista párt markáns parlamenti jelenléte nagyban meghatározta a pártok versenyének irányát, hiszen a kormányalakítások során, évtizedeken keresztül az volt a fő szempont, hogy a kommunisták ne kerüljenek hatalomra.)

Sartori a két vizsgálati szempontot – a pártok számát és a pártok ideológiai távolságát – összekapcsolva négy alapvető *típust* különített el a versengő pártrendszereken belül. (A nem versengő rendszereket külön tárgyalta.) A négy típusban nemcsak a pártok száma különbözik egymástól, hanem a verseny *mechanizmusa* is. Utóbbit a korábbi szerzők egyáltalán nem vagy csak felszínesen érintették.

1. *Kétpárti pluralizmus*: (például Egyesült Királyság) Sartori a következő feltételeket támasztotta ezzel kapcsolatban: két párt versenyez egymással a parlamenti abszolút többségért, a győztes párt egyedül alakít kormányt (hiszen abszolút többsége van), ugyanakkor a kormányváltás (tehát az ellenzék későbbi hatalomra kerülése) mindig reális lehetőség marad. A kétpárti pluralizmust úgynevezett *centripetális* (azaz középre tartó) verseny jellemzi: a pártok – a képzeletbeli bal–jobb skálán – a politikai centrum irányába nyitnak, nem pedig a skála széle felé (ennek oka, hogy amennyiben például egy mérsékelt jobboldali radikalizálódna, és a szélsőjobb irányába mozdulna el, úgy minden valószínűség szerint jóval több szavazót vesztené „középtájt”, mint amennyit nyerne az ideológiai mező „szélén”).
2. *Mérsékelt pluralizmus*: (például Németország) fő szabályként – a 3–5 pártból álló – pártrendszer esetén alakul ki, amennyiben a (releváns) pártok között viszonylag kicsi az ideológiai távolság. Ezeket a pártrendszereket is centripetális, kétpólusú verseny és a rendszerellenes (tehát magát a politikai rendszert megváltoztatni kívánó, nem pusztán a kormányra kerülésre törekedő) pártok hiánya vagy jelentéktelensége jellemzi. Általában koalíciós kormányok (tipikusan egy baloldali és egy jobboldali) váltogatják egymást a hatalomban.
Mérsékelt pluralizmus ugyanakkor kialakulhat akkor is, ha hat vagy annál több releváns párt alkotja a pártrendszert. Az úgynevezett szegmentált pluralizmus esetén bár sok párt van jelen, viszont közöttük mégsem alakulnak ki nagy ideológiai távolságok. Mindez úgy lehetséges, hogy ezekben az országokban (például Hollandia, Belgium, Svájc) egymástól vallásilag, nyelvileg és/vagy etnikailag markánsan elkülönülő társadalmi csoportok vannak. Némi leegyszerűsítéssel tehát azt mondhatjuk, hogy bár sok párt van a rendszerben, mégis mindegyik pártnak jut egy társadalmi csoport, amelynek tagjait igyekszik szavazókként megtartani.
3. *Polarizált pluralizmus*: (például Olaszország) hat vagy annál több párt esetén alakul ki akkor, ha a pártok között nagy az ideológiai távolság. Szemben az előző két típussal, itt már a rendszerellenes (például kommunista vagy szélsőjobboldali) pártok is releváns szerepet töltenek be. A verseny erősen átideologizált és centrifugális jellegű, azaz széttartó: a pártok egy része a szélek felé nyit. A többnyire centrumpozícióban levő kormánynak kétoldali – (szélső)bal- és (szélső)jobboldali – ellenzékkel kell szembenéznie, amelyek azonban nem tudnak összefogni, így valódi kormányváltások nem következnek be.
4. *Predomináns pártrendszerek*: az egyik párt olyan mértékben kiemelkedik a többi közül, hogy hosszabb időszakon át – Sartori szerint legkevesebb három–négy választáson keresztül – egyedül képes megszerezni a parlamenti mandátumok abszolút többségét. Példaként – többek között – Indiát és Japánt említi a szerző; az előbbi államban az Indiai Nemzeti Kongresszus nevű párt az 1950-es évektől kezdve az 1980-as évek közepéig a parlamenti mandátumok felét-háromnegyedét szerezte meg. Japánban a liberális demokraták töltötték be hasonló szerepet: 1958-tól 1990-ig minden választást megnyertek, és kevés kivétellel valamennyi alkalommal abszolút többség birtokában kormányozták az országot. Európai szinten Norvégiát, Svédországot és Írországot említi Sartori, ahol ugyan az „uralkodó” pártok nem minden esetben érték el a fent „előírt” abszolút többséget, de egypárti kisebbségi kormányként így is évtizedeken át hatalmon voltak.

A tárgyalt típusokat az 1. ábra foglalja össze.

1. ábra

A pártrendszerek típusai Sartori elmélete alapján

Forrás: a szerző szerkesztése SARTORI [1976] 2005 alapján.

A diagrammon nem szerepel a predomináns pártrendszer azon okból, hogy ez a típus – amely egyébként is kissé kilóg Sartori modelljéből – elvileg bárhol előfordulhatna az ábrán (függetlenül a pártok számától és a közöttük levő ideológiai távolságtól).

5.2.4. Új utak a pártrendszerek kategorizálásában

Bármennyire is jelentősek voltak Sartori tézisei, az általa kialakított tipológia mintegy két évtizeddel később több szempontból is veszített relevanciájából. Ennek legfőbb oka a pártrendszerek változásában keresendő, aminek nyomán Sartori egyes típusai (különösen a polarizált pluralizmus és a predomináns pártrendszerek) visszaszorultak, és egyre több pártrendszer csúszott át a mérsékelt pluralizmus kategóriájába.

Az utóbbi évtizedek egyik leginnovatívabb megközelítése *Peter Mair* (1996) nevéhez fűződik, aki a pártok közötti – elsődlegesen a kormányra kerülés érdekében folytatott – versenynek két alapvető formáját különböztette meg: a zártat és a nyitottat. A zárt struktúrájú versenyt (például Egyesült Királyság) a kiszámíthatóság jellemzi: a politikai rendszerben vannak egymástól jól elkülöníthető kormányzati alternatívák (ezek lehetnek egypárti kormányok vagy koalíciók), amelyek váltogatják egymást a hatalmon. A verseny kiszámíthatóságát növeli, hogy a kormányra kerülés lehetősége csak bizonyos pártok számára lehetséges. Ezzel szemben a nyitott struktúrájú verseny (például Hollandia) kevésbé kiszámítható,

ugyanis a pártok a legkülönbözőbb összetételben kormányoznak együtt (azaz nincsenek kikristályosodott koalíciós alternatívák), és ezen felül szinte minden párt előtt nyitva áll a kormányra kerülés lehetősége. Alan Siaroff az 1945–2000 közötti európai parlamenti választásokat feldolgozó kötetében²³ Blondel és Sartori nyomán a parlamenti pártok számának és relatív erejük alapul vételével nyolc típust különített el.

1. táblázat
Siaroff pártrendszer-tipológiája

pártrendszer típusa	példa	
kétpártrendszer	Egyesült Királyság 1945–1979	
„két és fél” pártrendszer	Ausztria 1949–1986	
mérsékelt többpártrendszer	egy domináns párttal	Svédország 1948–1985
	két fő párttal	Írország 1987–1997
	a pártok egyensúlyával	Ausztria 1994–1999, 2008–
szélsőséges többpártrendszer	egy domináns párttal	Dánia 1950–1998
	két fő párttal	Olaszország 1963–1987
	a pártok egyensúlyával	Finnország 1945–

Forrás: SIAROFF 2000, 69–80.

5.3. Összefoglalás

A pártok viszonylag rövid idő, nagyjából egy évszázad leforgása alatt a modern politikai rendszerek egyik legfontosabb szereplőivé váltak. Ezalatt jelentős alak- és szerepváltozáson mentek keresztül: a lazán szervezett, elitista parlamenti csoportosulásokból, a káderpártokból a 19. század végére jól szervezett tömegpártok nőttek ki, majd második világháború után a tömegpártok kevéssé átideologizáltak, a választópolgárok szélesebb körét megszólítani akaró gyűjtőpártok lettek. A szervezeti-történeti fejlődés újabb – bár a politikatudományban vitatott – formái a kartellpártok, amelyek összefonódnak az állammal, és igyekeznek kiszorítani a kívülről érkező versenytársakat. A pártok folyamatos változása ellenére az általuk betöltött funkciók – különösen a koordináció, a választásokon való részvétel, a toborzás-szelekció és a képviselő – a mai napig kimutathatók. Azt is láttuk, hogy a pártok gazdálkodásának is megvannak a sajátos szabályai, és a pártbevételek közül az állami források messze a legjelentősebbek.

A pártrendszereket illetően rámutattunk, hogy a pártok kapcsolatai, az egymáshoz való viszonyulásuk és az ezen alapuló verseny lesz az, ami megkonstruálja a pártrendszert. Az elmúlt kb. 60 év legfontosabb tipológiáit áttekintve kirajzolódott, hogy a pártrendszereket nemcsak a pártok száma alapján lehet csoportosítani, hanem egyéb szempontok – különösen a pártok kapcsolatrendszere és a közöttük levő ideológiai távolság – szerint is. Sartori jelentősége abban áll, hogy ő a pártrendszer tényleges működésére (mechanizmusára) helyezte a hangsúlyt, elkülönítve egymástól az általa meghatározott négy pártrendszer-típust.

²³ SIAROFF 2000, 69–80.

Kulcsfogalmak

- egypártrendszer
- gyűjtőpárt
- káderpárt
- kartellpárt
- kétpárti pluralizmus
- kétpártrendszer
- mérsékelt pluralizmus
- párt
- pártrendszer
- polarizált pluralizmus
- predomináns pártrendszer
- többpártrendszer
- tömegpárt

Ellenőrző kérdések

- Melyek a pártok legfontosabb funkciói?
- Miben különböznek egymástól a pártok történeti típusai?
- Milyen fontosabb bevételei vannak a pártoknak?
- Miben különbözik egymástól Duverger és Blondel pártrendszer-tipológiája?
- Miben jelentett újdonságot Sartori pártrendszer-tipológiája?

Irodalomjegyzék

- ACE (2013): *The ACE Encyclopaedia: Parties and Candidates*. Elérhető: http://aceproject.org/ace-en/pdf/pc/at_download/file (A letöltés dátuma: 2018. 01. 03.)
- ALMOND, Gabriel A. – POWELL, G. Bingham – STRØM, Kaare – DALTON, Russel J. (2006): *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris.
- BLONDEL, Jean (1968): Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 1, No. 2. 180–203.
- DAHL, Robert A. (1966): Patterns of Opposition. In DAHL, Robert A. ed.: *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven – London, Yale University Press. 332–347.
- DUVERGER, Maurice [1954] (1969): *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*. London, Methuen.
- ECKSTEIN, Harry (1968): Party Systems. In SILLS, David L. ed.: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 11. New York, Crowell, Collier & Macmillan. 436–453.
- HOLCOMBE, Randall G. – GWARTNEY, James D. (1989): Political Parties and the Legislative Principal-Agent Relationship. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, Vol. 145, No. 4. 669–675.
- HOPKIN, Jonathan – PAOLUCCI, Caterina (1999): The Business Firm Model of Party Organisation: Cases from Spain and Italy. *European Journal of Political Research*, Vol. 35, No. 3. 307–339.
- HORVÁTH Attila – SOÓS Gábor (2015): Pártok és pártrendszer. In KÖRÖSÉNYI András szerk.: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK PTI.

- KATZ, Richard S. – MAIR, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, Vol. 1, No. 1. 5–28. (A tanulmány magyar nyelven megjelent a *Politikatudományi Szemle* 2001. évi 3. számában.)
- KATZ, Richard S. – MAIR, Peter (2009): The Cartel Party Thesis: A Restatement. *Perspectives on Politics*, Vol. 7, No. 4. 753–766.
- KATZ, Richard S. (2017): Political Parties. In CARAMANI, Daniele ed.: *Comparative Politics*. Oxford, Oxford UP. 207–223.
- KIRCHEIMER, Otto (1966): The Transformation of Western European Party Systems. In LAPALOMBARA, Joseph – WEINER, Myron eds.: *Political Parties and Political Development*. Princeton, Princeton UP. 177–200.
- KROUWEL, André (2006): Party Models. In KATZ, Richard S. – CROTTY, William eds.: *Handbook of Party Politics*. London, Sage Publications. 249–269.
- MAIR, Peter (1996): Party Systems and Structures of Competition. In LEDUC, Lawrence – NIEMI, Richard G. – NORRIS, Pippa eds.: *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*. London, Sage Publications. 83–106.
- SARTORI, Giovanni [1976] (2005): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Colchester, ECPR Press.
- SIAROFF, Alan (2000): *Comparative European Party Systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*. New York – London, Garland Publishing.
- VAN BIEZEN, Ingrid – MAIR, Peter – POGUNTKE, Thomas (2012): Going, Going, ... Gone? The Decline of Party Membership in Contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, Vol. 51, No. 1. 24–56.
- VAN BIEZEN, Ingrid – KOPECKY, Petr (2007): The State and the Parties: Public Funding, Public Regulation and Rent-Seeking in Contemporary Democracies. *Party Politics*, Vol. 13, No. 2. 235–254.
- WARE, Alan (1996): *Political Parties and Party Systems*. Oxford, Oxford UP.
- WOLINETZ, Steven B. (2006): Party Systems and Party System Types. In KATZ, Richard S. – CROTTY, William eds.: *Handbook of Party Politics*. London, Sage Publications. 51–62.

6. Politikai intézmények és kormányzati rendszerek

Szentpéteri Nagy Richard

6.1. Az államok osztályozása

„Az uralom és a birtoklás minden fajtája, amely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt, s ma is az.” Ez az első mondata annak a műnek, amelyet szerzője ötszáz évvel ezelőtt vetett papírra. Machiavelli legendás könyvéről, *A fejedelemtől* van szó, amely félezer éve, 1513-ban született, noha csak majdnem két évtizeddel a megírása után, 1532-ben jelent meg.¹

A szerző – mindjárt a mű legelső mondatában megcsillantatott – államforma-felfogása nem számított újnak a megírás idejében. Machiavelli államforma-értelmezésének ugyanis természetesen – mint annyi másnak abban a korban – antik eredete volt. A politikai filozófia megteremtője, Platón a maga idejében például nem kevesebbet állított, mint *A fejedelem* nyitómondatához szinte szó szerint hasonlóan azt, hogy az államformákat két csoportra lehet osztani.

„Két anyaállamforma van” – írja Platón a *Törvények* című művében – „a többi mind ebből a kettőből ered. Az egyiket nevezik monarchiának, azaz egyeduralomnak, a másikat demokráciának, vagyis népuralomnak; az első a perzsáknál, a második nálunk érte el legmagasabb fokát. A többi államforma ezekből van összevegyítve.”²

Az összevegyítést mindenesetre Platón kívánatosnak ítéli. „Mármost hogy a szabadság, az összetartás és a belátás együttesen megvalósulhasson, ahhoz mindkét államformának hozzá kell járulnia” – írja később, majd hozzáteszi: „az olyan állam, amely ezeknek híjával van, sohasem rendelkezhet helyes kormányformával”.³

Mindezeket Platón azok után gondolta el, hogy belátta saját eszményi államának szicíliai kudarcát, és mellesleg átélte saját létező államának, az athéni demokráciának katonai és politikai bukását is. Életének immár a vége felé, a *Törvények* című művében – módosítva korábbi teóriáit – a filozófus bölcsek vezetése helyett a törvények szerepét emelte ki, megelőlegezve Montesquieu majdani nagy szellemi alkotását.

Arisztotelész *Politika* című művében ugyanakkor a görög poliszok társadalmi rendszereit vagy államformáit két szempont szerint is tipologizálta. Az egyik szempont az volt, hogy hány polgár vesz részt az állam vezetésében, a másik pedig az, hogy az illető államforma helyes-e, vagy sem. A helyes államformák Arisztotelész ítélete szerint a királyság, az arisztokrácia és a politeia, a helytelen államformák a türannisz, az oligarchia

¹ MACHIAVELLI 2006, 7.

² PLATÓN 2008, 114.

³ PLATÓN 2008, 114.

és a demokrácia. A helyes államformák a közösség, a helytelen államformák pedig a vezetők érdekeit szolgálják.⁴

Az egyes formák vegyítése, egymással való összebékítése jelentős törekvése volt az egyes teoretikusoknak. A monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia előnyeinek kihasználása, hátrányainak kiküszöbölése fontos szándékként jelentkezett Rómában is. „A tökéletes római alkotmány valójában az alkotmányos elvek egyensúlyában és harmóniájában rejlik”⁵ – állította Cícero. Az arisztotelészi alkotmányos formákat alkotmányos elvekké alakítva a leghelyesebb formát ő maga mindenesetre a vegyes rendszerben látta, amennyiben a vegyes államforma a három elv egyesítéseként jöhetett létre.

Platón államforma-felfogása az antik, sőt még a korai modern szerzőkre is egyaránt jellemző volt – ez a szemlélet általában három *államformát* különböztetett meg egymástól: a monarchiát (amelyet monokráciának vagy akár autokráciának is neveztek), az arisztokráciát és a demokráciát. A közjogi államforma-felfogás csupán két államformát ismer: a monarchiát és a republikát, vagyis a köztársaságot, de természetesen az egyes szerzők szabadon dönthetnek az államformák antik vagy mai felosztása között.

A modern felfogás egyértelműen két államforma között tesz különbséget: a monarchia (és annak számtalan változata a császárságtól a királyságon át a nagyhercegségig és tovább) és a köztársaság (valamint számtalan változata a népköztársaságtól a teokratikus köztársasáig stb.) között lényegében az államfői hatalomgyakorlás jellege adja a differenciát. Eszerint az államforma kérdése azon múlik, hogy az államfő visel-e a fején koronát, vagy sem, vagyis legitimitását mindenekelőtt felülről és a hagyományokból, vagy alulról és a népből eredezteti-e.

Ezzel szemben a demokrácia nem államforma, hanem politikai rendszer, amely ugyanakkor természetesen egyaránt magában hordozhat monarchikus, arisztokratikus vagy republikánus elemeket is, mert mindezen elemek csupán sokadrangú jellemzői annak a legfontosabb osztályozási szempontnak, hogy az illető állam demokráciának minősül-e.⁶

6.2. Az államhatalmi ágak elválasztása⁷

A politikatudomány – mint társadalomtudomány – csakúgy, mint minden tudomány, leíró, azaz deskriptív, vagyis a *sein* világában járó diszciplína. Ezzel szemben a politikáról való strukturált gondolkodás klasszikus és évezredekken át egyedülálló formája a politikai filozófia – mint minden filozófia – előíró, azaz preskriptív, vagyis normatív, ekként a *sollen* világában járó diszciplína.⁸ Mindkét diszciplína művelése számtalan jótétéménnyel és haszonnal jár, ám ha e különbségtétel nem volna érvényes, az egyebek között azzal a következménnyel is járna, hogy semmit sem érthetnénk a nyugati politikai filozófia egyik legnagyobb vívmányából, a *társadalmi szerződésnek* nevezett normatív fikcióból, vagyis az összefoglalóan társadalmiszerződés-elméleteknek nevezett teóriákból, amelyek a modern (liberális) alkotmánygondolat alapját adták.

⁴ ARISZTOTELÉSZ 1984.

⁵ Idézi BALÁZS 2007, 125–126.

⁶ Ezt a megállapítást tágabb kontextusba helyezheti a következő két mű: SARTORI 1999; TAKÁCS 2011.

⁷ A kérdés tanulmányozásához lásd még SÁRI 1995.

⁸ Vö. MANENT 2003.

Erre a jelenségre mások mellett Bibó István hívja fel a figyelmet széles körben ismert akadémiai székfoglaló beszédében,⁹ amelyben éppen a normatív és a leíró diszciplínákra jellemző, egymástól eltérő szemlélettel, a közöttük lévő különbséggel magyarázza azt a tényt, hogy ma a hatalommegosztás tanának atyjaként (Locke előfutári szolgálata után) Montesquieu-t tiszteljük, és nem Arisztotelészt, aki az athéni állam leírásakor világosan megkülönböztette a közügyekről tanácskozó szervet a további hatalmi ágaktól. Montesquieu azonban nem leíró jelleggel, hanem normatív élel hangsúlyozta az államhatalmi ágak egymástól való elválasztásának szükségességét, és mindjárt meg is különböztette egymástól a három államhatalmi ágat, a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató (bírói) hatalmat.

Montesquieu elődje, John Locke ugyancsak megkülönböztette egymástól a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. Elkülönítve a törvényhozó, a végrehajtó és a föderatív hatalmat, azt állította, hogy kell egy állandóan működő hatalom, amely gondoskodik a törvények végrehajtásáról. Locke a bírói hatalmat nem tekintette önálló hatalmi ágnak.

Rousseau úgy tartotta, hogy a végrehajtó hatalom, amelyet az uralkodó, illetve a hatóság a főhatalom nevében gyakorol, kizárólag a törvények végrehajtását jelenti. A bírói és a végrehajtó hatalmi ág viszonylag késői elkülönülését éppen azzal magyarázhatjuk, hogy egykoron a bírói jogalkalmazást csak a törvények végrehajtásaként értelmezték. A bírói hatalom minden kétséget kizáróan sajátos hatalom, amely a másik két hatalmi ágtól feltétlenül elválasztandó.

Ezt a követelményt a magyar Alkotmánybíróság egy negyedszázaddal ezelőtti határozatában ekként mondta ki: „a bírói hatalom sajátossága az, hogy a másik két, »politikai« jellegű hatalmi ággal szemben állandó és semleges. Ebből következően a bíróság nem is lehet olyan kölcsönös meghatározottságban és függésben a többi hatalmi ágtól, amilyenben azok egymás között vannak. E határozat azt is leszögezte, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom »elválasztása« ma lényegében a hatáskörök megosztását jelenti a Parlament és a Kormány között, amelyek azonban politikailag összefonódtak. A parlamenti többséget alkotó pártok alakítanak Kormányt, a Parlament zömmel a Kormány törvényjavaslatait szavazza meg.”¹⁰

Az államhatalmak elválasztásának normatív elve politikai értelemben ma elsősorban azt jelenti, hogy a bírói hatalom politikailag független, semleges és pártatlan hatalmi ág, amely a bírói felülvizsgálatnak nevezett tevékenység alapján a politikai hatalmat is egyfajta ellenőrzésnek veti alá. Márpedig minél nagyobb egy hatalom, annál inkább hajlamos a korrumpálódásra. Ezért praktikus szempontból az államhatalmak elválasztásának követelménye azt célozza, hogy számos hatalmi jogosítvány a végrehajtó hatalomtól válják le, mert a végrehajtó hatalomban van a hatalomkoncentráció legnagyobb veszélye.

A politikatudomány a három hatalmi ág közül csupán kettőre, a politikainak tartható hatalmakra koncentrál, hiszen elsősorban a törvényhozó és a végrehajtó hatalommal és ezek kapcsolatával foglalkozik. E kapcsolat közepén – bizonyos közvetítői feladatokkal – számos országban az államfői hatalom áll, amely a parlamentáris berendezkedésű államokban a mindennapi politikától viszonylag független státuszban, semleges, tekintélyes, válsághidaló és integráló funkciókkal rendelkezik, egyfajta ünnepélyes és méltóságos hatalomként,

⁹ Lásd Bibó 1947.

¹⁰ 38/1993. (VI. 11.) AB határozat.

függetlenül attól, hogy koronás vagy köztársasági államfőről van-e szó, ebbéli szerepe és léte ugyanis nem az államformából, hanem a kormányformából következik.

Amennyiben egy adott országban van a végrehajtó hatalom tényleges fejétől elkülönült önálló államfői hatalom, akkor a politikai hatalmaknak nevezett államhatalmak között is megvalósul egyfajta hármasság, amely kapcsolatnak dinamikájában, mozgásában, érdekmotívumainak küzdelmében és együttműködésében való konkrét és elmélyült vizsgálata a politikatudomány egyik elsődleges feladata. Ügyelni kell azonban arra, hogy a vizsgálat mindenkor a kormányzati rendszer legsajátabb jellemzőinek ismeretében és figyelembevételével történjék. A kormányzati rendszer jellege ugyanis e kapcsolatrendszer alapvetően határozza meg, hiszen e hatalmi háromszög csak olyan országokban alakulhat ki, amelyek ismerik a különálló államfői hatalmat.

Az államfő, a parlament és a kormány triásza csak parlamentáris kormányformájú országokban létezik, ugyanakkor az államfői, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom hármassága a kollegiális kormányformának is sajátja. Ugyancsak megtalálható e három hatalom a félelnöki kormányformájú országokban, de ezekben az államokban a köztársaság elnöke egyben a végrehajtó hatalom tényleges feje is. Nem létezik ugyanakkor ez a triász az elnöki kormányformájú államokban, amelyekben nem alakult ki elkülönült államfői hatalom, és az ország rendszerint közvetlenül választott elnöke államfői feladatokat is el látván a végrehajtó hatalom fejeként és közvetlen irányítójaként egy személyben tölti be az állam- és kormányfői tisztséget.

6.3. Államfő, parlament, kormány

A parlamentáris berendezkedésű országok kormányformájának kialakulását kutatva kétségkívül érdekes kérdésként merül fel, hogy a monarchiából köztársaságba váltó államok milyen elméleti megfontolásokból tartották fenn az immár korona nélküli államfői intézményt. A lehetséges válaszok történeti vizsgálata nem tartozik e fejezet tárgykörébe, de az megállapítható, hogy a független, semleges, negyedik hatalmi ágként funkcionáló államfői hatalom feltalálása Európában történt meg. Ezen uralkodói intézmény legfőbb teoretikusa, azaz elméleti igazolója – egykoron monarchikus viszonyok között – Benjamin Constant (1776–1830) volt.

A híres francia gondolkodó érvei azonban nem győztek meg mindenkit Európában. Mára tart a vita arról, hogy a parlamentáris rendszer államfője valójában a végrehajtó hatalom feje-e, vagy az államé (ideértve az összes hatalmi ágat, illetőleg egyiket sem). Constant rendszere ugyanakkor mai nyelven úgy is megfogalmazható, hogy bár történetileg minden hatalom a király kezében volt, a parlamentarizálódás során a törvényhozó és az igazságszolgáltató hatalom kikúszott az államfő kezéből, és az a parlamenthez, valamint a független bíróságokhoz települt át. Az államfő legtovább a végrehajtó hatalomban tartotta pozícióit, ám a 19. század parlamentarizálódása és a 20. század közjogtörténete során itt is fokozatosan területet veszített, és „középen”, a három klasszikus hatalmi ág csúcán, ám azokba bele nem folyva, az „uralkodik, de nem kormányoz” pozíciójában találta meg a helyét.

Az államfő hatalmi jogosítványait ezért könnyen értelmezhetjük olyan jogosítványokként, amelyek a közjogi történeti fejlődés során az államfő kezében maradtak,

miközben az egyes hatalmi ágak tényleges hatalmi jogosítványai az államhatalmi ágak alkotmányos intézményeinek kezébe kerültek át. Ez a jogos értelmezés azonban nem ment fel minket annak elismerése alól, hogy az államfő kezében megmaradt jogosítványok tényleges, alkotmányos, hatalmi és hatalmat konstituáló jogosítványok, amelyek közül a kegyelmi jog (az igazságszolgáltatás vonatkozásában) vagy a parlament fölösztatásának joga (a törvényhozás vonatkozásában) aligha tartható kevésbé fontos vagy kevésbé *hatalmi* jogosítványnak, mint a kormány *kinevezése* (a végrehajtó hatalom vonatkozásában). Valójában ha a kinevezési jog volna az a jogosítvány, amely az államfőt az általa *kinevezett* hatalmi ágba sorolná, akkor nem volna indokolatlan az államfőt akár a bírói hatalom részének is tartani, tekintettel arra, hogy a klasszikus parlamentáris rendszerben az ország valamennyi bíróját az államfő nevezi ki.

Indokoltnak tetszik ugyanakkor annak kimondása, hogy sokféle parlamentáris modell létezik, de az egyszerűség kedvéért legalább kettőt jól megkülönböztethetünk egymástól. Az egyik minden bizonnyal a brit modell, a másik azonban az európai kontinentális gyakorlat. E két rendszer sok rokon vonást mutat egymással (mindkét modell parlamentáris képződmény), de lényegesen a különbségek is, és az egyik éppen a hatalommegosztás értelmezésében van. A brit példában valóban nehéz fölfedezni a hatalommegosztás elvét (ez jószereivel csak Montesquieu-nek sikerült), ám azért ott is tetten érhető egy cizellált munkamegosztás, sőt lényegében csak a rendszer csúcán beszélhetünk a hatalom egységéről, de az alsóbb szinteken már fölfedezhető a három elkülönült hatalmi ág lefelé nyúló két szárnya, a közigazgatás és a független igazságszolgáltatás elkülönült struktúrája. Ami pedig a kontinenst illeti: a hatalommegosztás fontos garanciális szabályok révén valósul meg – független bírászkodás, szervezetenként is különálló (a csúcson is független) igazságszolgáltatás, a kormány és a parlament relatív elválása (néhány országban a miniszter nem is lehet a parlament tagja), és így tovább. Ám a hatalommegosztás megvalósulása nem zárja ki a rendszerek parlamentáris mivoltát: Ciprust és Svájcot kivéve minden európai ország alapvetően parlamentáris, és csak azután más, például félprezidenciális rendszerű.

Ha ugyanis a parlamentáris rendszert meg kívánjuk különböztetni más rendszerektől (így például a prezidenciális rendszerektől), számos jellemzőt sorolhatunk fel, és közülük mintegy tucatnyi inkább az egyik vagy inkább a másik rendszerre vonatkozik. Ha azonban olyan jellemzőket keresünk, amelyekről fogalmilag kizárható, hogy a másik rendszerben is megtalálhatók legyenek, mert éppen ezek adják a rendszer prezidenciális vagy parlamentáris voltát, akkor – mint ezt e tankönyv más fejezetében is leszögezzük – három olyan sajátosságot nevezhetünk meg, amelyek kizárólag parlamentáris jellegűek a parlamentarizmust létrehozó karakterekkel, és éppen ezek kontrasztjával írható le a másik – e tekintetben ezzel ellentétes – rendszer.

A parlamentarizmusra legfőképpen jellemző három – már említett – fő sajátosság ekként adható meg:

- az államfő és a kormányfő két személy;
- a kormány politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek, politikailag az hozza létre, tőle származik, abból eredezteti legitimitását (még ha formailag az államfő nevezi is ki), és abban is bukhat meg, mert annak bizalmán nyugszik;
- föl lehet osztatni a törvényhozó testületet (ez mindig az államfő jogosítványa, de mindig csak pontosan körülírt esetekben lehet alkalmazni; vagy a kormány javaslata, a miniszterelnök ellenjegyzése kívántatik meg).

Mindhárom jellemzőben megjelenik az a tiszttség, amelynek *elhelyezése* a parlamentáris rendszerben magának a parlamentáris rendszernek a találmánya: ez a hatalom az elkülönült államfői hatalom. Azt álljuk azonban, hogy a klasszikus szuverenitáskonceptióból és a klasszikus európai alkotmányok szövegezéséből az államfői hatalom *önállósága* még akkor is jól levezethető, ha szerkezetileg az adott alkotmány az államfői hatalmat a végrehajtó hatalommal egy fejezetben tárgyalja (lásd a Belga Királyság 1831-es alapító alkotmányának *A királyról és minisztereiről* című fejezetét). Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy az államfői hatalom az alkotmány más fejezeteiben is gyakran előbukkan, különösen a szuverenitásról szóló első részben (az európai monarchiák klasszikus alkotmányai az uralkodó személyéről szóló résszel kezdődtek).

A magyar Alaptörvény ugyanakkor még szerkezetileg is elkülönítette az államfőt a végrehajtó hatalomtól, mivel *A köztársasági elnök* című fejezete önálló részt alkot, *A Kormány* című fejezettel egyenrangúan és az egykori köztársasági alkotmánnyal is megegyezően. Erre az egykori, tartalmában a jelenlegivel megegyező szöveghelyre alapult az Alkotmánybíróság 48/1991. (IX. 26.) AB határozata, amely kimondta, hogy *a köztársasági elnök kívül áll a végrehajtó hatalmon, önálló államfői hatásköre van. Az Alkotmányból nem vezethető le olyan konstrukció, hogy a végrehajtó hatalom élén a kormány és a köztársasági elnök állna, akik egymást kölcsönösen korlátozva és ellensúlyozva konszenzuson alapuló döntéseket hoznak, s csupán a közigazgatás irányítása tartoznék egyedül a Kormány hatáskörébe. Éppen ellenkezőleg: a köztársasági elnöknek kifejezetten deklarált sérthetetlensége, azaz az Országgyűléssel szembeni politikai felelősségviseelésének hiánya kizárja az ilyen közös hatalomgyakorlás jogi alapját.*

E határozatával az Alkotmánybíróság az államfő jogállását úgy határozta meg, ahogyan azt az európai politikai gondolkodás történetében először Constant írta le. Egyértelműen mondta ki, hogy a magyar államfő „kívül áll a végrehajtó hatalmon, önálló államfői hatásköre van”.

A hatalommegosztás rendszerében ugyanakkor az egyes hatalmi ágakat komplexitásukban célszerű vizsgálni. A törvényhozó hatalomnak például természetesen nem csupán törvényhozói funkciói vannak, hanem számos egyéb funkció ellátására is vállalkoznia kell. Természetes funkciója a végrehajtó hatalom ellenőrzése, a kormányalakításban való bizonyos részvétel és a képviseleti, reprezentációs funkció. Emellett politikainyilvánosság-funkciót és legitimációs funkciót is ellát számos más, például edukációs, politikai rekrutációs és politikakultúra-fejlesztő feladatai mellett – utóbbi területeken a világ számos törvényhozásának van még hova fejlődnie.

Némileg önkényesen a *vitaparlament* és a *munkaparlament* között is szokás különbséget tenni – az előbbi kategória a politikai testületi jelleg és a kormány ellenőrzésének erős gyakorlata miatt képezhet külön csoportot, az utóbbi kategória pedig a törvényhozó jelleg, a szorgalmas törvénygyárfunkció erősségére utal. Az előbbi csoportban az ellenzék elsődleges szerepe az alternatívaállítás, utóbbiban a befolyásolás, de mindkét funkció jelentősnek mondható mindkét kategóriában.

A végrehajtó és a törvényhozó hatalom közötti kapcsolat ugyanis számos vonatkozásban leginkább – de nem kizárólagosan – a kormány és az ellenzék közötti politikai küzdelemként írható le, amelyben a politikai értékválasztásoknak hatalmas szerepük van. Ezen értékválasztásokat érdek- és ideológiai preferenciák egyaránt jellemzik. Bonyolult

összefüggései részletes politikai programokban mutatkoznak meg, és különböző szakpolitikai lépésekben is tetten érhetők.

A kormány szakpolitikai lépéseit éppenséggel ugyancsak a komplexitás jellemzi. Ennek érzékeltetésére szokás úgy fogalmazni, hogy a végrehajtó hatalom kompetenciájába mindaz beletartozik, ami nem számít törvényhozásnak vagy igazságszolgáltatásnak. Ezzel a hatalommegosztás rendszerében a végrehajtó hatalom terrénuma egyfajta negatív definícióval jelöltetik ki. Az azonban bizonyos, hogy ez a terület meglehetősen széles, sőt időnként világszerte bővül is. Hogy ez a bővülés kívánatos, helyes, követendő vagy elkerülhetetlen lépéssorozat-e, annak megítélésére sok esetben a klasszikus és a modern politikai ideológiák vállalkoznak.

6.4. Hatalommegosztás és kormányzati rendszer

Az eddig mondottak összefoglalásaként érdemes felidézni, hogy a világ államait többféleképpen osztályozhatjuk és csoportosíthatjuk politikai rendszereik, pártrendszereik, választási rendszereik vagy (ha demokráciáknak minősülnek) akár demokráciamodelleik szerint, sőt kormányzati rendszereik szerint is, továbbá számos más különleges szempont alapján. Államformájuk tekintetében azonban csupán két nagyobb csoportba sorolhatók: vagy monarchiáknak, vagy republikáknak számítanak. A két államforma között az államfői hatalom jellege tesz különbséget: monarchiákban koronás államfő uralkodik, köztársaságokban pedig meghatározott időre választott tisztségviselő vagy testület tölti be az államfői funkciót.

Parlamentáris kormányzati rendszer egyaránt működhet monarchiákban (királyságban, császárságban, nagyhercegségben stb.) és köztársaságokban, míg elnöki kormányformája csak republikáknak lehet. Utóbbi kormányformában nem létezik elkülönült államfői hatalom, hanem a végrehajtó hatalom egyszemélyi feje (az ország elnöke) látja el az államfői és a kormányfői hatásköröket egyaránt. Parlamentáris kormányzati viszonyok közepette az államfői hatalom különálló, *sui generis* hatalom interimisztikus, válságáthidaló, regulatív funkciókkal, amelyeket az államfő (király vagy köztársasági elnök stb.) politikailag neutrálisan lát el.

A kormányforma azt mutatja meg, hogy e szereplők között milyen politikai és közjogi viszonyrendszer intézményesült. E viszonyok a maguk dinamikájában, a mindennapok működésében érvényesülnek, sokszor az alkotmányos szabályok mögötti személyes, hagyományos, politikai kulturális és történelmi dimenziók figyelembevételével. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom a tágabban értelmezett kormányzás részeként a kormányformától függő relációban vesz részt a hatalomgyakorlásban, míg az államfői hatalom ugyancsak a kormányformától függően egészíti ki vagy nem egészíti ki a legtágabban értelmezett kormányzás szerveit.

A törvényhozó hatalomnak számos más funkciója is van a törvényhozáson kívül, míg a végrehajtó hatalom mindazt a hatalmat gyakorolja, ami nem minősül törvényhozásnak vagy igazságszolgáltatásnak. Ennek oka és gyökere az államhatalmi ágak megosztásának elvéből ered, amelynek Arisztotelészre visszatekintő hagyományát a 18. század liberális gondolkodói (elsősorban Locke és Montesquieu) teremtették meg normatív élel és máig kiható érvénnyel. Nekik és követőiknek köszönhetően a modern alkotmányos demokrácia

ma nem képzelhető el a hatalommegosztás legalább gyakorlati érvényesülése nélkül, ami egyben a jogállamnak, így a polgárok szabadságának is alapja.

A hatalommegosztás tanának ismerete nélkül nem érthető meg a kormányzati rendszer fogalma, aminek bemutatásához a kormányzás fogalmának megértésén keresztül vezet az út.

6.5. A kormányzati rendszer fogalma

A *kormányzati rendszer* tágabb értelemben a politikai irányítási feladatokat ellátó állami rendszer, szűkebb értelemben pedig a kormányzást végző állami szervek rendszere. A kormányforma azt mutatja meg, hogy milyen a viszony – egyes esetekben az államfői hatalom közvetítésével – a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között, valamint bizonyos fokig azt is, hogy milyen szervezetben működik a végrehajtó hatalom.

A kormányzat nem azonos a kormánnyal, bár az utóbbi része az előbbinek. Szemben egyes felfogásokkal, ebben a fejezetben azt a felfogást tesszük magunkévá, amely a kormányzást a kormányzásban részt vevő szervek együttműködésének összefüggéseként határozza meg. A kormányzásban eszerint a tágabb értelemben vett *kormányzat* egyes szervei vesznek részt az elkülönült vagy el nem különült államfői hatalom közbeiktatásával. A tágabb értelemben vett *kormányzást* tehát a tágabb értelemben vett *kormányzat* végzi.

Ezzel a fogalomválasztással elutasítjuk azt a nézetet is, amely a kormányzást mindhárom hatalmi ág együttműködéseként fogja fel, hiszen a bírói hatalmat nem tekintjük a kormányzat részének. Az ezt hangoztató felfogás túl tágra nyitja a *kormányzás* fogalmát, így a túl szűk értelmezéshez hasonlóan elutasítandó.

A *kormányzás* szűk értelmezése szerint a kormányzati tevékenységet a kormány végzi, és a kormány feje, a kormány tagjai, továbbá az egyes kormánysszervek vagy kormányzati intézmények közötti cizellált kapcsolatrendszer képezi a fogalom jelentéstartalmát.

Itt kell megjegyeznünk, hogy felfogásunk szerint a *kormányzati rendszer* fogalmának lényegi eleme a rendszer demokratikus keretek közti működése. Ezért a *kormányzati rendszer* fogalmának csak demokratikus körülmények között van értelme, vagyis a kormányforma éppen úgy csak demokratikus viszonyokban értelmezhető, mint a választási rendszer, amennyiben e rendszerekről csak a demokratikus politikai rendszer részeként lehet beszélni. A kormányformákat eszerint demokratikus közjogi-politikai viszonyrendszereknek tételezzük, ezért a nem demokratikus kormányzati berendezkedéseket nem tekintjük kormányformáknak, és ebben a fejezetben nem foglalkozunk velük.

Nyilvánvalóan minden állam kormányzásának, csakúgy, mint az államirányítás egyéb alrendszeirenek van valamilyen szerkezete, váza, mechanikája, formája, rendszere. Kormányzati rendszerről azonban csak a hatalommegosztás viszonyrendszerében érdemes értelmesen szólni. Irán, Észak-Korea vagy Fehéroroszország kormányzati formája nem kormányforma, mert hiányzik belőle a kormányforma fogalmi eleme, a törvényhozás demokratikussága.

A *demokratikus kormányforma* kifejezés ezért bizonyos fokig túlírt fogalom, mert a kormányformákat a demokráciákon kívüli világban nem érdemes értelmezni. Ugyanez vonatkozik bizonyos mértékig a *modern kormányformák* kifejezésre is, amennyiben kormányformákról csak a hatalommegosztás megjelenése óta beszélhetünk, vagyis minden kormányforma végtére is modern kormányforma, ha a *kormányformát* a fenti szűk

értelemben használjuk. Mindebből az következik, hogy az elmúlt korok kormányzásainak egyes formáit nem tekintjük kormányformáknak, vagyis az úgynevezett történeti kormányformák, az archaikus kormányformák és más régmúlt időket idéző kormányzati alakzatok legfeljebb a valódi értelemben vett *kormányformák* történeti előzményeiként, előképeiként, bevezetéseként értelmezendők.

Ugyanakkor a kormányzati rendszer mindenekelőtt a maga konkrét működésében vizsgálható. Az államhatalmak elválasztásának klasszikussá vált tana az államszervezetet – mint az alkotmányjog-tudomány általában – statikusságában mutatja meg, míg a kormányzati rendszer az államhatalmi ágak közül csak a törvényhozó és a végrehajtó hatalom kapcsolatáról ad információt számunkra, még hozzá a kapcsolatot mozgásában, működésében, funkcionalitásában, érvényesülésében, dinamikájában mutatva be. A kormányzati rendszer egyfajta relációs szisztéma, amely a tágabb értelemben vett kormányzásban részt vevő államhatalmi ágak egymáshoz való viszonyának funkcionalitását írja le.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a világ országai számtalan formában működtetik kormányzataikat, de a legtöbb demokratikus ország alapvetően kétféle kormányforma között szokott választani: a parlamentáris és a prezidenciális kormányzati rendszer képezik a kormányformák két alaptípusát.

A két klasszikus rendszer között számos átmenet létezik, de további vegyes vagy különleges rendszereket is ismer a világ. (Elterjedt az az álláspont is, amely szerint a kancellári kormánytípus külön kormányforma-kategóriát képez, emiatt külön vizsgálandó.) Ebben a fejezetben a sajátos rendszerek közül csupán két formáról, a francia főlelnöki rendszerről és a svájci kollegiális szisztémáról ejtünk szót.¹¹

6.6. Parlamentáris és prezidenciális kormányformák

Prezidenciális rendszer csak köztársaságokban lehetséges (monarchiában nincs elnök), míg a parlamentáris rendszernek egyaránt létezik köztársasági és monarchikus megjelenése is (a két változat között a kormányforma tekintetében semmi különbség nincs).

A parlamentáris rendszer szülőhelye Európa, az elnöki rendszer pedig Amerikában alakult ki. Európában – néhány kivételtől eltekintve – szinte csak parlamentáris berendezkedésű országokat találunk, Amerikában pedig a prezidenciális hagyomány terjedt el.

A prezidenciális kormányforma mintaállama az Egyesült Államok, de prezidenciális kormányformát választott magának – több-kevesebb sikerrel – a hatalmas amerikai kontinens szinte valamennyi állama Mexikótól Chiléig, Panamától Brazíliáig. Néhány amerikai ország tért csak parlamentáris útra, mint például Kanada, míg mások különleges vagy vegyes kormányformát működtetnek, mint Argentína vagy Uruguay.

A parlamentáris rendszer prototípusa Nagy-Britannia, a rendszer őshazája, de parlamentáris rendszerek működnek szerte Európában, Izlandtól Litvániáig, Norvégiától Albániáig is. Európában a parlamentáris rendszernek van hagyománya, a kevés számú kivétel között elsősorban Svájcot találjuk, amely különleges, csak rá jellemző, önálló kormányformával rendelkezik. E rendszert szokás kollegiális vagy tanácskormányformának,

¹¹ A fejezetben leírtak további tanulmányozása és tágabb kontextusba helyezése céljából lásd CHRONOWSKI–DRINÓCZI 2007; FISICHELLA 2006; PETRÉTEI 2011; SARTORI 2003; SZENTE 2006.

esetleg direktoriális kormányzati rendszernek vagy egyszerűen csak svájci kormányformának nevezni. Még Ciprus működtet prezidenciális kormányformát, viszont ennek etnikai okai vannak.

A tágabb európai kontinensen ismert még az úgynevezett félprezidenciális rendszer is. Ez a rendszer ma már lényegében csak a kelet-európai posztsovjjet térség államaiban maradt fenn, továbbá a rendszer prototípusában, Franciaországban. Korábban félelnöki kormányformájú volt Finnország és Portugália is, továbbá néhány közép-európai, egykori kommunista ország lépett még erre az útra, viszont napjainkra legtöbbjük visszatért a parlamentáris kormányzati rendszer klasszikus megoldásaihoz.

Egyes országok, amelyek a történelmük során szabadon választhattak kormányformát, időnként megváltoztatták rendszerüket, míg egy vagy több sajátos megoldás kialakításával magukévá tették, és némileg háziasították is az elnöki vagy a parlamentáris rendszert. Ilyen vegyes rendszerekre elsősorban Afrikában találunk példákat, de az ázsiai és óceániai térség is különös megoldásokkal szolgál. A világ legfejlettebb demokráciái ugyanakkor elsősorban parlamentárisak, mint Ausztrália, Kanada, Japán és Új-Zéland.

Számos példa mutatja, hogy a kormányzati rendszerek tiszta formájának megvalósítása szolgálhatja leginkább az adott ország érdekét. A rendszerek vegyítése, átmeneti alakzatok kialakítása csak akkor számít hatékonynak, ha a rendszerek belső logikája nem egymás rovására érvényesül. Mind a prezidenciális, mind a parlamentáris rendszer eredményes funkcionálása csak akkor biztosítható, ha működtetőik betartják a rendszerek sajátos belső logikájából eredő jellegzetes szabályokat.

A prezidenciális vagy elnöki rendszer az elnöki tisztségről kapta a nevét, de ez nem azt jelenti, hogy a hatalmi ágak rendszerében minden országban feltétlenül az elnök által vezetett végrehajtó hatalom játszaná a legfőbb szerepet. A parlamentáris rendszer a törvényhozó hatalomról kapta a nevét, de ez nem jelenti azt, hogy a parlament végez mindent, inkább azt, hogy minden lényeges dolog a parlamentben történik, és a parlamentnek minden területre kiterjedő döntési jogköre van. A parlamentáris rendszer törvényhozó hatalmát azért hívhatjuk parlamentnek, mert belőle származik az általa elszámoltatható kormány. Az elnöki rendszer törvényhozását ez az elnevezés a bizalmatlanság kifejezhetőségének hiánya miatt nem illeti meg.

A parlamentáris és az elnöki kormányzati rendszer számos pontban, jellegzetességben és következményben különbözik egymástól. Ezek a jellegzetességek azonban csupán néhány karakteres fővonásra, legfőbb jellemzőre vezethetők vissza, amelyekből a többi különbség származik.

A politikatudomány jelentős – és nem mindig sikeres – kísérleteket tesz annak érdekében, hogy egy dolgot, jelenséget vagy mozzanatot rendszerszerűen válasszon el a hozzá hasonló, és ezért vele összehasonlítható másik jelenségtől. A meghatározó tulajdonságok kiválasztásának célja éppen az, hogy rögzítsük azokat az azonosító jegyeket, amelyek alapján az egyik rendszert egyértelműen meg tudjuk különböztetni a másiktól.

Ha a parlamentáris és az elnöki rendszereket összevetjük egymással, azokat a jellegzetességeket kell megtalálnunk, amelyek úgy jellemzőek az egyik rendszerre, hogy azok ellenkezője jellemzi a másik rendszert. Ezen elv alapján a parlamentáris rendszert lényegében három elem különbözteti meg a prezidenciális rendszertől (ahogyan ezt e tankönyv más fejezetében is láthatjuk).

Az egyik különbség az, hogy a parlamentáris rendszerben az államfő és a kormányfő tisztségét két különböző személy tölti be, míg a prezidenciális rendszerben e két tisztség egy tisztségviselő személyében egyesül. A másik elhatároló különbség az, hogy a parlamentáris rendszerben a kormány a parlamentben képes megbukni, mert a kormány a parlament bizalmán nyugszik, míg a prezidenciális rendszerben a kormány nem függ a törvényhozás bizalmától. A harmadik jellegzetes különbség abban áll, hogy a parlamentáris rendszerben a parlament felosztható, míg az elnöki rendszerben – legalábbis annak klasszikus változatában – a törvényhozás feloszlatása nem lehetséges.

Mindebből az következik, hogy a parlamentáris rendszer parlamenti ciklusai általában nem fixáltak, legfeljebb maximalizáltak, míg az elnöki rendszer törvényhozási ciklusai – a végrehajtó hatalom megbízatásához hasonlóan – alkotmányban vannak rögzítve, és lerövidítésük nem következhet be. Ebből pedig az a sajátosság adódik, hogy egy esetlegesen bekövetkező kormányválságot a két kormányzati rendszer egymáshoz képest gyökeresen különböző módon old meg a rendszer sajátosságai szerint.

A politikatudomány szakértői felfigyeltek arra, hogy a parlamentáris rendszer laza szerkezetét, vagyis a kormány meneszthetőségét és a törvényhozás feloszthatóságát egyaránt ellensúlyozza az, ha a politikai pártok fegyelmezetten működnek a törvényhozásban, a parlamenti frakciók egységesen, blokkszerűen szavaznak, vagyis a frakciófegyelem tökéletesen és hiba nélkül funkcionál, kiszavazás a legritkább esetben és legfeljebb lelkiismereti okból lehetséges. Az egységes és központosított frakciók fokozatosan alakultak ki. Mára a frakciófegyelem a parlamentáris rendszer kovászává vált, e nélkül a rendszer ma már nem tudná fenntartani magát, mert borulékonyra és instabilra, vagyis valójában rugalmasra tervezték, amelyet a centralizált, jól szervezett, fegyelmezett és erős politikai pártok rendszere tart össze.

Ezzel szemben a prezidenciális rendszer merev szerkezetű, amelyben a választásokra rendre a törvényhozási és végrehajtó hatalmi ciklus lezárultával kerül sor, előrehozott választásokra általában nincs mód, és a kormány a törvényhozásban nem bukhat meg, mert nem a törvényhozás bizalmán nyugszik. Permanens kormányválság esetén – amelyet egy parlamentáris rendszer a kormány vagy a parlament menesztésével oldana meg – a prezidenciális rendszer nem lenne képes egzsztálni, ha a politikai pártoknak az Európában ismert merev frakciófegyelme érvényesülne. Ezért az amerikai pártok alig hasonlítanak európai társasaihoz, struktúrájuk laza, tagságuk rugalmas és fegyelmük engedékeny, mert a rugalmatlan kormányformát csak rugalmas pártok képesek fenntartani. Azokban a latin-amerikai országokban, ahol ezt az összefüggést nem ismerték fel vagy nem tudták érvényesíteni, a történelem számtalan megoldatlan helyzetet eredményezett, amelyek rendszerint katonai puccsokba torkollottak.

A kormányzati rendszerek megfelelő feltételeinek meghatározásához ugyanis a mindenkori alkotmányozóknak az adott ország hagyományait, politikai kultúráját, pártrendszerét és a társadalom homogenitását vagy megosztottságát is figyelembe kell venniük, ha sikeres kormányformát kívánnak kialakítani.

6.6.1. A parlamentáris kormányzati rendszer

A parlamentáris és az elnöki rendszerek közötti első különbség az, hogy a parlamentáris rendszerben az államfő és a kormányfő két személy, vagyis az államfői és a kormányfői pozíció két tisztséget jelent, és e két tisztséget egy időben két különböző személy tölti be.

A parlamentáris rendszerben létezik különálló államfői hatalom. Az államfőnek önálló államfői hatásköre van, vagyis az államfői hatalom nem része a végrehajtó hatalomnak. A király, a királynő, a nagyherceg vagy a köztársasági elnök vagy (az előbbieket esetében) öröklés útján vagy (az utóbbi esetében általában) periodikus választások útján kerül hatalomba, működése során válságáthidaló, regulatív hatalmat gyakorol. Ez a hatalom politikailag semleges, az államfő neutralitásához közérdek fűződik. Az államfő mindhárom hatalmi ág vonatkozásában ügydöntő, hatalomkeletkeztető jogosítványokkal rendelkezik.

A törvényhozó hatalmat az államfő – az alkotmányok klasszikus megfogalmazása szerint – *a parlamenttel együtt* gyakorolja, jóllehet ez a joggyakorlás a legtöbb esetben a törvényhozási folyamat végpontján, formális aláírási és kihirdetési jogban, az egykori törvényszentesítési jogban jelentkezik. Sok országban az államfő írja ki a parlamenti választásokat, hívja össze a parlament alakuló ülését, nyitja meg a törvényhozási évadot. Törvénykezdeményezési joga általában nincs, ugyanakkor – bármilyen meglepő – sok országban gyakorlatilag szinte bármikor feloszlathatja a parlamentet (praktikusan az alsóházat), még ha ezzel a jogkörével önállóan aligha él, és inkább szigorúan kötött miniszterelnöki indítványra jár el.

A bírói hatalom vonatkozásában az államfő a kegyelmi jogkör gyakorlójaként lép fel, miközben egyes országokban ő vezeti a bírói önigazgató szervet, ugyanakkor minden országban ő nevezi ki az ország összes bíróját.

További kinevezéstípusú jogosítványok azok is, amelyeket az államfő a végrehajtó hatalom vonatkozásában gyakorol. Az államfőtől indul a kormányalakítás, és általában nála is fejeződik be, az eskütételrel vagy – sikertelenség esetén – a miniszterelnök lemondásával. A kormány tagjait és sok esetben az államtitkárokat is az államfő nevezi ki. Az államfő nevezi ki magát a miniszterelnököt is, aki a parlamenti bizalomra támaszkodva kormányoz. Hogy az államfő kit nevez ki miniszterelnöknek, az a politikai konstellációból következik. Általában a választásokon győztes párt vezetője lesz a miniszterelnök, ha a választásoknak van egyértelmű győztese, és a győztes erőnek van egyértelmű vezetője. Ha ebben a tekintetben bizonytalanság áll elő, akkor – az egyeztetéseket követően – a kormányfő személyéről az államfő diszkrecionálisan (belátása szerint) dönt.

A kormányfő a végrehajtó hatalom fejeként irányítja a kormány politikai munkáját, és vezeti a közigazgatás egész intézményrendszerét. Pozíciójába általában nem választás útján, hanem államfői kinevezés útján kerül, de többnyire egy megnyert választás után, amelynek nyomán pártjával vagy az általa vezetett pártkoalícióval többséget tud teremteni a parlamentben (praktikusan annak alsóházában) vagy legalább nem fenyegeti az a veszély, hogy vele szemben negatív parlamenti többség alakul ki.

A parlamentáris és a prezidenciális kormányforma közötti másik különbség az, hogy a parlamentáris rendszerben a kormány a törvényhozás bizalmán nyugszik, általában parlamenti többségre támaszkodik. A parlamentáris kormányzás valójában többségi kormányzás (még akkor is, ha a kormány esetleg kisebbségből kormányoz, de vele szemben nem alakul ki egyértelmű többség). A parlamentáris rendszer lényegi vonása, hogy a kormány

a parlamentben megbukhat, ami a parlamenti bizalom megvonásának lehetséges következménye, mivel parlamenti bizalom nélkül nincs parlamentáris kormányzás.

A kormány iránti bizalom megvonásának több módja van: a kezdeményezés indítvány formájában érkezik az ellenzék sorából vagy akár a kormánykoalíció egyes pártjaitól is, de a bizalmi kérdést maga a kormány is felvetheti, hogy biztosítsa magát nehéz döntések meghozatala előtt, alatt vagy után. Ez utóbbi esetekben bizalmi szavazásról van szó, amelyet a kormányfő közvetlenül is kérhet maga, illetve kormánya ellen, de az is gyakorlat, hogy maga a miniszterelnök a saját, illetve kormánya sorsát hozzáköti egy törvényjavaslatához, amelynek elfogadását továbbkormányzásának feltételéül szabja.

A kívülről érkezett kezdeményezést *bizalmatlansági indítványnak* nevezzük, amely felett – ha kellő számú képviselő támogatta – vitát kell elrendelni, és a vita végén formális szavazást kell tartani. E nyílt szavazáson derül ki, hogy a kormány rendelkezik-e többséggel, illetve mekkora többsége van. A bizalmi vagy bizalmatlansági szavazás elvesztése a kormány bukásával jár együtt, ennek nyomán a kormányfő a kormány nevében benyújtja lemondását az államfőnek, aki új miniszterelnököt nevez ki, vagy – új választások kiírása mellett – gondoskodik a parlament felosztásáról.

Néhány országban a bizalmatlansági indítvány csak konstruktív lehet, ami azt jelenti, hogy a bizalmatlansági indítványban név szerint meg kell jelölni azt a személyt is, aki az indítvány sikere esetén a megbuktatott kormányfő helyébe lép, vagyis a többséget nemcsak a regnáló miniszterelnök leváltása, de az új miniszterelnök kinevezése mellett is ki kell alakítani. Ez az intézmény némileg stabilizálja a kormány helyzetét. A konstruktív bizalmatlansági indítvány felett a parlament egyetlen szavazással határoz, és siker esetén a szavazással máris megvan az új miniszterelnök-jelölt személye is, akit az államfő kinevez.

A parlamentáris és a prezidenciális rendszer közötti harmadik különbség az, hogy a parlamentáris rendszerben a törvényhozást (általában annak alsóházát) fel lehet oszlatni. A parlamentfelosztási jog az államfőt illeti meg (a jog érvényesítéséhez természetesen az szükséges, hogy legyen elkülönült államfői hatalom, amely általában indítványra jár el, márpedig láthattuk, hogy ilyen hatalom a prezidenciális rendszerben nem létezik). A parlament felosztására vonatkozó indítványt a miniszterelnök teszi meg, de néhány országban a felosztásról az államfő saját kezdeményezésére is dönthet. A kormányfői indítványhoz az államfő kötve van, az indítvány ellen általában nem emel kifogást, hanem – a kormányfő személyes meghallgatása után – az indítványnak megfelelően dönt. A parlament felosztása új választások kiírását vonja maga után, erről ugyancsak maga az államfő gondoskodik.

Mindez azt jelenti, hogy az úgynevezett előrehozott választások intézménye a parlamentarizmus lényegi ismérvei közé tartozik. Az előrehozott választás nem valamiféle kivételes hiba a rendszerben, hanem a rendszer lényegéhez tartozó jellemző vonás. A parlamentáris rendszerek parlamentjei sok esetben nem szokták kitölteni a teljes mandátumukat, inkább az a gyakorlat, hogy a parlamentet idő előtt felosztják, és előrehozott választásokat tartanak.

A parlament felosztására vonatkozó indítványt a kormányfő több okból is megteheti. Vagy azért, mert tart attól, hogy hamarosan elveszíti a többségét, vagy azért, mert arra számít, hogy az események felgyorsításával megőrizheti hatalmát, esetleg azért, mert tudja, hogy el fogja veszíteni a választásokat, de egy előrehozott választást kisebb arányban veszítene el, mint ha azt rendes időben tartanák. Általában természetesen minden kormányfő győzelemre törekszik, ezért a parlament felosztására és új választások kiírására vonatkozó

indítványát a minél nagyobb arányú győzelem megszerzése érdekében és reményében (vagy – mint jeleztük – a vereség minimalizálása érdekében) teszi meg. Az államfőt többnyire alkotmányos konvenció kötelezi arra, hogy az indítványt elfogadja, és azzal összhangban cselekedjék.

6.6.2. *A prezidenciális kormányzati rendszer*

A prezidenciális rendszer nem ismeri az elkülönült államfői hatalmat, az elnöki rendszerben az államfő és a kormányfő ugyanaz a személy, a két tisztség nem válik szét egymástól.

Az ország elnöke a végrehajtó hatalom feje, a kormány vezetője. Tisztségébe általában periodikus, közvetlen választással kerül, az ország felnőtt lakossága általános választásokon, előre meghatározott időben és terminusra, közvetlenül választja meg. (Ez a választás néhány országban – legjellemzőbben az Egyesült Államokban – elektorok közbeiktatásával történik).

Az elnök klasszikus államfői feladatokat is ellát (nagykövetek küldése és fogadása, kitüntetések adományozása és engedélyezése, az ország helyzetét értékelő szeszonnító törvényhozási beszéd megtartása, a hadsereg irányítása, a kormánytagok kinevezése, a legfelsőbb bíróság tagjainak kinevezése szenátusi egyetértéssel stb.), miközben a végrehajtó hatalom vezetőjét megillető jogosítványokkal is él.

Megbízata a mandátum teljes kitöltésével jár le, rendszerint egyszer újraválasztható. Időközbeni lemondás, kormányzásra képtelen állapot vagy halál esetén (néhány országot, például Venezuelát kivéve) rendszerint a vele együtt megválasztott alelnök veszi át a hatalmat, annak lemondása, ellehetetlenülése vagy halála esetén a már előre kijelölt újabb alelnök lép pozícióba az eredetileg tervezett – és az alkotmány által meghatározott – ciklus végéig, vagyis előrehozott elnökválasztásra nincs lehetőség vagy szükség. Minden terminus pontosan egyforma ideig tart, választástól választásig azonos idő telik el (a legtöbb országban ez négy naptári év).

A prezidenciális rendszer elnökének rendszerint csupán arra van szüksége, hogy a törvényhozásban ad hoc jellegű politikai többsége legyen, vagyis egyes ügyek mentén alakuljon ki többség, mert a laza pártfegyelem következtében a képviselők és a szenátorok személyesen is meggyőzhetők egy-egy javaslat elfogadása vagy elutasítása érdekében. A prezidenciális kormányzati rendszer kormánya nem a törvényhozó hatalom bizalmán nyugszik, bár nyilvánvalóan kedvezőbb előfeltételű és kényelmesebb kormányzásra ad lehetőséget az a körülmény, ha a kormány rendelkezik a törvényhozás többségének kalkulálható támogatásával.

A törvényhozó hatalmat az elnöki rendszerben ugyancsak fix terminusra, vagyis adott naptól adott napig terjedő időszakra közvetlenül választják, a végrehajtó hatalom választásától függetlenül, bár sok esetben a végrehajtó hatalommal egy időben, gyakran azonos napon. A törvényhozó hatalom felosztatására nincs mód, a törvényhozás minden esetben – akár a legextrémebb körülmények között is – kitölti a mandátumát. Előrehozott választásokat – néhány ország kivételével – a rendszer nem ismer.

A prezidenciális kormányzati rendszer klasszikus formája ugyanakkor ismeri a fékek és egyensúlyok szisztémáját, amely az államhatalmi ágak közötti harmónia, együttműködés és kontroll megvalósításaképpen a jó kormányzat célját azzal szolgálja,

hogy a hatalmak egymást ellenőrzik. A rendszer sajátja a bírói felülvizsgálat is, amelyet napjainkra természetesen a legtöbb parlamentáris rendszer is követ. A hatalmak egymás általi ellenőrzöttsége megakadályozza, hogy abszolút hatalom korlátozódjék egyetlen kézben. A hatalomkorlátozás alól nem kivétel az Egyesült Államok elnöke sem, aki a nemzetközi világban jelentős szerepet játszik ugyan, de hatalmát elsősorban az USA világpolitikában betöltött súlya és ereje adja, nem az ország alkotmánya, amely az ő hatalmát ugyanúgy korlátok közé szorítja, mint a másik két hatalmi ágét. A fékek és egyensúlyok struktúrája és a hatalmi ágak egymástól való szigorú elválasztása szintén az elnöki rendszer klasszikus formájának jellemzője (bár egyes latin-amerikai országok gyakorlata számtalan esetben tért el a klasszikus modelltől).

6.7. Vegyes vagy különleges kormányzati rendszerek

A különös kormányzati rendszerek közül a félelnöki és a kollegiális kormányformát emeljük ki. A félelnöki rendszert Franciaország, a kollegiális formát Svájc példázza.

Franciaországban az 1958-ban elfogadott alkotmány teremtette meg az Ötödik Köztársaságot, amelynek élén az 1962-es alkotmánymódosításig, illetve ténylegesen az 1965-ös elnökválasztásig közvetlenül megválasztott erős elnök állt, azóta pedig a nép által közvetlenül megválasztott államfő vezeti a végrehajtó hatalmat. Az elnöki ciklus a közelmúltig hétéves volt, és az alkotmány az államfő korlátlan újraválasztását is lehetővé tette, a 21. században azonban az államfői megbízatás már csak ötéves, és a módosított alkotmány csak egyszeri újraválasztást enged meg. A közelmúltban jelentősen módosított alkotmány az elnökválasztást közvetlenül követően nemzetgyűlési választásokat tesz kötelezővé, miáltal a parlamenti ciklust ugyancsak ötéves mandátumhosszal fixálja, vagyis az állami szervek immár nem csupán maximalizált, hanem rögzített terminusokkal dolgoznak. Ezek az elemek a francia kormányformát az elnöki rendszerhez teszik hasonlónak.

Ennek ellenére a rendszer alapját képező elemek a francia szisztémát a parlamentáris kormányformához közelítik, hiszen az államfő és a kormányfő Franciaországban is két személy, a kormány a parlament bizalmán nyugszik, vagyis a nemzetgyűlésben elvileg bármikor megbukhat, továbbá a közelmúltig bármikor fel lehetett oszlatni a parlamentet, ha az államfő előrehozott választásokat tartott szükségesnek. Ezek a tulajdonságok azt egyértelműsítik, hogy a francia félelnöki rendszernek parlamentáris alapjai vannak. Az igazi megkülönböztető jelleg abban áll, hogy a francia államfő nemcsak államfői minőségében gyakorolja a hatalmát, hanem egyben ő a végrehajtó hatalom feje is, miközben az általa kinevezett miniszterelnök a törvényhozásnak felelős kormányt vezeti, amelyet az államfő a közelmúltig elvileg bármikor meneszthetett, ha új kormány kinevezését látta indokoltnak.

A folyamatosan alakuló rendszer tehát történelmének nagy részében valahol félúton helyezkedett el a parlamentáris és a prezidenciális végpont között, de összességében sajátos, különös, *sui generis* elegyet alkot, amely a rendszert külön kormányformává teszi.

Ez a kormányforma a félelnöki (félprezidenciális) rendszer, eredeti (magyarul nem használatos) nevén a szemiprezidenciális kormányzat, amelyet De Gaulle tábornok-elnök személyes ambíciói által vezetett munkatársaival, s fogadtatott el alkotmányozó népszavazás során a francia néppel. A rendszer számtalan – itt nem részletezendő – eleme a parlament és a pártok szerepének csökkentésétől az államfői uralom

kiszélesítésén át a közvetlen demokrácia intézményeinek gyakori alkalmazásáig terjedően a rendszer melléktulajdonságai közé tartozik. Az eredetileg sokat támadott rendszer – elsősorban a választási rendszer jótékony hatásának következtében – példátlanul sikeresen, öt évtizeden át fennmaradt, miközben néhány esetben a különböző párháttérrel rendelkező köztársasági elnök és miniszterelnök társbérletét is át kellett élnie. Az utóbbi évek reformjai nyomán a rendszer új irányokba fordult. E reformok a korábban a parlamentáris rendszerhez jobban hasonlító rendszert újabban inkább az elnöki rendszerekkel rokonítják, hiszen a kötött mandátumok a prezidencializálódás irányába mutatnak, de ez a folyamat a parlamentáris rendszerek egyidejű prezidencializálódásával együtt értékelendő, amely új jelenségre ezen a ponton nem térhetünk ki.

Svájcban a kormányforma elemeit jelentő *triász* (törvényhozás, államfő, végrehajtó hatalom) helyett valójában csak kettő létezik az elnöki rendszerekhez hasonlóan, viszont egymásra tekintettel, mint a parlamentáris rendszerekben. E kettő szerv a Szövetségi Gyűlés és az általa választott Szövetségi Tanács. A svájci törvényhozás, a Szövetség Gyűlés két azonos jogkörrel rendelkező kamarából, a Nemzeti Tanácsból, valamint az Államtanácsból áll.

Mind a Szövetségi Gyűlés, mind a Szövetségi Tanács, vagyis a kormány tagjainak megbízatása négy évre szól, a kormányt megbuktatni nem lehet. A Nemzeti Tanács és az Államtanács külön és együtt is üléseznek. Külön tanácskozás esetén szükséges azonban, hogy a Szövetségi Gyűlés döntései mindkét testület egyetértésével szülessenek meg.

Svájcban az államfői és a kormányfői tisztség egy kézben, a Szövetségi Tanács elnökének kezében van. A Szövetségi Tanács elnöke bizonyos jogokkal is bír, amelyekkel a Tanács más tagjai nem rendelkeznek (szavazata duplán számít a kormány döntéseinek meghozatalakor), ám ez nem azt jelenti, hogy a többi hat tanácsstag felett állna, inkább elsőnek tekinthető az egyenlők között. Őt az alelnökhöz hasonlóan a Szövetségi Gyűlés választja meg a Szövetségi Tanács tagjainak sorából egy éves időtartamra. Az adott évben regnáló elnököt és alelnököt nem lehet újra megválasztani a következő esztendőben. Az elnök kiválasztásánál a pártviszonyok mellett tekintetbe kell venni a nyelvi adottságokat is, és gondoskodni kell a német, a francia és az olasz nyelvű elnökök rotációjáról. A kormányforma sajátosságát az adja, hogy a Tanács összetétele a törvényhozási erőviszonyok mentén alakul ki, és a kormány tagjai a törvényhozásban interpellálhatók.

Mindezen intézményi megoldások azonban annak fényében értékelendők, hogy Svájcban a jelentős döntéseket nem a választott testületek alakítják ki, hanem közvetlenül a nép hozza meg azokat. Az alpesi országban helyi, kantonális és szövetségi szinten egyaránt népszavazással döntenek a legfontosabb kérdésekről, és valójában ez – a közvetlen demokrácia általános gyakorlata – adja a svájci berendezkedés legjellemzőbb sajátosságát.

6.8. Összefoglalás

Államformákról, politikai rendszerekről és politikai berendezésekről a világ valamennyi országában érdemes beszélni, de a kormányzati rendszerek csak a hatalommegosztás tanából érthetőek meg. A kormányzati rendszerek kormányformák, amelyek arról tanúskodnak, hogy a tág értelemben vett kormányzást végző állami szervek milyen felelősségi viszonyrendszerben állnak egymással és a néppel. Ezért kormányzati rendszerekről csak alkotmányos demokráciákban érdemes beszélni, ám e rendszerek előzményei természetesen a demokrácia

előtti korokig nyúlnak vissza. A modern, demokratikus kormányzati rendszerek két alap-típusát az angolszász világ adta az emberiségnek, hiszen az egyik a westminsteri, a másik a washingtoni modell alapján fejlődött ki. Elnevezésük nem pontos ugyan, de elterjedtségük okán az egyik modellt parlamentáris, a másikat elnöki rendszernek kell hívunk. E két rendszer – az Egyesült Királyságból és az Egyesült Államokból kiindulva – gyors ütemben terjedt el az elmúlt kétszáz évben az egész Földön: az európai kontinensen az előbbi, az amerikai kontinensen az utóbbi szisztémának alakultak ki hagyományai, míg más földrészeken egyaránt megtaláljuk mindkét rendszert és e rendszerek kombinációit is. A legnépszerűbb kombináció az úgynevezett félelnöki rendszer, amelynek európai kontinentális, elsősorban francia gyökerei vannak. Külön tárgyalást érdemel a sajátos svájci rendszer, amelyet direktoriális, kollegiális vagy tanácsi kormányrendszernek is neveznek. A két alaptípus, a parlamentáris és az elnöki szisztéma között számos különbség ragadható meg, de ha csak az elhatároló jellegű, legfontosabb különbségeket vesszük számba, akkor három fő különbség tűnik szembe. Az egyik, hogy a parlamentáris rendszerben az államfő és a kormányfő két külön személy, míg az elnöki rendszerben e két funkciót egy személy tölti be. A másik különbség, hogy a parlamentáris rendszerben a kormány a törvényhozás bizalmán nyugszik, így a törvényhozásban bármikor megbukhat, míg a prezidenciális rendszerben nincs ilyen politikai bizalmi viszony e két államhatalmi ág között. A harmadik különbség, hogy a parlamentáris rendszerben a törvényhozást fel lehet oszlatni, míg az elnöki rendszerben mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom kitölti a teljes mandátumát a következő fixált választásokig. E különbségek mellett számos egyéb sajátosság jellemzi mindkét rendszert, sőt a politikatudomány az elmúlt évtizedekben olyan összefüggéseket is feltárt, amelyek tovább színesítik a két rendszerről és ezek félpreszidenciális vagy félpárlamentáris elegyeiről alkotott képet. Különösen figyelemreméltók azok a kutatások, amelyek e kormányzati rendszereket a választási rendszerekkel vagy az egyes országok pártrendszereivel vetik össze. Ugyancsak jelentősek azok a vizsgálódások, amelyek e kormányformákat a politikai rendszer összefüggéseiben tanulmányozzák. Ez utóbbi stúdiumok alapján a parlamentáris rendszerek rugalmasabbaknak és alkalmazkodóbbaknak tűnnek fel a világon, ezért jobb demokráciateljesítményre képesek, mint az elnöki rendszer, amely egyelőre kevesebb sikert ért el anyaországán kívül.

Kulcsfogalmak

- államforma
- kormányforma
- hatalommegosztás
- törvényhozás
- végrehajtó hatalom
- igazságszolgáltatás
- államfő
- kormányfő
- kormányzás
- kormányzat
- kormányzati rendszer
- parlamentáris, elnöki, félelnöki, direktoriális

Ellenőrző kérdések

- Mi a különbség az egyes államformák között?
- Mit jelent az államhatalmi ágak elválasztása?
- Mik a parlamentáris kormányforma jellemzői?
- Mi jellemzi a prezidenciális kormányzati rendszert?
- Milyen összefüggések fedezhetők fel a kormányformák és a politikai rendszerek között?

Irodalomjegyzék

- ARISZTOTELÉSZ (1984): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- BALÁZS Zoltán (2007): *Politikai értékelmélet*. Budapest, L'Harmattan.
- BIBÓ István (1947): *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/290.html> (A letöltés dátuma: 2018. 01. 04.)
- CHRONOWSKI Nóra – DRINÓCZI Tímea szerk. (2007): *Európai kormányformák rendszertana*. Budapest, HVG-Orac.
- FISICHELLA, Domenico (2006): *A politikatudomány alapvonalai*. Budapest, Osiris.
- MACHIAVELLI, Niccolò (2006): *A fejedelem*. Budapest, Cartaphilus.
- MANENT, Pierre (2003): *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, Osiris.
- PETRÉTEI József (2011): *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- PLATÓN (2008): *Törvények*. Budapest, Atlantisz.
- SÁRI János (1995): *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris.
- SARTORI, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris.
- SARTORI, Giovanni (2003): *Összehasonlító alkotmánymérnökség*. Budapest, Akadémiai.
- SZENTE Zoltán (2006): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005*. Budapest, Osiris.
- TAKÁCS Péter (2011): *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből*. Budapest, Corvinus Egyetem.

7. Politika és közigazgatás

Horváth Attila

„Egyetlen kormányzat sem képes céljai elérésére, bármennyire is visszafogottak legyenek ezek a célok, ha nem kap segítséget” – mutat rá egy kormányzat és a bürokrácia kapcsolatát tárgyaló írás.¹ Szerzője hozzát teszi, hogy a modern állam abból a célból fejlesztette ki a folyamatosan működő bürokráciát, hogy a kormányzat (azaz lényegében a politikai vezetés) segítséget kapjon céljai végrehajtásához.

A fejezetben – a fentieket tágabb kontextusba helyezve – a politika és a közigazgatás kapcsolatrendszerét járjuk körül. Kiindulópontként rögzíthetjük, hogy egyik sem létezhet a másik nélkül: amint a fenti idézet is rávilágít, legyen bármennyire is rátermett egy ország politikai vezetése (nemes politikai célkitűzésekkel és elhivatott politikusokkal), terveiket nem fogják tudni megvalósítani egy jól működő közigazgatási alrendszer nélkül. Fordítva is hasonló a helyzet: még a legfelkészültebb, legtökéletesebben működő közigazgatás sem képes arra, hogy mintegy átvegye a politika és a politikusok szerepét, és irányítsa egy ország életét.

A következőkben a politika és a közigazgatás kapcsolatát három – egymással szorosán összefüggő – szempont alapján járjuk körül. Elsőként azt tekintjük át, hogy a politika és a közigazgatás mennyiben különíthető el egymástól *szervezeti* szinten, majd a *célok és a funkciók* különbözőségeit vesszük számba. Végezetül a politika és a közigazgatás kapcsolatrendszerét a *személyzet* szempontjából is megvizsgáljuk.

7.1. Szervezet

A tankönyv 3., 5. és 6. fejezete áttekintette a politika legfontosabb szereplőit; a politikusok, az állampolgárok és a pártok mellett bemutatta a főbb politikai intézményeket (parlamentek, kormányok, államfők) is. Láttuk, hogy a különböző aktoroknak milyen – országonként akár egymástól nagyon különböző – lehetősége és mozgástere van a politika terén. Nem véletlen, hogy a közigazgatást és a közigazgatási szerveket nem tárgyalta az előző fejezet, hiszen ezek nem tekinthetőek a politikai intézményrendszer részeinek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a politikának és a közigazgatásnak ne lennének kapcsolódási pontjai. Ennek megértéséhez a hatalmi ágak rendszeréből kell kiindulni: a klasszikus – és természetesen számos szempontból kritizálható – felosztás szerint a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ág különíthető el egymástól a modern államokban. Ami a közigazgatást illeti, ez azon a végrehajtó hatalmon belül helyezkedik el, amelynek élén – kormányformától függően – a kormányt vagy az államfőt találjuk. A végrehajtó hatalom tehát két, egymástól *elvíleg* elhatárolható szférára osztható: a politikai és kormányzati tevékenységet

¹ MÜLLER 2016, 148.

ellátó kormányra és/vagy államfőre, valamint – előbbi(ek)nek alárendelten – az igazgatási tevékenységet végző közigazgatásra. Amint azt a 6. fejezetben láttuk, a prezidenciális kormányformájú országokban az elnök (mint államfő és kormányfő egyszemélyben) felelős a végrehajtásért, míg a parlamentáris kormányforma esetén a kormány(fő) és az államfő megosztva áll a végrehajtó hatalom élén (bár a tényleges hatalom az előbbi kezében van). Bármelyik megoldás is alakuljon ki egy államban, mind a törvényhozó hatalom, mind pedig a végrehajtó hatalom csúcán álló politikai intézmények önmagukban nem képesek arra, hogy döntéseiknek érvényt szerezzenek – ehhez ugyanis szükség van a közigazgatás szervezetrendszerére is.

Amint arra rövidebb elzáróval utaltunk, a végrehajtó hatalom két szférája csak elvileg határolható el egymástól. Azért csak elvileg, mert a kormányzásnak és a közigazgatásnak sok esetben részben ugyanazok a szereplői.² Mindez például Magyarország esetén főként abban ölt testet, hogy a kormány egy kettős rendeltetésű szervként működik. A kormány ugyanis egyrészt a *politikaformálás csúcsszerve*, és mint ilyen, kormányzati tevékenységet is végez. A kormányzati tevékenység leginkább úgy ragadható meg, mint a legalapvetőbb állami feladatok és célkitűzések meghatározása.³ Ebben nem egyedül a kormány vesz részt (mellette természetesen az Országgyűlés szerepe is jelentős), ugyanakkor a parlamentáris kormányformájú országokban – így hazánkban is – alapvetően a kormány határozza meg a politikai irányvonalat – Lőrincz Lajos megfogalmazása mentén: „a valóságban a kormány a kormányzás legaktívabb állami szerve”.⁴ A kormány másrészt maga is egy meghatározott hatáskörökkel bíró *közigazgatási szerv* (pontosabban egy általános hatáskörű központi államigazgatási szerv). Ez a kettősség az Alaptörvényben is megjelenik, ugyanis a 15. cikk (1) bekezdése értelmében a kormány a végrehajtó hatalom általános szerve, míg a (2) bekezdés a kormányt a közigazgatás legfőbb szerveként határozza meg. Magyary Zoltán az 1942-es, a magyar közigazgatásról írt klasszikus munkájában a kormánynak a kettős rendeltetését az alábbi módon fogalmazta meg: „A közigazgatás legfőbb vezetése és a kormányzás mindig egy kézben van. [...] Indoka az, hogy mindkettő magasrendű főnöki funkció. Az első azt jelenti, hogy a kormány főnöke a közigazgatási apparátusnak, a második azt, hogy egyúttal főnöke a nemzetnek is. Az elsőt adminisztratív, a másodikat politikai feladatkörnek nevezzük.”⁵ Ezek alapján tehát a Kormány egyes esetekben inkább politikai szereplőként viselkedik (amikor például meghatározza a külpolitikai stratégiát vagy dönt az adórendszer átalakításáról), máskor viszont inkább a legfőbb közigazgatási szervként funkcionál (amikor például határozatot hoz az államilag támogatott hallgatói létszámkeretről, vagy dönt egy emlékmű felújításáról). A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy a kormány kormányzati és a közigazgatási tevékenysége nem választható szét mereven egymástól, hiszen a kormány döntéseinek sok esetben ugyanúgy kimutatható a (szak)politikai oldala, mint ahogyan a közigazgatási is.

A közigazgatás alrendszerét különböző közigazgatási szervek, hatóságok vertikálisan és horizontálisan is tagolt rendszere képezi. A vertikális tagolódás abban nyilvánul meg, hogy a közigazgatás hierarchikusan épül fel; a különböző szervek egymással nagyrészt alá-fölé rendeltségi viszonyban vannak. A horizontális felosztás pedig a különböző

² PATYI–VARGA Zs. 2012, 51–53.

³ FICZERE 1998, 146.

⁴ LŐRINCZ 2010, 118.

⁵ MAGYARY 1942, 519.

igazgatási ágazatok (így például adóigazgatás, egészségügyi igazgatás, rendészeti igazgatás stb.) szerinti tagolódásra utal. (Ezenkívül az országok többségében a közigazgatás tagoltságnak egy újabb dimenzióját jelenti a helyi igazgatás, amely – az államszerkezet függvényében – lehet tagállami, önkormányzati stb. igazgatás.) A közigazgatási szervek mindegyike jogszabályokban körülhatárolt hatáskörrel rendelkezik, és tevékenységük joggal meglehetősen behatárolt.

Összességében elmondható, hogy míg a politikai irányvonal kialakításában és formálásban, valamint legfontosabb döntések meghozatalában csak néhány szerv vesz részt, addig ezek végrehajtása ennél sokkal több szerv feladata. Ennek megfelelően leszögezhetjük, hogy egy adott ország irányításában és igazgatásában a politikai intézmények és a közigazgatási szervek együttesen vesznek részt.

7.2. Célok és funkciók

Woodrow Wilson, az Egyesült Államok későbbi elnöke a politikáról és a közigazgatásról írt tanulmányában⁶ arra mutatott rá a 19. század végén, hogy a közigazgatás-tudománynak nem más a feladata, mint hogy „erősítse a kormány lépéseit, kevésbé rendszertelenné tegye tevékenységét, javítsa és tisztázza szervezetét, és betetézze a kötelességtudását”.⁷ Wilson gondolata – amellyel a fejezetet bevezető idézet is egybecseng – kitűnően megvilágítja a politika és a közigazgatás eltérő rendeltetését. Noha a szerző a közigazgatás-tudományt állította írása középpontjába, meglátásai magára a közigazgatásra is vonatkoztathatók. Ezt a segítő szerepet egy példán keresztül megvilágítva érdemes szemléltetni: az adótörvények (és más adózási jogszabályok) a parlament (mint törvényhozó hatalom) és a kormány közreműködésével születnek, azonban ahhoz, hogy a törvények előírásai a mindennapokban is érvényesüljenek, azaz ténylegesen is végre legyenek hajtva, elengedhetetlenül szükséges a közigazgatás (jelen példában az adóigazgatás). Ugyanis a különböző adóhatóságok lesznek azok, amelyek – a megalkotott jogszabályok alapján – megállapítják és beszedik a különböző adókat, nyilvántartást vezetnek, elemzéseket és ellenőrzést végeznek, szükség esetén bírságnak, stb. Könnyű belátni, hogy utóbbi tevékenységek nélkül a törvények – és általában a jogszabályok – súlytalanná válnának, hiszen nem lenne, aki gondoskodik azok tényleges végrehajtásáról. Ugyanakkor arra is utalni kell, hogy a politikai és a közigazgatási szféra kapcsolata távolról sem egyoldalú (a politika „kitalál”, a közigazgatás végrehajt), ugyanis a felsőbb szintű közigazgatási szervek általában maguk is részt vesznek a kormányzati döntések előkészítésében. A közigazgatási apparátus a tevékenysége során számos gyakorlati problémát észlelhet (például azzal kapcsolatban, hogy egy törvény végrehajtása milyen nehézségekbe ütközik), amelyeket jeleznie kell a kormányzat részére, elősegítve ezzel a megalapozottabb kormányzati döntéseket.

A pártok versengésén alapuló modern demokráciákban a választásokon győztes politikai erők nemcsak a *kormányalakítás* lehetőségét kapják meg, hanem joggal számíthatnak

⁶ A politika és közigazgatás dichotómiáját Wilsonhoz szokás kötni, azonban ő maga is egy svájci származású jogtudósra, Johann Caspar Bluntschli-ra hivatkozik. Bluntschli írt elsőként tudományos igényűen a jog, a politika és a közigazgatás elválasztásáról (SAKLI 2013). A dichotómia átfogó kritikájával kapcsolatban lásd OVEREEM 2012.

⁷ WILSON 1887, 201. A tanulmány magyar nyelvű fordítását lásd LŐRINCZ 2007.

arra is, hogy a saját politikai célkitűzéseinek megvalósításában a közigazgatás segítségükre lesz. Más megfogalmazásban: „az új vezető politikuskárda mindenkor átprogramozhatja a folyamatosan működő és a politikai programokat a gyakorlatba átültető közigazgatást”.⁸ A közigazgatás imént többször hangsúlyozott segítő szerepe ugyanis nem egy adott kormányhoz, hanem a *mindenkori, éppen hatalmon levő kormányhoz* kötődik. Mindez tehát azt jelenti, hogy a vázolt közigazgatási alrendszernek képesnek lennie valamennyi – akár egymástól különböző ideológiai profillal és prioritásokkal rendelkező – kormányt kiszolgálni.

Az említett „átprogramozást” kapcsán nem valamiféle negatív értelmű manipulációra kell gondolni, hanem arra, hogy az újonnan hivatalba lépő kormányzat előtt megnyílik a lehetőség a *saját programja megvalósítására*, amihez rendelkezésére áll egy állandósult, stabilan működő, szakértelemmel rendelkező közigazgatási apparátus. Fontos, hogy ez az *átprogramozás* elsősorban jogszabályokon keresztül történik, tehát az új politikai vezetésnek először a fennálló jogi szabályozást kell átalakítania, hiszen – amint arra már utaltunk – a közigazgatás tevékenységét a jogszabályok erősen behatárolják. Ugyanakkor az *átprogramozás* történhet például szervezetátalakítással, a finanszírozás átszabásával vagy végső soron akár személycserékkel is (utóbbira a következő pontban még visszatérünk).

Az *átprogramozás* egyúttal felveti a közigazgatás semlegességének számos alkalommal tárgyalt kérdését is.⁹ A probléma gyökerét a politika és a közigazgatás sajátos viszonya képezi: amint láttuk, a végrehajtó hatalomba integrált közigazgatás elsődleges rendeltetése a parlament és a kormány célkitűzéseinek, döntéseinek, az általuk meghozott jogszabályokban foglaltak folyamatos, gyakorlati megvalósítása. Ebből azonban egyáltalán nem következhet az, hogy a kormányzat mintegy maga alá gyűrje a közigazgatást, és tetszőleges utasítások révén teljes egészében saját kénye-kedve szerint működtesse. Éppen ellenkezőleg, a közigazgatást úgynevezett *relatív autonómia*, azaz egy viszonylagos elkülönültség kell, hogy jellemezze, amely mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a közigazgatás a hatásköreit önállóan, a jogszabályok keretei között gyakorolja – a működése ugyanis csak így lehet hatékony és jogszerű.¹⁰ A „*kívülről*” – akár a végrehajtó hatalom csúcsa felől – érkező, „*rendeltetésellenes*” befolyásolási kísérletek a relatív autonómia elvének sérelmét jelentik. A közigazgatás autonómiája ugyanakkor annyiban „csak” relatív, hogy a politika(i vezetés) és a közigazgatás értelemszerűen nem választható el hermetikusan egymástól, hiszen ez kizárná a már említett *átprogramozás* lehetőségét. A relatív autonómia elvét nem sérti, ha a kormányzat átalakítja például a környezetvédelmi igazgatás rendszerét, és egyúttal a környezetvédelmi hatóságok részére előírja, hogy a jövőben gyakrabban végezzenek ellenőrzéseket. Ezzel szemben jogellenesnek minősülne az, ha a miniszter a környezetvédelmi hatóságra nyomást gyakorolna annak érdekében, hogy egy engedélyt a jogszabályi feltételek hiányában adjon ki. Utóbbi természetesen már meghaladja az *átprogramozhatóság* által lehetővé tett befolyást.

A közigazgatás relatív autonómiája más megközelítésben annak *depolitizáltságát* jelenti. Wilson a már idézett munkájában kiemeli, hogy „[a] közigazgatás szakmai ágazat. Távol áll a politikai történetstől és küzdelmekről”. Később hozzáteszi: „A legfontosabb

⁸ POKOL 2004, 228.

⁹ Megjegyzendő, hogy a politika és a közigazgatás dichotómiája, illetve a közigazgatás semlegessége mellett/ellen csak azt követően lehetséges érvelni, hogy tisztázzuk, milyen értelemben beszélünk a politikáról (*politics* vagy *policy* – erről lásd az 1. fejezetet) (OVEREEM 2005). Az elkülönültség az utóbbi esetben jóval halványabb.

¹⁰ FICZERE 1998, 34., 41.; LŐRINCZ 2010, 60–61.

megjegyzésem arra az igazságra vonatkozik, [...] hogy a közigazgatás a politika tényleges körén kívül esik. A közigazgatási kérdések nem politikaiak. Bár a közigazgatás feladatait a politika határozza meg, az nem tudná elviselni, hogy manipulálják hivatalait.”¹¹ Azzal, hogy a közigazgatási apparátus a modern államokban eltávolodott a közvetlen politizálástól, megvalósulhatott az úgynevezett *lecsapható fejű állam*. A kifejezés arra utal, hogy a politikai vezetés anélkül távolítható el az állam éléről, hogy ez válságba taszítaná az államgépezetet.¹² Gyakran előfordul, hogy a választópolgárok a korábbi ellenzékét juttatják hatalomra, és egy új politikai színezetű kormány alakul új politikai célkitűzésekkel, viszont ez a hatalmi váltás – optimális esetben – nem jár együtt a közigazgatás „leváltásával”.

7.3. Személyzet

A politika és a közigazgatás szférája teoretikusan személyi szinten is szétválasztható egymástól. A politika világát értelemszerűen politikusok alakítják, míg a közigazgatást a hivatalnokok (más elnevezésekkel: bürokráták, köztisztviselők) működtetik. A két különböző hivatás – politikus és hivatalnok – közötti különbséget Max Weber mintegy száz évvel ezelőtt úgy írta le, hogy míg a politikus a célok kitűzéséért és az általa folytatott politika következményeiért tartozik felelősséggel, addig a hivatalnok felelőssége pusztán az utasítás hatékony és szakszerű végrehajtására terjed ki.¹³ A szerző egyik idevágó gondolatát érdemes hosszabban is idézni: „A hivatalnoknak becsületére válik az a képesség, hogy ha felettes hatósága az ő elképzelése ellenére ragaszkodik valamilyen, az ő szemében tévesnek látszó parancshoz, a parancsadó felelősségére lelkiismeretesen mégis végrehajtsa azt, pontosan úgy, mintha megfelelné saját meggyőződésének: e legmagasabb rendű értelemben erkölcsi jellegű fegyelem és önmegtartóztatás nélkül szívesen az egész apparátus. Ezzel szemben a politikai vezérnek, vagy az irányító államférfinak éppen az válik a becsületére, ha kizárólagosan vállalja a személyes felelősséget azért, amit tesz: ezt nem áll módjában sem jogában elutasítani vagy áthárítani.”¹⁴

Egy példával megvilágítva: tegyük fel, hogy egy újonnan hatalomra kerülő baloldali politikai vezetés célja, hogy növelje a szociális-jóléti támogatások mértékét és egyben kiszélesítse a jogosultak körét. Amennyiben néhány év múlva bebizonyosodik, hogy ez a politikai irányvonal kudarcos (mert például ugrásszerűen növelte az államháztartási hiányt), úgy a felelősség természetesen nem azokat a hivatalnokokat terheli, akik részt vettek a terv végrehajtásában, hanem a célokat kitűző politikai vezetést.

Visszaulva a közigazgatás már tárgyalt relatív autonómiájára és depolitizáltságára, ezek az elvárások természetesen a közigazgatás személyi állományát is érintik. A fentebb kifejtettekből – különösen a lecsapható fejű állam már hivatkozott koncepciójából – az is következik, hogy a köztisztviselőknek a mindenkori politikai vezetés irányába kell lojálisnak

¹¹ WILSON 1887, 209–210. Ugyanakkor arra is utalni kell, hogy egyes megközelítések szerint a közigazgatás teljes politikai semlegessége a gyakorlatban elképzelhetetlen, ugyanis „[e]lvileg minden közügy hordoz valamilyen értéktartalmat, így a közigazgatásnak minden tevékenysége valamilyen politikai érdek- és célrendszerben helyezkedik el”. (VASS 2010, 67.)

¹² POKOL 2004, 228–229.

¹³ WEBER 1998, 174–175. E kétfajta szerep további értékelését lásd KÖRÖSÉNYI 2005, 204–207.

¹⁴ WEBER 1998, 174–175.

lenniük, vagyis „a közigazgatásnak mint szakapparátusnak semleges pozíciót kell elfoglalnia a mindenkori kormányzattal szemben, függetlenül annak politikai jellegétől”,¹⁵ ennek ellenére a semlegesség jelentése számos elméleti (tudományos) és gyakorlati (igazgatási) problémát felvet.¹⁶ Ezzel párhuzamosan a politikusi réteg és a közigazgatási személyi állomány elkülönültségére irányuló vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy a politikusi és a hivatalnoki szerepek elválása egyáltalán nem olyan éles, mint amit a 3. fejezetben tárgyalt weberi modell sugall.

A politika és a közigazgatás személyi szinten történő elválasztása nem csak elméleti kérdés. Így például kormányváltások alkalmával is felmerül a probléma, miszerint *hol húzódik a politikai és a közigazgatási szféra közti határ*. Egy gyakorlati példával megvilágítva: ha a választásokat követően az ellenzéki pártok kerülnek hatalomra, egyértelmű, hogy a korábbi kormány tagjai (beleértve a kormányfőt és a minisztereket) távoznak hivatalukból. De vajon egy kormányváltás során a fordulat még mely pozíciókat érinti a végrehajtó hatalmon belül? A válasz jogi szabályozás függvénye, így országonként eltérő megoldások léteznek arra nézve, hogy hol húzzák meg a határt a politikai és a közigazgatási (szakmai) elemek között.¹⁷ A problémakör elvezet az úgynevezett *patronázs* alapú kinevezéshez, amely nem az érdemeken és a szakértelmen alapul, hanem a politikai bizalmon és lojalitáson.¹⁸ Az, hogy a kormányváltás egy bizonyos mértékű személycserével jár együtt a végrehajtó hatalom csúcsán, önmagában nem kifogásolható, hiszen az új politikai vezetésnek is meg kell adni a lehetőséget, hogy bizonyos kulcspozíciókba a saját bizalmasait ültesse, és ne pedig az előző kormányzattól *örökölt* állománnyal kelljen együtt dolgoznia.¹⁹ Az viszont már diszfunkcionális jelenséggént értékelhető, ha a patronázs alapú kinevezés túlzottan széles kört érint (vagyis a hivatalba lépő kormányzat mindenhova a *saját embereit* ülteti).²⁰

Előzőleg már utaltunk arra, hogy egyes vizsgálatok megkérdőjelezzik a közigazgatás teljes politikai semlegességét. A probléma természetesen a személyi állomány szintjén is jelentkezik, emiatt több olyan jelenség vázolható fel, amelyek *relativizálják a politikusi és a hivatalnoki (köztisztviselői) szerep különállását*.²¹ Egyrészt a kormányzati politikusok és a vezető köztisztviselők szakmai feladatkörei jelentős mértékben összefonódhatnak (ez különösen a minisztériumi felső vezetésben figyelhető meg). Másrészt a közigazgatásban is jelen vannak a politikai kinevezettek, akik formálisan ugyan hivatalnoknak minősülnek, azonban az őket kinevező kormányfőhöz, miniszterhez stb. lojálisak.²²

¹⁵ FICZERE 1998, 30.

¹⁶ KÖRÖSÉNYI 1996, 39–41.

¹⁷ A politika és a közigazgatás (szakma) ilyen értelemben vett kettőssége hazánkban is megjelenik, ugyanis a törvények az állami vezetőkön belül elkülönítik egymástól a *politikai* (miniszterelnök, miniszterek, államtitkárok) és a *szakmai* (közigazgatási államtitkárok, helyettes államtitkárok) vezetőket. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a politikai és a szakmai vezetőkre eleve különböző törvények vonatkoznak. A politika és a közigazgatás személyi szinten történő összefonódását, valamint a politikusi és szakértői szerepkörök értékelését lásd például SZENTE 1999; VÁNYI 2016.

¹⁸ KÖRÖSÉNYI 1996, 36.

¹⁹ Így például Magyarországon a fővárosi/megyei kormányhivatalok élén álló kormány megbízott megbízatása automatikusan megszűnik a kormány megbízatásának megszűntével. Ezzel az új kormányzat megkapja a lehetőséget, hogy tetszőleges személyeket nevezzen ki ezekbe a pozíciókba.

²⁰ A patronázs jelenségének tárgyalását lásd például KÖRÖSÉNYI 1996; PESTI 2004.

²¹ VASS 2010, 70–71.

²² A magyar közszolgálatban ilyenek például a közszolgálati tisztviselői törvényben is nevesített politikai (fő)tanácsadói munkakörök.

Végezetül meg kell említeni azt is, hogy a köztisztviselők politikai szerepvállalása sem ismeretlen jelenség – ez például megnyilvánulhat abban, hogy a hivatalnoki kar akár szabotálhatja a kormányzati célkitűzések megvalósítását.²³

7.4. Összefoglalás

A fejezet során a politika és a közigazgatás kapcsolatát tekintettük át három szempontból. A szervezet oldaláról azt láttuk, hogy a közigazgatás a hatalmi ágak rendszerén belül a végrehajtó hatalomhoz tartozik, így kapcsolata a végrehajtó hatalom csúcsszerveivel – parlamentáris kormányforma esetén a kormánnyal, ami maga is egy kettős rendeltetésű szerv – a legerősebb. A politika és a közigazgatás a célok és a funkciók szempontjából is különbséget mutat: míg az ország sorsát meghatározó legfontosabb döntések meghozatala, valamint a politikai célkitűzések felállítása a politika feladata, addig a közigazgatás – a relatív autonómiája birtokában – főként a végrehajtásáért felel. A közigazgatás politikától való viszonylagos elkülönültségének (azaz depolitizáltságának) köszönhetően lehetővé válik, hogy kormányváltás esetén az új politikai vezetés is számíton a közigazgatási apparátus támogatására. A személyi szint tárgyalásakor felvázoltuk a politikusi és a hivatalnoki szerepkörök és felelősségek közötti különbséget, kiemelve ugyanakkor, hogy a valóságban ezek a szerepkörök gyakran összefonódnak, így a depolitizált/semleges közigazgatás csak elvi szinten tud megvalósulni.

Kulcsfogalmak

- közigazgatás
- politikaformálás
- közigazgatás átprogramozása
- lecsapható fejű állam
- politikus
- bürokrata
- patronázs
- közigazgatás semlegessége
- közigazgatás depolitizáltsága
- közigazgatás relatív autonómiája

²³ Dennis Thompson arra hívja fel a figyelmet, hogy a pontosan rögzített hatáskörök és a formális hivatali út helyett egymást átfedő „*ügyhálózatok*” (*issue networks*) működnek, amelyekben a döntéshozók a legkülönbözőbb területekről és szintekről kerülnek ki. A politika és a közigazgatás éles elkülönülése sem érvényesül a gyakorlatban: a bürokrácia képviselői a (szak)politikai célok meghatározásában (!) is széles körű diszkrecionális jogkörrel rendelkeznek, képesek a prioritások kijelölésére és a közvélemény befolyásolására (THOMPSON 1983, 237.). A jelenség magyar nyelvű tárgyalását lásd KÖRÖSÉNYI 1996.

Ellenőrző kérdések

- Milyen szintekre bontható fel a végrehajtó hatalom?
- Miben nyilvánul meg a közigazgatás relatív autonómiája?
- Mit jelent a közigazgatás átprogramozhatósága?
- Milyen tényezők nehezítik a politikusi és a hivatalnoki (köztisztviselői) szerep elváltását?

Irodalomjegyzék

- FICZERE Lajos szerk. (1998): *Magyar közigazgatási jog*. Budapest, Osiris.
- KÖRÖSÉNYI András (1996): Demokrácia és patronázs. Politikusok és köztisztviselők viszonya. *Politikatudományi Szemle*, 5. évf. 4. sz. 35–62.
- KÖRÖSÉNYI András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.
- LŐRINCZ Lajos (2010): *A közigazgatás alapintézményei*. Budapest, HVG-Orac.
- LŐRINCZ Lajos szerk. (2007): *Közigazgatás-tudományi antológia*. Budapest, HVG-Orac.
- MAGYARY Zoltán (1942): *Magyar Közigazgatás*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- MÜLLER, Wolfgang C. (2017): Governments and Bureaucracies. In CARAMANI, Daniele ed.: *Comparative Politics*. Oxford, Oxford UP. 136–154.
- OVEREEM, Patrick (2005): The Value of the Dichotomy: Politics, Administration, and the Political Neutrality of Administrators. *Administrative Theory & Praxis*, Vol. 27, No. 2. 311–329.
- OVEREEM, Patrick (2012): *The Politics-Administration Dichotomy: Toward a Constitutional Perspective*. Boca Raton, Taylor & Francis.
- PATYI András – VARGA Zs. András (2013): *Általános közigazgatási jog (az Alaptörvény rendszerében)*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- PESTI Sándor (2004): Politikusok és köztisztviselők viszonya, politikai patronázs a nyugat-európai demokráciákban. *Századvég*, 9. évf. 32. sz. 107–144.
- POKOL Béla (2004): *Szociológiaelmélet*. Budapest, Századvég.
- SAKLI, Ali Rıza (2013): The German and Bluntschli Influence on the Establishment of Public Administration. *Journal of Public Administration and Governance*, Vol. 3, No. 1. 153–167.
- SZENTE Zoltán (1999): Közigazgatás és politika metszéspontján: a miniszterek és az államtitkárok rekrutációja Magyarországon, 1990–1998. *Századvég*, 4. évf. 13. sz. 3–52.
- THOMPSON, F. Dennis (1983): Bureaucracy and Democracy. In DUNCAN, Graeme ed.: *Democratic Theory and Practice*. Cambridge, Cambridge UP. 235–250.
- VÁNYI Éva (2016): Politizáció vagy professzionalizáció? A politikai kormányzás jogi, intézményi és személyi feltételei 2006, 2010. *Politikatudományi Szemle*, 25. évf. 3. sz. 87–110.
- VASS László (2010): A politika és a közigazgatás viszonya. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf. 3. sz. 65–80.
- WEBER, Max (1998): A politika mint hivatás. In WEBER, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris. 156–210.
- WILSON, Woodrow (1887): The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, Vol. 2, No. 2. 197–222.

8. Választási rendszerek

Szentpéteri Nagy Richard

8.1. A választási rendszer fogalma

Választási rendszerekről csak demokráciákban van értelme beszélni. A *választási rendszer* fogalmának értelmezéséhez ugyanis mindenekelőtt rendszeres időközönkénti, szabad és tiszta választásokra van szükség, márpedig ilyen választások tartása a demokrácia alapfeltétele.

A világ demokráciái egymástól jelentősen eltérő választási rendszereket működtetnek. Azt is mondhatnánk, hogy ahány ország, ahány demokrácia, annyi választási rendszer létezik, de még ezzel sem érzékeltethetnénk a rendszerek sokféleségét. Valójában állíthatjuk, hogy választási szisztémából számszerűen még több is létezhet, mint ahány demokratikus ország van a világon.

Egyes országok különböző rendszereket alkalmaznak a helyi, a regionális, a tartományi, a központi vagy szövetségi, az alsóházi vagy a felsőházi választások során, ráadásul sok országban rendeznek közvetlen államfőválasztásokat is, vagy más olyan választásokat, ahol egy személyt választanak meg. És akkor még nem beszéltünk az olyan kisebb vagy nagyobb jelentőségű, helyi választásokról, amelyek során egy-egy megyei vezetőt, seriffet, iskolaszéket, elöljárót, irányítót, polgármestert, pótképviselőt, rendőrfőnököt, prefektust, közgyűlési elnököt vagy más tisztségviselőt választanak a polgárok, akár közvetve, akár közvetlenül.

Ezek a választások rendkívül színes képet mutatnak, de választási rendszerekről szólva elsősorban nem ezekről, hanem a törvényhozási választások szisztémájáról kell beszélnünk. A szakirodalom megegyezik abban, hogy választási rendszereken azokat a rendszereket kell érteni, amelyek alkalmazása során a polgárok az ország törvényhozásába (általában annak alsóházába) választanak képviselőket (a felsőházakba szenátorokat). Ez az a választás, amely a legelterjedtebb demokráciafelfogás szerint magának a demokráciának az egyik legfontosabb kritériuma is egyben.

A törvényhozási választások ugyanakkor már önmagukban is meglehetősen sokfélék lehetnek, ráadásul néhány ország viszonylag gyakran változtatja meg a választási szabályokat oly módon, hogy magát a választási rendszert is megreformálja, és egyik választásról a másikra érve egyben egy új választási rendszer hatékonyságát vagy reprezentativitását is kipróbálja.

A stabil demokráciák azonban általában ragaszkodnak a jól bevált választási rendszerükhöz, és időről időre legfeljebb apróságokon változtatnak, finomítanak a rendszer hatékonyságának vagy reprezentativitásának növelése érdekében. Ezen országok ragaszkodása meglévő rendszerükhöz természetesen nem jelenti azt, hogy a maguk részéről a legjobb választási rendszert találták meg.

Legjobb választási rendszer nem létezik. Ha ilyesmi létezne, feltételezhetnénk, hogy minden valamirevaló demokratikus ország azt a rendszert tenné magáévá, márpedig a világ demokráciái éppen sokféleségükkel tűnnek ki.

E sokféleség azonban csak látszólag bonyolult. A választási szakértők egyetértenek abban, hogy akármennyi legyen is a világon alkalmazott eltérések száma, lényegében valamennyi választási szisztéma besorolható két nagy rendszerbe vagy legfeljebb ezek kombinációiba. Ez a két nagy típus a *többségi* és az *arányos rendszer*.

A többségi és az arányos rendszereket ugyanakkor altípusoknak is szokás hívni, mert van olyan nézet, amely szerint a választási rendszer a tágabban értelmezett választási szabályrendszernek csupán alfaja. Akárhogy van is, a többségi és az arányos választási rendszerek arról adnak tájékoztatást, hogy milyen szisztémával lesznek a leadott szavazatokból mandátumok, márpedig ez a kérdés a választójognak valóban csupán egy, bár nem lényegtelen kérdése.

A tágan értelmezett választási rendszer három elemet tartalmaz: a választókerületi struktúrát, a szavazati struktúrát és a választási formulát. Ez utóbbi elem azt mutatja meg, hogy hogyan alakulnak át a leadott szavazatok mandátumokká. Ez a formula a választási rendszer legszűkebb, politikatudományi értelmezését jelenti.

A választókerületi struktúra alapján lehetnek egymandátumos és többmandátumos választókerületi rendszerek. Az egymandátumos rendszer egyéni választókerületi rendszert jelent, személyre történő szavazással. A többmandátumos rendszer lehet egyéni választókerületi, területi választókerületi és országos választókerületi rendszer (az egész ország egyetlen választókerület). E két utóbbiban listás szavazás megy végbe.

A szavazati struktúra szempontjából a választópolgár szavazatainak száma eltérő. Az egyszavazatos rendszerben a választópolgárnak egyetlen szavazata van, amit vagy személyre, vagy pártra (pártlistára) ad le. A kétszavazatos rendszerben a választópolgárnak két szavazata van, amelyek közül az egyiket személyre, a másikat a pártra (pártlistára) adhatja le. A többszavazatos rendszerben a választópolgár több személyre szavaz. Ennek során alkalmazható a többes rendszer, amikor a választópolgárnak annyi szavazata van, ahány képviselő megválasztható, vagy a szavazatokat kumulálhatja (egy párton belül több személyre is szavazhat, vagy az összes szavazatot egyetlen jelöltre is leadhatja), blokkszavazással élhet, illetőleg *panasírozhatja* (a szavazatait különböző listán szereplő jelöltekre adhatja le, vagyis szavazatait a listák között megoszthatja). A többszavazatos rendszerben lehetséges a korlátozott szavazás: ilyen esetben a választópolgárnak kevesebb szavazata van, mint a választókerületben elérhető mandátumok száma. A többszavazatos rendszerben lehetséges a preferenciális (személyre szóló) szavazás is, amikor a választó a szavazata mellett második, harmadik, negyedik stb. preferenciát is megjelölhet.

A mandátumszerzés struktúrája alapján a választási rendszer lehet többségi – ezen belül relatív (egyfordulós) vagy abszolút (kétfordulós, illetőleg alternatív) többségi – rendszer, továbbá arányos (pártlistára vagy személyekre történő szavazással megvalósuló) rendszer, valamint vegyes választási rendszer.

Ebben a fejezetben a *választási rendszer* politikatudományi fogalmával dolgozunk. A vegyes rendszerek általában nem képeznek külön kategóriát, hiszen ezek mindenképp előtt a többségi és az arányos elemek vegyítésével jönnek létre, de általában oly módon, hogy a vegyítéssel is megmaradnak a rendszer többségi és arányos ágára jellemző sajátosságok.

Vannak olyan országok, ahol az arányos szisztéma elvi követelményét maga az alkotmány írja elő, és szép számmal akadnak olyan országok is, ahol a választási rendszer részletszabályait is minősített, sarkalatos, alkotmányerejű vagy organikus törvény szabályozza.

8.2. A főbb választási szisztémák

8.2.1. Többségi rendszerek

A többségi választási rendszer a választók és a választottak közvetlen kapcsolatán, az egyéni jelöltek fontosságán és a földrajzi-területi elven alapul. Történetileg ez a választási szisztéma alakult ki először. Kezdetben a relatív többségi változata terjedt el, majd a rendszer számtalan kompenzációs és arányosítási elemmel finomult. Legismertebb formája az egymandátumos egyéni kerületi struktúra, amely az országot annyi kerületre osztja, ahány hely van a képviselőházban.

A lakosságszámukat tekintve nagyjából – legalábbis a legfőbb törekvés szerint – egyforma méretű választókerületeket az ilyen választási rendszert alkalmazó országokban úgy alakítják ki, hogy azok lehetőleg ne terjedjenek túl a regionális, kulturális, földrajzi, etnikai, nyelvi, vallási vagy történelmi egységek közötti természetes vagy hagyományos határokon, sőt nagyjából feleljenek meg a közigazgatási határoknak is. Ez olyan törekvés, ami teljes mértékben sohasem vezethet sikerre, hiszen a lakosságmozgást, a várható migrációs irányokat pontosan kiszámítani nehezen lehet, ráadásul a történelmi tájegységek megbontásának elkerülése aránytalanságokhoz vezethet, nem szólva a tudatos politikai machinációkról, amelyek egy-egy pártnak kedvezően rajzolják meg a választási térképet.

A választókerületek egyenlőségének tudatos politikai megsértését a politikatudományban – amerikai hatásra és példa nyomán – *gerrymanderingnek* hívják. A választókerületeket ugyanis – csakúgy, mint az egész választási rendszert – a törvényhozás alakítja ki, és időről időre a lakosságmozgások (a magasabb-alacsonyabb születési-halálozási arányok) figyelembevételével szükségszerűen felül is vizsgálja. Márpedig a törvényhozásban politikai pártok ülnek, amelyek igyekeznek oda újból bekerülni. Megfigyelhető ugyanakkor az a különös jelenség is, hogy a politikai pártok – jóllehet mindenekelőtt érdekképviselőre jöttek létre – gyakran nem képesek képviselni a saját érdekeiket, mert azokat egyszerűen nem jól ismerik fel. Ez gyakran oda vezet, hogy egy átalakított választási rendszer sok esetben a gyakorlati tapasztalatok alapján éppen azok számára bizonyul kedvezőtlennek, akik azt létrehozták, vagy a létrehozását kezdeményezték.

Akárhogy van is, a választókerületek egyenlőségének elve olyan követelmény, amelyet lehetőleg pontosan kell megvalósítani, mert a választókerületek egyenlősége a választójog egyenlőségének is feltétele – legalábbis az egyéni kerületi többségi választási rendszerben.

Ennek a választási rendszernek a megértéséhez képzeljük el, hogy egy adott választókerületben százhuszonezer ember lakik, és közülük kereken százezren nagykorúak, mindnyájan az adott állam polgárai, akikkel kapcsolatban semmilyen választójogosultságot kizáró vagy korlátozó körülmény nem állapítható meg, és valamennyien rendelkeznek szavazati joggal. Az egyszerűség kedvéért képzeljük el azt is, hogy közülük huszonezren

mégsem vesznek részt a választáson, mert nem érdekli őket a dolog, pihenéssel vagy munkával töltik a napot, nem élnek szavazati jogukkal.

A maradék hetvenötezer ember közül huszonötezer mindenféle kis párt jelöltjére szavaznak. Képzeljük el, hogy a választókerületben tíz párt jelöltje indul, két nagyobb és nyolc kisebb párt jelöltje. Utóbbiak megkapják az összes szavazat egyharmadát: az egyik jelölt tízezer szavazatot, a másik nyolcezer szavazatot, a harmadik hatezer szavazatot, a negyedik hatszáz szavazatot szerez, a maradék négyszáz szavazaton a maradék négy jelölt osztozik.

A fennmaradó ötvenezer szavazatból huszonnégyezer-kilencszázkilencvenkilenc szavazatot az egyik nagy párt jelöltjére adnak le, míg a másik nagy párt jelöltje huszonötezer szavazatot kap, és a szavazatszámológok összesen egy szavazatot találnak érvénytelennek.

Ha ez az elképzelt választókerület olyan országban van, ahol a relatív többségi rendszert alkalmazzák, akkor világos, hogy ebben a kerületben a mandátumot az egyik nagy párt jelöltje szerzi meg, méghozzá egyetlen szavazattöbbséggel.

Ezt a rendszert *first past the post* szisztémának is nevezik, mert itt az orrhosszal aratott győzelem is elég a sikerhez, a győztes ugyanis valóban mindent visz (*the winner takes all*), akár csak egy futóversenyen, ahol az aranyérem annak a nyakába kerül, aki először ért célba. Az ő szempontjából teljesen mindegy, hogy mögötte hány méterrel futottak, mennyivel lemaradva érkeztek be a többiek, hiszen a célszalagot csak egyszer lehet átszakítani.

Ha egy ilyen rendszerben egyetlen mandátumért folyik a küzdelem, vagyis ha egy választókerületben csak egy mandátumot osztanak ki, akkor az annak jár, aki a relatíve legtöbb szavazatot kapta, függetlenül attól, hogy hányan indultak még, és azok mennyire közelítették meg a győztest. Ebben a rendszerben az, aki a második helyezettet legyőzi, mindenkit legyőzött. (Ha az első helyen véletlenül szavazategyenlőség mutatkozik, akkor sorshúzással döntenek a mandátum sorsáról, de van olyan ország, ahol az ábécésorrend dönt, míg másutt megismétlik a választást.)

Ez a szisztéma világos képet alakít ki, és nem hagy kétséget a végeredmény felől, a rendszernek egyértelmű győztese van, második fordulóra nincs szükség, kompenzációs mechanizmusokat nem kell alkalmazni, a győztesnek máris át lehet adni a mandátumot. A választás győztese egyértelműen képes élni a mandátummal, a mandátum szabadsága nem kérdőjeleződik meg, a megválasztott képviselő egyértelmű támogatottság mellett dolgozik, és a következő választáson egyértelműen felel mindazért, amit az ország, a választókerület, a pártja vagy a saját érdekében tett. Nem mutogathat senkire, neki kell elszámolnia a munkája eredményével a következő választói döntés napján, méghozzá közvetlenül.

Az egyéni kerületi szisztémából fakadó közvetlen kapcsolat a választók és a választott képviselő között a rendszer nagy erénye. A képviselő mindenkor képes személyes kapcsolatot ápolni a választóival, rendszeres képviselői fogadóórát tarthat, ügyeket vállalhat fel, képviselhet és intézhet el, továbbá közvetlenül rendelkezésre állhat, ha a választók magyarázatot, beszámólót vagy csak egyszerűen beszélgetést igényelnek tőle, aki már csak azért is rendszerint elérhető és megtalálható, mert általában maga is (esetleg családjával együtt) a választókerületben lakik.

Van ugyanakkor a rendszernek számos kitűnő erénye országos szinten is. Ahogyan ugyanis az egyes választókerületekben egyértelműen győztest lehet hirdetni, úgy az országos versenynek is általában egyértelmű győztese van, hiszen a törvényhozás házában a legtöbb mandátumot nyilvánvalóan az a párt szerzi meg, amelynek jelöltjei a legnagyobb számban végeztek az első helyeken a saját választókerületeikben. A győztes párt rendszerint

stabil többségbe kerül a törvényhozásban, és ezzel kiszámíthatóan és nyugodtan kormányozhat, koalíciós partnerre a legtöbb esetben nincs szüksége, a tárcákat maga osztja el – rendszerint – saját vezetői között. Ez egyértelmű felelősségi viszonyokat alakít ki, amelyek keretében a többség kormányoz, a kisebbség ellenzékbe kerül, és majd a következő választásokon igyekszik többséghez jutni.

Mindez azért történhet meg ilyen formában, mert ez a választási szisztéma hallatlanul kedvez a stabil kétpártrendszer kialakulásának. A kétpártrendszer elsősorban ugyancsak a felelősségi viszonyok egyértelműségével tűnik ki. Rendszerint az egyik nagy párt kormányoz, míg a másik ez idő alatt ellenzékben van, ameddig egy újabb választáson a szerepek meg nem fordulnak. Az elszámoltathatósági viszonyok nem kétségesek, s a választásokra való készülés alternatív kormánylistákkal történik.

Az egyfordulós, relatív többségi választási rendszer egyértelműsége és hallatlan egyszerűsége következtében egy időben rendkívül népszerűvé vált a világon, mindenképp előt az angolszász világban. Európai mintaállama természetesen az Egyesült Királyság, ahonnan a rendszer elindult világhódító útjára, de ma már viszonylag kevés helyen találhatjuk meg a maga tiszta formájában.

A *relatív többségi választási rendszernek* ugyanis számos előnye mellett jó néhány komoly hátránya is van, és ezeket a hátrányokat az egyes országok korrekciós megoldásokkal igyekeznek tompítani. Először is a rendszer eredeti formája csak viszonylag homogén társadalmak konzolidált és bejáratott demokráciáiban működik jól. Másodszor a nagyobb pártok számának esetleges növekedésével, a kétpártrendszer meghaladásával a rendszer torzító hatásai egyre inkább nyilvánvalóvá válnak. Harmadszor a rendszer egyértelműségei nem jelentenek előnyt olyan helyzetben, amikor a szisztéma egyszerűsége ellenére sem alakul ki egyértelmű törvényhozási többség vagy a többségnek egyértelmű vezető ereje.

Nem véletlen, hogy a rendszer ósházájában, Nagy-Britanniában időről időre felerősödnek a szisztémát bíráló és annak reformját szorgalmazó kritikai hangok. Rendkívüli időkben, különös választási eredmények nyomán, megosztott parlamenti körülmények között a rendszer egyébként egyértelmű előnyei nem érvényesülnek. A hosszú ideje már a harmadik legerősebb párttá érett liberális demokraták folyamatos vesztesei, így elvi okokból is bírálói a szisztémának (lényegében regionális megerősödéssé, továbbá taktikai szavazásra kényszerülve), és e bírálatról 2010-es kormányra kerülésük után sem mondtak le.

A relatív többségi rendszer legnagyobb hátránya ugyanis az, hogy igazságtalan és kevésbé reprezentatív. Az eredményeképpen létrejövő törvényhozásba nem kerülnek be azok a pártok, amelyek egy másik rendszerben bekerülhettek volna. A bekerült pártok sok esetben nem a rájuk leadott szavazatok arányában, hanem eltorzított arányban foglalnak helyet, ráadásul a két nagy párt felülreprezentáltak szerepel, holott tényleges társadalmi támogatottságuk esetleg nem indokolná a mandátumokból való nagyarányú részesedést. Ezen felül az is könnyen és gyakran megeshet, hogy nem az országosan és nominálisan legtöbb szavazatot kapott párt alakíthat kormányt, mert a mandátumok többségét elnyert párt esetleg kisebb szavazatkülönbséggel megnyert körzetekben szerzett összességében több mandátumot, mint riválisa.

A rendszer igazságtalanságának megértéséhez képzeljük el ismét a már bemutatott választókerületi példát, és lássuk be, hogy abban a vesztes jelöltekre leadott szavazatok annyit érnek, mintha le sem adták volna őket, vagyis semmit. A megszerzett mandátum szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a mandátumot nem nyert jelöltek közül kire

hány szavazat jutott, továbbá az egyes pártok jelöltjei rosszabbul vagy jobban szerepeltek-e, mint korábban, vagy a köztük lévő erőssorrend miként alakult, és hányan vettek részt egyáltalán a választáson.

Az elképzelt választókerületben például – mint említettük – nem kevesebb, mint egy híján huszonötezer szavazatot kapott a második helyezett jelölt, de – tekintve, hogy nem ő nyert – ez a szám éppen annyinak számít, mint a legutolsó helyen végzett jelölt néhány tucat szavazata, mert az összes vesztes vagy helyezett jelöltre leadott szavazat értéke megegyezik egymással abban, hogy nem hasznosult, hiszen nem eredményezett mandátumot. Azok a választók tehát, akik el sem mentek szavazni, mert a választás napján egyéb elfoglaltságokat, munkát vagy otthoni pihenést választottak maguknak, semmivel sem jártak rosszabbul, mint azok, akik vették a fáradságot, hogy elmenjenek választani, csak éppen olyan jelöltekre szavaztak, akik a végső elszámolásban lemaradtak – még ha kevéssel is, vagy akár éppen sokkal – a mandátumról.

Ezért aztán az egyéni kerületi többségi választási szisztéma logikáját fenntartva sok ország a rendszer korrekcióját határozta el. A korrekció több irányban valósítható meg, az egyik irány az abszolút többség megkövetelése, a másik a kompenzáció lehetővé tétele, a harmadik pedig a többmandátumos választókerület kialakítása, de számos más út is létezik, amelynek során egyedi tapasztalatok szerezhetők, és hasznosítható tanulságok vonhatók le.

Az abszolút többségi egyéni kerületi többségi választási rendszer lényege, hogy a továbbra is egymandátumos választókerületben csak az a jelölt szerezheti meg a mandátumot, aki az összes leadott szavazat abszolút többségét megszerzi, vagyis legalább az érvényes szavazatok 50%-át plusz egy szavazatot. Ez a rendszer azt várja el a győztestől, hogy ne csupán a második helyezettet győzze le, hanem úgy győzzön, mintha az összes nem rá leadott érvényes szavazat a második helyezett jelöltre esett volna, vagyis az adott választókerületben a győztesnek egymagában több szavazatot kell szereznie, mint az összes többi jelöltnek.

Sok párt, sok induló, sok jelölt, megosztott közvélemény és éles politikai küzdelem esetén ez gyakorlatilag lehetetlen, ezért a rendszer megengedi egy második forduló megtartását. Ez azzal jár, hogy a választásokat követő legfeljebb két hétben egy újabb választási fordulót bonyolítanak le, ám ebben a fordulóban rendszerint már csak a két legtöbb szavazatot kapott jelölt mérkőzhet meg egymással, vagyis az első fordulóból – ha az érvényes, de eredménytelen volt – csak az első két helyezett jelölt juthat tovább. A második fordulót úgy kell elképzelni, mint a sportban a szétlövést (esetleg a szétfutást vagy szétúszást, a rájátszást vagy a döntőt), amelyben gyakorlatilag újrátsszák vagy élesre hangolják a küzdelmet, immáron csak két résztvevővel, a két legsikeresebbel, de ez már döntő küzdelem, mert ebben a harcban a mandátum sorsa mindenképpen eldőlt.

Korábbi példákra tekintve mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az elképzelt választókerületben a két nagy párt jelöltje jut tovább a második fordulóba, amelyben a közöttük lévő összesen egyszavazatnyi különbség könnyen elveszhet, megfordulhat vagy megnövekedhet, ha a továbbjutott vagy a tovább nem jutott pártok további kampányának hatására a választók újragondolják szavazatukat és akár részvételüket is.

A rendszer filozófiája az, hogy adott választókerületben az nyer mandátumot, aki abszolút többséget szerez, és ha ez nem megy az első fordulóban, akkor menni fog a második fordulóban. A második fordulóban a siker mindenképpen garantált, ha ugyanis csak két jelölt mérkőzhet meg egymással, a rájuk leadott szavazatok közötti relatív különbség egyben

abszolút különbséget is jelent, vagyis a relatív többség abszolút többséggel és mandátummal jár (kivéve azt a ritka, de elméletileg nem kizárható esetet, amikor a jelöltek azonos számú szavazatot gyűjtenek).

Ugyancsak előfordulhat azonban az is, hogy a rendszer egy bizonyos szavazati arány elérését követeli meg az első fordulóban, és mindazon jelölteket továbbengedi, akik ezt az arányt elérték. Ez esetben kettőnél több jelölt is versenyezhet egymással a második fordulóban, és az is lehetséges, hogy a mandátumszerzésre a relatív többség is elegendő.

Ezt a kétfordulós, eredetileg abszolút többséget követelő rendszert alkalmazta például Franciaország – néhány év kivételével – az elmúlt ötven évben, és néhány európai ország, például Litvánia is erre a gyakorlatra tért rá, amiképpen a világ országai közül is sokan választották ezt a szisztémát az utóbbi időkben, és nem csupán frankofón államokról kell beszélnünk.

A rendszer – csakúgy, mint a relatív többségi szisztéma – jelentős hatást gyakorol a pártrendszerre és a politikai kultúrára. A pártokat arra készíti, hogy a két választási forduló között szövetségeket kössenek egymással. A rendszer hallatlanul kedvez a pártrendszer tömbösödésének. Ez azzal jár, hogy nem alakul ki kétpártrendszer, de afféle két-tömbrendszer könnyen kibontakozik.

Ennek magyarázata az, hogy a pártok, akármilyen kicsik vagy nagyok, jelentősek vagy alig mérhetőek, az első fordulóban bátran elindulnak, hangosan kampányolnak, jelöltjeiket a többi párt jelöltjeivel szemben *építik fel*, tekintve, hogy igazi tétje nincs számukra a választás első fordulójának, mert – a legtöbb esetben joggal – többnyire második fordulóra is számítanak. Így aztán az első forduló afféle szintfelmérésnek, a támogatottság szondázásának, kis túlzással szólva mintegy éles közvélemény-kutatásnak fogják fel, amelyen nem szégyen elbukni vagy gyengén szerepelni, hiszen a mandátumot általában csak a következő körben osztják ki.

A második fordulóra aztán az első fordulóban kiesett jelöltek a hozzájuk közelebb álló továbbjutott jelölt támogatására szólítják fel híveiket. Arra buzdítanak, hogy szavazóik a második fordulóban is vegyenek részt, de ezúttal szavazataikat – mivelhogy kedvenc jelöltjük már nincs a versengők között – a számukra másodsorban legszimpatikusabb jelöltre adják le. (Ugyanakkor természetesen az is előfordulhat, hogy egy párt a második fordulóban éppen az otthonmaradásra szólítja fel híveit.) Ezáltal a választók kifejezhetik másodlagos preferenciájukat, és hozzájárulnak az általuk elutasított jelölt vereségéhez és a számukra relatíve megnyerőbb párt jelöltjének győzelméhez.

Ezzel a módszerrel a tömbösödés már a két forduló között kialakul, ráadásul esetleg az egyik választókerületben esélyes párt egy másik választókerületben azért támogatja egy másik párt jelöltjét, hogy cserébe annak hívei az ő jelöltjét támogassák a számára eséllyel jobban kecsegtető kerületben. Általában a baloldali pártok szavazói a még állva maradt baloldali jelölt mögé, a jobboldali szavazók pedig a jobboldal még versenyben lévő jelöltje mögé sorakoznak fel. E módon erős választási koalíciók jönnek létre, amelyek a kölcsönös érdekek és engedmények miatt általában szilárdnak bizonyulnak arra, hogy győzelem esetén kormánykoalíciókban folytatódjanak.

Kormánykoalíciók rendszerint választások után alakulnak. Az abszolút többségi egyéni kerületi választási rendszer azonban lehetővé teszi, hogy már a kormányzás megkezdése, sőt a választások megnyerése előtt együttműködések jöjjenek létre a majdani győztes pártok között. Ráadásul a rendszer természete általában nem teszi lehetővé, hogy sok párt jusson

be a törvényhozásba, így többnyire néhány nagy párt szerez csak mandátumot, hacsak a kisebb pártok regionálisan nem mutatnak fel relatíve nagy erőt.

Ennek az a következménye, hogy általában vagy baloldali vagy jobboldali kormány jön létre – baloldali vagy jobboldali törvényhozási többségre támaszkodva. Mindez kihat a politikai kultúrára, a politikai tömbök összetartása, kohéziója, összefogása a pártrendszer koncentrációjához vezet, amely pedig a politikai identitás erősödését vonja maga után, és lényegében a kétpártrendszerhez hasonlító állapotot hoz létre.

Ezzel az abszolút többségi egyéni kerületes rendszer megtartja a relatív többségi, egyfordulós rendszer előnyeit, de segít a kétségtelen hátrányokon, ha nem is oldja meg őket. A többségi rendszer legnagyobb problémáját, a szavazatok gyakorlati egyenlőtlenségéből eredő igazságtalanságot az abszolút többséget követelő kétfordulós rendszer nagyban csökkenti, de természetesen nem számolja teljesen fel.

A rendszer – természeténél fogva – egy kis igazságtalanságot mindig is tartalmazni fog, mert a legkisebb pártok jelöltjeire leadott szavazatokat aligha tudja ténylegesen teljesen egyenlővé tenni a győztesre leadott szavazatokkal. A mesterségesen előállítható abszolút többségre való törekvés ugyanakkor a rendszeren belül további finomításokat eredményezhet, amint ezt az úgynevezett *alternatív szavazat* rendszerének vizsgálata mutatja.

Az *alternatív szavazat rendszerét* Ausztráliában alkalmazzák az alsóházi választásokon, de néhány más ország kisebb jelentőségű választási rendszerének esetében is bevezették. Erre a szisztémára tért volna át Nagy-Britannia is, ha e felajánlott lehetőséget a brit közvélemény néhány éve népszavazáson nem vetette volna el. (Európában ezt a módszert alkalmazza Szlovénia a magyar és az olasz kisebbségi képviselők megválasztásánál.)

A rendszer lényege, hogy a választópolgár – ha akar – preferenciasorrendet állíthat fel a jelöltek között azzal, hogy nem csupán a számára legkedvesebb jelöltet, hanem a számára másod-, harmad- vagy negyedsorban szimpatikus jelöltet és a többit is bejelölheti számozással, ami alapján arról dönt, hogy kit tudna még esetleg elfogadni abban az esetben, ha az elsősorban megjelölt személy nem képes győzni. Ezzel a rendszer úgy marad egyfordulós, hogy szinte többfordulóssá válik, hiszen a választópolgár valójában azt dönti el, kire szavazna egy második, harmadik, negyedik és a többi fordulóban, ha az első, második, harmadik vagy negyedik fordulóban általa támogatott jelölt nem jutna tovább az adott fordulóba.

Ez a szisztéma valójában nem bonyolult a választópolgár számára, annál bonyolultabb ugyanakkor a – ma már – számítógépes szavazatfeldolgozás számára, amely a választások eredményét úgy állapítja meg, hogy az egyes elképzelt fordulókban rendre kiejti a legutolsó helyen végzett jelölteket, és a rá esett szavazólapokon szereplő másodlagos vagy további alternatív szavazatokat újraosztja a még versenyben lévő jelöltek között, mindaddig, míg valamely jelölt ezzel a módszerrel abszolút többséget nem szerez.

Ez a módszer tehát valójában abszolút többségi, de egyfordulós rendszert jelent, amely jelentősen kedvez a középpártoknak és a mérsékelt pártoknak, de hátrányos a karakteresebb kispártoknak, továbbá nem segíti a pártrendszer koncentrációját sem.

A rendszer igazságosabbá tételét világviszonylatban ugyanakkor néhány olyan szisztéma szolgálja, mint a többjelöltes választókerületi rendszer, az átruházható szavazat rendszere és még számos, itt és most nem ismertető metódus, amellyel a világ demokratikus országai már sokat kísérleteztek egy mind jobb szisztéma kialakítása érdekében.

E kísérletek közül kiemelkedik a *szavazatátruházó módszer*, amely a mandátumok elosztásának egy igen sajátos formája. Ez a különös szisztéma a többmandátumos választókerületekben a személyek közötti választást részesíti előnyben, és arányos szabályok szerinti lista nélküli választást jelent, átruházható egyéni szavazással. Lényege, hogy a választó a szavazólapon egyéni preferenciákat oszthat szét azzal, hogy az egyes, a kettes, a hármas vagy a többi számot a jelöltek neve mellé írja.

Ebben a rendszerben a választó annyi preferenciával rendelkezik, ahány mandátum a választókerületben megszerezhető. Ha valamelyik jelölt az első preferenciák alapján elér egy bizonyos arányt, akkor megválasztottnak tekintendő, és mandátumot kap. Ha a megválasztott jelöltnek ezen felül is vannak szavazatai, akkor ezeket a második preferencia alapján szétosztják a többi, még meg nem választott jelölt között.

Ha nincs olyan jelölt, aki az első preferenciák alapján mandátumot szerzett, akkor a legkevesebb első helyen preferált jelölt kiesik, és a rá leadott szavazólapokon szereplő második preferenciákat szétosztják a többi jelölt között, majd megvizsgálják, hogy van-e valaki, aki elérte a kvótát, mert az a jelölt szintén mandátumot szerez. Ezt az eljárást addig ismétlik, amíg az összes megszerezhető mandátumot kiosztják.

A preferenciális szavazás és a blokkszavazat rendszere után – tovább árnyalva a szavazásról alkotott képet – a számtalan szisztéma közül érdemes egy pillantást vetni a kompenzációs mechanizmusok egész sorára. A kompenzációs rendszerek megértéséhez tegyük fel, hogy különböző szűrőmechanizmusok során a jelentősebb pártok képesek olyan kompenzációs listákat állítani, amelyekre a vesztes jelöltek szavazatait fel lehet vinni.

Ez azt jelenti, hogy az egyéni választókerületekben nem hasznosuló szavazatokat a rendszer feltolja vagy áthelyezi olyan listákra, amelyeket a pártok állítottak a választások előtt, és amelyeken olyan neveket szerepeltetnek, akiknek esélyt adnak a mandátumszerzésre. Ez azt jelenti, hogy azok a szavazatok, amelyeket a választópolgárok második, harmadik, negyedik és további helyezett jelöltekre adtak le, áthelyeződnek az adott jelöltet állító párt kompenzációs listájára, amelyről ugyan nem az adott jelölt, de az adott jelölt pártjának egy másik jelöltje mandátumot szerezhet.

A korábban elképzelt választókerületben ennek a módszernek az alkalmazása azt jelentené, hogy a huszonötezer szavazatot szerzett jelölt megszerezné a mandátumot, de az egy híján huszonötezret kapott jelölt pártja esetleg ugyancsak gazdagabb lenne egy mandátummal, mert ennyi szavazat felvitele egy listára – esetleg más választókerületekből érkezett további töredékszavazatokkal együtt – feltehetően mandátumot eredményezne.

Ezzel a módszerrel az ezt alkalmazó országok az egyéni kerületi szisztéma egyenlőtlenségeit és aránytalanságait simítják ki, méghozzá az arányos választási rendszerek gyakorlatából ismert eszközökkel. Ezért ez a rendszer a vegyes választási rendszerek kategóriájába tartozik, hiszen kísérletet tesz a többségi és az arányos választási rendszerek elemeinek összehangolására, harmóniába hozására azzal, hogy a többségi rendszert arányossági elemekkel kiegészítve alkalmazza.

8.2.2. Arányos választási rendszerek

Az arányos választási rendszer a reprezentativitás elvére épül. Célja az, hogy lehetőleg minden leadott szavazat hasznosuljon, és a választáson induló politikai erők között

a választásokon kifejezett társadalmi támogatottságuk arányában legyenek kioszthatók a mandátumok.

Az arányos választási rendszer lényegének megértéséhez képzeljük el, hogy az adott országban a törvényhozás éppen száz képviselőből áll. A száztagú parlamentben ülő politikai pártok a választásokon leadott összes szavazat rájuk eső arányszáma szerint foglalhatnak helyet, vagyis az a párt, amelyik a választásokon 25%-ot ért el, huszonöt képviselővel képviseltetheti magát, míg annak a pártnak, amelyik 30%-ot ért el, harminc képviselője lesz, az a párt pedig, amelyik 45%-os támogatottságot tudott felmutatni, negyvenöt székre ültetheti képviselőit.

Könnyű belátni, hogy egy ilyen rendszer legtisztább változata a listás szavazás rendszere, amelyben a választópolgárok nem egyéni választókerületek jelöltjeire, hanem területi vagy országos pártlistákra adják le szavazatukat. Ez a választás a pártok versenye, amelyen a politikai erők általában előre összeállított listákkal vesznek részt.

A listákon szereplő nevek sorrendjét a választópolgárok rendszerint nem változtatják meg, de van olyan változat is, amelyben a választópolgárok preferenciasorrendet állíthatnak fel a listán szereplő nevek között. Az elképzelt száztagú törvényhozás eszerint úgy áll össze, hogy a politikai pártok száz nevet tartalmazó listájáról annyi jelölt jut be a törvényhozásba, ahány százalékot a lista a választásokon megszerzett. Ha például egy párt 25%-ot ért el, akkor a listájának első huszonöt jelöltje foglalhatja el helyét a törvényhozásban, ha 30%-ot kapott, akkor az első harminc, ha pedig 45%-nyi szavazat esett rá, akkor a lista negyvenötödik neve is a képviselők közé kerül.

A pártlisták, lajstromok régióként, megyéenként, területenként különbözőek lehetnek, de a listás arányos választási rendszer legtisztább változata esetében az egész ország volta-képpen egyetlen választókerület, és a választópolgár bárhol adja is le szavazatát, ugyanazon listák között választhat. A rendszernek ezt a legtisztább változatát alkalmazza például Hollandia vagy Izrael, de a rendszer bonyolultabb verzióit a világ számos országa használja.

Az arányos rendszer előnye, hogy tökéletesen kifejezi a választói akaratot, kellő súlyt ad a kisebbségi véleményeknek is, és ezzel megegyezésre, együttműködésre, konszenzusra kényszeríti a meghatározó politikai pártokat, koalíciókban való kormányzást szorgalmaz, így általa az adott ország a megértő, közmegegyezéses demokrácia irányába fejlődik.

Hátránya ugyanakkor az, hogy sokpártivá teszi a törvényhozást, és ezzel koalíciós kormányok egész sorának nyújt megalakulási lehetőséget. Ennek következtében instabil többségek, gyakran változó szövetségek és politikai hűtlenségre csábító alkuk bontakoznak ki, amelyek veszélyeztetik a kormányozhatóságot; hosszú távon rontják a kormányzás hatékonyságát. Ezt megakadályozandó az egyes országok általában parlamenti bekerülési küszöböt vezetnek be, amely szerint a törvényhozásba csak az a párt kerülhet, amelyik legalább az összes leadott szavazat 2–5%-át eléri (de ismert az 1, 1.5, 7 vagy 10%-os küszöb megkövetelése is, mint ahogy a küszöbkövetelmény hiánya is).

Ez azonban nem akadályozza meg, hogy időnként túlzottan nagy legyen a befolyása a kis pártoknak, kormánybuktató, megegyezést meghiúsító, konszenzust akadályozó szerepbe engedve őket, amellyel vissza lehet élni. A rendszer legfeltűnőbb hátránya azonban a választók és a választottak közötti közvetlen, élő kapcsolat megszüntetése vagy legalábbis meglazítása, mert a választópolgárok többnyire csak az adott párt nevére, és nem a párt közvetlen jelöltjére szavaznak, és ezzel a képviselők társadalmi számonkérhetősége sem közvetlenül, csak a pártjukon keresztül érvényesül.

E megfontolások miatt az arányos választási rendszer előnyeit sok országban kombinálják a többségi választási modell erőnyeivel, ezáltal egyfajta vegyes rendszert hozva létre. Ugyanakkor az is kijelenthető, hogy valójában vegyes rendszer a szó eredeti értelmében nem is létezik, mert minden vegyes rendszer tartalmaz többségi és arányos elemeket egyaránt, és az egyes elemek vagy többségi, vagy arányos jellegűek, vagy ehhez, vagy ahhoz a modellhez állnak közelebb.

Általános megállapításokat természetesen kockázatos tenni, de az talán kijelenthető, hogy a fentiek tudomásul vételével a világban jelenleg az arányos, de a szétaprózódást megakadályozni igyekvő rendszerek vannak többségben.

A választási tanulmányok gyakori eleméről, a szavazatok összeszámlálásának különböző módszereiről ugyanakkor nem a választási rendszerek keretében kell szólni, mert a választási rendszer kategóriája definíciószerűen nem a szavazatszámolás módszeréről, hanem a választásokon leadott szavazatok mandátummá változtatásának elveiről nyújt tájékoztatást. Ugyancsak nem szólnunk itt a különböző cenzusokról, a választójog történelmi bővítéséről, továbbá a választási formulákról és kvótákról. Megemlítjük ugyanakkor, hogy az aktív választójog (választójogosultság) és a passzív választójog (választhatóság) bizonyos esetekben és rendszerekben időnként eltérhet ugyan egymástól, azonban a négy választási alapelvnek, vagyis a választójog általánosságának és egyenlőségének, valamint a választás közvetlenségének és titkosságának természetesen minden demokratikus választási rendszerben érvényesülnie kell ahhoz, hogy demokratikus választásokról beszélhessünk.¹

8.3. A magyar választási rendszer érdekességei

Hazánk választási rendszerével csupán érdekességeinek kiemelésével foglalkozunk. A magyar választási rendszer ugyanis ma is éppen olyan bonyolult, mint a korábbi rendszerek voltak, de tekintettel a választási rendszerek demokratikus jellegére, ezúttal elegendő csupán a magyar történelem legutóbbi évtizedeit szemügyre venni. Az 1989 és 1990 között bekövetkezett rendszerváltozás természetesen a választások lebonyolításának szabályait is gyökeresen megváltoztatta, sőt a demokratikus átmenet legfőbb és legsürgősebb teendője éppen az átmenetet lehetővé tevő választójogi törvény elfogadása volt.

E törvény alapján Magyarországon 1990 és 2010 között kétszavazatos, vegyes választási rendszer működött, amely két lábon, egy arányos és egy többségi pilléren állt. A rendszer területi listás, arányos ága a pártszimpátia kifejezésére volt alkalmas, abszolút többségre törekvő, egyéni kerületi, többségi ága pedig a személyek közötti választás lehetőségét adta. Ez utóbbi ágon százhetvenhat mandátum volt szerezhető, és rendszerspecifikus okból általában második forduló kellett tartani, amelyben azonban a kettőnél több jelölt továbbengedése miatt sok esetben a relatív többség elérése is mandátumot eredményezett. A rendszer arányos ágán további arányosítási elemekkel tarkított kompenzációs mechanizmusok működtek. A rendszer ráadásul ismerte az országos lista intézményét is, amelyre a polgárok nem szavazhattak ugyan, de főként az egyéni jelöltekre és részben a pártlistákra leadott szavazataik töredékszavazatok formájában felkerülhettek a kizárólag kompenzációs

¹ A leírtak további tanulmányozásának céljából lásd a következő munkákat: DEZSŐ–TÓTH 2002; PETRÉTEI 2011, különösen 228–339.; SARTORI 2003.

listaként működő, a pártok és szövetségeseik vezetőinek mandátumot biztosító reprezentációs listára.

A rendszer fő érdekessége az volt, hogy minden magyar választópolgár két szavazattal rendelkezett (egyéni kerületi és területi listás szavazattal), amelyből az egyiket a sok esetben kiírt második fordulóban újból megfontolhatta. Ennek a rendszernek a pártrendszerre és a politikai kultúrára gyakorolt hatása demonstratív volt. A szisztéma alapján háromszáznolcvanhat mandátumot osztottak ki, viszonylag nagy létszámú, bár mindössze egykamarás országgyűlést hozva létre. A szisztéma fenntartotta a választók és a választottak közötti közvetlen kapcsolattartás lehetőségét, miközben a politikai reprezentativitást is biztosítani tudta. Ugyanakkor a rendszert a magyar polgárok az egyes választásokon jól megfigyelhetően mindenekelőtt a politikai pártokról alkotott véleményük kifejezéséként működtették.

Az eredetileg ideiglenesnek szánt választási rendszer húsz éven át, öt rendes parlamenti választáson, tíz fordulóban, továbbá számtalan kisebb jelentőségű időközi választáson szolgálta a köztársaságot, és elemei továbbéltek a helyi önkormányzati és az európai parlamenti választások bizonyos megoldásaiban is.

A jelenleg hatályos választási rendszer egy legfeljebb kétszáz fős, továbbra is egykamarás országgyűlést hoz létre, amelynek tagjai közül százhat képviselőt egyéni kerületi rendszerben, egyetlen szavazattal, mindössze egyetlen fordulóban, relatív többséggel választanak meg, kilencvenhárom képviselő pedig a pártok országos listáján szerezhethet mandátumot. A választási reform megszüntette a területi listákat, miközben megtartotta az országos listát. Ez utóbbi listára a polgárok immáron közvetlenül szavaznak, de e listáról a mandátumok az egyéni kerületben leadott, és mandátumot nem eredményező szavazatok töredékeltű arányosításával is kioszthatók. Különlegesség, hogy a rendszer a kompenzációs mechanizmust a mandátumot szerzett győztes jelöltre leadott töredékszavazatok esetében is működni engedi, többletmandátumokhoz juttatva a választások győztesét. A reform a választókerületeket jelentősen átalakította – arra is tekintettel, hogy a korábbi választókerületi beosztás alkotmányellenesen aránytalan volt –, és újraszabályozta a jelöltállítás módját. A magyar állampolgársággal rendelkező, de magyarországi állandó lakcímmel nem rendelkező határon túli magyarok csak az országos listákra szavazhatnak. A magyarországi nemzetiségek parlamenti képviselete biztosított. A mindössze egyfordulós, kétszavazatos választási rendszer mindenekelőtt egy erős kompenzációs és arányosítási elemeket tartalmazó, de a többségi elemet hangsúlyosan alkalmazó vegyes választási rendszerként írható le.

8.4. Összefoglalás

A *választási rendszer* politikatudományi fogalma viszonylag szűk. Lényegében azt a módszert írja le, hogy az érvényesen leadott szavazatok hogyan válnak mandátumokká a demokratikus törvényhozási választásokon. Eszerint a választópolgárok általános és egyenlő választójog alapján, közvetlen és titkos szavazással, szabad és tiszta (vagyis tisztességes, méltányos) választáson úgy választják meg az őket képviselő törvényhozás tagjait (vagy más tisztségviselőket), hogy szavazataik egy bonyolult mechanizmus következtében elnyerhető mandátumokká összegződnek, és ezt a metódust (nem az eljárást, hanem az elvet) *választási*

rendszernek nevezzük, mert az egyes ilyen szisztémák rendszerszintű igazságokat és összefüggéseket mutatnak fel. Ezen összetett rendszereket azonban – cizelláltságuk ellenére – lényegében két nagyobb csoportba tudjuk sorolni, a többségi és az arányos rendszerek közé, illetve e két csoport számtalan mérvű vegyítéséből és kombinációjából álló vegyes csoportba, amelynek egyes elemei a többségi vagy az arányos rendszerből kerültek ki. Természetesen mindhárom rendszerben azok a jelöltek szerepelnek a legjobban, akikre a legtöbb szavaztak, de a többségi rendszerek nagyobb előnyben részesítik a győzteseket, míg az arányos rendszerek nagyobb esélyt adnak a gyengébben szereplő jelölteknek, a vegyes rendszerek pedig különböző módokon igyekeznek kompenzálni a két rendszer egyes hátrányait. Minden választási rendszernek számos előnye és hátulütője van. A többségi rendszerek hasznosak abban, hogy közvetlen, ellenőrzést és elszámoltatást lehetővé tevő kapcsolatot teremtenek a választók és a választottak között, és abban is, hogy egyértelmű felelősségi viszonyok közepette tiszta, politikailag egyszínű vagy legalábbis nem túlzottan színes többségi kormányzást hoznak létre. Ugyanakkor hátrányuk, hogy nagyban felülreprezentálnak egyes csoportokat, és a képviselőkben igazságtalanok. Az arányos rendszerek jól teljesítenek a reprezentativitásban és az igazságosságban, de az egyértelmű felelősségi viszonyok hiányában nem segítik a hatékony kormányzást, és nem alakítanak ki élő, közvetlen kapcsolatot a választók és képviselőik között. Kedveznek a konszenzusnak, a megegyezésnek, a kompromisszumoknak, a választási és kormánykoalícióknak, akár a nagykoalícióknak is, de éppen ez a sajátosságuk teszi ingataggá, instabillá és könnyen megbuktathatóvá azt a kormányzást, amelyben a kisebbségi vélemények sokszor indokolatlanul nagy szerepet kapnak. A vegyes rendszerek arra törekednek, hogy kiegyenlítsék az egyes elemek negatív és pozitív tulajdonságait, vagyis összeegyeztessék egyfelől a hatékonyság és a reprezentativitás, másfelől a felelősség és az igazságosság szempontjait, azaz részben arányosítsák a többségi rendszert, részben többségiesítsék az arányos rendszert, de az egyes elemek teljes harmóniáját természetesen nem érhetik el. *Legjobb* választási rendszer nem létezik, de olyan szisztéma van, amely többé-kevésbé megfelelően szolgálja azt a célt, amelynek elérésére létrejött: éppen a cél meghatározása dönti el, hogy mely rendszer választása indokolt. Ezért a világ választási rendszerei rendkívül változatosak, köztük a magyar rendszer is sajátos, amennyiben egy túlnyomórészt többségi elemeket tartalmazó vegyes rendszerként írható le.

Kulcsfogalmak

- választási rendszer
- választójog
- választók
- választottak
- mandátum
- többségi, arányos, vegyes rendszer
- egyéni, listás
- egymandátumos
- többmandátumos

Ellenőrző kérdések

- Hogyan határozható meg a *választási rendszer* politikatudományi fogalma?
- Milyen előnyei és milyen hátrulütői vannak a többségi választási rendszernek?
- Milyen jótéteményei és milyen hátrányai vannak az arányos választási rendszernek?
- Milyen célokat elégít ki a vegyes választási rendszer?
- Milyen összefüggésben van egymással a pártrendszer és a választási rendszer?

Irodalomjegyzék

DEZSŐ Márta – TÓTH Zoltán (2002): *Választás és választási eljárás*. Budapest, Rejtjel.

PETRÉTEI József (2011): *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

SARTORI, Giovanni (2003): *Összehasonlító alkotmánymérnökség*. Budapest, Akadémiai.

9. Demokráciák

Szentpéteri Nagy Richard

9.1 A demokrácia értelmezése

A *demokrácia* népuralom, ellentétben az *oligarchia* és a *monarchia* szavakkal, amelyek egy személy vagy csoport uralmát jelentik. Maga a kifejezés az i. e. 5. század körül került be az ókori görögök közgondolkodásába. Két ógörög szó összetételéből alakul ki: első tagjának alapja a *démosz*, amely a *sokaságot*, a *mindenkit*, vagyis a népet jelenti, második része pedig a *kratosz*, amely *hatalomként* vagy *uralomként* értelmezhető.

A demokrácia kialakulása kezdetben érdekes módon a később egyáltalán nem demokratikus államként, hanem éppen a totalitárius államok mintájaként emlegetett Spártában volt megfigyelhető (Spárta a politikai fejlődés némely állomásait hamarabb érte el, mint Athén). A dór Spártában – ahogyan erre a történész John Dunn rámutatott – már i. e. 600 körül rendszeresen ülésezett a népgyűlés, persze igaz az is, hogy itt a demokratikus jellegű intézményekben általában kevesebben osztoztak, mint az Attika-félsziget fővárosában. Az egyre nyitottabbá váló ión Athénban a demokratikus intézmények kialakulásának folyamatát Szolón arkhón reformjai szilárdították meg.

„Mi olyan alkotmány alapján élünk, melynek neve, minthogy a hatalom nem egyes kevesek, hanem a többség kezében van, demokrácia.”¹ – állapította meg Thuküdidész, athéni történetíró. Az ő szóhasználatában azonban – a kor szellemének megfelelően – az alkotmány egyfajta állami berendezkedést jelentett, és nem modern értelemben vett alaptörvényt.

Az alkotmány modern értelmében olyan eszköz, amely racionalizálja és egyben korlátok közé szorítja a többség zsarnokságát, hogy más *kráciáknak* is teret nyújtson, s ezzel a technokrácia és a bürokrácia, továbbá az uralom több más szerkezeti eleme is jelentőséghez jusson, mindenekelőtt pedig az egyén szabadsága érvényesülhessen.

Az antik görögök nem ismerték fel azt a problémát, hogy a demokrácia képes felszámolni önmagát, mert a mindenkori többség akarata nem feltétlenül a legjobb döntésekhez vezet. Ráadásul a többségi döntések igazságtalanok is lehetnek a kisebbségekre nézve, méltánytalanok vagy éppen zsarnokiak egyes emberekre vagy emberek egyes csoportjaira nézve.² A korlátozás nélküli demokrácia egyfajta önkorlátozás hiányában elvezethet a többség zsarnokságához. Ennek megakadályozására az utóbbi két és fél évszázadban a felvilágosodás korának nagy találmánya, a modern értelemben vett alkotmány látszott alkalmasnak.

¹ THUKÜDIDÉSZ 1985, 35.

² A kérdés tágabb kontextusba helyezése és a zsarnokság jelenségének alaposabb megértése céljából lásd NÉMETH 1996.

A többségi akarat zsarnokivá válásának esélyeire már Alexis de Tocqueville (1805–1859), neves francia gondolkodó is felhívta a figyelmet az amerikai demokráciáról írott híres művében, amely elsőként mutatta be a modern demokrácia egyébként irigylésre méltóan sikeres amerikai gyakorlatát.³ Giovanni Sartori kortárs olasz politikatudós demokráciáról szóló jelentős monográfiájában az alkotmányos demokráciát a demokrácia önvédelemre is képes valódi megvalósulásának tartja, amennyiben az alkotmány a demokráciát korlátok közé szorítván egyben ki is teljesíti a szabadságot, amelyet a mindenkori többségtől is megvéd.⁴

Hasonló következtetésekre jutott az alkotmány szabadságvédő funkciójáról a politikai filozófia Montesquieu-tól Hayeken át Scrutonig. A szabadság rendjeként felfogott alkotmányos demokrácia az emberek uralma helyett a jog uralmát valósítja meg, amely a mindenkori hatalmasságokkal szemben azzal garantálja a szabadságot, hogy a hatalom birtokosai felett is a jog uralmát építi ki.

A szabadság alkotmányaként az Egyesült Államok több mint kétszáz éves alkotmányát szokás emlegetni, amely éppen a szabadság kiteljesítése céljából született. Az Egyesült Államokat az alkotmány teremtette meg, de az államalapításnál mind az államformáról, mind a kormányformáról való döntést (ebben a sorrendben) megelőzte a demokrácia melletti elhatározás. Márpedig az Egyesült Államokat a demokrácia tette azzá, amivé vált. A demokrácia ugyanakkor már kezdetben is mindenekelőtt a választás intézményét jelentette.

Ebben az összefüggésben már módunk van utalni Robert Dahl (1915–2014) demokráciakritériumaira, amelyek között előkelő helyet foglalnak el a választással összefüggő feltételek. E neves amerikai szerző az Egyesült Államok kialakulását tanulmányozva különbséget tett a *kisléptékű*, *kisközösségi* és a *nagyléptékű*, *nagyközösségi* demokrácia fogalmai között.

Dahl *kisléptékű demokráciának* az antik athéni demokráciát nevezi.⁵ Athén példáját legfeljebb néhány középkori észak-itáliai városállam folytatta. A kisléptékű demokráciában azok, akik a demokrácia működtetésében közreműködtek (Athén esetében a szabad athéni férfiak), a döntésekben közvetlenül vettek részt. Nem tartoztak közéjük a nők, a körüllakók és a rabszolgák. A kis terület és népesség lehetővé tette a közvetlen hatalomgyakorlást.

Dahl *nagyléptékű demokráciának* például az Egyesült Államok demokráciáját nevezi. Nem azért, mintha az alapításkor a demokrácia működtetőinek köre szélesebb lett volna, mint az antik Athénban, hiszen az amerikai demokrácia üzemeltetésében sem vehettek részt a nők, az őslakosok és a messze földről behurcolt rabszolgák, hanem azért, mert a hatalmas terület és népesség nem tette lehetővé a közvetlen demokrácia intézményesülését. A nagy újítás a képviselet bevezetése volt. Ezzel kapcsolatban azonban bizonyos megszorításokkal kell élnünk.

A képviselet természetesen nem amerikai találmány. Már az Egyesült Államok alapításakor, a 18. század végén sem számított különlegességnek. Az intézmény római jogi gyökerei, polgári jogi rokonságai és közjogtörténete egyaránt ismertek voltak. Az európai rendi gyűlések alsóházai ugyancsak képviseleti alapon működtek, nem szólva a magyar diéta (országgyűlés) fejlett és jól funkcionáló követválasztási gyakorlatáról.

³ TOCQUEVILLE 1993.

⁴ SARTORI 1999.

⁵ DAHL 1996.

Az amerikai alapító atyák jó hozzájárulása a képviselet fejlődéséhez nem a reprezentációban, hanem a demokráciában állt. A demokrácia pedig egyenlőségalapú, benne minden polgár (ha szabad volt, és férfi) egyaránt részt vehetett. A demokráciának eme széles, ha úgy tetszik, polgári értelmezése volt az amerikai állam megalapításának újdonsága. Demokráciának azonban – mint láttuk – ekkoriban klasszikusan az athéni demokráciát tekintették, márpedig az mindenekelőtt közvetlen demokrácia volt. Az amerikai újítást, a képviseleti demokráciát ezért kezdetben nem lehetett demokráciának tekinteni. A kor szellemi hagyományainak megfelelően azt a politikai berendezkedést, amelyet az alapító atyák felépítettek, *köztársaságnak* nevezték el.

A *köztársaság* és a *demokrácia* fogalmai évszázadokon át kéz a kézben jártak. Ma már azonban világos, hogy a köztársaságot államformának, a demokráciát pedig olyan politikai rendszernek tekintjük, amely egyaránt kiválóan működhet köztársaságban és monarchiában is. Alkotmányos demokráciának ugyanakkor azt a berendezkedést tekintjük, amely alkotmánnyal korlátozza a mindenkori többség egyeduralmát. Az alkotmányos demokrácia liberális, politikai és képviseleti demokrácia egyaránt.

A modern demokrácia képviseleti, azaz közvetett jellege nyilvánvaló, hiszen a kormányzás megvalósítását rendszerint nem közvetlenül az állampolgárok, hanem az általuk szabadon, egyenlő alapon megválasztott képviselők közvetve végzik. Ebből következően a mai demokráciák természetesen többnyire képviseleti jellegűek, vagyis a nép által választott képviselők irányítják – nem is annyira az államot, mint inkább annak törvényhozását.

Az alkotmányt azonban nem a törvényhozás alkotja meg, hanem – teoretikusan – a nép. Maga a nép az alkotmány konstrukciója, de létező entitás, amely viszont az alkotmányt hozza létre, vagyis alkotja meg, s ezzel az államot állítja fel, még akkor is, ha állam korábban is létezett. E bonyolult összefüggésben a nép a szuverenitásnak nem hordozója vagy birtokosa, hanem forrása, amelytől az államhatalom ered.

A szuverenitást az alkotmány hordozza, amely felhatalmazza az egyes állami szerveket a szuverenitás egyes attribútumainak gyakorlására. A nép az alkotmányozás jogát nem bízta a törvényhozó hatalomra, hanem – ahogyan a felvilágosodás politikai filozófusai hitték – magának tartja fenn, mindemellett a közvetlen demokrácia egyes elemeivel élve időnként a legtöbb országban természetesen a törvényhozást is befolyásolja.

Abraham Lincoln megfogalmazása nyomán ugyanakkor a *demokráciát* nem csupán a „nép által végzett kormányzasként”, hanem „a nép érdekében végzett kormányzasként” is értelmezhetjük, tehát olyan kormányzatról beszélünk, amely megfelel a nép kívánságainak, érdekeinek. Ebben az esetben az ideális kormányzat úgy fogható fel, mint aminek tettei minden esetben tökéletes összhangban vannak az állampolgárok érdekeivel és kívánságaival.⁶ Ez az idea azonban még sehol sem valósult meg, úgyhogy a vizsgálat tárgyát az a mód, ahogyan az eszményt viszonylag jól megközelítő valóságos demokráciák működnek.

⁶ LUPHART 1989, 96.

9.2. A demokrácia intézményes biztosítékai

Robert Dahl szerint az eszményt megközelítő demokrácia viszonylag jól megfelel viszonylag sok állampolgár kívánságainak, és mindegyre hosszú időn át képes. Ahhoz, hogy demokráciáról beszéljünk, a politikai rendszernek Dahl kritériumai alapján legalább nyolc intézményes biztosítékkal kell rendelkeznie.⁷

Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy Dahl demokráciadefiníciójának nincs feltétlenül szüksége a korlátozó alkotmány klasszikus érvelésére ahhoz, hogy a szabadság és a demokrácia kiteljesedését követelje meg a demokratikus politikai rendszert működtető államtól, mert olyan intézményes biztosítékokat sorol fel, amelyek a demokrácia lényegéből adódóan magából az eszményből fakadnak. Ezek a biztosítékok a következők:

- a szervezetek létrehozásának és a hozzájuk való csatlakozásnak a szabadsága,
- a véleménynyilvánítás szabadsága,
- a szavazati jog,
- a közhivatalokba való választhatóság,
- a politikai vezetők azon joga, hogy versenyezzenek egymással a tömegek támogatásáért és szavazataiért,
- az információk egymást kiegészítő forrásai,
- szabad és tiszta választások,
- olyan intézmények, amelyek révén a kormány politikája a szavazatoktól és a tömeg-támogatás egyéb megnyilvánulásaitól függ.

A felsorolás első hat eleme a klasszikus szabadságjogokra (elsősorban az egyesülési, a szólás- és gyülekezési szabadságra) vezethető vissza, ugyanakkor a jogegyenlőség mint a második klasszikus demokratikus érték is kiolvasható belőlük. A hetedik és a nyolcadik elem ugyanakkor a demokrácia mint politikai rendszer legfontosabb és országokként különböző intézményi megoldásokkal együtt járó alapját képezi.⁸

Robert Dahl klasszikus műve olyan alapműnek, úttörő munkának számít, amellyel a politikatudomány minden jeles művelője párbeszédet folytatott. Éppen ezért, a számos demokráciafogalom közül Dahl demokráciadefiníciója a legelterjedtebb a világon.

A nemzetközi politikatudomány kiemelkedő tudósai közül többen is továbbgondolták a Dahl-féle gondolatot, így Philip Schmitter úgy találta, hogy a nyolc pont egy további ponttal kiegészítésre szorul. Szerinte ahhoz, hogy egy rendszert demokráciának tarthassunk, az is szükséges, hogy a hadsereg civil kontroll alatt legyen. Ezt a kilencedik pontot a szerző a latin-amerikai országok keserű tapasztalatainak birtokában javasolta a kritériumok közé emelni.

Dahl definíciójából indult ki a modern politikatudomány egyik legnagyobb alakja, a holland-amerikai Arend Lijphart (1936–) is, aki leghíresebb művében⁹ azt vizsgálta meg, milyen demokráciamodellek alakultak ki a világban a 20. században. Lijphart szigorúbb volt Dahlnál: számára csak az számított vizsgálódásra érdemes országnak, amely a Dahl-féle

⁷ Lásd DAHL 1996; LIJPHART 1989.

⁸ Vö. DAHL 1996.

⁹ LIJPHART 1989.

kritériumokat legalább a második világháború vége óta folyamatosan, megszakítás nélkül megvalósította.

Lijphart könyvének első változata az 1980-as évek közepén jelent meg. Ekkor a szigorú kritériumok alapján a világban összesen huszonegy országot tudott a demokráciák közé sorolni. Ezek között mindegyik vagy európai ország volt vagy hivatalosan angolul beszélő Európán kívüli ország. A mű későbbi kiadásaiiban folyamatosan bővült a vizsgált országok száma.

Napjainkban a különböző nemzetközi jogvédő szervezetek a Föld mintegy kétszáz országának nagyjából a kétharmadát tekintik valamilyen formában – többé-kevésbé – demokráciának. A demokrácia világhódító útja során – nemegyszer véres háborúk árán – sikeresen terjedt el valamennyi kontinensen, és a legtekintélyesebb, legtartósabb és leghatékonyabb politikai berendezkedéssé vált. Ez – mint utaltunk rá – nem volt mindig így. Winston Churchill (1874–1965) híres mondása szerint a demokrácia tökéletlen berendezkedés, de még mindig sokkal jobb mindazoknál a rendszereknél, amelyeket az emberiség eddig kipróbált.

9.3. A demokrácia céljai, eredményei és dilemmái

A demokrácia mint politikai rendszer abból a célból létezik, hogy a fennhatósága alatt álló polgárok biztonságát, jobb létét és szabadságát megvédje és előmozdítsa. A demokrácia megítélése, *jósága* azon áll, hogy mennyire képes a népet, az embereket szolgálni.

A demokrácia egyes céljai hierarchiát alkotnak, amelyben – mint látjuk – lehetséges egy végső célt meghatározni. A demokrácia azért van, hogy segítsen polgárainak autonómiában és biztonságban élni, hogy észszerű keretek között úgy boldoguljanak az életben, ahogy szeretnének, továbbá bizhassanak abban, hogy ők és gyermekeik is úgy élhetnek a jövőben, mint a hatalom képviselői. Röviden szólva, ez a hétköznapi ember szabadsága. A szabadság az, amiért a demokrácia létezik, vagyis a probléma nem más, mint a szabadság problematikája.

A többség tévedéseitől vagy esetleges gyarlóságaitól ugyanis maga a demokrácia egyedül csak erőfeszítések által képes megvédeni magát. Nincs biztosíték arra, hogy a demokrácia csak jól működhet, arra pedig még kevesebb az esély, hogy demokratikus eljárással csak jó döntés tud születni.¹⁰

Képzeld el, hogy egy baráti társaság együtt kívánja tölteni az estét. A kérdés az, hogy moziba menjenek-e, vagy színházba. Feltéve, hogy jegyek mindkét programra kellő számban állnak rendelkezésre, és mindnyájan képesek megvenni a jegyüket, a dilemmát többségi döntéssel oldják meg. Ennek során többen szavaznak a mozira, mint a színházra, így a társaság végül moziba megy. Látható, hogy a színházra szavazók alávetették magukat a többség akaratának, de ez nem okoz nekik fejfájást, hiszen előre megállapodtak abban, hogy bármilyen döntés születik, azt együtt hajtják végre. Születhetett volna olyan döntés is, amely nekik kedvez, és ezzel természetesen ők is, és a mozira szavazók is előre tisztában voltak.

Képzeld el, hogy a várakozásokkal szemben a film rossz volt, a társaság rosszul érezte magát, ezért már százszor is megbánta, hogy a mozit választotta színház helyett.

¹⁰ A demokrácia problémáiról és kihívásairól bővebben lásd FISICHELLA 2006.

Természetesen nem volt semmi garancia arra, hogy a színházi előadás megtekintése jobb program lett volna, hiszen éppen az okozta a dilemmát, hogy ezt nem lehetett előre tudni. Mégis mindenki úgy érzi, hogy rossz döntés született.

Az eset tanulságai nyilvánvalók. A mozi vagy színház kérdésében valahogy döntést kellett hozni, és a résztvevők jobb híján a demokrácia eszközéhez nyúltak. Többségi szavazással határoztak, mert más igazságos módját nem találták a döntéshozatalnak. A döntés azonban rossznak bizonyult, mert a demokrácia önmagában nem biztosítja a helyes határozatokat. Mégsem fogják elvetni a döntéshozatalnak ezt a módját.

Valószínű, hogy a legközelebbi alkalommal majd néhányan előre tájékozódnak a kérdéses filmről vagy a színházi előadásról, kritikákat olvasnak el, esetleg megkérdeznék a dolgról olyan barátokat, akik már látták a filmet vagy a darabot, esetleg jobban hallgatnak azokra, akik egy-egy véleményről többet tudnak, viszont nincs okuk elhagyni a demokrácia alapvető módszerét. Továbbra is többséggel fognak dönteni a következő közös este programjáról, de informáltabban, megfontoltabban, esetleg felkészültebben döntenek majd. Ráadásul abból a majdani döntésből is tanulni fognak, amellyel a közösség jobb működését, összetartását, végső soron a maguk boldogulását és jobb megelégedését segítik elő.

Képzeljünk el egy olyan államot, amelyben összesen két népcsoport, két etnikum, netán két törzs lakik. Az egyik nemzetiség a lakosság 40%-át teszi ki, a másik csoport a lakosság 60%-át adja. Ez a klasszikus példa arra világít rá, hogy a demokrácia önmagában nem elég, mert a közösség egészének boldogulását és minden tagjának szabadságát nem jól szolgálja az a mód, ahogyan a közösség az egész lakosságot érintő ügyekben határoz, vagyis ha minden jelentős kérdéstről többségi döntés születik.

A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy van néhány olyan ügy, amely a közösség kisebbik részének a pusztá megmaradása szempontjából is alapvetően fontos, és ezekben az ügyekben nem engedhető meg, hogy ki legyen szolgáltatva a többség döntésének. Ezeknek az ügyeknek a körét és az ezekre alkalmazandó különleges döntéshozatali mechanizmust előre le kell fektetni; a többségi döntéshozatalt korlátok közé kell szorítani.

Az elképzelt állam ezt a problémát – a demokrácia többségi felfogásának problémáját – többféleképpen oldhatja meg. Ha a feltételek adva vannak (márpedig a feltételek a legkritikább esetben vannak adva), a kisebbség kiválhat, és új államot alapíthat, de esetleg ez sem hoz végleges eredményt (Belgiumot például éppen a vallási megosztottság megoldására hozták létre, de mára etnikai megosztottság feszíti, Észak-Írország létrehozása pedig egyenesen kudarctörténet, nem szólva a Pakisztán és India szétválásából adódó konfliktusokról).

A többség uralmával azonosított demokrácia visszaélésekre adhat okot, hosszú távon magának a demokráciának a megszűnéséhez vezethet. A modern politikai gondolkodás erre a problémára több megoldást kínált. Az egyik az alkotmány, a másik az egyetértési kényszer követelménye, de további megoldások is léteznek, a decentralizációtól az autonómiák rendszeréig és más intézményi struktúrákig.

Az alkotmány megoldása azon az elven alapszik, hogy bizonyos ügyeket ki kell venni a többségi döntésekkel eldöntendő kérdések hatálya alól, és azokat bele kell helyezni egy olyan dokumentumba, amelyet ugyan nem lehetetlen, de nagyon nehéz módosítani. Ez a különleges törvényként szolgáló alapidokumentum vagy széles egyetértéssel, körültekintő eljárással és nem a törvényhozás által jön létre, vagy egy forradalmat követő konszolidáció programjaként, a szemben álló felek kompromisszumaként, a lakosság egésze érdekében.

Az egyfajta társadalmi szerződésként felfogott alkotmány funkciója az, hogy garantálja az emberi és polgári jogokat, a kisebbség kollektív jogait, és lefektesse az állam működésének többséggel sem módosítható szabályait.

A politikai gondolkodás egy másik megoldása ugyancsak abból az elvből indul ki, hogy a többség a kisebbség jogait önkényesen nem csorbíthatja, ezért a legfontosabb többségi döntésekhez a kisebbségi egyetértést is megkívánja. Ez a megoldás a mindenkori többségtől azt várja el, hogy a döntéseket (vagy legalábbis a közösség számára legfontosabbakat) ne a többségi elv alkalmazásával, hanem tárgyalások és kompromisszumok útján egyetértésre jutva kísérelje meg elérni. Ezért a közösség vezető politikai erői a konfliktusok kezelése érdekében születő döntések meghozatalába az összes számottevő és érintett kisebbségi csoportot (közvetlenül vagy képviselőik útján) bevonják a döntéshozatalba, azoknak vétőjogot biztosítva, intézményesített eljárási formában, a kölcsönös engedmények általi megegyezésre törekedve. A legfontosabb kérdések esetében ez az együttműködés túlmutat a szociális partnerség és a szervezeti vagy döntési autonómiák határain, és politikai pártok, sőt állami intézmények közötti egyeztetési mechanizmusok igénybevételét jelenti.

Természetesen a kétféle megoldás egymással kombinálva, közösen is alkalmazható, de világos, hogy mindkét változatnak közös és különböző előnyei és némely hátrányai is vannak. A világ demokráciái az egyes megoldásokat sok esetben vegyítve, helyi sajátosságokkal ötvözve, a társadalmi tagoltság szintjét és a társadalmi kohézió állapotát figyelembe véve, a politikai kultúrájuktól függően alkalmazzák.

A konszenzusra törekvés nemes célokat és eszméket szolgálhat, de sok esetben elhúzódozó, bonyolult, többfordulós, eredménytelen, elvtelen, felesleges, drága és értelmetlen egyezkedésekhez vezethet, amelyek során az egyes csoportok a vétőjoggal könnyen visszahélhetnek, és ez nemegyszer döntésképtelenséget, a problémák elodázását jelentheti, amely végső soron már a demokrácia hatékonyságát veszélyeztetheti. A többségi elv szigorú alkalmazása ugyanakkor hatékony és gyors, világosan értelmezhető és számonkérhető döntéseket segíthet elő, de számtalan érdeksérelemmel, a konfliktusok továbbgördítésével, halmozásával, a politikai reprezentáció feleslegessé válásával és a politikától való elfordulással járhat, amely hosszú távon a demokráciába vetett hit megkérdőjelezéséhez vezethet, és ezzel súlyos, nehezen kezelhető, esetleg békésen nem is feloldható legitimációs problémákat vet fel.

Nem véletlen, hogy a Föld demokratikus országai a lehető legváltozatosabb képet mutatják ezen a téren. Arend Lijphart e demokráciák elemzése során a képviseletben és döntéshozatalban megmutatkozó logika szerint csoportosította az államokat. Lijphart először huszonegy, majd később már harminchat országot vizsgáló alapvető munkájában a demokrácia két típusát hasonlította össze, amelyek működésük szerint jelentősen különböztek egymástól. Ezek a modellek a *többségi demokráciák* és a *konszenzusos demokráciák* voltak.

Általában véve a politikatudósok többsége hosszú ideig úgy gondolta, hogy a demokráciában a képviseleti jelleg és a hatékonyság csak egymás kárára erősíthető. Az elmélet szerint a konszenzusos demokráciáknak a képviseletben, a többségi demokráciáknak a kormányzás hatékonyságában kellene jobban teljesíteniük.

Számos mutatót felhasználva Lijphart arra a következtetésre jutott, hogy a konszenzusos demokráciák egyre inkább felülmúlják a többségi demokráciákat mindkét területen, nemcsak a képviseleti jellegükben és abban, hogy „kedvesebbek és szelídebbek”, mint a többségi demokráciák, hanem a kormányzás hatékonyságában is, vegyük például

a makrogazdaság irányítását vagy az erőszak kordában tartását, sőt további összetevőket is említhetnénk. Ugyanakkor a többségi modell is teljes értékű rendszer a homogén társadalmakban, míg a heterogén társadalmak számára inkább a konszenzusus modell az előnyösebb. Ez azt jelenti, hogy a demokráciák módszertani különbséget mutatnak egymáshoz képest.

Ráadásul a kifogástalanul működő, konszolidált demokráciák között is relatíve nagy különbségek vannak. Lijphart egy későbbi művében egy számos statisztikai mutatószámra alapuló relatív demokratikus minőségi indexet alkotott meg, amelyet korábbi módszertanok ihlettek, de azokhoz képest a demokratikus minőségnek másfajta elméleti fogalmát alkalmazva. Ez az index a demokráciákat nyolc szinten, magas minőségű és alacsony minőségű szint között rangsorolta.

Az áttanulmányozott országok közül valamennyi a demokrácia legalapvetőbb skálájának tetején vagy annak közelében található (mindegyik vizsgált ország egyértelműen demokráciának számít), de a demokratikus minőség kategorizálásában a mérőeszköz tetejétől az aljáig oszlanak meg. Olaszország például a legalsó szinten, Norvégia pedig a legmagasabb szinten található.

A világban számtalan hasonló rangsor létezik, hiszen a nemzetközi jogvédő szervezetek rendre górcső alá veszik a Föld demokráciáinak állapotát, de a demokrácia minőségét vizsgáló nemzetközi összehasonlításokban a norvég berendezkedés szilárdan a listák élén szerepel. A norvég demokrácia erőssége kevésbé a magasztos idealizmusban, mint inkább a szilárd, pragmatikus politikai döntéshozatalban van, vagyis Norvégia a politikai gondolkodás által kidolgozott második kategóriába, a konszenzusteremtő gyakorlat megkövetelésének mintájába és kevésbé az alkotmányos kontroll mintájába tartozik.

A demokrácia erősségét az egyes országokban történelmi tényezők is magyarázzák, a folyamatosan tapasztalt fejlődés és a megbízhatóság alapvető erény a közpolitikai döntéshozatalban. Ugyanakkor néhány általánosabb megállapítás is érdemes a figyelemre.

Elsőként el kell ismerni, hogy a demokrácia állapota a világon minőségi szempontból távolról sem olyan lenyűgöző. A világ demokráciái – még a legismertebbek is – minőségüket tekintve nagyon különbözőek, és összességében megállapítható, hogy a demokrácia mindig is egy törekeny és veszélyeztetett politikai rendszer volt, és az is marad. Másodszor a kiszámíthatóság jelentőségét célszerű aláhúzni a politikai eljárásokban. Amit más demokráciák tanulhatnak a legfejlettebbektől, az elsősorban magának a demokratikus rendnek a fontossága, a szilárd, stabil és kialakult eljárások és intézmények általi legitimitás. Harmadszor a demokratikus kultúra nehezen meghatározható minőségének mindent átható jelentőségét kell hangsúlyozni.

A demokráciát a mindennapok működtetik, és magas színvonalra a kialakult demokratikus gyakorlatokon, továbbá mind a politikai vezetők, mind a választók politikai kultúráján múlik. Egy stabil demokrácia felé mutató kilátások akkor javulnak, amikor az állam polgárai és vezetői határozottan támogatják a demokratikus eszméket, értékeket és gyakorlatokat. A legmegbízhatóbb támogatást akkor élvezzi a rendszer, ha ez a hit és fogékonyság beágyazódik az ország kultúrájába, és továbböröklődik egyik nemzedékről a másikra.

9.4. A demokrácia modelljei

A társadalomtudományok igazságai nem matematikai igazságok. A politikatudomány által feltárt összefüggések ugyancsak nem azzal tűnnek ki, hogy mindig, mindenhol és minden körülmények között igazak, hanem azzal, hogy az esetek túlnyomó többségében jellemzően igazak. Általában ezeknek az állításoknak az igaz volta egyszerűen cáfolható, mert a számos példa közül rendszerint könnyű ellenpéldát találni. Mégis elmondható, hogy a jelentős politikatudományi megállapítások igazsága legtöbb esetben egyértelműen kiviláglik a gyakorlati alkalmazások színpalái mögül.

Arend Lijphart demokráciamodellejei¹¹ sem azért revelációszerűek, mert minden körülményre egyaránt ráhúzhatók, hanem azért, mert a felszín alatt mélyebb igazságokat hordoznak. Általuk megismerhetők a demokrácia legfontosabb jellemzői és legvitathatóbb tulajdonságai, ezáltal pedig mégiscsak a körülöttünk levő világ megértéséhez kerülünk közelebb.

Márpedig a demokratikus országok Lijphart szerint bizonyos szintű szabályszerűségeket és típusmintákat hordoznak, és ezek az általa megalkotott, egymással ellentétes modellekben – vagyis a többségelvű és a közmegegyezésen alapuló modellekben – értelmezhetők.

A többségi (többségelvű/többségi elvű) modell a többségi demokráciafelfogásra épül. Abból indul ki, hogy a többség kormányzása kívánatos, a hatékony kormányzást a többség biztosítja, ez a többség azonban bármikor leváltható egy új többség demokratikus választási győzelme esetén. A modell prototípusa az Egyesült Királyság (Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága), amelyről a rendszer a másik nevét (Westminster-modell) kapta.

A konszenzusorientált, másnéven közmegegyezésen alapuló, közmegegyezéses vagy konszenzusos modell azon a felfogáson alapul, hogy a mindenkori demokratikus többség nem kormányozhat kizárólagosan és egyedül, hanem két demokratikus választás között is meg kell osztania uralmát a változó összetételű mindenkori kisebbséggel a reprezentativitás megőrzése és a megosztott társadalom békéje érdekében. A modellnek két prototípusa is létezik, az egyik Svájc, a másik pedig Belgium.

A két modell három prototípusának leírása legfeljebb csak bonyolult összefüggések feltárásával lenne igazságos, de itt és most Lijphart leegyszerűsítéseire – vagyis lényeglátására – hagyatkozunk. Ugyanakkor nem kerülhetjük meg a ténybeli tisztázás alapvető igényét.

Nagy-Britannia demokráciája természetesen nem mutatható be egyszerűen többséginek, hiszen a történeti alkotmány és a parlamenti szuverenitás tana a gyakorlatban a *király(nő) a parlamentben* formulával jellemezhető. Ráadásul az utóbbi évek szélesre tárt konszenzuserősítő gyakorlatának megfelelően a politikai alkotmánytól és a többségi rendszertől való jelentős elmozdulás mutatható ki, aminek nyomai már az 1980-as években megfigyelhetők voltak.

Belgium parlamentáris berendezkedésű, monarchikus államformájú ország, amely a közvetett, vagyis a képvisleti demokrácia egyik hazája. Ma már föderációként működik, noha 1985-ben még nem volt az. Svájc viszont megalakulása óta föderális berendezkedésű

¹¹ LIJPHART 1989.

(noha hivatalosan konföderációnak nevezi magát), különös, csak rá jellemző, kollegiális kormányformája van, ráadásul a kontinens egyik legrégebbi köztársasága, amelyben virágzik a közvetlen, népszavazásos demokrácia. Látszólag alig találhatnánk egymástól különbözőbb két államot, Lijphart mégis együtt tárgyalja őket, mert felfigyelt arra, hogy a közmegegyezésre való törekvés kivételesen magas foka tartja össze mindkét ország társadalmát.

Lássuk, hogyan működnek ezek a modellek. Először a westminsteri példát vesszük szemügyre. A többségdemokrácia-modell Lijphart szerint nyolc egymással szoros kapcsolatban álló elemből áll. Ezek az elemek tiszta formában ma már nem igazán fordulnak elő, de 1945 és 1970 között nagyjából világosan kimutathatók voltak. A nyolc jellemző tulajdonság a következő:

1. *A végrehajtó hatalom összpontosítása.* Ez egypárti és minimális többségi kabinetet jelent. A rendszer legmarkánsabb szerve a kabinet, amely rendszerint annak a pártnak a tagjaiból áll, amely többségben van az alsóházban, kisebbségi képviselők nem kerülhetnek be ebbe a szervbe. Koalíciós kabinet csak nagyon ritkán fordul elő (2010-ben azonban éppen koalíciós kormány alakult Londonban). A brit, erős kétpártrendszerből kiindulva a két fő párt közel azonos támogatást képvisel; ezáltal a választást megnyerő csak minimális többséggel rendelkezik a parlamentben, és az ellenzék is hasonlóan jelentős. Ebből következően a brit parlament többségi kabinete tökéletesen jeleníti meg a többségi uralom elvét, vagyis óriási kormányzati és politikai hatalmat ruház át a többség képviselőjére, a jelentős kisebbséget pedig kizárja a hatalomból.
2. *A hatalom összeolvasztása és a kabinet uralma.* E jellemző a hatalmi ágak között, a törvényhozó és végrehajtó hatalom összeolvadását, összefonódását jelenti. Parlamentáris kormányzati rendszer működik, vagyis a kabinet a parlament bizalmától függ. A valóságban ez úgy jelenik meg, hogy a kabinet az alsóház egységes többségi vezetőiből áll, tehát elvben a kormány mögött ott van a parlamenti többség, biztosítva ezzel annak hivatalban maradását és törvényjavaslatainak keresztülvitelét. A kormány egyértelműen vezető pozícióban van a parlamenttel szemben.
3. *Aszimmetrikus kétkamarás rendszer.* A brit parlament két házból áll. A szavazók által választott alsóházból, és a nem-választott lordok házából. A két kamara közötti kapcsolat azonban nem szimmetrikus. A törvényhozó hatalom az alsóházban összpontosul, ezzel szemben a lordok házában csak késleltetési jogköre van. Megjegyzendő, hogy a brit parlament házainak e súlyponteltolódása az utóbbi száz év fejlődésének eredménye. A brit példát mellőzve kimondható, hogy tipikusan többségi az egykamarás parlamentek lehetnének, ugyanis a többségi párt által uralt egykamarás parlament és a többség védelmét élvező kormány tudná a legjobban kifejezni a többség uralmát. Nagy-Britanniában a *parlament* kifejezés szinte kizárólag az alsóházat jelenti, ez a rendszer a valóságban akár szinte egykamarásnak is tartható.
4. *Kétpártrendszer.* A politikai palettát két nagy párt uralja. Nagy-Britanniában ez a Konzervatív Párt és a Munkáspárt. A két nagy párton kívül természetesen léteznek más pártok is (mindenekelőtt a liberális demokraták pártja, amely 2010-ben – koalícióban – kormányra is került), amelyek indulnak a választásokon, és mandátumot is szereznek, de méretüknél és támogatottságuknál fogva nem lehetnek egyedüli győztesek.

5. *Egydimenziós pártrendszer.* A brit pártrendszerre az egydimenziós megosztás jellemző, vagyis a két nagy párt és a szavazók többsége azon elvi és politikai szempont szerint különül el, hogy bal- vagy jobboldali társadalmi és gazdasági törekvések irányítsák az országot. A területi és etnikai eltérések is jelentősek, de a két párt hegemóniáját ezek sem tudják megtörni.
6. *Plurális választási rendszer.* A képviselőválasztás a többségi elv alapján történik. Az egész ország egyéni választókerületekre van felosztva, és az a jelölt győz, aki megkapja a relatív többséget. Egybefutós, egyéni kerületes, kompenzációs mechanizmusok nélküli, relatív többségi rendszerről van szó, ahogyan erről a *Választási rendszerek* című fejezetben már szóltunk.
7. *Egységes, centralizált kormányzat.* Ez a jellemző alapvetően a helyi önkormányzatok autonómiájának mértékéről szól. Nagy-Britanniában ezek a helyi szervek számos fontos feladatot látnak el, de valójában a központi kormány kreatúrái, pénzügyileg szintén a központi kormányzattól függenek. Összességében azt lehet mondani, hogy nincsenek funkcionálisan és földrajzilag elhatárolt olyan területek, amelyek kizárnák a kormány és a parlamenti többség helyi hatáskörét.
8. *Íratlan alkotmány és a parlamenti szuverenitás.* Az *íratlan* jelzőt úgy kell érteni, hogy nincs egyetlen írott okmány, szövegegyüttes, amelyben szerepelnének az állami intézmények hatáskörei és az állampolgárok jogai. Ezek az alapvetések több jogszabályban, mindenekelőtt törvényben, valamint jogszokásban, szokásjogban és konvencióban található meg. A parlament ezeket az *íratlan* szabályokat általában betartja, de formálisan nem köteles erre. A szuverenitás birtokosa a parlament (a király[nő] a parlamentben), vagyis az alapvető szabályokat az alsóházi többség (a felsőházzal és az uralkodóval együtt) ugyanúgy módosíthatja, mint bármely más törvényt. A brit alkotmány ezért – bár az utóbbi években sokat változott – még mindig elsősorban nem jogi, hanem politikai alkotmány, bevett néven történeti alkotmány.

A többségi modellben a parlamenti szuverenitás ideáltipikus esetben a népszavazások hiányát is jelenti, ennek ellenére egyrészt a brit közvélemény az utóbbi néhány évtizedben megélt már jónéhány országos népszavazást, másrészt a közvetlen demokrácia tapasztalatai – mint erről hamarosan szó lesz – a Lijphart-féle modelleket lényegében keresztbe metszik.

A többségelvű demokrácia felsorolt jellemzői a maguk teljességében lényegében csak az Egyesült Királyságra és néhány egykori brit gyarmatra, mindenekelőtt Új-Zélandra, bizonyos fokig Ausztráliára és Kanadára is vonatkoznak. Kevésbé mutathatók ki viszont Indiában és néhány parlamentáris kormányformájú afrikai országban, viszont a világ számos más országában megtalálhatók egyes komponensei. Elmondható továbbá, hogy a világ legtöbb országa – egyebek között az Egyesült Államok is – nagyjából félúton helyezkedik el a két végpont – a többségi elvű és a közmegegyezésen alapuló demokráciamodell – között. Utóbbi modell a nép többsége által történő kormányzás klasszikusan többségi elvét vonja kétségbe. A közmegegyezésen alapuló elv alkalmazása megkívánja, hogy a többség kormányozzon, a kisebbség pedig ellenzékben legyen. Az elv ismert kritikusa, Arthur Lewis éppen a nyugat-afrikai rezsimek tanulmányozása nyomán arra jutott, hogy a többségi demokrácia által felállított többségi uralom és a kormány-ellenzék dichotómia alapvetően

antidemokratikus. Lewis szerint magának a *demokrácia* szónak az első jelentése alapján mindenkinek, akit valamely döntés érint, meg kell adni a lehetőséget, hogy közvetlenül vagy választott képviselői útján részt vegyen az illető döntés meghozatalában. A *demokrácia* szó másodlagos jelentése ugyanakkor azt irányozza elő, hogy a többség akarata érvényesüljön, tehát a győztes pártoké lesz minden hatalom, az ellenzéknek nincs döntési pozíciója, csak bírálni jogosult. Lewis helyesen állapítja meg, hogy ez a két meghatározás összeegyeztethetetlen egymással, ugyanis ha kizárjuk a vesztes csoportokat a döntéshozatalban való részvételből, ez egyértelműen sérti a demokrácia elsődleges értelmezését.

Lijphart ezt a paradoxonnak tetsző helyzetet némiképpen oldani volt képes, ugyanis szerinte két esetben nem zárja ki egymást a demokrácia és a többségelvűség. Az első eset az, ha a többség és a kisebbség egymást felváltva kormányoz, vagyis ha megvannak a kormányváltáshoz szükséges garanciák. A másik lehetőség némileg bonyolultabb, ugyanis ez egy igen homogén társadalmat feltételez, amelyben a két fő politikai párt szemlélete között nincs túlzottan nagy különbség, hiszen mindketten a centrumhoz állnak közel. Természetesen a *nép általi* kormányzás követelményének hiányában ilyenkor is fennáll az antidemokratikus kormányzás lehetősége, de mivel a két párt ténylegesen hasonló politikát követ, ez a helyzet elfogadható mértékben megfelel a szavazók érdekeinek, vagyis a tényleges helyzet nem áll távol a *nép érdekében* történő kormányzás kritériumától.

E két eshetőség ellenére be kell látni, hogy a legtöbb társadalom korántsem homogén; altársadalmak alakulhatnak ki saját pártokkal, érdekcsoportokkal. Ilyen körülmények között a többségi uralom nem csupán veszélyes, hanem antidemokratikussá is válhat, hiszen a hatalomból kizárt kisebbségek joggal érzik úgy, hogy hátrányos megkülönböztetésben van részük. Ennek nyomán könnyen elveszíthetik a rendszer iránti lojalitásukat.

Plurális társadalmakban a többségi uralom a többség diktatúrájához vezethet, ezért ezekben a politikai közösségekben Lijphart szerint olyan demokratikus berendezkedésre van szükség, amely a szembenállás helyett a közmegegyezést hangsúlyozza, befogadó, és nem elégszik meg a minimális többségi hatalommal, hanem annak minél szélesebb körben történő kiterjesztésére tesz kísérleteket. Ezt a modellt nevezzük konszenzusos demokráciának.

Lijphart e törekvés eredményeként dolgozta ki azt a többséget korlátozó nyolc mozzanatot, amely a konszenzusos modell lényegét adja. A két mintaországra, Belgiumra és Svájcra egyaránt jellemző, továbbá jó néhány más országra részben jellemző közmegegyezésesdemokrácia-modell nyolc eleme a következő:

1. *A végrehajtó hatalom megosztása: nagykoalíciók.* A közmegegyezés elve szerint a végrehajtó hatalmat minél nagyobb mértékben meg kell osztani, átfogó koalíciók, akár nagykoalíciók létrehozásának útján. A nagykoalíció példája a svájci héttagú végrehajtó hatalmi testület, a Szövetségi Tanács. Ebben a szervben részt vesz a három nagy párt, a Szociáldemokrata Párt, a Szabadelvű Párt és a Kereszténydemokrata Párt (amelyek mindegyike a mandátumuk egynegyedével rendelkezik az Alsóházban), valamint a Svájci Néppárt. Ez a négy párt – az úgynevezett *varázsszformula* segítségével – osztja el egymás között a hét végrehajtó tisztséget. Az utóbbi időben a Svájci Néppárt jelentősen megerősödött, ami a varázsszformula reformját vetíti előre.
2. *A formális és informális hatalom szétválasztása.* Az elem lényegét a két minta-állam példáján jól lehet érzékeltetni. A svájci Szövetségi Tanácsot a törvényhozás

választja, de a későbbiekben sérthetetlen, tehát nem lehet bizalmatlansági szavazást lefolytatni vele szemben. Amennyiben a törvényhozás leszavaz egy, a kormány által beterjesztett javaslatot, abból nem következik sem a Tanács tagjának, sem a Tanács egészének lemondása. Ez a hatalmi ágak formális szétválasztását jelenti, amely egyben fokozza mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom függetlenségét. Belgiumban parlamentáris rendszer működik, amelyben a végrehajtó hatalom a parlament bizalmától függ. A belga kormányok azonban így is sokszor gyenge, nem egységes koalíciókból állnak össze, és kénytelenek folyamatos alkukat kötni a törvényhozással.

3. *Kiegyenlített kétkamarás rendszer és a kisebbségek képvisellete.* A második kamara létrehozásának legfőbb indoka az egyes kisebbségek külön képvisellete. Ez a képvisellet azonban csak két feltétel esetén tölti be feladatát: egyrészt az alsóháztól eltérő rendszer szerint kell megválasztani, másrészt valódi hatalommal kell rendelkeznie. A svájci Nemzeti Tanács mint alsóház a népet képviseli, az Államtanács pedig a kantonokat. A két testület azonos jogokkal rendelkezik, és egymással mellérendelt viszonyban áll.
4. *Többpártrendszer.* Ez a feltétel a heterogén társadalmakban szinte magától értetődő. A plurális többpártrendszer (Sartori kategorizálása szerint a mérsékelt pluralista többpártrendszer) három vagy annál több releváns, a törvényhozásba bejutni képes pártot jelöl, ahol általában egyik párt sem közelíti meg a többségi státuszt. A pártrendszer további fragmentálódása ugyancsak jellemző.
5. *Többdimenziós pártrendszer.* A társadalom plurális jellege főként a népességen belüli törésvonalak következménye. A törésvonalak sokasága miatt beszélhetünk többdimenziós pártrendszerekről. A legáltalánosabbak a vallási, a nyelvi és a társadalmi-gazdasági törésvonalak.
6. *Arányos képvisellet.* A többpártrendszer kialakulását a választási szisztéma is befolyásolja. Az arányos választási rendszer lényege és egyben célja úgy elosztani a pártok között a parlamenti mandátumokat, hogy az megfeleljen az egyes pártok által megszerzett szavazati aránynak. Ez a módszer reprezentálja a legjobban a választói akaratot.
7. *Területi és egyéb föderalizmus és decentralizálás.* Svájcban a központi hatalom megoszlik a központi kormány és a huszonhat kanton tartomány között. Ez a föderális megoldás az egyik legjobb módja annak, hogy autonómiát biztosítsanak a különböző társadalmi csoportoknak. A területi módszer mellett más módon is megoldható az autonómia, főként ott, ahol az *altársadalmak* nem egy bizonyos földrajzi helyen koncentráltak. Erre Belgium a jó példa, ahol a flamand és a vallon közösségeknek saját törvényhozásuk van (kezdetben kulturális tanácsként szerepeltek, de már akkor is törvényhozó testületként működtek): főként a részben területi alapon szervezett oktatási és kulturális ügyekben jogosultak dönteni (ma már a német közösség is rendelkezik hasonló jogokkal).
8. *Írott alkotmány és a kisebbség vétőjoga.* Írott alkotmányok rögzítik az állam alapvető szabályait. Ezeket csak minősített többséggel, bonyolult eljárásban, hosszú procedúrával, sok egyeztetéssel és egyetértéssel, esetleg néprészvétellel lehet módosítani. A svájci alkotmány módosításához népszavazást kell tartani, amelynek mind az országos szinten, mind a kantonok többségében pozitív többségi eredményt

kell hoznia. Ez a kitétel kisebbségi vétót biztosíthat az egymással összefogó kisebb kantonoknak. A belga alkotmányt mindkét törvényhozó házban elért kétharmados többséggel lehet módosítani, és itt is találunk kisebbségi vétót.

A konszenzusos modell főbb jellemzőinek számba vétele után megállapíthatjuk, hogy nemcsak a modelltől többé-kevésbé távolabb vagy közelebb lévő országok, de még maguk a modellországok is nehezen feleltethetőek meg a modell összes elemének. A többségi elvű országok halmazában is viszonylag kevés olyan államot találunk, amelyik minden szempontból a modellbe sorolható. Ezen kívül megállapítható, hogy a modell magja a gyakorlatban sem mindig azt a képet mutatja, amit az elmélet lefest.

Megállapíthatjuk, hogy e két modell tökéletesen alkalmas az összehasonlító vizsgálatokra, amelyek során arra a következtetésre juthatunk, hogy a világ országainak nagy része mindkét modelltől alkalmaz bizonyos elemeket saját rendszerének működtetéséhez. Vagyis az államok lényegében vegyes modelleket alkalmaznak demokratikus berendezkedéseik kialakításakor.

Ugyanakkor szólnunk kell még arról, hogy a két szélső modell egyaránt nyolc-nyolc jellemzője mellett további három jellegzetesség is megfigyelhető, amelyek Lijphart változatos életművében – így a demokráciamodellekről szóló monográfiájának egyes kiadásaiban – különböző súllyal jelentek meg az évek során. E jellemzőket röviden így foglalhatjuk össze:

1. *A jegybank függetlensége.* Eredetileg a konszenzusos modellre a központi bank függetlensége volt jellemző. A többségi modellben a jegybank a kormány felügyelete alatt működött, de az európai uniós jogalkotás következtében a tagállamokban a jegybank kormánytól való viszonylagos, azaz relatív függetlensége ma már kevésbé kérdéses. Nagy-Britanniában 1997 óta független a központi bank.
2. *Alkotmánybíráskodás.* A demokráciákban a bírói felülvizsgálat a lehető legváltozatosabb képet mutatja világszerte, emellett viszont tény, hogy a többségi modellre kevésbé, a konszenzusos modellre inkább jellemző az alkotmánybíráskodási tevékenység szervezeti megjelenése. Ma a határ már nem olyan éles, mint korábban volt: a konszenzusos modellhez közelebb álló országok némelyikében nincs elkülönült alkotmánybíráskodás, miközben a többségi rendszerekben megjelent a bírói felülvizsgálat kezdetben enyhébb, majd egyre erősebb formája, így ez az elhatároló ismérv napjainkban már aligha képezhet jelentős különbséget a két modell között.
3. *Közvetlen demokrácia.* A többségi demokrácia első ránézésre inkább látszik képviselőnek, mint a közmegegyezésemű modell, amelyben a közvetlen demokrácia intézménye jobban kifejlődött. A többségelvű modell utolsó eleme a parlamenti szuverenitás elvéből következik, ugyanis ha minden hatalom a parlamenti többség kezében összpontosul, nem marad tér a közvetlen demokrácia intézményeinek. A parlamenti szuverenitás első megközelítésben összeegyeztethetetlen a népszuverenitással, e modellben tehát szinte kizárólagos képviselői demokráciáról beszélhetünk. Távolról szemügyre véve azt gondolhatnánk, hogy a Westminster-típusú demokráciából hiányoznak a közvetlen demokrácia eszközei. Lijphart éppen ezzel szemben állítja példának Svájcot, ahol igen elterjedt, és szinte már művészi fokra emelkedett a népszavazás elmélete és gyakorlata. Ebből azt a hibás következtetést vonhatnánk le, hogy a közvetlen demokrácia a konszenzusos modell egyik eleme. Belgium történelme során azonban mindössze egy országos népszavazást tartottak,

miközben az Egyesült Királyságban többször is tartottak már referendumot, országrészi szinten és országosan egyaránt.¹² Nem mondhatjuk tehát, hogy vagy a többségi, vagy a konszenzuális rendszer jellemzője lenne a népszavazás, ugyanis mindkét modell alapvetően képviseleti demokrácia, a közvetlen demokrácia elemei egyikhez sem tartoznak lényegileg. Lijphart szerint ugyanis maga a népszavazás intézménye alapvetően többségi típusú, hiszen az igen-nem válaszok közötti eredményt a többség határozza meg. Még az is kijelenthető, hogy a népszavazás a Westminster-modellnél is többségelvűbb, mert a kisebbségek, ha összefognak, könnyen terjeszthetik elő ügyüket, és a többséget akár maguk mellé is állíthatják. A svájci példa némileg oldja ezt a tompa, elfogult kijelentést, Svájcban ugyanis az intézmény sok esetben összekapcsolódik a tömegek kezdeményezéseivel. A népszavazás lehetőséget ad a kisebbségeknek, hogy érvényre juttassák kívánásaikat a választott képviselők többségének akaratával szemben. Összességében megállapítható, hogy a közvetlen demokrácia a képviseleti demokrácia antitézisének szolgáltatója, vagyis nem a többségi vagy konszenzuális modellek sajátja, hiszen nem tekinthető sem tipikusan többségelvűnek, sem egyértelműen konszenzus típusúnak.

A többségi és a konszenzusosdemokrácia-modellek fő jellemzőinek áttekintése után lezögezhetjük, hogy Lijphart jelentősen hozzájárult a politika jobb megértéséhez és a politikatudomány fejlődéséhez. Ugyanakkor tételei változékony érvényességűek, és változó erősségűek aszerint, hogy mely országcsoportokat mely történelmi pillanatban és milyen előfeltevések alapján vizsgálunk meg. Az ezredfordulón megjelent munkájában Lijphart immár nem a nyolcpontos kritériumrendszerét alkalmazta, hanem – más elemekkel kombinálva – egy öt plusz öt elemből álló bonyolult szempontrendszert állított fel. E változás azonban a felismerés lényegét nem érintette. A politikatudományi igazságok természetéről mondtak tükrében kijelenthető, hogy Lijphart megállapításai alapvető jelentőségű tartalmi sajátosságokra mutattak rá, és nélkülük sem a demokráciák, sem más politikai rendszerek valóságos természetét nem ismerhetnénk meg kellően. A demokráciamodellek ilyen módon való egyre jobb megismerése a demokrácia mint politikai rendszer iránti elkötelezettséget is erősítheti. Ezzel azt állítjuk, hogy a demokráciák tanulmányozása hasznos és nemes tevékenység, amely nemcsak tudományos, hanem társadalmi célokat is szolgál.

9.5. Összefoglalás

A demokrácia politikai rendszer. Az elnevezés népuralmat jelent. Olyan berendezkedést, amelyben a nép felett maga a nép uralkodik, vagyis nem egy személy vagy csoport, hanem a sokaság, a többség. Csakhogy a demokrácia éppen e sajátossága miatt válhat veszélyessé saját magára nézve, és képes felszámolni önmagát. Ha a többség csupán a klasszikus demokrácia szabályai szerint uralkodik, könnyen kialakulhat a többség zsarnoksága, amely semmivel sem megnyugtatóbb, mint a kevesek vagy egy ember elnyomó uralma. Ennek egyik

¹² A legutóbbi 2016. június 23-án az ország európai uniós tagságáról. Mint ismeretes, a referendumon a szavazópolgárok többsége a kilépés, azaz a „Brexit” mellett döntött. A népszavazás eredményét bíráló, annak politikai és gazdasági következményeit aggasztónak találó megszólalók többször alá is húzták, hogy ami történt, az nem túl jó reklám a népszavazás intézményének. (A szerk. megjegyzése.)

oka, hogy a politikai filozófusok Platóntól a modernekig többnyire megvetették a demokráciát mint berendezkedést, és még a legkedvezőbb ítéleteket megfogalmazó gondolkodók sem tartották ideális rendszernek. A többségi zsarnokság kialakulásának elkerülése érdekében számos kísérlet történt a nyugati világban. Ezek között a politikai és a magánszféra elkülönülése, a képviseleti rendszer, a hatalommegosztás, vagyis az államhatalmi ágak elválasztása, az alkotmány korlátozó szerepe, az emberi jogok sérthetlensége és a kisegítő mechanizmusok egész rendszere, a politikai kultúra fejlődése és az emberiség számos véres tapasztalatából leszűrt komoly tanulság játszott a legnagyobb szerepet e politikai rendszer megszelídítésében. Mindezen fejlemények következtében demokrácián ma már a nép politikai, képviseleti és liberális, vagyis korlátozott és racionalizált uralmának cizellált intézményrendszerét értjük. A demokrácia – vagyis a poliarchia – leginkább elterjedt modern definícióját Robert Dahl adta meg, aki nyolc pontban foglalta össze a demokrácia minimumkritériumait, amelyek mindegyikének teljesülnie kell egy országban ahhoz, hogy azt demokráciának tekinthessük. A világ országainak nagyobbik része ma már demokráciának számít, de a népesség egy jelentős része még ma sem demokráciában él. Ugyanakkor a demokráciák között is vannak jelentős különbségek, amelyekre egyebek között Arendt Lijphart hívta fel a figyelmet, aki e különbségeket csoportosítva két demokráciamodellel különböztetett meg egymástól, a többségi és a konszenzuális demokráciát, valamint ezek számos kombinációját. A két modell közötti különbségeket egy idő után nyolc pontban foglalta össze, majd később e pontokat más szempontokkal is vegyítve egy sajátos kritériumrendszert állított fel. Az egyes demokráciák közötti különbségek azonban távolról sem olyan jelentősek, mint az a különbség, amely a demokráciák és a nem demokráciák között húzódik.

Kulcsfogalmak

- politikai rendszer
- demokrácia
- a demokrácia mérhetősége
- a demokráciák osztályozhatósága
- a demokrácia kritériumai
- a demokrácia modelljei
- többségi modell
- konszenzuális (közmegegyezéssel) modell
- nem-demokráciák

Ellenőrző kérdések

- Mit jelent a *demokrácia* elnevezés?
- Hogyan osztályozhatók a politikai rendszerek?
- Mik a demokrácia intézményes biztosítékai és minimumkritériumai?
- Milyen különbségek fedezhetők fel a többségi és a konszenzusosdemokrácia-modellek között?
- Milyen összefüggések mutathatók ki a pártrendszerek, a választási rendszerek, a kormányzati rendszerek és a politikai rendszerek között?

Irodalomjegyzék

- DAHL, Robert (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris.
- SARTORI, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris.
- LIPHART, Arend (1989): Demokráciák. Többségelvű és közmegegyezésen alapuló kormányzati formák 21 országban. In BALOGH László szerk.: *Politikatudományi tanulmányok. Politikaelméleti Füzetek* 3. Budapest, ELTE BTK. 96–185.
- NÉMETH György (1996): *A zsarnokok utópiája*. Budapest, Atlantisz.
- FISICHELLA, Domenico (2006): *A politikatudomány alapvonalai*. Budapest, Osiris.
- THUKÜDIDÉSZ (1985): *A peloponnészoszi háború*. II. (Ford., jegyz., utószó: Muraközy Gyula) Budapest, Európa.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1993): *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa.

Vákát oldal

10. Nem-demokratikus politikai rendszerek

Pál Gábor

10.1. A nem-demokratikus rendszer fogalma és típusai¹

A modern politikai berendezkedések jelentős részében nem, alig vagy csak félig-meddig érvényesülnek a demokráciákra jellemző elvek. Ezekre a rendszerekre nem lehet alkalmazni a *démosz* és a *kratosz* szavak összetételéből képzett elnevezést. A *nép*, az adott ország lakosságának nagy többsége ugyanis nem rendelkezik számottevő (vagy épp semmilyen) befolyással a politikai hatalomgyakorlásra, az *uralomra*. Az ilyen berendezkedésekről nem, vagy csak igen korlátozott értelemben mondható el, hogy a politikai közösség önmagát kormányozza képviselőin, politikai tisztségviselőin, választott vezetőin, – esetenként – közvetlenül (például népszavazással) meghozott döntésein keresztül.² Az ide sorolható rendszerekben nem, vagy csak igen kis mértékben valósul meg a hatalomgyakorlás érdemi korlátozása, a hatalmi ágak elválasztása, a hatalmat birtoklók elszámoltathatósága. Fennállásuk során nem, vagy alig érvényesülnek a jogállamiság normái, sőt sok esetben az alkotmányosság kritériumai sem. A Robert Dahl által leírt és az előző fejezetben részletesen bemutatott demokratikus intézményi garanciák nem épültek ki, nem működnek, vagy súlyosan csorbulnak.³

E tankönyv a demokráciák körén kívül eső berendezkedések összességét érti *nem-demokratikus rendszer* alatt. Ám mivel az ide sorolható rezsimeknek több típusa is van, ezért ezt a legtágabb, legátfogóbb kategóriát további alkategóriákra lehet tagolni. A nem-demokratikus rendszerek első típusát az úgynevezett *hibrid rezsimek* képezik. Mint arra az elnevezés is utal, ezek a demokráciákhoz legközelebb álló, ám azok bizonyos lényeges vonásait részben nélkülöző, részben az elnyomó rezsimek bizonyos vonásaival keverő, ötvöző berendezkedések. Olyan rendszerek, amelyek nem demokráciák, de nem is teljes egészében a zsarnokság valamely mérsékeltebb vagy szélsőségebb modern formáját megvalósító rezsimek. A nem-demokratikus rendszerek második altípusába sorolható berendezkedéseket egyaránt nevezhetjük *autokráciáknak*, vagyis az egyeduralmi, önkényuralmi rendszereknek, *diktatúráknak*, azaz parancsuralmat kiépítő rendszereknek. Ezt a második altípust viszont még tovább tudjuk bontani. Az autokráciák/diktatúrák első, a hibrid rezsimekhez (és azokon keresztül valamelyest a demokráciákhoz is) közelebb eső csoportját *autoritárius*, azaz tekintélyvel alapuló, tekintélyuralmi rendszereknek hívjuk. Ezek egy részében néha, elvétve még fellelhetők bizonyos, a demokratikus működésre emlékeztető elemek, de már

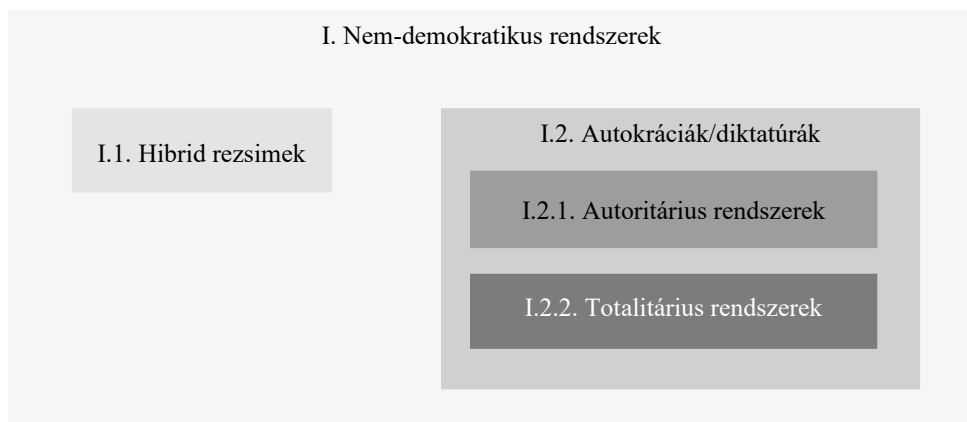
¹ A fejezetben a *(politikai) rendszer*, a *(politikai) berendezkedés* és a *(politikai) rezsim* kifejezéseket, a köztük levő kisebb értelmi különbségeket figyelmen kívül hagyva, szinonimaként kezeljük. A három elnevezés alatt egyaránt a politikai hatalomgyakorlás sajátos formáját és kereteit, az intézményszerű uralmi rendet értjük.

² Vö. GRIGSBY 2009, 184.

³ Lásd DAHL 1996.

az alávetés mechanizmusai és intézményi megoldásai vannak többségben. Az autokráciák/diktatúrák második altípusát *totalitárius* rendszerként szokás említeni. Ezek a hibrid rezsimeknél és az autoritárius rendszereknél is távolabb esnek a demokráciáktól; nyomát sem tartalmazzák a demokratikus politikai berendezkedés elemeinek. A totalitárius rendszerek tulajdonképpen a demokráciák ellenpontjaként értelmezhetők, mivel a társadalmak teljes és szélsőséges elnyomását valósítják meg.

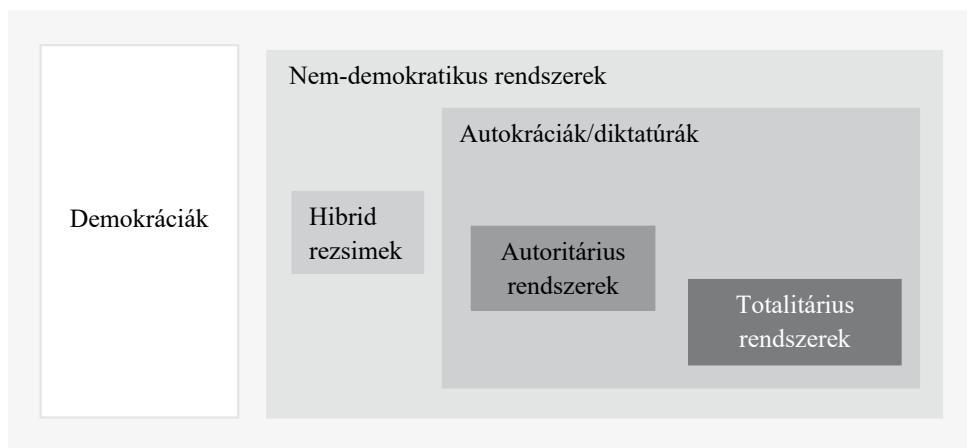
A nem-demokratikus rendszerek altípusait az 1. ábrán foglaltuk össze. Az egyes altípusoknak a demokratikus berendezkedésektől való eltérését, vagyis az ide sorolt rezsimek demokráciáktól való, elméleti értelemben vett távolságát a 2. ábra mutatja.

1. ábra

A nem-demokratikus rendszerek típusai

Forrás: a szerző szerkesztése

2. ábra

A nem-demokratikus rendszerek típusainak demokráciáktól való eltérése, távolsága

Forrás: a szerző szerkesztése

10.2. A nem-demokratikus rendszerek jellemzői

A kategóriába besorolt tényleges rezsimek rendkívül sokfélék, és az egyes típusok és válfajok között lényeges eltérések mutatkoznak. Mégis megállapíthatók olyan jegyek, amelyek a nem-demokratikus rendszerek alapvető közös jellemzőinek tekinthetők. E közös jellemzőket, amelyek kisebb mértékben, illetve részlegesen igazak a hibrid rezsimekre, jórészt igazak az autoritárius rendszerekre, és fokozottan vagy teljes mértékig igazak a totalitárius diktatúrákra, Ellen Grigsby nyomán *hat fő vonásban* összegezhetjük.⁴

A nem-demokratikus rendszerekre tehát eltérő mértékben ugyan, de egyaránt jellemzőek az alábbiak:

- *Politikairésztétel-ellenesség*: felszámolják, nem biztosítják, vagy jelentős mértékben korlátozzák a politikai életben való részvétel lehetőségét.
- *Politikai versenyellenesség*: felszámolják, nem biztosítják, vagy jelentős mértékben korlátozzák a politikai elképzelések és szereplők közti versenyt.
- *Elnyomó jelleg*: bár különböző mértékben, de egyaránt intézményesen alárendelik a lakosság számottevő részének egyéni életét a rendszer működésének.
- *A társadalom igényeitől való elszakadás*: a kormányzás nagyrészt vagy teljesen függetlenné válik a közérdektől; a kormányzati intézkedések elsődlegesen nem a nép javát szolgálják.
- *A kormányzók és a kormányzottak elkülönülése*: a politikai hatalom birtokosai és a társadalom többi része között éles, nehezen átjárható határ húzódik.
- *A zavartalan politikai váltógazdálkodás hiánya*: a hatalom megszerzésének és átadásának módja nem a demokratikus szabályokat követi.

10.2.1. Politikairésztétel-ellenesség

A nem-demokratikus rendszerek első alapvető jellemzője, hogy (1) *felszámolják, nem biztosítják* vagy jelentős mértékben *korlátozzák a politikai életben való részvétel lehetőségét*. Ez egyrészt magában foglalja a politikai kérdésekről folytatott nyilvános diskurzusban való részvétel, a többféle független forrásból való tájékozódás, a szükséges információkhoz és a közérdekű adatokhoz való hozzájutás, a szabad véleménynyilvánítás és a kormányzattal szembeni kritika megfogalmazásának akadályozását. Másrészt a politikai gyűlések, tüntetések, köztéri demonstrációk szervezésének és az azokon való részvételnek az akadályozását. Harmadrészt a politikai szervezetek (egyesületek, pártok) létrehozásának, működésének és a hozzájuk való csatlakozás lehetőségének akadályozását. Negyedrészt pedig a választásokon való részvétel, a jelöltállítás, a kampányolás akadályozását, a politikai tisztségek tiszta és szabad választáson való elnyerésének megnehezítését vagy lehetetlenné tételét.

A politikai diskurzusban való részvétel akadályozása kiterjedhet a közmédia kormánypárti szócsövű formálására, a közvélemény propagandisztikus manipulálására, a sajtó cenzúrázására, a vezetés számára kellemetlenné váló orgánusok felszámolására, a törvény- és alkotmánytervezetetről folytatott nyílt társadalmi vita betiltására, a kormányzattal

⁴ GRIGSBY 2009, 184–188.

szemben vagy az ország helyzetével kapcsolatban megfogalmazott nyílt kritika börtön-büntetéssel sújtására, akár a hatalmon levők gyanús ügyeinek feltárásán dolgozó újságírók bebörtönzésére, célzott megölésére. A politikai demonstrációk szervezésének és az azokon való részvétel lehetőségének korlátozása magában foglalhatja a köztéri tüntetések adminisztratív eszközökkel való akadályozását, a vezetésnek nem tetsző (békés) rendezvények veszélyesnek minősítését és ezzel indokolt betiltását, a már zajló demonstrációk brutális szétverését, a bizonyos létszámot (például négy főt) meghaladó utcai csoportosulások azonnali feloszlását, továbbá rendkívüli jogrend bevezetése esetén a teljes kijárási tilalmat. A nem-demokratikus rezsimekre ugyanakkor jellemző, hogy a tiltakozó megmozdulások ellensúlyozására vagy éppen azok ellehetetlenítésére, a potenciális résztvevők elbizonytalanítására és megfélemlítésére gyakran szerveznek saját támogatóikból látványos utcai tömegrendezvényeket, a vezetést, a vezetőket életveszélyes felvonulásokat.

A politikai szervezetek létrehozásának, működésének és a hozzájuk való csatlakozás lehetőségének akadályozása az ilyen rezsimek esetében kiterjedhet a pártalapítás adminisztratív megnehezítésére (például megemelt taglétszámhoz, széles körű országos jelenléthez kötésére), az ellenzéki pártokba belépők hatósági zaklatására, megfélemlítésére, bebörtönzésére, az ismert ellenzéki pártpolitikusok célzott megölésére, a vezetés érdekeit sértő pártok betiltására vagy akár az egypártrendszer bevezetésére és további pártok alapításának törvényi tiltására. Ezen felül azonban sor kerülhet civil szervezetek *ügynökszervezetnek* nyilvánítására, jogkorlátozására és hatósági zaklatására is. A választásokon való részvétel lehetőségének korlátozása magában foglalhatja a választási rendszer és a választási eljárási szabályok célzatos manipulálását (például parlamenti bejutási küszöb felemelését), a jelöltállítás adminisztratív megnehezítését (például adott pénzösszeg, kaució befizetéséhez kötését), az eredményes kampány lefolytatásához szükséges anyagi támogatás és médiafelület kiugróan egyenlőtlen és természetesen a kormánypártnak kedvező biztosítását. Emellett bizonyos jelöltek és szavazók *lehagyását* a jelölti és szavazói listákról, az ellenzéki körzetek szavazófülkéinek késői nyitását és korai zárását, az ellenzéki körzetek szavazóinak hosszas sorban állásra kényszerítését. Továbbá azt, hogy bizonyos pártok számára nem teszik lehetővé az indulást, esetleg a választásokat megelőzően őrizetbe veszik az esélyes ellenzéki jelölteket. Kiterjedhet ugyanakkor a szervezett szavazatvásárlásra és a szavazói csoportok fenyegetésére, valamint a választási csalások legváltozatosabb formáira az urnák kormánypárti voksokat tartalmazó szavazócédulákkal való előzetes megtöltésétől (*ballot stuffing*) a választópolgárok szavazólapjainak az urnába dobás előtti kötelező felmutatásáig. A választási részvétel korlátozása ezen felül jelentheti egész társadalmi csoportok, a lakosság jelentős részét kitevő etnikai-származási alapú közösségek választójogának korlátozását, tényleges kizárását a szavazásból, egypárti választások lefolytatását, valamint a választások mellőzését, többszöri, ismétlődő elhalasztását, betiltását is.

10.2.2. Politikaiversion-ellenesség

A nem-demokratikus rezsimek második fő vonása, hogy (2) *felszámolják, nem biztosítják* vagy jelentős mértékben *korlátozzák a politikai elképzelések és szereplők közti versenyt*. Ez a sajátosság szorosan összefügg az előbbivel. A politikai verseny akadályozása ugyanis egyfelől mint stratégiai törekvés, a részvétel akadályozásának egyik fő motivációja, kiváltó

oka. A politikai verseny akadályozása másfelől mint stratégiai eredmény, a részvétel akadályozásának következménye. A nem-demokratikus rendszerek e két jellegzetes működési elve között tehát kölcsönös, kétirányú kapcsolat van.

A nyilvános politikai diskurzus, a vita és a véleménynyilvánítás akadályozása egyben az eszmék, a nézetek, a javaslatok közti versengést is ellehetetleníti, a politikai demonstrációk akadályozása egyben a közvélemény figyelméért, hangulatának formálásáért való vetélkedést is gátolja. Mindez még nyilvánvalóbb a politikai szervezetek működésével, valamint a választások folyamatával kapcsolatos beavatkozások esetében. A pártalapítás, a pártokhoz való csatlakozás, a kampányolás és a választásokon való indulás akadályozása a politikai alternatívák és programok, valamint az azokat képviselő szereplők közti versenyt korlátozza vagy szünteti meg (mértékétől függően). A tiszta és szabad választások lefolytatásának akadályozása pedig a kormányzati hatalom szabályos és tisztességes versenyben való megszerezhetőségének esélyét csökkenti le jelentősen vagy teljesen.

Már a hibrid rezsimek esetében is megfigyelhető, hogy bár a szavazói támogatás megszerzésért folyik valamiféle verseny a hatalmon levők és az ellenzék közt, ez a vetélkedés azonban több ponton is korlátozott, és végső soron nem fair. Az erőviszonyok egyenlőtlenek, a szabályok és a körülmények nyilvánvalóan az egyik félnek (a kormányon levőknek) kedveznek. A hatalom birtokosai ráadásul menet közben is formálhatják, alakíthatják, maguk számára (még) kedvezőbbé tehetik a játékszabályokat. Az ellenzéknek jóval kevesebb pénz és médiafelület, érdekérvényesítési csatorna, megmutatkozási és szabályalakítási lehetőség áll a rendelkezésére. A kormánypárttal tehát versenyezni ugyan (elvben) tud, ám ebben a versenyben győzedelmeskedni már aligha – vagy csak minimális eséllyel, igen sok kedvező feltétel elég valószínűtlen együttállása esetén.

Az autoritárius rendszerekben a verseny bizonyos politikai elképzelések és irányzatok közt, esetleg az alacsonyabb szintű politikai tisztségek betöltéséért megmaradhat, ám a legfelső vezetői pozíciók esetében kizárt. A totalitárius diktatúrák ugyanakkor lényegében a politikai élet és hatalmi struktúra minden fontos területén felszámolják a versenyt.

10.2.3. Elnyomó jelleg

A nem-demokratikus rezsimek harmadik jellegzetessége, hogy (3) részben vagy teljesen *elnyomó jellegűek*. Az elnyomás a hatalommal való visszaélés, amely szükségtelen és aránytalan módon korlátozza a szabadságot. A nem-demokratikus rezsimek különböző mértékben ugyan, de egyaránt élnek az elnyomás eszközével. Az elnyomás gyakorlata egy idő után beépül a társadalom struktúrájába, és ezáltal a társadalom szélesebb rétegei is részévé, részesévé válnak. Az alávetés, a lehetőségek elvétele ugyanakkor nem csupán egy dimenzióban valósul meg, hanem több területen érvényesül. Iris Marion Young amerikai politikatudós elmélete nyomán azt mondhatjuk, hogy a nem-demokratikus berendezkedésekben érvényesülő elnyomás legalább *ötféle arcát* mutatja, mutathatja.⁵

Az elnyomás első arca a legszűkebb értelemben vett politikai-hatalmi alávetés: a politikai szabadságjogok, a politikai cselekvési lehetőségek túlzó korlátozása, esetleg teljes elvétele. Ennek egyik aspektusa a politikai részvétel akadályozása, amiről a korábbiakban

⁵ YOUNG 1990.

már részletesen is esett szó. A politikai elnyomás ugyanakkor más aspektusban a politikai döntések kisajátítása; a társadalom jelentős részének kizárása a rá (is) vonatkozó, őt (is) érintő politikai döntésekből. A politikai elnyomás tehát végső soron a politikai közösség önrendelkezésének csorbítása vagy teljes elvétele. Olyan intézményesült gyakorlat, amely az állampolgárok befolyását csökkenti, sőt akár azok teljes alávetettségét, *hatalomnélküliségét* eredményezi. A nem-demokratikus rendszerek lakossága nincs érdemi befolyással arra, hogy milyen vagy miként alakul az ország politikai berendezkedése, államformája, kormányformája, pártrendszere, domináns ideológiája, nemzetközi kapcsolatrendszere, kormányzati politikája. Még abban a legvégsőbb, legalapvetőbb politikai kérdésben sem igazán dönthet, hogy ki (vagy kik), meddig és milyen eszközökkel élve vezeti(k). A döntéshozók megválasztására vonatkozó döntés lehetősége a demokráciákhoz legközelebb álló hibrid rezsimekben elviekben adott, a gyakorlatban azonban számos módon korlátozott. Az autoritárius diktatúrák csak ritkán és részlegesen, míg a totalitárius diktatúrák fő szabály szerint sosem kínálnak ilyesfajta lehetőséget a társadalom számára.

Az alávetés ugyanakkor a szűk értelemben vett politikai-hatalmi dimenzió túl is érvényesül. Az elnyomás második arca például gazdasági-szociális téren mutatkozik meg. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a nem-demokratikus rendszerek többnyire nem biztosítják a gazdasági egzisztencia önálló alakításának lehetőségét a társadalom számottevő része számára. Másrészt azt, hogy az ilyen rezsimekben sokak válnak a vezetésnek gazdasági-szociális értelemben is *kiszolgáltatottá*; a boldogulásuk, megélhetésük a hatalom birtokosainak akaratától, döntéseitől függ. Harmadrészt pedig azt, hogy jelentős rétegek még a méltányos munkavégzés és jövedelemszerzés lehetőségét is elvesztik, és végső soron szolgáskorba kerülnek. A gazdasági-szociális téren jelentkező elnyomás a hibrid rezsimekben magában foglalhatja a gazdasági versenyszabályok mellőzését, a vállalkozási szabadság korlátozását, az érdekképviselő (szakszervezetiség, egyeztető tárgyalások) akadályozását, jelentős rétegek szociális biztonságának leépítését, a vezetésnek nem tetsző gazdasági szereplők célzatos hátrányba hozását, ellehetetlenítését, tönkretételét. Diktatórikus rendszerekben viszont már személyek és csoportok vagyonának kisajátítását, a magántulajdon teljes államosítását, a lakosság széles csoportjait érintő túlmunkát, a kötelező terménybeszolgáltatást, sőt az államilag szervezett és intézményesített kényszermunkát is.

Az elnyomás harmadik arca a kultúra, a gondolkodás, az önkifejezés terén mutatkozik meg. A nem-demokratikus rezsimek vezetése ugyanis különböző mértékben és különböző formában, de egyaránt igyekszik szűkíteni vagy megszüntetni annak a lehetőségét, hogy a társadalom tagjai szabadon kialakíthassák és követhessék saját világképüket, értékrendjüket, ízlésüket. Az ilyen rendszerek többnyire megpróbálják monopolizálni a valóság értelmezését és *saját meggyőződéseiket* a lakosság lehető legszélesebb körére *ráerőltetni*. Ennek érdekében rendre igyekeznek ellenőrzésük alá vonni a közbeszédet, a tudományt, az alkotótevékenységet, a művelődést és a szórakozást. Egyes autoritárius rendszerekben, illetve a totalitárius rezsimek többségében a politikai hatalom birtokosai sokszor még arra is jogot formálnak, hogy eldöntsék, mi minősül kívánatosnak az irodalmi műfajok művelése, a zenei stílusok fogyasztása, a filmek készítése és nézése, az öltözködés, hajviselés, a családi élet és a baráti kapcsolatok terén.

Az elnyomás negyedik arca a nem-demokratikus politikai rendszerekben élő társadalmak egyes csoportjainak megbélyegzése, perifériára szorítása, rendszerszerű marginalizálása. A politikai vezetés által veszedelmesnek és kártékonynak minősített közösségek

vagy szervezetek tagjait ugyanis többnyire a társadalom többi része is elzárkózással fogadja, *kiközösítéssel, megvetéssel* sújtja. Különösen a diktatúrák esetében megfigyelhető, hogy a *belső ellenségnek* nyilvánított csoportok (vagyonosabb rétegek, értelmiség, vallási és etnikai-származási közösségek) tagjai, az ismert ellenzékiek vagy a korábbi politikai elitéltek több tekintetben is elszigetelődnek, sőt bizonyos értelemben páriává válnak; a szociális kapcsolatok, a tanulás, a munkához jutás, de sokszor még a szabad mozgás és lakhelyválasztás terén is súlyos hátrányba kerülnek.

Az elnyomás ötödik arca talán a legrémisztöbb. Ez ugyanis maga a fizikai és pszichikai/lelki *erőszak*. A nem-demokratikus berendezkedések bár eltérő súlyossági fokon, de mégis rendszerszerűen és intézményesített formákban alkalmaznak erőszakot hatalmi célból a saját polgáraikkal szemben. Már a hibrid rezsimekben is jelen van a félelem légköre, de a fizikai erőszak többnyire keveseket (elsősorban újságírókat, ellenzéki politikusokat, aktivistákat, tüntetőket) érint. Az autokratikus rezsimekben azonban már sokak kénytelenek elszenvedni megfigyelést, fenyegetést, bebörtönzést, kínzást, embertelen és megalázó bánásmódot, kitelepítést, kényszergyógykezelést vagy kivégzést. A totalitárius diktatúrákban a fentiekén túl a munka- és megsemmisítő táborkok, a szervezett tömeggyilkosságok, az államilag kivitelezett népirtások sem ritkák. A különböző léptékben és súlyosságban alkalmazott erőszak a nem-demokratikus rendszerekben a társadalom kordában tartását, alávetését szolgáló eszközként működik.

10.2.4. Elszakadás a társadalom igényeitől

A nem-demokratikus politikai rendszerek negyedik (4) jellemzője, hogy a *kormányzás* nagyrészt vagy teljesen *függetlenné válik a közérdektől*, a kormányzati *intézkedések* pedig elsődlegesen *nem a nép javát szolgálják*. A nem-demokratikus rezsimek ezen jellegzetességét Bruce Bueno de Mesquita és Alastair Smith amerikai politológusok vizsgálták részletesen.⁶ A szerzőpáros gondolatmenetének kiindulópontja, hogy az ilyen rendszerekben a vezetésnek tulajdonképpen nincs szüksége a nép körében elért széles körű támogatásra a hatalmon maradáshoz. A politikai részvételi lehetőségek ugyanis korlátozottak, a lakosság számottevő része pedig elnyomás alatt van. Mivel a megfelelő csatornák (véleménynyilvánítási lehetőségek, szabad sajtó, demonstrációk, szervezetek) jórészt hiányoznak, így a társadalom érdekei és igényei nyilvánosan nem tudnak megfogalmazódni. A hatalom birtokosai saját maguk, teljesen önkényesen eldönthetik és/vagy kinyilváníthatják, hogy szerintük mi lenne jó az adott országnak: mi a társadalom, a nemzet, a köz érdeke. A választások vagy már eleve üres, tét nélküli ceremóniák vagy erősen befolyásolt/elcsalt vagy kiugróan egyenlőtlen feltételek között zajló események. A nem-demokratikus rendszerek vezetői valóban szabad és tiszta választások híján nem elszámoltathatók, nem számonkérhetőek, még komoly károkat okozó, nagyobb léptékű elégedetlenséget kiváltó intézkedések esetében sem (vagy nem automatikusan) leválthatók. Ilyenformán egyáltalán nincsenek vagy alig vannak rákényszerítve a tényleges társadalmi érdekeket figyelembe vevő, sokak helyzetén javító és sokaknak tetsző, jó kormányzásra. A kormányzás során nem, vagy nem igazán kell szem előtt tartaniuk, hogy lépéseik igazságos célokat vagy valós elvárásokat

⁶ DE MESQUITA – SMITH 2014.

szolgáljanak, tényleges problémákat kezeljenek, észszerűek, költséghatékonyak, eredményesek és fenntarthatók legyenek.

A nem-demokratikus rendszerekben a kormányzati intézkedések egyaránt szolgálhatnak a hatalmon maradás elősegítésére, önkényesen meghatározott politikai célok elérésére, magánérdekek és vagyonszerzési törekvések érvényesítésére, hóbortok és kedvtelések kiélésére. Amennyiben ezt a hatalom megtartása szempontjából hasznosnak tekintik, vagy világnézetükkel egybeesik, úgy a kormányzás céljai között megjelenhet a jólét biztosítása a társadalom jelentősebb része vagy bizonyos csoportjai számára. Ennél azonban jellemzőbb, hogy a vezetés a hatalmon maradását érdemben biztosítani tudó kevesek (gazdag cégtulajdonosok, nagyvállalkozók, helyi-törzsi-vallási vezetők, a hadsereg tisztikara, befolyásos külföldi diplomaták, multinacionális vállalatok és nemzetközi szervezetek képviselői) támogatását igyekszik megszerezni nekik kedvező döntésekkel, nekik juttatott forrásokkal, megrendelésekkel, csúszópénzekkel. A nem-demokratikus politikai rendszerek jelentős részében emellett a közpénzek átláthatatlan kezelésével, a költségvetési bevételek gazdaságilag észszerűtlen felhasználásával, pazarló költségekkel, látványos, ám drága és felesleges presztízsberuházásokkal találkozunk. Ugyanilyen gyakori a hosszú távú eladósodást eredményező hitelfelvétel, a gazdasági termelés egy-két viszonylag könnyen kiaknázható (ám véges mennyiségű) ásványkincsre szűkítése vagy a környezetvédelmi szempontok teljes figyelmen kívül hagyása. A vezetés és a szűk támogatói kör számos esetben megfigyelhető, igen gyors és tetemes mértékű vagyongyarapodása általában nem jár együtt hasonlóan dinamikus társadalmi fejlődéssel, életszínvonal-javulással vagy gazdasági növekedéssel. A nem-demokratikus rezsimek jelentős része a sokak számára elérhető, szabad és színvonalas felsőoktatást, az egészségügyi ellátás minőségének javítását, az úthálózat és a közlekedési infrastruktúra fejlesztését, a szegénység csökkentését igazából nem tekinti feladatának. Sőt, az autoritárius és totalitárius diktatúrák egy része még a tiszta ivóvíz biztosítását, a természeti katasztrófák hatékony megelőzését és elhárítását, a tömeges élelmiszerhiány kiküszöbölését, a segélyszállítmányok tényleges kiosztását vagy a súlyos népességügyi problémák (például fertőző és járványos betegségek) kezelését sem végzi el.⁷

10.2.5. Kormányzók és kormányzottak elkülönülése

A nem-demokratikus rezsimek ötödik jellegzetessége, hogy (5) a *kormányzók és a kormányzottak köre* érzékelhetően *elválik* egymástól. A demokráciákban az állampolgári jogegyenlőség elve alapján mindenki választhat és mindenki választható. A nép saját soraiból választ tisztviselőket, akik ideiglenes felhatalmazást kapnak a politikai döntések meghozatalára. A megbízatás időtartamának lejártát követően ezek a tisztviselők, politikusok, vezetők ismét visszatérnek a nép soraiba. Ily módon tehát kormányzók és a kormányzottak köre elvben egybeesik. A nem-demokratikus rendszerekben azonban a tényleges döntéshozók és a politikai közösség többi része közt markáns és nem igazán átjárható határ húzódik. A valódi hatalommal rendelkező kevesek elkülönülnek a hatalomból kizárt többségtől, a néptől. A kormányzók a kormányzottak *főltől álló*, zárt csoportot képeznek.

⁷ Vö. DE MESQUITA – SMITH 2014.

Ez az elkülönülés már a hibrid rezsimekben is megfigyelhető a vezető személyéhez kötődő bizalmi emberekből, hűségükért politikai pozíciókkal jutalmazott *kliensekből* álló befolyásos kör kialakulásával. A két csoport közti különbség azonban elsősorban az autokráciákban válik élessé. A kormányzó elitet itt többnyire uralkodói családok, klánok, katonai junták, szűk körű érdekcsoportok, egy adott párt befolyásos tagjai és vezető tisztségviselői vagy egy egyszemélyi vezető és a körülötte csoportosuló személyek (tanácsadók, kegyencek) alkotják, alkothatják. Ezen az alapvetően aszimmetrikus hatalmi struktúrán érdemben az sem változtat, hogy egy ideje már a diktatórikus rendszerek többségében is bevetté vált az általános választójog, és rendszeres időközönként választásokat tartanak. A lakosság széles tömegei ugyanis, bár névlegesen választónak számítanak, valójában – a választási részvétel korlátozott vagy technikailag voltaképpen elvett lehetőségéből adódón – gyakorlatilag nem azok. Választhatóságuk, politikai tisztségviselővé, döntéshozóvá, vezetővé válásuk lehetősége még ennél is kevésbé, tulajdonképpen már elvi szinten sem érvényesül. Az ilyen rezsimek alatt élő társadalmak többsége tehát mások által kormányzott passzív alany. Sokkal inkább alattvaló, mint állampolgár; sokkal inkább pusztá elszenvedője, mintsem alakítója a politikai döntéshozatalnak, a kormányzásnak. Ez az összefüggés, a korábbiakhoz hasonlóan, leginkább a totalitárius diktatúrákra igaz.

De Mesquita és Smith megállapítása szerint a nem-demokratikus rendszerekben a politikai döntések meghozatala és a hatalom megtartása szempontjából csupán egy szűk kör nélkülözhetetlen. Ők a kormányzók. A társadalom nagy többségét alkotó kormányzottak egy nem túl jelentős részének a támogatása ugyancsak fontos a vezetés számára, ezért az ide sorolható csoportok (a hadsereg és a karhatalom, állami tisztviselők, pártfunkcionáriusok, bizonyos társadalmi rétegek, vallási-származási közösségek) még rendelkeznek némi befolyással. Ők jelentik a vezetés támaszát, ezért szempontjaikat, igényeiket esetenként még valamennyire figyelembe veszik a kormányzati intézkedések során. Soraikból kerülnek ki az ilyen rezsimek relatív haszonélvezői, akik – a többiekhez képest legalábbis – valamivel jobban élnek, több lehetőséggel rendelkeznek, kevésbé elnyomottak. A kormányzottak, sőt a nem-demokratikus rendszerekben élő teljes társadalmak többsége azonban a vezetés szempontjából lényegében lecsereélhető, nélkülözhető. Támogatásuk nem számít, érdemi ráhatásuk nincs a politikai-hatalmi viszonyokra, igényeik és érdekeik figyelmen kívül hagyhatók, testi és lelki jólétük nem szempont.⁸ Még ezen a csoporton belül is kiemelkedően rossz helyzetben vannak a *belső ellenségnek* nyilvánított rétegek, illetve azok, akik nem kívánnak mások által kormányzottak maradni – vagyis az ellenzéki szervezetek tagjai és szimpatizánsai.

10.2.6. A zavartalan politikai váltógazdálkodás hiánya

A nem-demokratikus rendszerek hatodik, egyben utolsó jellemzője, hogy (6) a *hatalom megszerzésének és átadásának módja nem a demokratikus szabályokat követi*. A demokráciákban fő szabály szerint a népakaratnak megfelelően, választásokon lehet elnyerni a főhatalom gyakorlásához szükséges pozíciókat. A diktatórikus rezsimek vezetői azonban rendre a népakarattól függetlenül, államcsínnyel, katonai puccsal, forradalommal,

⁸ Vö. DE MESQUITA – SMITH 2014.

ellenforradalommal, nemzetközi támogatással, külföldi katonai beavatkozással, illetve más államok általi lerohanás és megszállás idején, esetleg gerillaháborúban vagy polgárháborúban győzedelmeskedve kerülnek hatalomra. A hatalom megszerzésének folyamatában természetesen sokszor megjelenik a választás mozzanata. Ám a manipulált vagy elcsalt, pusztán formalitásnak tekinthető voksolások csupán legitimálni igyekeznek az akkora már más úton lényegében kialakult és ténylegessé vált hatalmi viszonyokat. Ugyanakkor a diktatúrák egy kisebb része mellett a hibrid rezsimek jelentős részére az a jellemző, hogy az őket megelőző – nem meggyökeresedett, sokszor csupán átmenetinek tekinthető, rövid ideig tartó – demokratikus berendezkedést mintegy belülről bontják le. Például változtatnak egyes politikai tisztségek elnyerésének szabályain: bizonyos, korábban választás útján betölthető helyi politikai (például kormányzói) pozíciókat kormányfői/államfői kinevezéshez kötnek. Vagy törvénymódosításokkal, az alkotmányos keretek változtatásával egyre növelik a hatalom aktuális birtokosainak szerepét, súlyát, befolyását. Mindemellett fokozatosan szűkítik a politikai részvételi lehetőségeket, egyre csökkentik az ellenzék mozgásterét és a választásokon való sikeres szereplésének esélyét. Ezekben az esetekben a (már) nem-demokratikus rezsim kialakulása többnyire nem egy aktussal, nem egy lépésben történik, és a hatalom megszerzésének módja sem eleve különbözik, hanem fokozatosan távolodik el a demokratikus szabályoktól.

A nem-demokratikus berendezkedésekben a hatalom átadásának módja is eltér a demokráciákban bevett gyakorlattól. Míg a demokratikus rendszerekben a politikai vezetők leváltása és helyettük új vezetők hivatalba lépése fő szabály szerint az állampolgárok többsége által nyilvánosan meghozott döntés eredménye, addig a nem-demokratikus rezsimek jó részében ilyen nyilvánvaló szabály nincs vagy nem érvényesül. A diktatórikus rendszerekben a vezetés leváltásának és az új vezetés hatalomra kerülésének módja homályos, változó, nem-átlátó, nem-következetes; keretei kevésbé kialakultak, kevésbé szabályozottak. Az autokráciákban bevett forma a családon belüli, dinasztikus és kvázi-dinasztikus öröklés. Ezt azonban a viszonylag szilárdnak tűnő öröklési (sor)rend mellett és helyett számos egyéb esetleges körülmény, egyedi szempont és nehezen átlátható tényező befolyásolja – főként a nagyobb létszámú családokban. Bevett megoldás, hogy a még hatalmon levő, de már idősödő vagy betegséggel bajlódó vezető kijelöli, kinevezi saját utódját. Szintén bevett út, hogy az utódlás kérdése a kormányzó elit (érdekcsoport, junta, párt) berkeiben, a vezető közvetlen környezetét alkotó befolyásos személyek közti küzdelemben dől el – politikai játszmák, háttéralkuk, belső hatalmi harcok eredményeként. A hibrid rezsimekben a vezetők sokszor alkotmánymódosításokkal igyekeznek megváltoztatni a hatalom átadására vonatkozó szabályokat, biztosítani az általuk tervezett időtartamig való hatalmon maradásukat, csökkenteni leváltásuk esélyét.

Ezekben a megoldásokban közös, hogy jelentősen korlátozzák vagy teljesen kizárják a vezetői tisztségek betöltéséért való nyílt, széles körű, szabad és tisztességes versenyt (azaz erősen kapcsolódnak a másodikként leírt általános vonáshoz). Ugyancsak közös jellemző, hogy a közvélemény sem érdemben átlátja és ellenőrizni, sem befolyásolni nem tudja a procedúrát (vagyis ez a logika szorosan összefügg a politikai-hatalmi elnyomással, a politikai közösség önrendelkezésének elvételével). A nem-demokratikus rezsimekben mindent megtesznek, hogy a kormányzati hatalom egyáltalán ne, vagy csak igen valószínűtlen esetben kerülhessen át mások kezébe. A *politikai váltógazdálkodás* tehát egyáltalán *nem*, vagy csak *igen kis eséllyel tud megvalósulni*. Az eddigiek fényében kevésbé meglepő, hogy az ilyen

rezsimek első emberei jellemzően jóval tovább vannak hivatalban, mint a demokratikus berendezkedésekben működő kollégáik.

Az autokratikus és a totális diktatúrák vezetői ugyanakkor sokszor éppen úgy vesztik el hatalmukat, ahogy megszerezték azt. Mivel a békés és szabályozott keretek közti leváltásuk lehetősége nem (vagy csak igen kis eséllyel) adott, ezért igen gyakran erőszakos megmozdulások, zavargásokká fajuló tiltakozások, forradalomba torkolló tüntetések, felkelések, államcsínyek, puccsok és katonai beavatkozások vetnek véget uralmuknak.

10.3. A nem-demokratikus rendszertípusok sajátosságai

10.3.1. Hibrid rezsimek

A *hibrid rezsimek* viszonylag új fejleménynek tekinthetők a nem-demokratikus politikai rendszerek sorában. Már önmagukban is színes csoportot alkotnak. Közös sajátosságuk, hogy bár viszonylag közel állnak a demokráciákhoz, összességében mégsem ítéltethők demokratikusnak. Ugyanakkor, még ha nem is teljes körű, teljes értékű demokráciák, nem is teljesen egyeduralmi jellegű rendszerek. Az ilyen rezsimeket szokták *elromlott*, hibás vagy hiányos demokráciáknak, *megjavult, valamelyest versengővé lett* autokráciának,⁹ illetve a két csoport között álló, sem ide, sem oda nem tartozó, teljesen önálló típusnak is tekinteni.¹⁰ Ez nagyjából meg is felel kialakulásuk három tipikus útjának. A hibrid rezsimek egy része ugyanis egy korábban demokratikus berendezkedésből alakul át *már nem demokráciává*. Más részük korábbi autokráciából lesz valamivel nagyobb szabadságot biztosító és a közéletbe való nagyobb beleszólást engedő, de *még nem demokratikus* rendszer. Harmadik részük viszont már hosszabb ideje nem besorolható berendezkedés.

A hibrid rezsimekben működik parlament és van ellenzék, léteznek a kormánytól független sajtóorgánumok, többpártrendszer van, továbbá rendszeres időközönként tartanak az ellenzék indulását is lehetővé tevő, elvben a hatalmon levőkön kívül mások számára is megnyerhető, többpárti választásokat. Ugyanakkor a demokratikus berendezkedés lényeges összetevői hiányoznak. A parlament csak engedelmes szavazógép a kormány számára, és pusztán véleménynyilvánítási platform az ellenzéknek, a benne megtestesülő törvényhozói hatalom nincs elválasztva a végrehajtástól, az intézmény nem tényleges fék vagy ellensúly a kormányon levők hatalmával szemben. A hatalom birtokosai számos formában és számos eszközzel igyekeznek ellenőrzésük alá vonni a médiát és a közbeszédet, számos módon korlátozzák, veszélyeztetik, támadják a sajtószabadságot, a szabad véleménynyilvánítást, a közérdekű adatokhoz való hozzájutást. A rezsimek vezetése többféle eljárással nehezíti, gátolja a politikai szervezetek alapítását, a pártok eredményes működését, a civil szervezetek tevékenységét. A választások ugyan nem olyan mértékben befolyásoltak, hogy teljesen tét nélküliek legyenek, ám az adott politikai erőviszonyok, eljárási keretek és szabályok, finanszírozási és médiahozzáférési egyenlőtlenségek közepette az ellenzéki pártok számára csak minimális esélyt kínálnak a győzelemre. A hibrid rezsimekben elég gyakori, hogy

⁹ Steven Levitsky és Lucan Way némileg másként fogalmaz, és a jelenséget valamivel szűkebb értelmezve kompetitív autoritárius rezsimekről, azaz versengő tekintélyuralmi rendszerekről beszél (lásd LEVITSKY-WAY 2010).

¹⁰ Lásd GYULAI – STEIN-ZALAI 2016.

a kormánynak nem tetsző demonstrációkat nem engedélyezik vagy brutálisan felosztatják, hogy a vezetés számára kellemetlenné vált újságírókra, aktivistákra, tüntetőkre, ellenzéki politikusokra fizikai erőszak, bebörtönzés, verés vagy gyilkosság vár. A jogállamiság, a jogbiztonság, a bírói függetlenség komoly csorbát szenved. A kormányon levők nem elszámoltathatók; átláthatatlanul, sokszor észszerűtlen és pazarlóan bánnak a közpénzekkel, a költségvetési forrásokból a szélesebb társadalmi csoportok helyzetének javítása helyett inkább szűkebb támogatói körüket jutalmazták; a korrupció áthatja az állami működést.

A hibrid rezsimekben tehát, bár rendszeresen megtartják a választásokat, azok gyakran nem szabadok és sohasem teljes mértékben *tiszták*. Az ellenzéki tevékenység ugyan legális, ám különböző módokon, különböző eszközökkel hátrányos helyzetbe szorított. A választás csak az egyik lehetséges módját jelenti a hatalomra jutásnak. A hatalmon levők rendre megsértenek *legalább egyet* a demokratikus működés három alapvető eleme közül: vagy a szabad választások lefolytatása vagy a polgári szabadságok védelme vagy a politikai erők közti verseny fair jellege, az egyenlő játéktér biztosítása szenved csorbát. Mindebből adódóan a kormányzati pozíciókban levők csak igen ritkán, mondhatni kivételes esetekben veszítenek választást.¹¹

A jelenkori hibrid rezsimek egyik legekleatásabb példája a putyini Oroszország. Jó példát jelent a szintén az ezredfordulót követően berendezkedő, eleinte Hugo Chávez nevével fémjelzett, majd 2013-tól már Nicolás Maduro által vezetett venezuelai rezsim is.¹² A korábbi demokratikus rendszert belülről lebontó és átalakító Venezuelával szemben a harmadik jellegzetes példa Tanzánia; a másik úton, a korábbi autokratikus berendezkedés valamivel szabadabbá, versengőbbé tételével *hibridizálódott* a 2000-es évek derekán.¹³ A fentiek mellett hibrid rezsimnek szokás még tekinteni a 2010-es évek közepén működő pakisztáni, nepáli és nigériai politikai rendszert, Ukrajnát és az erdoğani Törökországot is.

10.3.2. Autoritárius rendszerek

A nem-demokratikus berendezkedések második válfaját az *autoritárius* rendszerek alkotják. A tekintélyuralmi logikájuk nyomán *autoritáriusnak*, (rövidebb formában) *autoriternek* nevezett rezsimek hosszú múltra tekintenek vissza. Azt is mondhatjuk, hogy az emberiség által létrehozott politikai rendszerek történetében ez a (nem-demokratikus) típus volt a legjellemzőbb, a leggyakoribb, a legelterjedtebb. Ez a csoport ugyanakkor még a hibrid rezsimeknél is sokszínűbb. A korábbi korokra jellemző hagyományos monarchiáktól, oligarchikus és teokratikus rezsimektől azonban nem árt megkülönböztetni és elkülönítve kezelni a modern, jelenlegi autoritárius rendszereket.¹⁴ Ezek ugyanis már a demokratikus berendezkedések addig sosem látott mértékű térnyerése, valamint a demokratikus működési elvek széles körű ismertsége, nemzetközi normává válása közepette alakultak ki és maradtak fenn. És bár körükben továbbra is akadnak hagyományos monarchiák (királyságok, emírségek, szultanátusok), oligarchikus (azaz például gazdag földbirtokos családok, nagyvállalkozói

¹¹ BOZÓKI–HEGEDŰS 2017, 15.

¹² Erről azonban érdemes megjegyezni, hogy 2010-es évek közepe óta fokozatosan toldódik az autoritárius rendszerre válás irányába.

¹³ EKMAN 2009.

¹⁴ Vö. BAYER 1999, 114–118.

érdekkörök által dominált) és teokratikus (azaz vallási vezetők által uralt) rezsimek, ezek már olyan, alapvetően modern válfajokkal tartoznak egy csoportba, mint a katonai junták, a konzervatív ellenforradalmi rezsimek vagy a felpuhult totális rendszerek.¹⁵

A modern autokratikus rendszereknek vannak uralkodói, polgári, katonai, vallási és vegyes vezetésű formái, továbbá vannak ideologikus alapokon álló és ideológiamentes, mindenféle pártot tiltó, egypártrendszerű vagy hegemon többpártrendszerű változatai. Egy részük a társadalom gyökeres átalakítására, bizonyos célok és elvek mentén történő radikális megváltoztatására, míg más részük a fennálló társadalmi viszonyok, kulturális minták, hagyományok megőrzésére törekszik. Egy részük igyekszik bevonni, a vezetéssel való azonosulásra bírni, hűségessé és elkötelezetté tenni, látványos tömegrendezvényeken való rendszeres megjelenésre mozgósítani a politikai közösség tagjait. Más részük inkább leszerelni, a közélettől eltávolítani, *otthon tartani*, érdeklődésében és értékrendjében depolitizálni akarja a lakosság szélesebb rétegeit. Egyes ide sorolható rendszerek az általuk alkalmazott elnyomás mértékét, az uralom erőszakosságát tekintve már-már a totalitárius rendszerekhez közelítenek, míg más autoritárius rezsimek *puhább* eszközökkel élnek, valamivel nagyobb szabadságot hagynak a társadalomnak, így inkább a hibrid rezsimekhez válnak hasonlatossá.¹⁶

Az autoritárius rendszerek alapvető, közös működési elve, hogy az érdemi politikai döntéshozatal centralizált. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb eszközök, lehetőségek és jogosultságok egy személy, csoport vagy szűkebb kör kezében összpontosulnak. Sőt, úgy is fogalmazhatunk, hogy maga az egész rendszer e személy, csoport vagy kör *autoritásán* alapul. A vezető szerepben levők hatalma és tekintélye nem kérdőjelezhető meg; pozíciójuk szabályozott versenyben nem szerezhető meg, tisztségük a politikai közösség más tagja által szabadon nem tölthető be. A politikai életet az államfő és/vagy a kormány vagy a formális politikai tisztséget nem viselő vezető(k) dominálják. A végrehajtó hatalmi ág vagy nem válik el érdemben a törvényhozástól (azaz a két funkció egy kézben összpontosul), vagy igen komoly erőfölényben van azzal szemben. A parlament mint intézmény vagy nem is létezik, vagy felfüggesztették a működését, esetleg pusztán formális szereppel, ellenzék nélkül ülésezik. Ha működik is parlament, és még ellenzéki képviselők is helyet kapnak benne, tényleges népképviselői intézménynek, a törvényhozás valós csúcsszervének, a kormányzat ellensúlyának akkor sem igazán tekinthető.

Az autoritárius rendszerekben az ellenzék maximum megtűrt tényező, jelenléte azonban zavaró, nem kívánatos fejlemény. A vezetés a vele szemben álló politikai erők, irányzatok és csoportosulások létét a mérsékelt autoritárius rendszerekben kellenlenül bár, de tudomásul veszi. Az elnyomóbb rezsimekben viszont sokszor már magát a szervezkedést, a pártalapítást is igyekszik meggátolni, tiltani. A *másként gondolkodók*, a kritikusok, a változást óhajtók, de különösen a lehetséges kihívók osztályrésze itt többnyire megfigyelés, jogkorlátozás, fenyegetés, hatósági zaklatás, munkahelyről való kirúgás, anyagi tönkretétel, üldöztetés, börtön, kínzás, – igen sok esetben – halál; balesetnek, bűncselekménynek, eltűnésnek álcázott gyilkosság, kivégzés. A hatalom birtokosai szigorúan ellenőrzik a közbeszédet, korlátozzák a vélemények nyilvános kifejtését, cenzúrázzák az írott és elektronikus sajtót, az oktatást és a tudományt. Választásokat vagy nem tartanak, vagy azok nem

¹⁵ Vö. BAYER 1999, 114–115.

¹⁶ Vö. FISICHELLA 2006, 251–295.

bírnak semmiféle valós tétellel. A számos módon manipulált, befolyásolt, elcsalt voksolásokon ugyanis az ellenzéki pártok és jelöltek vagy már eleve el sem indulhatnak vagy nem rendelkeznek semmiféle valós győzelmi eséllyel. A társadalom zöme ki van zárva a politikai részvételből, a közösséget érintő döntésekből, a hatalom birtokosai pedig semmilyen (elvi és gyakorlati) szinten nem elszámoltathatók. A rezsim uralma ugyanakkor elsősorban a közéletre, a politika szférájára terjed ki; a magánéletbe a legtöbb esetben nem szól bele. A társadalmi sokszínűség egy bizonyos mértéke tehát megmarad ezekben rezsimekben.

A modern autoritárius rendszerek jellegzetes 20. századi példája az 1939 és 1975 között, Francisco Franco vezetésével működtetett spanyol diktatúra és a 1932 és 1974 között fennálló, António Salazar nevével fémjelzett portugál rezsim. Ezek egyaránt ellenforradalmi jellegű, konzervatív tekintélyuralmi rendszerek voltak.¹⁷ Bár besorolása vitatott, de a legtöbb szerző a hazai Horthy-rendszert (1920 és 1944 között) is ebbe a kategóriába sorolja.¹⁸ Görögországban 1967 és 1974 között (az „ezredesek” vezetésével), Argentínában 1976 és 1983 között (Videla tábornok uralma alatt), Chilében pedig 1973-tól 1990-ig (Augusto Pinochet tábornok irányításával) működött katonai jellegű autoritárius diktatúra. Bár besorolhatósága nem egyértelmű, bizonyos megszorításokkal a késői Kádár-rendszert, azaz az 1980-as évekre kialakult magyar berendezkedést is felfoghatjuk autoriter rezsimként; egy továbbra is egypártrendszerű, ám már egyre kevésbé ideologikus, a társadalmat inkább depolitizálni, a közélettől távol tartani igyekvő, fokozatosan „puhuló” tekintélyuralomként.

A 21. század második évtizedének végén a földrajzi értelemben vett Európában már csak egy autoritárius diktatúra akad: az Aljakszandr Lukasenka vezette Fehéroroszország. A világ más tájain ugyanakkor ez a berendezkedés jelenleg is igen elterjedt. Iránban a sah addigi uralmát váltva 1979 óta részben vallási, részben polgári vezetésű, teokratikus jegyeket (is) mutató autoriter rezsim, Szaúd-Arábiában 1932-től mindenféle pártot tiltó, monarchikus és teokratikus jegyeket ötvöző autoritárius rendszer van. Myanmarban (az egykori Burmában) egy rövid megszakítástól eltekintve 1962 óta, Thaiföldön pedig 2014-től katonai junta van hatalmon. Kínában, Vietnámban és Laoszban jelenleg is kommunista ideológiát valló, egypártrendszerű autoritárius diktatúrák működnek. Az afrikai kontinensen Egyiptom, Etiópia, Szudán és Zimbabwe berendezkedése egyaránt autoritárius. Közép-Ázsiában több volt szovjet tagköztársaság rendszere mutat egyértelműen autoriter jegyeket. Üzbegisztánban és Türkmenisztánban egészen a közelmúltig különösen kemény, már-már a totalitárius diktatúrákra emlékeztető rezsimekkel lehetett találkozni.

10.3.3. Totalitárius diktatúrák

A nem-demokratikus rendszerek harmadik markáns válfaját a *totalitárius* diktatúrák képezik. A totalitárius berendezkedések jellegzetesen modern, 20. századi képződmények. Az 1950-es és 60-as években világszerte olyannyira elterjedtnek számítottak, hogy közel kétmilliárd ember élt ilyen rezsimek fennhatósága alatt.¹⁹ A huszonegyedik század elejére

¹⁷ Vö. BAYER 1999, 114–118.

¹⁸ A kategóriát visszavetítve, tehát a keletkezése előtt időszakra alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a Horthy-rendszer bizonyos vonásaiban a hibrid rezsimekhez közelítő, több tekintetben azokra emlékeztető tekintélyuralmi berendezkedésnek minősíthető.

¹⁹ Vö. BIHARI 2013, 389.

azonban mind számuk, mind elterjedtségük nagyságrendileg csökkent. Mivel manapság már csak mutatóban akad egy-egy ilyen jellegű politikai rendszer, és nem látszanak jelek a tendencia megfordulására, ezért elképzelhető, hogy ez az alakváltozat végleg eltűnik, történelmi típusná válik a nem-demokratikus berendezkedések körében.

A totalitárius diktatúra a nem-demokratikus rendszerek legszélsőségeesebb esetének, a modern zsarnokság végletekig fokozott formájának tekinthető. A totalitárius diktatúrák a totalitárius ideológiákat valló, elsősorban nemzetiszocialista és bolsevik/kommunista tömegmozgalmakból nőttek ki. Ezek a rezsimek később sajátos politikai intézményrendszert (totális államot) kiépítő és működtető, (többségükben) egypártrendszerű, egyszemélyi vezetésű és vezérelvű, szigorúan centralizált közigazgatású, uralmukat kiterjedt propagandával, nyílt terrorral és az erőszakos szervek politikai célú felhasználásával biztosító rendszereké váltak.²⁰ Közös jellemzőjük, hogy elméleti előfeltevéseken, eszme-rendszereken, politikai doktrínákon, ideológiai tételeken alapultak, és kiépülésük során a társadalmi élet minden szegmensét drámaian átalakító, *forradalmi* eszközökkel éltek. Az ilyen rendszerek hatalmi működésük során az élet minden területére, így a magánéletre is kiterjednek és befolyást gyakorolnak; felszámolják a társadalmi sokszínűséget, a létező közösségeket, uniformizálják a társadalmat; felszámolják a vélemények sokszínűségét, uniformizálják a közbeszédet és a gondolkodást, továbbá kizárólagossá teszik és bebetonozzák a rezsim első embere által vezetett, az állami bürokráciának fölrendelt vagy azzal összefonódott párt uralmát, intézményesített és tömeges formában, a lakosság jelentős részével szemben követnek el jogsértést, alkalmaznak lehallgatást, bebörtönzést, kínzást, kitelepítést, deportálást, kényszermunkát, kivégzést, gyilkosságot.²¹

A totalitárius diktatúrák tartalmi értelemben teljesen kiüresítik a politikai részvételt, és felszámolják a politikai versenyt. A hatalmi piramis csúcsán álló, pótolhatatlannak beállított és leválthatatlanná tett, sokszor erőteljes személyi kultusszal övezett vezér szó szerint élet és halál ura. Az alávetett tömeg szerepe az engedelmesség és a politikai-ideológiai tételek elfogadása mellett a vezetőnek kijáró, kötelező imádatra, valamint a „felforgató elemek” jelenléte miatti kötelező *éberségre* szűkül. A nép részéről elvárt politikai aktivitás a rendszerrel való azonosulás kinyilvánítása, a rezsim által rendezett tömegrendezvényeken való megjelenés, továbbá a gyanús személyek feljelentése, besűgása.

A totálisan ellenőrzött, mindenféle sajtó- és véleményszabadságot nélkülöző, szigorúan cenzúrázott nyilvánosságban semmiféle kritikus hang nem tud megjelenni. Az egyoldalúan formált közbeszédet a vezetés által elért rendkívüli sikerek, valamint a „külső és belső ellenséggel” szemben folytatott harc témái uralják. Az agymosás szintjét súroló propaganda az iskolai oktatásban, a tudomány, a művelődés és a kultúra minden területén megjelenik.

A totalitárius rendszerekben semmiféle ellenvélemény nem tud szervezeten megfogalmazódni. Semmiféle, a hatalmi monopolhelyzetben levő (állam)párttól független erő, semmiféle politikai alternatíva nem tud kialakulni. Az ellenzékiiséget csírájában elfojtják. A rendszer vívmányaiért kevésbé lelkesedő, esetleg elégedetlenségüket kifejező személyek is könnyen felforgató elemnek minősülhetnek, és éber polgártársaik feljelentése nyomán a börtönben találhatják magukat. A kritikusan gondolkodókra, az önálló politikai véleménnyel rendelkezőkre a rezsim folyamatos megfigyeléssel, beszervezett besűgók és provokátorok

²⁰ LÁNCZI 2003, 168.

²¹ Vö. BAYER 1999; BIHARI 2013; FISICHELLA 2006; LÁNCZI 2003.

ezreinek közreműködésével vadászik. A szerveződni próbáló személyek a rendszer rettegett politikai rendőrségével kerülnek szembe, amely a lehető legkeményebb eszközökkel lép fel ellenük. Az ellenzékiesség tehát lényegében *kriminalizálódik*: *államellenes* bűncselekménnyé válik. Ennek a hatalmi logikának megfelelően a totalitárius rezsimek belügyi és karhatalmi állománya közrendvédelmi és bűnügyi munka helyett jelentős részben *államvédelmi* tevékenységet végez, politikai ügyekben intézkedik és nyomoz.

A totalitárius rendszerekben a politikai közösség teljes mértékben elveszti önrendelkezését. Az ilyen berendezkedésekben tartott, ellenzék nélküli, jórészt egypárti, egyjelöltes „választások” tulajdonképpen pusztán a vezetés iránti hűség és odaadás kinyilvánítására szolgáló, üres ceremóniák. A rendszer működése során negligálja, önkényesen, ideológiai alapon definiálja a közérdeket, és teljesen figyelmen kívül hagyja a gazdasági észszerűséget. Az érdemi politikai döntések a vezető közvetlen környezetében, a befolyásos pártfunkcionáriusokból álló szűk körben születnek. Bár sok esetben formálisan létezik országgyűlés, ám ez – mint intézmény – még az autoritárius rendszerek parlamentjeinél is súlytalanabb, üresebb, hamisabb képződmény. Célja, létalapja ugyanis nagyjából annyi, hogy a széles körű támogatás látszatát keltve elfedje, formális közreműködésével legitimálja az adott országban folyó, lényegében néhány ember által gyakorolt uralmat, a népakarattól teljesen függetlenített jogalkotást és kormányzást.

A totalitárius diktatúrák legtisztább, legjellegzetesebb 20. századi példái a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió. Ugyancsak szemléletes példát jelent erre a típusra a második világháború utáni Albánia, a Ceaușescu által irányított Románia (1965-től 1989-ig) vagy a Pol Pot vezette „vörös khmer” rezsime kambodzsai rémuralma 1975 és 1979 között. Talán kevésbé tipikus, összességében mégis totalitáriusnak nevezhető rendszer működött Szaddám Huszein vezetése alatt Irakban az 1970-es évek közepétől 2003-ig. Magyarországon klasszikus, szigorú és teljes értelemben vett, a kategória legtöbb jellemzőjét felmutató totalitárius diktatúra a 20. század során három alkalommal alakult ki és állt fenn. 1919 márciusától augusztusáig, a Tanácsköztársaság idején, 1944 őszétől és 1945 tavaszáig Szálasi Ferenc nyilas nemzetvezető hatalomra jutásával, valamint 1949 és 1953 között, a Rákosi-korszakban.²² Az 50-es évek közepétől a magyar politikai rendszer módosult és részleges totalitarizmusként, a 60-as évektől a 80-as évekig pedig már egyfajta poszttotalitárius (azaz jelentősen átalakult, karakterjegyeit jórészt elvesztett, a totalitárius időszaknak inkább csak a lenyomatát és az emlékét továbbvivő) rezsimeként funkcionált.

A klasszikus totalitárius diktatúrák jelenleg is létező, utolsó képviselője Észak-Korea. Ha viszont a totalitárius rendszer kategóriáját némileg kitágíthatónak, szélesebb körben alkalmazhatónak tekintjük, akkor további rezsimeket is ide sorolhatunk. Így például, ha az iszlám fundamentalizmust totalitárius jellegű ideológiának minősítjük, akkor voltaképp akár az ez alapján berendezett, brutálisan kegyetlen, az alávetett lakosság magánéletét is teljes mértékben a fennhatósága alá vonó szírai-iraki Iszlám Államot is e rendszertípus sajátos jelenkori képviselőjének láthatjuk.

²² Vö. BIHARI 2013, 389.

10.4. A demokráciák és nem-demokratikus rendszerek összevetése

A demokráciák és a nem-demokratikus rendszerek (két nagyobb csoportba sorolva) bizonyos elemzési szempontok mentén viszonylag jól összevethetők. A köztük meglevő alapvető szerkezeti, logikai, hatalmi-működési különbségek így, ha teljes mélységükben nem is feltárhatók, legalább a főbb pontokon szemléltethetők. Az alábbi 1. számmal jelölt táblázat ennek az összevetésnek szemléltetését szolgálja.

1. táblázat

A demokráciák és nem-demokratikus rendszerek összevetése

Demokráciák	Hibrid rezsimek	Autokráciák/diktatúrák (autoritárius és totalitárius rendszerek)
A választásokat rendszeresen megtartják. Ezeken mindenkinek alkotmányos joga részt venni. Az ellenzéki pártok legálisan versengenek a hatalomért.	A választásokat rendszeresen megtartják. Ezeken mindenkinek alkotmányos joga részt venni. Az ellenzéki pártok legálisan versengenek a hatalomért.	A rendszeresen megtartott, mindenki számára részvételi esélyt kínáló, tényleges választások lehetőségére nem adott.
Szabad és tisztá választások.	A választások gyakran nem szabadok, és sohasem teljesen tiszták.	Nincsenek választások, vagy csak esetenként vannak. Ha vannak is, azok sosem szabadok. Egypárti/egyjelöltes választások zajlanak; az ellenzék nem indulhat, a választások tét nélküli, üres ceremóniák.
A választási győzelem a hatalomra jutás kizárólagos útja.	A választási győzelem a hatalomra jutás egyik lehetséges útja.	Nem a választási győzelem a hatalomra jutás útja. Helyette: puccs, államcsíny, forradalom, polgárháború.
A hatalmon levők nem sértenek meg egyetlen alapvető demokratikus működési elvet sem. Sem a szabad választások lefolytatása, sem a polgári szabadságjogok védelme, sem a fair politikai versenyhez szükséges egyenlő játéktér biztosítása nem szenved csorbát.	A hatalmon levők legalább egyet megsértenek az alapvető demokratikus működési elvek közül. Vagy a szabad választások lefolytatása, vagy a polgári szabadságjogok védelme, vagy a fair politikai versenyhez szükséges egyenlő játéktér biztosítása csorbát szenved.	A hatalmon levők egyszerre több vagy minden alapvető demokratikus működési elvet megsértenek. Nincsenek szabad választások, nem érvényesül a polgári szabadságjogok védelme, semmiféle játéktér nem nyílik a politikai verseny számára.
Az ellenzéki tevékenység legális és elfogadott (legitim). Az ellenzék nem éri számottevő hátrány a politikai versengésben.	Az ellenzéki tevékenység legális, ám kevésbé elfogadott, és különböző eszközökkel hátrányos helyzetbe kényszerített.	Az ellenzék működése korlátozott, szerveződése nemkívánatos, tiltott. Az ellenzéki tevékenység látszólagos vagy illegális.
A kormányon levő pártok gyakran veszítenek választásokat.	A kormányon levő erők csak igen ritkán, kivételes esetekben veszítenek választásokat.	A kormányon levő erők választás útján nem leválhatnak.

Forrás: Bozóki–HEGEDŰS 2017, 15. (A szerző saját szempontjaival kiegészítve.)

10.5. Összefoglalás

A fejezetben bemutatott politikai rendszerekre nem igaz, amit Abraham Lincoln a demokráciákról mondott: hogy működésük a nép kormányzása a nép által, a népért. A közéletben való részvételt és a politikai alternatívák közti versenyt akadályozó, a társadalmat elnyomó, a lakosság többségének érdekeivel és igényeivel nem törődő, a kormányzó kevesek és mások által kormányzott tömegek közé válaszfalat emelő, vezetőiket zavaros körülmények között hatalomra juttató és csak igen nehezen eltávolíthatóvá tevő rezsimek tulajdonképpen egyik kívánalomnak sem felelnek meg maradéktalanul. A leírtak tükrében érdemes mérlegre tenni néhány közkeletű felfogást. Például azt, amely szerint a demokráciák túlzottan naiv elképzelésekre, eltúlzott bizalomra épülő berendezkedések, míg a nem-demokratikus rendszerek voltaképp az emberi természet gyengeségeit és árnyoldalait inkább tekintetbe vevő, „realistább” rezsimtípust jelentenek. Bár a demokratikus rendszerek logikája esetében valóban beszélhetünk a *nép*, az állampolgárok képességeiben és szándékaiban való, talán naiv bizakodásról, ugyanez a vonás a nem-demokratikus rezsimek esetében a vezetők irányában figyelhető meg. Inkább az emberi természettel kapcsolatos naivitásra vall ugyanis azt gondolni, hogy ha valaki vagy valakik teljhatalmat kapnak, nem fognak rosszul sáfárkodni vagy egyenesen visszaélni vele. A nép javát szem előtt tartó, „jó szándékú zsarnok” semmivel sem realistább elképzelés, mint a „tájékozott és aktív állampolgár”. A közérdeket egymagában (fel)ismerő, különleges képességekkel bíró, zseniális vezető ugyanolyan absztrakció, ugyanolyan elvont ideálkép, mint a teljesen racionális és a tökéletesen informált szavazó. A hibrid, autoritárius és totalitárius berendezkedések hívei inkább túlzott bizalmat tanúsító, semmint megfontolt és realista álláspontra helyezkednek, amikor jó megoldásnak vélik, hogy a politikai hatalmat érdemben nem korlátozzák és nem osztják meg, nem látják el fékekkel és ellensúlyokkal. Azt a közkeletű vélekedést is érdemes átgondolnunk, miszerint a nem-demokratikus rendszerek kormányzati téren ugyanolyan eredményesek, mint a demokráciák. A megfigyelések, az adatok és a kutatási eredmények ugyanis azt mutatják, hogy ez nem egészen így van. Alapvetően azonos fejlettségű és gazdasági erejű országok esetében ugyanis a demokratikus berendezkedések minden fontos humán mutató (oktatás, egészségügyi ellátás, várható élettartam, elégedettség) tekintetében rendre jobb életminőséget biztosítanak polgáraiknak, mint nem-demokratikus társaik.²³ Ami persze nem is meglepő: a csupán kevesek támogatásától függő rendszerek ugyanis hajlamosak a kormányzati politikájuk során csupán e kevesek érdekeit szem előtt tartani. Az ilyen rezsimek korruptabbak és merevebbek a demokráciáknál. Körülményesebben, rosszabb hatásfokkal reagálnak a külső sokkokra (gazdasági válságok, környezeti katasztrófák). Azáltal, hogy elnyomják a kritikát és a vitát, korlátozzák a vélemények és javaslatok megfogalmazását, csökkentik az ellenzék esélyeit és a politikai váltógazdálkodás lehetőségét. Tulajdonképpen saját önjavítási és megújulási képességüket is rontják, saját döntés-előkészítési és döntéshozatali mechanizmusait is tökéletlenebbé teszik. Minél inkább távolodunk a demokráciáktól, és haladunk a hibrid rezsimektől az autoritárius rendszereken át a totalitárius diktatúrák felé, a kormányzás eredményességének hiányosságai annál szembeötlőbbé válnak. Annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy a széthulló, káoszba zuhanó, bukott államoknál még a stabil egyeduralmokban is jobb valamivel az élet.

²³ Vö. DE MESQUITA – SMITH 2014.

Kulcsfogalmak

- demokrácia
- nem-demokratikus politikai rendszer
- autokrácia
- diktatúra
- hibrid rezsím
- autoritárius rendszer
- totalitárius diktatúra
- politikairészvétel-ellenesség
- politikaiverseny-ellenesség
- elnyomás
- a politikai váltógazdálkodás hiánya

Ellenőrző kérdések

- Mi a különbség a *nem-demokratikus rendszer* és az *autokrácia/diktatúra* fogalma között?
- Melyek a nem-demokratikus politikai rendszerek közös jellemzői?
- Melyek a hibrid rezsimek, az autoriter rendszerek és a totalitárius diktatúrák egyedi vonásai, sajátos karakterjegyei?
- A nem-demokratikus rendszerek közül melyek ítélték múltnak, korszerűtlennek, esetleg eltűnéshez közel állónak, és melyek látszanak képesnek hosszabb távon is fennmaradni?
- Melyek a demokráciák és a nem-demokratikus rendszerek működésében mutató legfontosabb különbségek?

Irodalomjegyzék

- BAYER József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág.
- BOZÓKI András – HEGEDŰS Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsím a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26. évf. 2. sz. 7–32.
- DAHL, Robert (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris.
- EKMAN, Joakim (2009): Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes. *International Political Science Review*, Vol. 30, No. 1. 7–31.
- FISICHELLA, Domenico (2006): *A politikatudomány alapvonalai. Fogalmak, problémák, elméletek*. Budapest, Osiris.
- GRIGSBY, Ellen (2009): *Analyzing Politics. An Introduction to Political Science*. 4th Edition. Belmont, Wadsworth.
- GYULAI Attila – STEIN-ZALAI Julianne (2016): Hibrid rezsimek és szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek*, 5. évf. 4. sz. 42–59.
- LÁNCZI András (2003): Diktatúrák és demokráciák. In GALLAI Sándor – TÖRÖK Gábor szerk.: *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula. 185–208.

- LEVITSKY, Steven – LUCAN, Way (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge UP.
- DE MESQUITA, Bruce Bueno – SMITH, Alastair (2014): *Diktátorok kézikönyve. Miért jó politika a rossz viselkedés?* Budapest, Gabo.
- YOUNG, Iris Marion (1990): Five Faces of Oppression. In YOUNG, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, N.J., Princeton UP. 39–65.

11. Politikai kultúra

Pál Gábor

11.1. A politikai kultúra fogalma

A *politikai kultúra* fogalma bonyolult és sokrétű. Legáltalánosabb értelemben a *politikához való viszonyulást*, a politikai élet különböző jelenségeihez való hozzáállást, politikai mentalitást jelent. A politikai kultúra részét képezik a politikával kapcsolatos *ismeretek, érzelmek és értékítéletek*, a politikával kapcsolatos elképzelések és elvárások, a politikai élethez kapcsolódó, a politikai élet területén érvényesülő értékek, normák, viselkedési minták. Beszélhetünk egyének (egyedülálló állampolgárok vagy politikusok), csoportok (fiatalok és idősek, városokban és kisebb településeken élők, kétkézi munkások és szellemi munkát végzők) és egész társadalmak, országok/nemzetek politikai kultúrájáról. Sőt, a fogalom alkalmazható nagyobb térségek, nagyobb közösségek jellegzetes politikai beállítódásaira is (például európai politikai kultúra, latin-amerikai politikai kultúra). A politikai kultúra ugyanakkor nem csupán összetett és sokféle elemből álló, több szinten megjelenő képződmény, de időben is változó jelenség. Az országok, nemzetek, nagyobb térségek politikai kultúrája történelmileg formálódik, alakul ki és alakul át. A politikával kapcsolatos össztársadalmi szintű mentalitást történelmi események és eseményláncolatok, kollektív tapasztalatok, kollektív élmények és traumák alakítják. A csoportok politikai beállítódásait mindemellett helyzetük sajátosságai, körülményeik változása (vagy állandósága), míg az egyének politikához való hozzáállását a szűkebb környezet és a személyes tapasztalatok, az egyedi élmények, a politikai szocializáció is nagyban formálják. Az egyénekre, csoportokra és országokra jellemző politikai kultúra, ha lassan és éppen ezért kevésbé érzékelhető módon is, de folyamatos változásban van. Bizonyos elemei állandóbbak, stabilabbak, adott időszakon belül nagyobb folytonosságot mutatnak. Más elemek viszont átmenetiek, gyorsan változnak, feltűnnek és eltűnnek. A politikai kultúra nagyban kihat arra, ahogy egy társadalomban érzékelik és kezelik a megoldásra váró problémákat, a közügyeket. Kihat az állampolgároknak a politikusokkal, a pártokkal, a politikai részvételi formákkal (köztük a választásokkal) kapcsolatos hozzáállására, sőt az egész politikai berendezkedéssel szembeni viszonyára.¹ A *politikai kultúra* fogalma azonban, bármennyire is sokrétű és sok mindent magában foglaló gyűjtőkategória, bizonyos módokon, bizonyos értelemben mégsem használható. Nem szabad például összekeverni a kulturáltsággal, a műveltséggel, a cizellált megszólalás képességével és a politikai ügyekben való tájékozottsággal. Éppen úgy, ahogy a politikai viselkedéskultúrával, a visszafogott, elegáns és fair közéleti magatartással sem.

---

¹ KÖRÖSÉNYI–TÓTH–TÖRÖK 2003, 31.

11.2. A klasszikus koncepció: a politikai kultúra három alaptípusa

A politikai kultúra klasszikussá vált koncepcióját két amerikai politikatudós, Gabriel Almond és Sidney Verba alkotta meg az 1960-as években.² A szerzőpáros korszakos jelentőségű, *The Civic Culture (Az állampolgári kultúra)* című munkájában tette közzé az általuk végzett átfogó, öt országra (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Nyugat-Németország, Olaszország, Mexikó) kiterjedő megkérdezései vizsgálat eredményeit. A kötet ugyanakkor azon túlmenően, hogy az országoként felvett ezer strukturált interjú adatai alapján részletes leírást adott és széles körű összehasonlítást kínált az öt közösségre jellemző politikai mentalitással kapcsolatban, egy általános elméleti keretet is felvázolt.

Almond és Verba a politikai kultúrát a politika egyes területeivel kapcsolatos jellegzetes viszonyulási módok (orientációk) sajátos mintázataként, megoszlásaként fogta fel. Háromféle alapvető viszonyulást tételeztek és vizsgáltak: a politikával kapcsolatos ismereti viszonyt (*kognitív orientáció*), a politikával kapcsolatos érzelmi viszonyt (*affektív orientáció*), és a politikával kapcsolatos értékelő viszonyt (*evaluatív orientáció*). Ismereti jellegű viszony alatt a közélettel kapcsolatos tudást és érdeklődést, érzelmi viszony alatt a politika aktuális formája és történései iránt táplált pozitív és negatív érzéseket, értékelő viszony alatt pedig a minderről kialakított álláspontokat, nézeteket és ítéleteket értették. Ezt a háromféle viszonyulást a politika négy vetülete, négy vonatkozása irányában tekintették tanulmányozásra érdemesnek. Egyrészt az (1) egész politikai berendezkedés, vagyis a rendszer mint olyan irányában, másrészt (2) a politikai akaratképzés, a politikai igények kifejezése, a kormányzat összetételének és irányvonalának befolyásolását célzó tevékenységek, folyamatok és szervezetek irányában, harmadrészt (3) a politikai döntések, a kormányzati intézkedések irányában, negyedrészt (4) pedig az egyén, az állampolgár helyzete, lehetőségei és kötelezettségei irányában. A négyféle politikai vetület irányában potenciálisan megnyilvánuló háromféle viszonyulás egy négyszer hármast mátrixot rajzolt ki.

A szerzőpáros szerint a csoportok, az országok és társadalmak politikai kultúrája az azokat alkotó egyének beállítódásainak összegződése. Ezért megfelelő számú és megfelelően kiválasztott állampolgár politikához való hozzáállását megvizsgálva jó képet tudunk alkotni egy adott ország politikai kultúrájáról. Koncepciójuk szerint az egyének politikához való viszonyát olyan kérdésekkel lehet feltárni, amelyek felszínre hozzák a fenti négy területtel kapcsolatos ismereteket és elképzeléseket, érzelmeket, értékeléseket, ítéleteket – megmutatják azok szintjét, mélységét, jellegét. Az egyes állampolgárok politikai orientációit tehát az alábbi kérdéskörök mentén tartották érdemben tanulmányozhatónak:

- Mi mindent tud országáról általában? Mennyire ismeri történelmét, hatalmi viszonyait, alkotmányos berendezkedését? Milyen érzéseket váltanak ki belőle ezek az adottságok? Milyen nézeteket vall, milyen értékítéletei vannak országa történelmével, alkotmányával, politikai rendszerével kapcsolatban?
- Mit tud a politikai igények kifejezését és a politikai akaratképzést célzó, a kormányzat összetételének és irányvonalának befolyásolására irányuló folyamatokról? Mit tud az ezekben szerephez jutó személyekről, intézményekről, eljárásokról? Milyen érzéseket vált ki belőle mindez? Milyen nézeteket vall ezekről a politikai szereplőkről, szervezetekről és eljárásokról?

² ALMOND–VERBA 1963.

- Mennyire ismeri a kormányzati intézményrendszer működését, a jogalkotási folyamatokat, a kormányzati döntéshozatali mechanizmusokat? Mennyit tud az ezekben szerephez jutó vezetőkről, szervezetekről és eljárási keretekről? Milyen érzelmi és értékítéletei vannak mindezzel kapcsolatban? Hogyan látja önmagát országa polgáraként, a politikai rendszer részeseként? Mennyire van tisztában jogaival és kötelezettségeivel, lehetőségeivel és érdekvégyesítési lehetőségeivel? Hogyan értékeli állampolgári képességeit, lehetőségeit? Milyen elveket, milyen normákat követ a politikai részvétel, a politikai ítéletek megfogalmazása egyéni álláspontjának kialakítása során?

Mivel kutatásukat jórészt a rendszerközpontú megközelítés, a rendszerelmélet (lásd 1. fejezet) kategóriáira alapozták, ezért a második politikai területet, az igények kifejezését és az akaratképzést a politikai-kormányzati intézményrendszerbe befelé tartó (*input*) folyamatok terepének tekintették, míg a harmadik, a kormányzati döntéshozatalt magában foglaló területet ugyanezen rendszerből kifelé tartó (*output*) folyamatok terepeként fogták fel. Almond és Verba szerint az egyéni állampolgári mentalitások, valamint az azokból összetevődő országos szintű politikai kultúra megismerésére a legalkalmasabb módszer az általuk kialakított (és az alábbiakban táblázatos formában is látható) négyszer hármás mátrix rubrikáinak feltöltése a megadott kérdéskörök lekérdezéséből nyert hiteles adatokkal.³

1. táblázat

A politikai kultúra vizsgálati mátrixa

	Az ország, a politikai rendszer egésze, az alkotmányos berendezkedés (rendszer)	Politikai igények kifejezése, poli- tikai akaratképzés, a kormányzat befolyásolása (input)	Kormányzati döntéshozatal, jogalkotás, kormányzati intézkedések (output)	Az egyén, az állampolgár helyzete, szerepe, lehetőségei (egyén)
Ismeretek, elképzelések, tudás (<i>kognitív orientáció</i>)				
Érzelmek, érzelmi beállítódások (<i>affektív orientáció</i>)				
Értékelések, nézetek, ítéletek (<i>evaluatív orientáció</i>)				

Forrás: ALMOND–VERBA 1963, 15.

A szerzőpáros koncepciója szerint a kérdésekre adott érdemi válaszok gyakorisága és megszólása, illetve az állampolgárok ebben tükröződő tényleges politikai ismereteinek szintje, valós politikai érzelmeinek és értékeléseinek mélysége alapján a politikai kultúra három *tiszta* típusa különíthető el: a *parochiális* (1), az *alattvalói* (2) és a *résztevői* (3) politikai kultúra.

³ ALMOND–VERBA 1963, 11–16.

A *parochiális* politikai kultúrát egy hasonló jelentésű, ám idehaza ismerősebb és bevetettebb kifejezéssel provinciális politikai beállítódásnak is nevezhetjük.⁴ Parochiális (vagy provinciális) politikai kultúráról akkor beszélhetünk, ha az adott közösség tagjai körében nem fejlődtek ki tényleges, értékelhető viszonyulások sem a politikai rendszer sem a politikai akaratképzés (*input* folyamatok), sem a kormányzati intézkedések (*output* folyamatok), sem az egyén szerepe iránt. Ebben az esetben a politikával kapcsolatos érdemi ismeretek, érzelmek és értékítéletek szintje összességében a nullához közelít. A parochiális politikai kultúra jelenléte esetén vagy eleve nem is alakultak ki a családi, vallási és gazdasági vezetők tevékenységétől elkülönült politikai szerepek és folyamatok, vagy a polgárok tájékozódása nem terjed ki az országos politikára. E típus jellemző vonása, hogy hordozói nem tudnak (szinte) semmit a rendszerszintű politikáról, és nem is várnak (szinte) semmit a politikai rendszertől. A parochiális/provinciális beállítódású személyek és csoportok csupán a *helyi* viszonyokban ismerik ki magukat. A számukra a világ némi túlzással a falu határában véget ér.

Az *alattvalói* politikai kultúrára a politikához való viszonyulások aránytalan eloszlása jellemző. Az alattvalói típusba sorolható egyének és közösségek már rendelkeznek a politikai rendszerükkel, országuk berendezkedésével és főbb intézményeivel kapcsolatos általános tudással, de a politikához való hozzáállásuk passzív, alárendelődő. Ismereteik, érzéseik és értékítéleteik a rendszer egésze mellett kizárólag a kormánypolitikával, a kormányzati intézkedésekkel (*output* folyamatok) kapcsolatban vannak. Vagyis elsősorban az irányban tájékozódnak, mit tesznek a hatalom birtokosai: döntéseikkel milyen javakat juttatnak a lakosságnak, milyen szabályokat fektetnek le, mit szankcionálnak. Figyelmük különösen azokra az intézményekre és intézkedésekre irányul, amelyek közvetlen hatást gyakorolnak életükre, személyes viszonyaikra. A politikai igénykifejezéssel és akaratképzéssel (*input* folyamatok), valamint saját szerepükkel, jogaikkal és cselekvési lehetőségeikkel kapcsolatban viszont nincsenek valós, jól körülírható ismereteik, érzületeik, nézeteik.

A *résztevői* politikai kultúra akár a parochiális ellentétéként is felfogható. A résztvevői típust megtestesítő személyek és közösségek a politika minden fontos területe iránt érdemi viszonyulást alakítottak ki. Mind a rendszer egésze, mind a politikai akaratképzés (*input*), mind a kormánypolitika (*output*), mind az állampolgár lehetőségei irányában tájékozódnak, valós ismeretekkel és érzésekkel bírnak, karakteres nézetekkel rendelkeznek. A politikához való hozzáállásuk aktív, kezdeményező. Nem csupán tárgyai, elszenvedői kívánnak lenni a politikai döntéseknek, hanem alanyai, tevéleges formálói. A politikai élet adott formájához és folyamataihoz, a berendezkedéshez, a pártpolitikához, a konkrét szakpolitikai intézkedésekhez és az érdekérvényesítési lehetőségekhez való viszonyuk ugyanakkor egyaránt lehet pozitív, lelkes, elfogadó, illetve negatív, kritikus, elutasító. Ám lelkes-elfogadó vagy kritikus-elutasító alapállásuktól függetlenül erős késztetést éreznek a politikai életben való tevékeny szerepvállalásra.⁵

A politikai kultúra három alapvető típusának jellegzetességeit a 2. táblázat foglalja össze.

⁴ VARGA 1997, 137.

⁵ Vö. ALMOND–VERBA 1963, 16–21.

2. táblázat

A parochiális, az alattvalói és a résztvevői politikai kultúra jellegzetességei

	A rendszer egésze iránti viszonyulások	Az input folyamatok iránti viszonyulások	Az output folyamatok iránti viszonyulások	Az egyén szerepe iránti viszonyulások
Parochiális beállítódás	0	0	0	0
Alattvalói alkat	1	0	1	0
Résztvevői attitűd	1	1	1	1

Forrás: ALMOND–VERBA 1963, 16.

Almond és Verba a három kategóriát egyfelől ideáltípusnak, a megértést segítő viszonyítási pontnak és gyűjtőkategóriának tekintette. Másfelől viszont tényleges történeti típusként is felfoghatónak ítélte. A parochiális politikai kultúra kapcsán jelezték, hogy ez a tradicionális törzsi társadalmak, a nagy területű ázsiai birodalmak, a korai feudális európai királyságok politikai berendezkedésének és viszonyainak megfelelő forma. Az alattvalói politikai kultúrát az erősen központosított autoritárius rendszerek, különösen az abszolút monarchiák működéséhez illeszkedő, míg a résztvevői politikai kultúrát a modern (első-sorban angolszász és amerikai) demokratikus berendezkedések logikáját leképező politikai mentalitásként írták le. Történeti-fejlődési modelljüket arra az elgondolásra építették, hogy bár a politikai kultúra három típusa eltérő időben, eltérő politikai rendszerek körülményei közepette alakult ki, az egymást követően létrejött válfajok teljességgel nem szorították ki, szüntették meg, váltották fel egymást. Vagyis az alattvalói mentalitás (az abszolút monarchiákban) mintegy ráépült a korábbihoz és részlegesen továbbra is meglévő parochiális elemekre, a résztvevői attitűd (a demokráciákban) pedig bizonyos parochiális és alattvalói beállítódások megmaradása mellett formálódott ki és került előtérbe.⁶

A szerzőpáros szerint tehát a 20. századra jellemző állampolgári kultúra egy a három elemet ötvöző, vegyes kultúra. Egyrészt egy adott egyénben is keveredik a politika iránti tájékozódást (átmenetileg) teljességgel félretevő és a helyi viszonyokban elmerülő parochiális beállítódás, a számára kedvező kormányzati intézkedéseket váró és (cserébe) magát a szabályoknak alávető alattvalói mentalitás, valamint a politikai tevékenykedés iránt elkötelezett, aktív résztvevői attitűd. Ugyanakkor a teljes társadalmak, az országok

⁶ Felfogásuk szerint az egyes politikai berendezkedési formák és az azokra jellemző domináns politikai kultúrák közti átmenet állapotában levő országokban sajátosan kevert politikai mentalitás jött létre. Az Oszmán Birodalom vagy Poroszország politikai kultúrája *parochiális-alattvalói* jellegű volt. Ezekben a rendszerekben már a népesség jelentős hányada túllépett a falusias életkereteken, és hűséggel, engedelmes odaadással fordult az egyre erősebben központosított állam irányába. Az alattvalói elemek irányába való eltolódás az Oszmán Birodalomban csak alig, a porosz területeken viszont teljes mértékben végbement. A 19. századi Franciaország és Olaszország politikai kultúráját az alattvalói és résztvevői elemek keveredése határozta meg. Az *alattvalói-résztvevői* kultúrában a társadalom jelentős része továbbra is passzív és alárendelő politikai hozzáállással bírt, kizárólag a kormány juttatásaira és szankcióira figyelt, ám egy kisebb rész már szeretett volna és igyekezett is aktívan és kezdeményezően fellépni, tevékenyen részt venni a politikai életben. A *parochiális-résztvevői* kevert kultúra pedig olyan, jellemzően gyarmati sorból kikerült, afrikai és ázsiai országokban alakult ki, amelyekben a társadalmak többsége továbbra is helyi, hagyományos-falusias, törzsi környezetben élt, ám a városokban megformálódott egy kisebb, az újonnan kiépült demokratikus intézmények működésében aktívan részt vevő, elkötelezetten politizáló csoport is (ALMOND–VERBA 1963, 22–26.).

politikai kultúráját is (alapvetően) parochiális-provinciális karakterű, (elsősorban) alattvalói szemléletű és (döntően) résztvevői hozzáállású személyek és csoportok együttes jelenléte határozza meg. A legfontosabb kérdés a különböző elemek, a politikai-kulturális típusokra jellemző jegyek *aránya*. Végso soron ez az arány, ez a megoszlás kölcsönöz egyedi vonásokat, sajátos karaktert ad az állampolgárok és a közösségek politikai mentalitásának.

Almond és Verba mindezek alapján az 1950-es és 1960-as évek fordulóján végzett lekérdésezés vizsgálatukban azt találták, hogy az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok polgárainak politikai kultúrájában a meglévő politikai intézményekhez való ragaszkodás, a politikai hatalom birtokosainak céljaival és eszközeivel való alapvető egyetértés, valamint az aktív és tevékeny politikai szerepvállalás iránti elkötelezettség, tehát a résztvevői attitűd dominált. A (nyugat-)német polgárokban inkább kormányaik teljesítménye, semmint politikai intézményeik váltottak ki elégedettséget, büszkeséget és bizalmat. Ugyanakkor körükben viszonylag erőteljes szabálykövetés és passzivitás mutatkozott. Ott tehát inkább az alattvalói elemek voltak túlsúlyban. Az olasz társadalmat a politikával kapcsolatos negatív érzelmek és értékelések, elutasítás, bizonytalanság és bizalmatlanság, valamint a korrupciónak vélt intézményekből való kiábrándulás jellemezték. Megfigyelhető volt még a családi életbe való visszahúzódás, valamint a másokkal való együttműködési képesség és hajlandóság gyengesége. Ebben a politikai rendszerben tehát a döntően alattvalói jellegű karakterjegyek mellett egyes parochiális vonások is felsejlettek. A mexikóiak büszkéek voltak országuk történelmére (különösen a forradalomra) és annak politikai intézményeire, bár utóbbiakat nem nagyon ismerték. Politikával kapcsolatos viszonyulásaikba társas, gazdasági-jóléti és vallási szempontok vegyültek, erősek voltak a hagyományos közösségek iránti kötődéseik, aminek folytán erősen beágyazódtak helyi/települési viszonyaikba. Esetükben tehát valamelyest még mindig a parochiális-provinciális szemléletmód volt előtérben.⁷

A szerzőpáros természetesen tisztában volt azzal, hogy koncepciójuk erősen leegyszerűsítő jellegű. Ennek megfelelően alapvetően modellként, vagyis a valóság leírását és megértését könnyebbé tevő megismerési keretként, gondolati segédeszközként tekintették rá.

11.3. A politikai kultúra további összetevői, dimenziói és típusai

Almond és Verba a három alapvető típus megalkotásán, a típusok történeti-fejldési modelljének felvázolásán, valamint az öt ország politikai kultúrájának ezen alapuló leírásán és összehasonlításán kívül a politikai kultúra további összetevőit is vizsgálta. Tanulmányozták például (1) a politikai berendezkedés és a politikai kultúra meglévő formája közti összhangot, megfelelést, idegen szóval *kongruenciát* is.⁸ Úgy vélték, hogy amennyiben mind az ismereti, mind az érzelmi, mind az értékelő viszonyulások tekintetében a pozitív elemek vannak túlsúlyban, azaz egy adott társadalomra összességében a politikával kapcsolatos érdemi tudás és érdeklődés, pozitív érzelmek és értékelések magas szintje jellemző, úgy ott a politikai kultúra megfelel a politikai berendezkedésnek, és fennáll az *állampolgári hűség* állapota. Ahol azonban a politikával kapcsolatos érzelmi és értékelő viszonyt alapvetően közöny jellemzi, ott a rendszer jellege és a politikához való hozzáállás

⁷ ALMOND–VERBA 1963; vö. VARGA 1997.

⁸ ALMOND–VERBA 1963, 20–22.

már kevésbé illeszkedik egymáshoz, és fellépett az *apátia* állapota. Amennyiben a politika meglévő formájával kapcsolatos érzelmek és értékelések eltolódtak negatív irányba, azaz a kritika, az elégedetlenség és az elutasítás felé, úgy a rendszer és a mentalitás között még kisebb az összhang, vagyis az állampolgárok a közélettől való *elidegenedéséről* beszélhetünk.

5. táblázat

A politikai rendszer és a politikai kultúra közti viszony

	Hűség	Apátia	Elidegenedés
Ismereti viszonyulás	+	+	+
Érzelmi viszonyulás	+	0	–
Értékelő viszonyulás	+	0	–

Forrás: ALMOND–VERBA 1963, 21.

A szerzőpáros a politikai kultúra további összetevőjeként vizsgálta az *állampolgári kompetencia* (2) jelenségét. Abból indultak ki, hogy a demokratikus berendezkedésekben az állampolgároknak módjukban áll ellenőrizni a választott tisztségviselőkből álló politikai elit tevékenységét, valamint befolyásolni a kormányzati hatalom birtokosai által hozott döntéseket. Az amerikai kutatókat azonban nem a tényleges érdekvédelem eszközei, állampolgári jogok és eljárási lehetőségek érdekelték, hanem a politizáló egyének fejében ezzel kapcsolatban meglévő elképzelések, hitek, képzetek. Arra voltak tehát elsősorban kíváncsiak, hogy az állampolgárok mi alapján és milyen mértékben gondolják azt, hogy esetleges politikai tevékenységükkel képesek aktívan alakítani, befolyásolni a saját sorsukat, ahhoz milyen utakat, módszereket, eszközöket tekintenek hatékonynak. Tehát az egyéni cselekvőképesség, az állampolgári kompetencia *megítélését* tanulmányozták, mint a politikához való hozzáállás egyik fontos alkotóelemét.

Kutatásaik során arra a következtetésre jutottak, hogy a polgárok nemzetiségtől függetlenül rendre kompetensebbnek érzik magukat a helyi, mint az országos politikai életben. Azaz úgy vélik, hogy saját eszközeikkel jóval inkább képesek befolyásolni a „hozzájuk közelebb” megszülető helyi/önkormányzati szintű politikai döntéseket, mint az adott ország kormányzatának intézkedéseit. A kompetenciaérzet, a saját sors befolyásolásának képességével kapcsolatos meggyőződés mértéke jellemzően nagyobbak mutatkoztak az iskolázottabb és magasabb társadalmi státusszal rendelkező csoportok (diplomások, közép- és felsővezetők, értelmiség) körében. Ugyanakkor a polgárok a politikai cselekvés, így például az igazságtalannak ítélt (helyi vagy országos) politikai döntésekkel szembeni fellépés terén rendre megfelelőbb és hatékonyabb útnak tekintették a személyes kapcsolatokon, befolyásos ismerősökön, informális csoportokon és kapcsolati hálókön keresztül érdekvédelemért, mint a formálisan szervezetek (így például pártok) közreműködésének igénybevételét.⁹

A politikai kultúrával foglalkozó későbbi munkákban további szempontok jelentek meg a terület tanulmányozásával kapcsolatban. A jelenségkör kutatói ekkoriban már a politikával kapcsolatos egyéni és közösségi hozzáállás *három eltérő dimenzióját*

⁹ ALMOND–VERBA 1963, 136–167.

különböztették meg (3).¹⁰ A politikához való viszonyulás első dimenziójának az adott ország átfogó sajátosságaira vonatkozó, az egész berendezkedésre, a közösségi élet legtágabb kereteire irányuló beállítódások halmazát tekintették. Ezt a *rendszer szintű* kultúrát azonban, a korábbi klasszikus koncepciótól némileg eltérően ragadták meg. Egyfelől lényegében a politika statikus elemeivel, rögzült formáival, intézményrendszerével, azaz *polity* dimenziójával azonosították. Másfelől viszont ebbe új elemként, a korábbiaknál hangsúlyosabban beleértették a berendezkedés működésével és *legitimitásával* kapcsolatos közvélekedést, a *rendszer támogatást*, valamint a politikai közösséghez, a *nemzethez való viszonyt* is. A politikaikultúra-kutatás ennek megfelelően a kilencvenes évek során egyre többször és egyre hangsúlyosabb problémaként vette szemügyre a politikai rendszer adott formájával (így a demokráciával) való elégedettség, valamint a nemzeti identitás-tudat, a nemzeti büszkeség kérdéskörét. Az erre vonatkozó felmérések kimutatták, hogy a rendszerváltozáson átesett volt szocialista kelet-közép-európai államok többségében, így Magyarországon is, a közvéleményben csupán az átmenet idején jelentkezett egy rövid lelkesebb, az új berendezkedést támogató és elfogadó szakasz. Ezt követően viszont erőteljesen lecsökkent a demokráciával mint politikai berendezkedéssel való elégedettség. A közgondolkodás tanulmányozása alapján többen jutottak arra az álláspontra, hogy a nemzethez való viszony, a nemzettudat a térség országainak jelentős részében gyakorta szélsőségek között mozog: a nemzeti érzésekkel/keretekkel szembeni kritikus távolságtartás, sőt teljes elutasítás, a túlzó, saját közösséget valós érdemein túl is felmagasztaló, más közösségeket lebecsülő nemzeti gőg pólusai mentén szerveződik.¹¹

A kutatók a politikai kultúra második dimenziójaként a versengő akaratképzéshez való viszonyt, a konfliktusos hatalmi *folyamatokhoz* való hozzáállást azonosították. Ezt a folyamatszintű mentalitást ugyanakkor, a korábbi klasszikus koncepció rendszerközpontú fogalomhasználatától eltérve egyfelől a közélet *politics* dimenziójával hozták összefüggésbe. Másfelől pedig a politikai kultúra három alaptípusának klasszikus kategóriáit (parochiális, alattvalói, résztvevői) már elsősorban, sőt szinte kizárólag ebben a dimenzióban tekintették megfelelően alkalmazhatónak. Az egyes országok *folyamatszintű* politikai kultúráját, valamint az ezek között mutatkozó különbségeket a három beállítódás arányának meghatározásával tekintették leírhatónak. Ennek érdekében szemléltető célzatú modelleket alkottak, amelyek azt fejezték ki, hogy bizonyos típusú (elképzelt) politikai rendszerekben hogyan viszonyulnak a polgárok a hatalom befolyásolására irányuló folyamatokban való részvételhez.

A modern, iparosodott demokráciákra (például az Egyesült Államokra) nézve például 60%-30%-10%-os (ideáltipikus) megoszlást állapítottak meg a résztvevői, az alattvalói, és parochiális elemek viszonylatában. Itt tehát egyértelműen az aktív, kezdeményező állampolgári hozzáállás a domináns. Ugyanez az (elképzelt) arány a modern, iparosodott egyeduralmakban (például az egykori Szovjetunióban) 10%-80%-10%. Itt szembeötlő az alattvalói mentalitási jegyek túlsúlya. A modernizálódó, iparosodó, de a fejlettséget tekintve még átmeneti helyzetben levő egyeduralmi rendszerekben (ide a nyolcvanas évek végi Chilét, Kínát, Egyiptomot sorolták) 15%-50%-35%-os (modellszerű) eloszlást tételeztek. Itt tehát bizonyos ellenzéki körök aktivizálódása mellett az engedelmesség és a helyi-falusi életben való elmerülés képezi a lakosság politikai attitűdjeinek nagyobb részét.

¹⁰ ALMOND–POWELL 2006, 45–49.

¹¹ Vö. KÖRÖSÉNYI–TÓTH–TÖRÖK 2003, 35–36.

A kevésbé iparosodott, de már demokratikus berendezkedésű országok (például a gyarmati sorból kilépett India) politikai viszonyainak a 10%-35%-55%-os összetételt vélték megfeleltethetőnek. Itt tehát a jellemzően magasabb státuszú aktív polgárok szűk köre, valamint a kormányzati intézkedések által erősebben érintett városi munkások és alkalmazottak mellett a még mindig falusias környezetben élő, a politika iránt nem tájékozódó rétegek alkotják a társadalom többségét.¹²

A területet tanulmányozó politikatudósok a politikai döntésekkel, a kormányzati intézkedésekkel kapcsolatos viszonyulást ítélték a politikai kultúra harmadik dimenziójának. Ezt ugyanakkor a klasszikus koncepció rendszerelméleti fogalmi keretei helyett a politika *policy* dimenziójával hozták fedésbe. A *döntési szintű* politikai orientációk körébe a kormánypolitikával kapcsolatos elvárásokat, a kormányzat feladataival, képességeivel és lehetőségeivel kapcsolatos elképzeléseket sorolták. Ezek között volt például olyan kérdés, hogy szükség van-e az állam gazdasági szerepvállalására, hogy a kormányzatnak a lakosság minden egyes tagjáról és csoportjáról gondoskodnia kell-e, vagy a polgárok felelőssége az öngondoskodás.¹³

A politikai kultúrával kapcsolatos szakirodalomban mindezekon felül további, a klasszikus koncepció három alaptípusától eltérő logikájú *tipizálások* is megjelentek (4). A tudományos munkák megkülönböztették a *homogén* és a *heterogén*, valamint a *morális/moralizáló*, az *individualista*, és a *tradicionalista* politikai kultúrákat is.

A *homogén*, azaz egynemű politikai kultúrák jellemzője, hogy a társadalom tagjainak politikához való viszonyulása, a politika alapvető céljaival és eszközeivel kapcsolatos hozzáállása egységes. Természetesen léteznek eltérő felfogások és ideológiai különbségek, de az alapértékek, a politikai berendezkedésre vonatkozó nézetek és a politikai folyamatokra vonatkozó legfontosabb elvárások közösek. Vannak eltérő pártszimpátiák és karakteresen elkülönülő szavazói csoportok, de az általános politikafelfogás, valamint a szakpolitikai kérdésekben való állásfoglalás széles körben hasonló vagy azonos. A *heterogén* politikai kultúrákra ezzel szemben a megosztottság jellemző. Itt a politikával kapcsolatos viszonyulások, meggyőződések és nézetek sokfélesége, jelentős eltérése és kiélezett szembenállása figyelhető meg. A megosztottság mélyebb az egyszerű véleménykülönbségnél; az alapvető politikai beállítódások szintjén jelentkeznek. A heterogén politikai kultúrákban a politikai közösség egymástól erősen elkülönülő *politikai szubkultúrákra* tagozódik. Ezek a szubkultúrák egészen eltérő politikafelfogást, értékrendet, politikai identitást képviselnek; többnyire a politikai célokra és eszközökre vonatkozó elképzeléseik is különböznek. Homogén politikai kultúrájú országnak tekinthetjük az angolszász politikai rendszerek nagy részét, míg heterogén politikai kultúrát találunk a kontinentális Európa államainak többségében (például Franciaországban, Hollandiában).¹⁴

Egy kifejezetten az amerikai politika területi-regionális sajátosságaira koncentrááló munka a politikai kultúra további három, inkább csak az Egyesült Államok politikai viszonyaira alkalmazható típusát írta le.¹⁵ A mű az első típus, tehát a *morális* vagy *moralizáló* politikai kultúra jellegzetességeiként a következő vonásokat sorolja fel: közjóközpontú, elsősorban a szegénységgel és a hátrányos helyzettel összefüggő társadalmi problémák

¹² ALMOND–POWELL 2006, 48–49.

¹³ ALMOND–POWELL 2006, 49.

¹⁴ ÉNYEDI–KÖRÖSÉNYI 2001; KÖRÖSÉNYI–TÓTH–TÖRÖK 2003.

¹⁵ ELAZAR 1984.

megoldására koncentrálnak, egyenlőtlenségcsökkentő, korrupcióellenes, demokráciaerősítő, a politikai részvételt és az állampolgári aktivitást szorgalmazó, a kormányzati-állami beavatkozást szorgalmazó. E típusba New England, illetve az iparosodott északi államok állampolgárainak domináns mentalitását sorolja Elazar. A következő típus az *individualista* politikai kultúra. Ennek jellegzetes vonásai: az egyéni igények kielégítését várja a politikától, a politikát piacnak tekinti, keresletben és kínálatban gondolkodik, a részvételnél fontosabbnak tekinti a képviselést, a kormányzattól nem beavatkozást, csak szabályozást vár el, vagyis a kormány hagyja a magánszférát és a vállalatokat érvényesülni. Erre a politikai-kultúra-típusra példaként a mű az Egyesült Államok középső régióját, illetve a közép-nyugat államainak uralkodó politikai attitűdjét hozza. Végül a *tradicionalista* politikai kultúra meghatározó karakterjegyei a következők: elitista, hierarchiaközpontú, a kormányzat/állam tekintélyét, erejét, cselekvőképességét helyezi középpontba, az állampolgári részvételt nem tartja kiemelten fontosnak, kívánatosnak, a politikai folyamatokban az intézmények, hivatalok és a hivatalos politikai szereplők tevékenységét tekinti a döntő tényezőnek. E típus leginkább az Egyesült Államok déli, illetve az úgynevezett Biblia-övezet államaiban számít meghatározónak.

11.4. A politikai kultúra átadása és elsajátítása – a politikai szocializáció

A politikához való sajátos hozzáállás, a jellegzetes politikai mentalitás az egyén és a politikai közösség közti interakciók sorozatában alakul ki. A politikával kapcsolatos ismeretek, érzelmek és értékítéletek, valamint a politikai értékek és normák kikristályosodása az egyénben egy élethosszig tartó tanulási, nevelődési, beilleszkedési folyamat részeként megy végbe. Bizonyos beállítódások egész életünk során folyamatosan formálódnak, alakulnak, fejlődnek és változnak. Más elemek korán meggyökeresednek, hosszú időn át stabilak és – viszonylag – változatlanok maradnak.¹⁶

A politikai kultúra elsajátítása tehát az általános szocializációs folyamatokba ágyazódó *politikai szocializáció* során történik. Az adott közösségre, társadalmi rétegre, régióra, országra vagy nagyobb földrajzi térségre jellemző politikai attitűdöket az egyén a társadalmi környezetéből veszi át, építi be saját világnézetébe. A politikai szocializáció tehát a közösség irányából szemlélve (politikai) ismeretek, értékek és normák átadását, míg az egyén nézőpontjából (politikával kapcsolatos) gondolkodási és viselkedési minták belsővé tételét, internalizálását jelenti. A folyamat ugyanakkor valamelyest kétoldalúnak, kétirányúnak is tekinthető. Egyének, kisebb csoportok, generációk képesek az elsajátított attitűdelemek átrendezésével önálló, újszerű politikafelfogást kialakítani, és ennek képviselésével módjuk nyílik formálni, befolyásolni, akár döntően átalakítani a szélesebb társadalom politikai kultúráját.¹⁷

A politikai szocializáció történhet *közvetlen* és *közvetett* formában. A szocializációs folyamat akkor tekinthető közvetlennek, ha a politikával kapcsolatos ismeretek, értékek és érzelmi viszonyulások átadása kifejezetten erre irányuló közlések formájában, ezt a célt

¹⁶ Vö. ALMOND–POWELL 2006, 53–54; SZABÓ 2009; SZABÓ–CSÁKÓ 1999.

¹⁷ Vö. SZABÓ 2009.

szolgáló oktatási-nevelési eszközök alkalmazásával megy végbe. A demokratikus berendezkedések iskoláiban oktatott *Állampolgári ismeretek* tantárgy éppen úgy jó példát kínál a közvetlen politikai szocializációra, mint a totalitárius és autoriter diktatúrákban felcseperedő gyerekek *betanítása*, vagyis az adott elnyomó rezsimre jellemző ideológiai tartalmak, nézetek és előítéletek ugyancsak tantermi keretek között való átadása. A politikai szocializáció akkor zajlik közvetett formában, ha a politikai attitűdök formálódása a mindennapi élettel kapcsolatos általános gondolkodási és viselkedési minták átadásába ágyazódva, a tágabb társadalmi környezetre vonatkozó elképzelések kialakításának részeként történik. A hatalom mibenlétével és működésével, a döntéshozatalban való részvétel lehetőségével és fontosságával, a politikusok (a kormányzók) és az állampolgárok (a kormányzottak) viszonyával kapcsolatos alapvető meggyőződéseink például gyakorta származnak a családban megtapasztalt engedékeny, elfogadó, a gyermeket partnernek tekintő vagy tekintélyelvű, elzárkózó, szigorúan korlátozó-elnyomó szülői bánásmód emlékezetéből, tudati lenyomatóból. Ugyanígy komoly hatással lehet a (társadalmi-politikai) egyenlőséggel kapcsolatos elképzeléseinkre az, amit a testvéri viszonyban gyerekkorunkban tapasztaltunk (világos norma volt-e az egyenlő bánásmód, a csokik elosztása során valóban mindenkinek mindig ugyanannyi jutott-e) vagy a szabadságról és az önálló gondolkodás értékéről kialakított nézeteink tekintetében az, amit diákéveink során megéltünk.¹⁸

Részben az előbbi kettősség folyománya, hogy a közvetlen és a közvetett politikai szocializáció mellett a *szándékolt* és a *tényleges* politikai szocializáció is eltér egymástól. Az, amit egy adott politikai közösség át kíván adni leendő tagjainak, de még inkább az, amit egy adott politikai rezsim át kíván adni a fennhatósága alatt élő népességnek, sokszor igencsak eltér attól, ami végül a valós attitűdök, a valós viselkedési minták szintjén beépül a tudatokba. A közvetlen politikai szocializációt gyakorta és komoly mértékben felülírja a közvetett politikai szocializáció. A célzatos erőfeszítésekkel átadni kívánt ismereteket és érzületeket, a tanításokat és a példabeszédeket sok esetben hatástalanítják a társadalmi környezetből érkező egyéb impulzusok, továbbá az egyén önálló vélekedései, tapasztalatai.¹⁹

A politikai szocializáció folyamatában kiemelt jelentőséggel bír a gyermekkor és az ifjúkor időszaka. Ekkor tesz szert az ember a politikával kapcsolatos legmélyebb meggyőződéseire, legtartósabb beállítódásaira, legmakacsabb elképzeléseire, hiedelmeire, attitűdjeire. A politikai kultúra elsajátítása természetesen felnőttkorban is folytatódik, ám sok esetben érdemben már nem érinti a politikai világnézet, a politikai identitás, az egyén *politikai énjének* addigra már megszilárdult, mélyebb rétegeit.

A politikai szocializáció *színterei* közül éppen ezért kitüntetett jelentősége van a családnak. A család részben közvetlen, részben közvetett formákban járul hozzá a politikai mentalitás kialakulásához. A korai fejlődési időszakban hallott fontos és tekintélyes személyek (szülők, nagyszülők, rokonok, hozzátartozók) részéről tett explicit politikai állásfoglalások későbbi politikai elköteleződés, vonzalmak és ellenszenvak alapját képez(het) ik. A család ugyanakkor közvetett úton, az általános viszonyrendszerén, szabályain és viselkedési mintáin keresztül is sokat tanít a politikáról. Éppen ezért a családi környezetből

¹⁸ Vö. ALMOND–POWELL 2006, 54–55.

¹⁹ Vö. SZABÓ 2009.

származó, legkorábbi hatásokat szokás az egyén *elsődleges (primer) politikai szocializációjának* tekinteni.²⁰

A politikai szocializáció egyéb szinterei, bár úgyszintén fontosak, mindent összevetve azért ennyire nem meghatározó jelentőségűek. A politikai kultúra közvetítésében, átadásában mindazonáltal komoly szerepet játszanak az oktatási intézmények, az egyházi közösségek, a kortárs csoportok (baráti társaságok), a munkahelyek, a társadalmi és politikai szervezetek (egyesületek, szakszervezetek, pártok), valamint a különböző tömegkommunikációs médiumok, sajtóorgánumok, televíziós csatornák, hírportálok és közösségi oldalak is.

Az iskolarendszer megismerteti a fiatalokkal a politika világának számos fontos összefüggését, ellátja őket a politikai intézményrendszer működésével kapcsolatos tárgyi tudással, tovább formálja a hatalommal és tekintéllyel kapcsolatban korábban (jellemzően a családban) kialakult attitűdöket. A vallási közösségek az általuk képviselt értékekkel kijelölik a politikai ideológiák, a politikai pártok iránti elköteleződés irányait. A kortárs csoportok és munkahelyi közösségek bizonyos mértékű alkalmazkodást tesznek szükségessé a csoportban vallott, uralkodó politikai értékekhez és véleményekhez. A társadalmi és politikai szervezetek nyílt és közvetlen formában igyekeznek befolyásolni tagjaik politikai gondolkodását és viselkedését, míg a tömegkommunikációs médiumok a politikával kapcsolatos információk és ismeretek átadása mellett az érzelmek és az értékítéletek formálódására is jelentős hatással vannak.

Nem túl erős, de kimutatható hatást gyakorolnak az egyén politikai attitűdjeire a kormányzattal, az állami intézményekkel való közvetlen kapcsolatokban szerzett tapasztalatok. A képviselői fogadóórán történtek emléke, az okmányirodákban zajló ügyintézésről kialakult benyomás, az önkormányzati tisztviselők hozzáállására vonatkozó vélekedés vagy a rendőri intézkedések bevett formájával való szembesülés képes lehet érdemben formálni, erősíteni vagy gyengíteni az intézményekkel szembeni bizalom és az állampolgári kompetenciaérzet tényezőit.

A politikai szocializációs folyamatok a közösség egésze szempontjából éppen úgy lehetnek *egyesítő*, mint *megosztó* jellegűek. Bizonyos elképzelések, meggyőződések, attitűdök és mentalitási sajátosságok a politikai közösség (szinte) minden tagjára jellemzővé válhatnak, míg más események, jelenségek és kérdéskörök kapcsán egymással homlokegyenest ellenkező, a társadalmat szembenálló csoportokra szabdaló vélekedések és érzületek is kialakulhatnak. Az alapvetően homogén politikai kultúrával rendelkező országokban inkább a politikai szocializáció egyesítő, míg a heterogén politikai kultúrájú, politikai szubkultúrákra tagoló országokban inkább a politikai szocializáció megosztó hatásai érvényesülnek. A politikai kultúra típusa (egységes/homogén vagy sokszínű-megosztott/heterogén) egyfelől oka, másfelől következménye a politikai szocializáció jellemző működésmódjának.²¹

Zárásként megjegyezhető, hogy a politikai rendszer, a politikai kultúra és a politikai szocializáció tényezői között összetett, többirányú kapcsolat fedezhető fel. Egyrészt a különböző demokratikus és nem-demokratikus rendszerek, illetve azok intézményes hatalmi pozíciókban levő vezetői sok esetben oly módon törekednek elérni a rendszer fennmara-

²⁰ Ezt az összefüggést, ahogy azt a 3. fejezetben láthattuk, elsősorban a michigani iskola hangsúlyozta az állampolgárok politikai részvételével, szavazói magatartásával kapcsolatban.

²¹ Vö. ALMOND–POWELL 2006, 52–54.

dását, hogy a berendezkedésnek megfelelő politikai kultúrát alakítanak ki, és igyekeznek nagy hangsúlyt fektetni a politikai közösség új tagjainak célzatos (közvetlen) politikai szocializációjára. Vagyis a rendszer, a rezsim stabilitását a politikai kultúra változatlan formában való átörökítésétől, a politikai szocializáció ellenőrzött jellegétől várják. Másrészt megfigyelhető, hogy ha valahol a rezsim által képviselt politikai értékek éles ellentétben állnak a társadalom mentalitásával, vagy a politikai kultúra a maga útján, a rendszer céljaival ellentétes irányba fejlődik, illetve a politikai szocializációs folyamatok kicsúsznak az ellenőrzés alól, és hatástalanná, sőt kontraproduktívvá válnak, ott komoly esély mutatkozik a rendszer alapjait érintő, felforgató politikai változásokra. Harmadrészt pedig megállapítható, hogy az intézményes berendezkedést érintő rendszerváltások – második lépésként – csakis az adott társadalom politikai kultúrájának célzott átalakításával, az adott népesség *politikai reszocializációjával* vihetők végig, tehetők teljessé. Miként az történt például a második világháború utáni időszakban az akkori Nyugat-Németországban és Japánban.

11.5. Összefoglalás

A fejezetben megismertük a *politikai kultúra* fogalmát és politikatudományi vizsgálatának klasszikus koncepcióját. Láthattuk, hogy a klasszikus megközelítés szerint a politikai kultúra ugyan egyéneken alakul ki, mégis társadalmi szinten összegződő, *csoporthoz tartozás tudatformájának* tekinthető. Politikai kultúrája lehet a népnek és az elitnek, egyes elitcsoportoknak, pártoknak, az állami bürokráciának, egy ország, országrész, régió lakosságának. Ugyanakkor egy jövedelmi réteg, egy generáció vagy egy nemzet politikai kultúrájáról is lehet beszélni.²² Érdekes azonban az eszünkbe vésni, hogy egy adott csoport, politikai közösség, ország, nemzet politikához való hozzáállása sosem teljesen egynemű, egységes és nem örök, változatlan és változtathatatlan. A *politikai kultúra* fogalmának óvatlan, túlságosan leegyszerűsítő használatával ugyanis könnyen eljuthatunk addig, hogy a jellemzőnek vélt politikai hozzáállások értékelése során a precíz és fegyelmezett németekről, vidám és lármás olaszokról, kimért és hallgatag finnekről, heves vérű, ám szalmaláng-lelkületű, hol közreestésbe süllyedő, hol széthúzó magyarokról kezdünk értekezni. Vagyis könnyedén beleeshetünk a sablonos gondolkodás, a sztereotip politikaértelmezés csapdájába.²³ Ennek elkerülését nagyban segítheti, ha megmaradunk a terület tudományos vizsgálataiban alkalmazott terminusoknál és megközelítésekénél. Így például figyelmet fordítunk a politikai kultúra különböző összetevőire, köztük az állampolgári kompetencia kérdéskörére, továbbá a *politika* fogalmának alapvető hármasságát átvéve a politikai kultúrát is háromdimenziósan szemléljük. Azaz különbséget teszünk a rendszerre vonatkozó viszonyulásokból összeálló *politykultúra*, a folyamatokkal kapcsolatos beállítódásokból kirajzolódó *politicskultúra* és a kormányzati döntésekre irányuló elvárásokból összetevődő *policykultúra* között. A fejezet végén mindemellett megismerkedtünk a politikai kultúra közösségi szintű továbbélését, generációk közti átörökítését lehetővé tevő politikai szocializáció folyamataival, jellegzetes formáival és színtereivel.

²² VARGA 1997, 135–136.

²³ NYSSÖNEN 2010.

Kulcsfogalmak

- politikai kultúra
- politikai orientáció
- parochiális, alattvalói, résztvevői politikai kultúra
- állampolgári kultúra
- kongruencia
- állampolgári hűség, elidegenedés, apátia
- állampolgári kompetencia
- homogén és heterogén politikai kultúra
- politikai szubkultúra
- politikai szocializáció
- közvetlen és közvetett politikai szocializáció
- elsődleges politikai szocializáció
- politikai reszocializáció

Ellenőrző kérdések

- Melyek a politikai kultúra három alaptípusának legfőbb jellemzői (Almond és Verba klasszikus koncepciója alapján)?
- Mit jelent a politikai rendszer és a politikai kultúra egymásnak való megfelelése (kongruenciája)?
- Milyen területeken nyilvánul meg az állampolgárok kompetenciaérzete?
- Mi a különbség a rendszerrel kapcsolatos, a folyamatokkal kapcsolatos és a döntésekkel kapcsolatos politikai kultúra között?
- Melyek a politikai szocializáció főbb jellegzetességei, formái és szinterei?

Irodalomjegyzék

- ALMOND, Gabriel A. – POWELL, Bingham G. et al. (2006): *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris.
- ALMOND, Gabriel A. – VERBA, Sidney (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, N.J., Princeton UP.
- ELAZAR, Daniel J. (1984): *American Federalism: A View from the States*. New York, Harper and Row.
- ENYEDI Zsolt – KÖRÖSÉNYI András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris.
- KÖRÖSÉNYI András – TÓTH Csaba – TÖRÖK Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- NYSSÖNEN, Heino (2010): Fajdkakasok, manók és vámpírok. Politikai kultúra és sztereotípiák. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf. 2. sz. 77–94.
- SZABÓ Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan.
- SZABÓ Ildikó – CSÁKÓ Mihály szerk. (1999): *Politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum.
- VARGA Tamás (1997): A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 7. évf. 3. sz. 133–168.

12. Kommunikáció és politika

Merkovity Norbert

12.1. Mi a politikai kommunikáció?

A *politikai kommunikáció* kifejezés egyben jelenthet gyakorlatot és elméletet. A gyakorlat a politikai cselekvés kommunikatív jellemzőire utal, amikor például politikusok, pártok, tanácsadók, újságírók, választók és más érintettek interakcióba kerülnek egymással, és alakítják a politikáról szóló diskurzusokat. Az elmélet ezt a gyakorlatot vizsgálja. Ilyenkor valójában arra kíváncsi a kutató, hogy a történelem folyamán hogyan kommunikáltak egymással az emberek a politikai irányításról vagy annak megszerzése érdekében. Jelleget tekintve a vizsgált kommunikáció kétféle lehet, *nyilvánosság előtti érvelés* (1), valamint *együttes tanácskozás* (2), gondolkodás, vélemények megváltoztatása révén megalkotott döntés.¹ Ennek értelmében a politikai kommunikációról akkor beszélhetünk, ha viszonylag szabad kommunikáció zajlik vagy zajlott a politikai folyamatokban érdekeltek és egyben résztvevők között. Így a *politikai kommunikáció* fogalma a szabad nyilvánossághoz köthető, ahol a nyilvánosság nem áll korlátlan hatalmi befolyásolás alatt, és ahol egy-egy politikai döntés meghozatalát tanácskozás, gondolkodás, vita és esetleg véleményváltoztatás előzheti meg. A kommunikáció a mai társadalmakban, a jelenkori demokráciákban öltött ilyen jelleget; kezdetei egybeesnek a tömegmédiá elterjedésével.

Kevés olyan részterületet, aldiszciplína található a politikatudományban, amelynek ne lenne jól körülírt fogalomtára, behatárolható érdeklődési területe és definíciója. A politikai kommunikáció azonban ilyen. A kutatók ugyanis adósak maradtak a politikai kommunikáció minden területét átható definíciójával, míg az aldiszciplína fogalomtára és érdeklődési területe többértű. Ennek egyik oka, hogy a politikai kommunikáció kutatói között – politológusok és kommunikáció- és médiatudósok mellett – találunk szociológusokat, szociálpszichológusokat, történészeket, kulturális antropológusokat, internetkutatókat, pszichológusokat, filozófusokat, sőt nyelvészeket és irodalomtudósokat is. Tudományágakon átívelő, inter- és multidiszciplináris területként tekinthetünk tehát rá, ezért komparatív hozzáállást kíván.² Több tudományág jelenléte köszön vissza Lynda Lee Kaid politikai kommunikációról szóló kézikönyvében, amiben fő kutatási területként jelennek meg például a *politikai retorika*, a *politikai hirdetés*, a *választási és politikai kampányok* és az ezekről szóló *hírek*, *híradások* vizsgálata, a *napirend kijelölés*, a *média és a politika kapcsolata*, ezen belül a *politikai vezetők* (elsősorban elnökök, miniszterelnökök) tevékenységének, a *közvéleményhez köthető kutatások* és a *média működésének* a vizsgálata. Az egészet kiegészíti a *nemzetközi politikai kommunikáció*, amely például az Európai Unió szakpolitikáiban működik, valamint

¹ YACK 2006, 419–420.

² GRABER 1993, 305.

az *internet* (pontosabban az információs és kommunikációs technológiák, vagyis az IKT-k) és a politikai kommunikáció közötti kapcsolat vizsgálata.³ Emiatt többszintű tudományterületként is hivatkozhatunk a politikai kommunikációra. Alapszinten a politikai kultúrát, a politika aktorait, a média szervezeteit, beleértve az újságírókat, az általuk gyártott üzeneteket és tartalmakat, valamint a folyamatosan változó és cselekvésükben egyre összetettebbé váló állampolgárokat értjük. A további szinten a többi szereplő és a hozzájuk kapcsolódó elemek figyelhetők meg.

Bármelyik szinten is legyen elemezve, a politikai kommunikációt interakcióként vagy *diskurzusként* is lehet értelmezni, ami összeköthető a *választással*. A választással való párosítás azért fontos, mert a diskurzus a törzsi közösségekben is megfigyelhető, míg a választás nem. A választás és a diskurzus közösen jelennek meg, mert a választás tipikusan az a hely, ahol a jelöltek többé-kevésbé meg szeretnék ismerni a választók preferenciáit. Amikor a vezetők nem szeretnék megismerni a választók preferenciáit, de szükségük van a választás rituáléjára, hogy megteremtsék a legitimitáció látszatát, ott megkísérlik megszüntetni vagy ellenőrzés alá vonni a diskurzust, ahogyan ez a nem demokratikus államokban történik.⁴

Emiatt, amikor a diktatúrák politikáról szóló kommunikációját vizsgáljuk, óhatatlanul a hatalom *propagandavizsgálatát* folytatjuk, ami – a fentiek értelmében – *nem képezi a politikaikommunikáció-kutatás tárgyát*. El kell ismerni azonban, hogy a propaganda erős hatást gyakorolt a kezdeti politikaikommunikáció-kutatásokra. Ezért fordulhat elő, hogy a propagandavizsgálat elemeiben hasonlít a politikai kommunikációra, de az ott folyó diskurzus egyirányú, a hatalom kommunikációja, míg a politikai kommunikáció sokoldalú és szabad kommunikációt feltételez, tehát a politikai kommunikáció nyilvános színtereken zajló folyamat.

A *politikai cselekvéssel összefüggő nyilvános kommunikációs folyamat* tehát az, amitől valami politikai kommunikáció lesz. A folyamatfelfogás egybecseng Arthur Bentley amerikai politikatudós 1908-ban kiadott könyvében írtakkal, aki a chicagói helyi politikát vizsgálva jutott arra a megállapításra, hogy a cselekvés folyamata adja a politika esszenciáját, de nem az egyének cselekvése, hanem a csoportoké.⁵ Bentley tehát csoportok cselekvéseként értelmezte a politikát. Nem áll távol ez a felfogás a második világháború utáni pluralista modellek politikaértelmezésétől sem. David Truman és Robert Dahl politikatudósok révén a politika folyamatként való felfogása elfogadottá vált a politikatudományban,⁶ ami a politikai kommunikációban az egyik legelterjedtebb tudományos nézet. A politikai kommunikáció a demokratikus viszonyok középpontja, vertikális csatornát épít a kormányzók és a kormányzottak, a választottak és a választók között. „A politikai kommunikáció segít rendezetté tenni a részvételt és a versenyt, ami a demokráciák egyik legfőbb jellemzője.”⁷ Ugyanakkor „nem az üzenet forrása a döntő tényező, ami a kommu-

³ Dan D. Nimmo és Keith R. Sanders (1981) *Handbook of political communication* munkáját felfrissítve Lynda Lee Kaid 2004-ben szerkesztette a *Handbook of Political Communication Research* című könyvet, de elkészült egy újabb kézikönyv is Holli Semetko és Margaret Scammell (2011) szerkesztésében (*The Sage Handbook of Political Communication*), valamint egy enciklopédia Gianpietro Mazzoleni (2016) vezetésével (*The International Encyclopedia of Political Communication*).

⁴ DAHL–LINDBLOM 1953, 66.

⁵ BENTLEY 2008, 270.

⁶ DAHL 1956; TRUMAN 1962.

⁷ RAWNSLEY 2005, 15.

nikációt »politikaivá« teszi, hanem annak tartalma és célja».⁸ A brit kutató, Brian McNair ezt a gondolatot viszi tovább, amikor azt írja, hogy a politikai kommunikáció egy olyan kommunikatív folyamat, amelyben három elem különböztethető meg. Az első (1) a *politika mint kibocsátó*. A politikától induló kommunikáció minden formája jól körülírható célok elérését szolgálja. A második (2) az a *csoporthatár*, amelynek tagjai befogadják a *politikuskommunikációját* és válaszolnak azokra, míg a harmadik (3) a hírekben, szerkesztőségi véleményekben és más *médiatípusok* révén nyilvánul meg, ez tehát az *üzenet*.⁹ Ebben a felfogásban a politikai üzenet és az abban foglalt tartalom a politikai kommunikáció szerves részét képezi. Ez a kettő hozza mozgásba a politikai nyelvet, a diskurzust és más nonverbális kommunikációt (például öltözködés vagy gesztikuláció), valamint a politikai cselekvést.¹⁰

A politikai kommunikáció mindig is a politikailag releváns üzenetek létrejöttében, küldésében, fogadásában és feldolgozásában vált a vizsgálat tárgyává. Ebben játszottak fontos szerepet a politikai nyelvről szóló kutatások, amire Harold Lasswell amerikai politikatudós is külön figyelmet fordított, mivel szerinte hajlamosak vagyunk bűverőt tulajdonítani a szavaknak. Egy helyen úgy fogalmaz, hogy a politika nyelve arra irányul, hogy cselekvést vagy értékelést váltson ki, ugyanakkor a figyelem felkeltése vagy a megértés még nem sorolható kifejezetten a politikai célok közé.¹¹

12.2. A nyilvánosságdialogus-modell

A politikai kommunikáció folyamatában fontos helyet foglalnak el a szereplők, akik a politikaikommunikáció-kutatás alanyai. A szereplőket és a közöttük levő interakciókat vizsgálta Gianpietro Mazzoleni, aki szerint „a politikai kommunikáció a *politikai rendszer* (1), a *média rendszere* (2) és az *állampolgár-választópolgár* (3) által létrehozott közérdekű és politikai tartalmaknak a cseréje és konfrontációja».¹²

A három szereplő és a közöttük (valamint a saját tagjaik között) végbemenő interakciók révén jut Mazzoleni a politikai kommunikáció nyilvánosságdialogus-modelljéhez.¹³ Ebben a felfogásban a *politika rendszerébe* (1) tartozik a hatalomért folytatott harc és az intézményi funkció is. A *média rendszere* (2) alatt a média társadalomban betöltött szerepét érti Mazzoleni. Míg az *állampolgárok/választók* (3), ahogy ezt a nevében is jelzi, magában foglalja a politikailag aktív és inaktív csoportját is. A polgárok vizsgálata összefügg a hatalom önreprezentációjával (politikai rendszer), a közösség érdekében hozott döntések, intézkedések elfogadtatásával (politikai rendszer, esetenként médiarendszer) és a tájékoztatás ellenőrzésével és manipulálásával (politikai rendszer és a médiarendszer).¹⁴ Az állampolgárok/választók azok, akik miatt történik a kommunikáció, és végső soron – választások által – ők hoznak döntést annak sikerességéről.¹⁵

⁸ DENTON–WOODWARD 1990, 11.

⁹ MCNAIR 1999, 4.

¹⁰ GRABER 1981.

¹¹ GRABER 2009; LASSWELL 2000, 65.

¹² MAZZOLENI 2002, 28. A szerkesztő kiemelése.

¹³ A politikai kommunikáció nyilvánosságdialogus-modelljéről lásd MERKOVITY 2012, 78–82.

¹⁴ A tájékoztatás történeti szempontú megközelítésért lásd R. VÁRKONYI 1999, 12–16.

¹⁵ MAZZOLENI 2002, 42–73.

A média tehát egyenrangú szereplő a politikai kommunikáció folyamatában. Mivel a modern társadalmakban a társadalmi, így a politikai nyilvánosság elsődleges hordozója a média, így a politikai kommunikációnak is van médiaközpontú megközelítése. Bob Franklin brit médiatudós az egyik képviselője ennek a felfogásnak, aki szerint a politikai kommunikáció „a média és a helyi, nemzeti, nemzetközi politikai rendszer közötti interakcióit tanulmányozza”.¹⁶

12.3. A politikai kommunikáció megközelítésének korszakai

A korszakok közötti különbségek megértéséhez először röviden foglalkozni kell a *mediatizáció* fogalmával, amelyet először Winfried Schulz és Gianpietro Mazzoleni alkalmazott az európai politikai kommunikációra. A mediatizáció elméletének értelmében a politikai szereplők a médiakövetelmények és a média valóságteremtő képességének megértésével fogalmazzák meg a stratégiáikat és üzeneteiket a közvélemény számára. Ez a gondolat köthető össze az európai politika prezidencializálódásával, így magyarázhatók például Tony Blair (brit miniszterelnök 1997–2007) és Silvio Berlusconi (olasz miniszterelnök 1994–1995, 2001–2006 és 2008–2011) választási sikerei a kilencvenes és kétezres években. A mediatizáció azonban az állampolgárok szintjén is hat, sőt a társadalmak mediatizációja megelőzi a politikusok mediatizációját. Gondoljunk csak a mindennapi beszélgetésekre, amelyeket a médiában látott információk, események, képek, sorozatok, rövid videók és más médiatartalmak határoznak meg, valamint a médiában látott stílusok, trendek és érzések a hétköznapi életbe való átszivárgására. Ebben az értelemben a politikusok valójában csak a társadalomban bekövetkező változásokra reagálnak akkor, amikor hagyják a média nyelvezetét eluralkodni a politikai szcénán. Ennek egyik következménye pedig a bulvárpolitika megjelenése, ami az eredeti értelemben vett mediatizált politika egyik folyamánya.¹⁷

John Zaller politikatudós amellett érvel, hogy az újságírók és a politikusok közötti konfliktusokban három ismétlődő viselkedés figyelhető meg, amelyeket viselkedési szabályoknak hív, és ezek mentén válik kézzelfoghatóvá a mediatizáció jelensége a politikai kommunikációban. Ezek a következők: *a piac szabálya*, ami azt a tendenciát jelenti, hogy a piaci verseny miatt az újságírók kénytelenek egyre alacsonyabbra tenni a minőségi mércét és csökkenteni a politikai hírek mennyiségét. *Az előzetes fontosság szabálya* azt az elvárást jelenti, hogy az egy-egy ügyre fordított újságírói figyelemnek arányban kell lennie az ügy jelentőségével. *A termék helyettesítésének szabálya* alapján az újságírók átveszik a politikusok *hangját*, azaz helyettesítik őket a hírekben, megpróbálják kitalálni, hogy miről akarnak beszélni. Zaller szerint ez vezet ahhoz, hogy a polgárok játsszaként érzékelik a politikát, és nem észszerű viták fórumaként, vagyis a mondandó helyett a szándékot keresik a civilek, amíg az újságírói kommentár hossza növekszik a politikusoktól származó idézetek rovására, amiben – a szerző szerint – a botránypolitizálás oka is gyökerezik.¹⁸

A politikai kommunikáció korszakolása tehát nem pusztán társadalmi és technológiai változások mentén való felsorolást jelent, hanem e két terület kölcsönhatásainak

¹⁶ FRANKLIN 1995, 225.

¹⁷ MAZZOLENI–SCHULZ 1999; MERKOVITY 2012, 43–45.

¹⁸ ZALLER 1999.

figyelembevételét is, ami jelen esetben a mediatizációt takarja.¹⁹ Jay Blumler és Dennis Kavanagh munkájukban a politikai kommunikáció három korszakát különböztetik meg. *Az első, a második világháború utáni két évtizedet felölelő korszak* (1), a pártok „aranykorát” és a választók hosszú távú pártelkötelezettségét, valamint a pártok kommunikációja mögött meghúzódó pártlogika fontosságát emeli ki. A pártlogika fontos jegyei a lényegi, tényeken alapuló politikai beszéd, a média közvetítő jellege és a választók ezekre adott szelekciós és megerősítő válaszai. A pártok elsődleges célja volt ebben a korban, hogy saját érdekeik mentén alakítsák ki a stabil politikai közösségeket, ami a kommunikációjukban is megjelent. A politika iránt nem érdeklődő választókat vagy más politikai közösségekbe tartozókat azonban kevesebb sikerrel érték el a (párt)politikából érkező üzenetek. Fontos kommunikációs technika a politikai program alapú retorika, amit az éppen használt médiumhoz igazítottak a politikusok. A kor népszerű kommunikációs csatornái a személyközi kommunikáció, amilyen például a nagygyűlésen elhangzó beszéd, a nyomtatott sajtó, a rádió és a kor *új médiuma*, a televízió. Ezt a korszakot még nem hatja át a mediatizáció, de már előkészíti a terepet az erősebb hatásoknak. Ezért itt a mediatizáció első fázisáról beszélhetünk, amikor a média fontos szállítója a politikáról és társadalomról szóló híreknek, de még nem távolodott el a pártoktól, a pártlogika által meghatározott üzenetek továbbításától.²⁰

A második korszak (2) az 1960-as évektől kezdődött, amelyet a média korlátozott csatornái határoztak meg. Országos (televízió)adók váltak dominánssá, ami hatással volt arra, hogy milyen üzenetek és mekkora mennyiségben képesek eljutni a választókhoz. A választók pártelköteleződése fellazultak ebben a szakaszban, megnövekedett az ideológiák és pártok irányába nem elkötelezett választók csoportja. A média politikai elköteleződése is halványultak, az objektív média eszménye vált meghatározóvá. Jellemzően a televízióból közvetített képek határozták meg a politikáról és szereplőiről alkotott véleményeket. A pártok és a politikusok – követve az állampolgárokat – igyekeztek levetközni ideológiai kötöttségeiket, ami jellemzően a napi politizálás helyett a hagyományokban és fejlődésük történetének bemutatásában nyert teret. Az volt a céljuk, hogy valamelyest ellenőrzésük alá vonják az önállósodó médiát, új trükköket és technikákat sajátítottak el a média napirendjének befolyásolása érdekében. Sajtótájékoztatók, interjúk és média által közvetített viták kaptak nagyobb hangsúlyt a politikai szereplők kommunikációjában, ami megteremtette a modern és mediatizált kampányok alapjait. Ebben a környezetben jelentek meg a politikai tanácsadók, akiknek feladata a meggyőzés különböző technikái révén megerősíteni a közönség feltételezett preferenciáit. A kor paradoxona, hogy miközben a választók készen álltak a politikáról szóló hírek ilyen módon befolyásolt befogadására, a hírek kevésbé voltak lényegiek. A pártlogikát végérvényesen felváltotta a médialogika, ami a média politikától való függetlenedését, valamint a politikáról szóló tartalom média szabályszerűségeihez való igazítását jelenti, tehát a mediatizáció második, majd harmadik fázisába lépett.²¹

Az 1990-es években kezdődött a politikai kommunikáció *harmadik korszaka* (3), amikor megjelentek a 24 órában híreket sugárzó tematikus adók, elterjedt és megszokottá vált a kábeltévé, valamint új médiumként megjelent az internet. E változások az elérhető információk körének radikális bővülését is magukkal hozták. Amíg a korábbi időszakok

¹⁹ A politikai kommunikáció korszakairól bővebben: MERKOVITY 2012, 41–57.

²⁰ BLUMLER–KAVANAGH 1999; BRANTS – VAN PRAAG 2006, 28.; STRÖMBÄCK 2008, 234.

²¹ BLUMLER–KAVANAGH 1999, 212–213.; STRÖMBÄCK 2008, 234.

a kommunikációs jellemzők tekintetében eltértek egyes országok között, mert az egyes államokban más-más időpontokhoz köthetők a technológiai váltások, addig a harmadik korszak globális jegyeket hordoz magán, mivel például a számítógépek forradalma közel azonos időben és módon hatott a társadalmakra és általuk a politika világára is. Ennek eredményeképpen megváltoztak az emberek információszerzési mintázatai; információbőséggel néztek szembe, mivel több helyről is információkhoz juthattak az előző korszakok korlátozott csatornáival ellentétben. A médiumok közötti verseny kiéleződött, az elsőbbség fontosabbá vált a pontosságnál, emiatt felgyorsult a hírek áramlása. A végbemenő folyamatok egyik eredménye az volt, hogy a korábbi gyakorlathoz képest az emberek ügyesebben választhattak maguknak politikai oldalt, vagy kerülhették el a politikáról szóló híreket. Ennek következményeként csökkent a politikusok széles tömegeket mozgósító képessége. Azt vehették észre, hogy a politikai hírek között halkul a hangjuk, miközben más, pártokon kívüli politikai szereplőkkel (például szakértőkkel vagy civil szervezetekkel) is meg kell küzdeniük a médiába jutásért. Emiatt a politikai szereplők végképp maguk mögött hagyták a kommunikációjukban a pártlogikát, és elsajátították a médialogikát,²² átlépve ezzel a mediatisáció negyedik fázisába, ahol a média jelöli ki a fontos témákat, vagyis a napirendet, amit a politika igyekszik befolyásolni.²³

Így érkezünk el *napjainkba*, a politikai kommunikáció *negyedik korszakába* (4). A közösségi média virágzásának következménye, hogy a korábban egységes közönség figyelmének feldarabolódása felgyorsul. Az interneten (is) elérhető csatornák adatbőséget teremtenek, aminek csak előszele volt a harmadik korszak információbősége. Végérvényesen létrejön annak lehetősége, hogy az emberek olyan információkat fogyasztanak, amelyeket ők akarnak. Ebben a korszakban a politikusok és az újságírók közötti hagyományos kapcsolat fellazul, mivel a politikai szereplők immár képessé válhatnak arra, hogy saját maguk juttassák célba üzeneteiket a közösségi hálózati oldalak segítségével, létrejön az önmediatisáció jelensége. Ezzel megkérdőjeleződik a médialogika és a mediatisáció fontossága a politika világában, viszont jellemző lesz a nem pártpolitikai szereplők kommunikációja, hiszen a közösségi oldalak számukra is egyenlő lehetőséget kínálnak. Vibráló kommunikációs környezetről beszélhetünk tehát, ami globálisan kiterjedt, hihetetlenül sokféle és időben szinkron, valamint hálózatos. A politikai kommunikáció negyedik korszakának eljövetele azonban nem jelenti a harmadik korszak végérvényes lezárását. A politikai elit továbbra is fontos csatornaként fogja kezelni a hagyományos médiát, így jön létre az a posztmodern – más olvasatban hibrid – környezet, amely napjainkat jellemzi.²⁴

12.4. A posztmodern politikai kommunikáció

A posztmodernként jelzett politikai kommunikáció stílusra utal és nem korszakra. Valójában a politikai kommunikáció harmadik korszakában kezdődik és tart ma is. Hét társadalmi folyamat mentén lehet elkülöníteni a korábbi stílusoktól. Ezek a következők:

²² A médialogika (vagy médialogikák) a média működését jellemző mintázatok, amelyeket a politika világa magáévá tesz, és beépít a működésébe.

²³ BLUMLER 2006, 207.; BLUMLER–KAVANAGH 1999, 213.; BRANTS – VAN PRAG 2006, 31.; STRÖMBÄCK 2008, 234–235.

²⁴ BLUMLER 2016; CHADWICK 2013; MÁTYUS 2012.

1. A *modernizáció*, amely a meglévő társadalmi tömbök széttöredezettségét és specializálódását hozta magával. Elszaporodtak az eltérő életstílusok és az eltérő erkölcsi álláspontok.
2. *Individualizációval* teret nyert a konzumerizmus. Nem a hosszú távú elkötelezettség, hanem az azonnali kielégülés válik mintává, ahol a fogyasztói identitás az egyetlen, ami számít.
3. A *szekularizáció*, aminek következtében beszűkül a médiaidő a politika számára. A hírmédia helyett a szórakoztató média veszi át a vezető szerepet. A politika számára a médiapopulizmus válik meghatározó tényezővé, mivel így válhat a szórakoztató média szereplőjévé.
4. Az *ekonomizáció* révén a gazdasági érték válik meghatározóvá a politikában és más területeken. Fontos tényező lesz a sikeresség szempontjából, hogy egy párt vagy egy jelölt esélyeit az alapján ítélik meg a választók, hogy mennyi pénz áll a rendelkezésére.
5. Az *esztétizációval* növekszik a vizuális elemek fontossága. A stílus, az image, a divát veszi át a tartalom helyét.
6. A *racionalizáció* és *professzionizáció* eredményeképpen, mind a gazdasági, mind a politikai közegben kiépül egy hivatásos szakértői holdudvar. Azonban amíg a gazdaságban a piac dönt arról, hogy ki melyik holdudvarba kerül, addig a politikában a „piacnak”, vagyis a választóknak nincs beleszólásuk ebbe a kiválasztásba.
7. Végezetül, a korábban ismertetett *mediatizáció* az utolsó folyamat, ami hatással lesz a posztmodern politikai kommunikációra.²⁵

A posztmodern politikai kommunikáció fejlődését azonban rövid, ugyanakkor kiüresedett jelentéssel bíró jelszavak jelölik, amelyek már nem képesek hatékonyan megszólítani a választókat. E folyamatnak a végén a politikai szereplők túllicitálják egymást. Az állampolgárok csökkenő politikai aktivitásának visszafordítása érdekében a politika két kampány között is kielezett küzdelmet tart fenn, hogy megtartsa a már megszerzett választókat, megteremtve ezzel a *permanens* (folyamatos) kampányt.²⁶

A posztmodern politikai kommunikáció annak a 20. századi hagyománynak a folytatója, amiben a hangsúly átkerül a mély tartalomról az imázsra, a kinézetre és a megjelenésre. Egyik oldalról a hitelesség, míg a másikon a botránypolitizálás látható. Felmérések szerint, míg a híradókban a hatvanas években negyvenhárom másodperc jutott egy-egy politikus televíziós szereplésére, addig ez a szám az ezredfordulóra hat másodpercre redukálódott. A két időpont között a technikai fejlődés (a tévékészülékek elterjedése, a csatornák számának ugrásszerű növekedése, a 24 órás hírcsatornák elindulása és virágzása, a digitális technikák, elsősorban az internet, a mobiltelefonok megjelenése) volt az, ami gyökeres változást okozott a társadalmakban, ezzel együtt a politikában és a médiában is.²⁷

A technikai fejlődés által hajtott posztmodern politikai kommunikáció kiindulópontja az Egyesült Államok. Itt vették először igénybe a számítógépes kommunikáció lehetőségeit, amelynek látványos megjelenését a 2000-es George W. Bush – Al Gore kampányhoz

²⁵ BLUMLER–KAVANAGH 1999, 210–211.

²⁶ KARÁCSONY 2001.

²⁷ MAZZOLENI 2002, 155.; PATTERSON 1997, 451–452. A posztmodern politikai kommunikációról bővebben: MERKOVITY 2012, 103–120.

köthető,²⁸ de kevésbé látványos elemeiben már az 1996-os Bill Clinton – Bob Dole kampányban²⁹ is használták. Manapság pedig az amerikai elnökjelöltségért futott versenyben a jelöltek előszeretettel használják a digitális eszközöket mint az elsődleges kommunikáció lehetőségét. 2008-ban a később visszalépő John Edwards demokrata párti elnökjelölt, például a YouTube videómegosztó oldalon jelentette be indulási szándékát. Barack Obama elnökjelölt pedig az interneten találta meg annak lehetőségét, hogy az akkor biztos befutónak tűnő Hillary Clinton ellen szálljon síkra a jelöltségért.³⁰ A 2016-os elnökválasztási kampány is egyike volt az újító kampányoknak az USA-ban, mivel Donald Trump a Twitter közösségi oldalt használta arra, hogy közvetlen kapcsolatot tartson a választókkal, viszont valójában az ellenfelek és ellenfélnek gondolt személyek elleni támadásokkal érte el, hogy bejusson a hagyományos médiába.³¹

12.5. A politikus mint a politikai kommunikáció terméke

A politikust gyakran hasonlítják termékhez, amely eladható, akárcsak egy autó vagy egy mosószer. A hasonlat a választási kampányokban tapasztalható marketingfogások összessége láttán igaznak is tűnhet. A politikusra azonban szolgáltatásnyújtóként is tekinthetünk. Ha a politikust termékként fogjuk fel, akkor az feltételezi, hogy magát a személyt – tetőtől talpig – akarjuk eladni. Azonban, ha mint szolgáltatásnyújtót vesszük a piacra, akkor ez a felfogás magában foglalja a programot, véleményét egyes kérdésekben és persze a politikus személyét is.

Ez a felfogás ugyanakkor indokolatlanul leegyszerűsíti a kérdést. „Aki olyan benyomást akar kelteni, hogy a politikus piacra vitele olyan, mint egy mosópor piacra vitele, megengedhetlenül leegyszerűsíti a dolgot, és nem veszi figyelembe a politika marketing-szempon্তু megközelítésének sajátosságait” – írja Bruce Newman, a politikai marketing kutatója.³² A sajátosságok között említi, hogy a mosópor vásárlásakor a legtöbbször nem gondolkodunk, hogy melyiket vegyük le a polcról, míg egy választáskor komolyan elgondolkodunk az érveken és az ellenérveken. A termékek piacán egymás mellett lesz a piacvezető termék, a második, a harmadik, a negyedik és a sokadik helyezettel. A választási piacon a voksolás után csak a győztes terméket kaphatjuk. A sajátosságok közé tartozik az is, hogy a termék használatának ideje csak akkor jön el, ha a jelölt megnyeri a választásokat. Az a program, amit a vesztes jelölt képviselt, elveszik vagy átalakul a következő választásokig, de semmiképp sem lesz még egyszer ugyanolyan. Szintén sajátosság, hogy a jelölt dinamikusán változó piacon végzi tevékenységét. Olyan helyzetekkel találkozik, amelyekre egyszerre van is, meg nincs is befolyása. Ezekre gyorsan és rugalmasan kell válaszolnia.³³

²⁸ Mindkét elnökjelöltnek volt saját honlapja, amelyeken percre kész adatokat olvashattak a látogatók. Korábban nem volt megszokott, hogy ennyire friss információkhoz lehetett jutni egy-egy jelölről.

²⁹ A www.cg96.org cím alatt működött a *Clinton/Gore 1996* honlap, amely az egyik első elnökjelölti választási honlap.

³⁰ A *Vote Different* című YouTube vírusvideó egy 1984-es Apple számítógép reklám mintájára készült. A fiatal szavazók számára a videó után vált ismertté a Barack Obama név.

³¹ EIERMANN 2016.

³² NEWMAN 2000, 28.

³³ A politikai kommunikáció és politikai marketing összefonódásairól bővebben: MERKOVITY 2012, 77–98.

A politikusra pusztán szolgáltatásnyújtóként sem tekinthetünk. Erre a politikusi szerep kettőssége világít rá. Egyik esetben a legtöbb szavazat elérése; egy kedvező jövőkép által a választók megnyerése a fontos szempont, másik esetben a *politikacsináló szerepkör* kerül hangsúlyozásra. A politikus a kommunikáció módjában is különbözik a többi szolgáltatásnyújtótól. Egy jelöltnek minden választót meg kell tudnia szólítani. Ennek a megoldására alkalmazták először tudatosan az ügyekre (issues) épített kampányt Lyndon B. Johnson 1964-es elnökségért folytatott küzdelme során az Egyesült Államokban.³⁴ A különböző ügyek tárgyalása mentén minden egyes érintett társadalmi osztályhoz meg lehetett találni az utat, amivel növelhetővé vált a szavazatok száma. Ezt a politizálást Bill Clinton csapata fejlesztette tovább az 1992-es USA elnökválasztási kampányban, amikor a társadalmat addig szegmentálták, amíg végül megkülönböztették a „focista mamákat” is, vagyis azokat a háztartásbeli édesanyákat, akiknek gyerekei labdarúgó edzésekre járnak. Barack Obama kampánycsapata a 2008-as elnökválasztási kampányban pedig már meg tudta mondani, hogy egy adott utcában mennyi demokrata és mennyi republikánus szavazó van. Ezek a példák is mutatják, hogy amíg a politika mindenkit igyekszik megszólítani, addig a szolgáltatásnyújtók nem kommunikálnak minden vásárló felé, csak az adott szolgáltatás után érdeklődőket próbálják elérni.

Ki kell jelenteni tehát, hogy a politikus se nem termék, se nem szolgáltatásnyújtó, hanem különleges áru, akinek működésében a termék és szolgáltatás is értelmet nyer, de végeredményben mégis más. Kiss Balázs magyar politikaikommunikáció-kutató a *Viták és álláspontok a marketing politikára való alkalmazhatóságáról* című írásában kitér Andrew Look és Phil Harris hét pontból álló összegzésére, miszerint miért más a politika mint a többi termék- és szolgáltatásmarketing. Ezek szerint: 1. Minden vevőnek ugyanazon a napon kell meghoznia a döntését. 2. Nem létezik gazdasági értelemben vett ár. 3. A választónak akkor is el kell fogadnia a végeredményt, ha nem az győzött, akire szavazott. 4. A győztes mindent visz. 5. A politikus nem hasonlítható kézzel fogható áruhoz, inkább egy árucsomag, és egy rossz döntés esetén meg kell várni a következő választásokat. 6. Nehéz új márkanévet bevezetni, és a politikai piac nemzetközileg is zárt. 7. Nem egyszer ellentmondás van a választások eredménye és a közvélemény megítélése között, aminek a termékeknél nincs jelentősége, a politikában viszont nagyon is.³⁵

A szerzők élesen szabják meg a határvonalakat az áru és a politika mint különleges áru között. Viszont értelmezésükkel több ponton vitába lehet szállni. 1. Nem csak választások alkalmával hozzák ugyanazon a napon a döntést a vásárlók. Más esetekben, például egy kormánybuktatásnál a választók az események folyamatában alakítják ki véleményüket. Különböző fórumokon (interneten, lakossági fórumokon, leveleken, médián keresztül) hangoztatják azokat, míg végül megtörténik a kormány esetleges lemondása. 2. Hagyományos gazdasági értelemben az ár nem létezik, de létezik a hírnév ára, amivel a marketing már régóta foglalkozik. 3. Demokráciákban a választók mindig kifejezhetik elégedetlenségük a győztesrel szemben, és mindig van lehetőség szimpatizálni a vesztesrel. 4. A győztes ugyan mindent visz, de nem csak a parlamenti választás létezik. Attól, hogy egy párt kormányt alakíthat, még nem biztos, hogy az összes önkormányzatban többségben lesz, vagy ellenkezőleg (ugyanaz a helyzet az elnökválasztásnál). 5. A politikus valóban egy

³⁴ WHITE 1965.

³⁵ KISS 2000, 105.

áru csomag, de ennek a csomagnak az emblémája maga a politikus. Ha az embléma rossz, akkor a csomag is rossz lesz. Továbbá, ha rossz döntés születik, akkor a következő választásokon más, módosított csomag kerül a politikus mögé, vagy új politikust tesznek meg emblémának. 6. Amikor az országokon átívelő globális gazdaságról beszélünk, tudnunk kell, hogy a pártok úgy védekeznek ez ellen, hogy különböző határokon átívelő szövetségeket kötnek egymással. Az egyik ilyen jól működő példa az Európai Unióban működő pártok. 7. A társadalmi népszerűség a politika és a termékek piacán is számít, mert a pénzről szól. Ha a közvélemény-kutatás eredménye azt mutatja, hogy egy terméket szeretni fognak, ezért a szakértők nem fordítanak nagy figyelmet a vele kapcsolatos reklámhadjáratra, viszont a termék bevezetése után nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, akkor a szervezőt e mulasztáson rengeteget bukhat. Véleményem szerint marketing szempontból Look és Harris a különbségekre túlságosan érzékeny hozzáállással kezelik a politikát. Azonban látnunk kell, hogy nem ennyire élesek a határvonalak a politikai áru és a mindennapi áru között.

12.6. Záró gondolatok, avagy a politikai kommunikáció definíciója

Végezetül pedig tekintsük át, hogy miként is lehet megfogalmazni a politikai kommunikáció jelentését. Különösen fontos, hogy a definícióban helyet kapjon a politikai kommunikáció lehető legtöbb társtudománya és eszköze miközben elválaszthatatlan egységgé kovácsolja a kommunikációt a politikával. Jacques Gerstlé szerint akkor jutunk közel a politikai kommunikáció definíciójához, ha egyszerre vizsgáljuk az elméletet, a technikát és a gyakorlatot. Azaz nemcsak a mindenkori kutatások határozzák meg a résztudomány mibenlétét, hanem azok praxisban megvalósuló jellemzői is. Gerstlé leszögezi, hogy a kommunikáció a politika szinte minden területén jelen van valamilyen formában. A politikai kommunikáció-kutatás feladata ezeknek a területeknek a feltérképezése, a szereplők azonosítása és csoportosítása, a végbemenő folyamatok értelmezése és a végkövetkeztetések levonása.

A definíció tekintetében azonban tovább egyszerűsíthető Gerstlé megközelítése, Steven Chaffee amerikai politikai kommunikáció-kutató 1975-ben írt definíciójával váltható fel, miszerint *a politikai kommunikáció* „a kommunikáció szerepe a politikai folyamatokban”³⁶. Ez a definíció időtálló, és a lehető legtágabb mozgásteret adja a kutatóknak, tartalma azonban csak akkor helytálló, ha elfogadjuk a korábban írottakat, miszerint a politikai kommunikáció demokráciában létezhet, tehát ott, ahol szabad a kommunikáció, illetve ha elfogadjuk, hogy a politikai folyamatok – ahogyan a kommunikáció is – egyre kevésbé tartják tiszteletben a nemzetállami határokat. A definíció elfogadásához továbbá ismernünk kell a politikai kommunikáció nyilvánosságdiálogus-modelljét, a szereplőket és azok technikáit.³⁷

³⁶ CHAFFEE 1975, 15.

³⁷ CHAFFEE 1975, 15.; GERSTLÉ 1993.

12.7. Összefoglalás

A politikai kommunikáció egyszerre reflektál a róla folytatott kutatásokra, valamint a második világháború óta folyamatosan, a múlt század kilencvenes évei óta pedig ugrásszerűen fejlődő és tökéletesedő politikai praxisra. A nyilvánossághoz és a nyilvános kommunikációhoz kötjük jelenlétét, ezzel megkülönböztetve a propagandától és részben a politikai marketingtől. Ugyanakkor a politikai marketing és a politikai kommunikáció közötti határvonal inkább a kutatásokban jelenik meg, mintsem a gyakorlatban.

A politikai kommunikáció egyik megközelítése a nyilvánosságdialógus-modell mentén képzelhető el. Ennek értelmében a politikai rendszer, a médiarendszer és az állampolgárok/választók adják a terület szereplőit, akik folyamatos interakcióban állnak egymással, így újra és újra tartalommal töltik fel az egymás közötti viszonyt. Az így kódolt megújulás ellenére a posztmodern politikai kommunikációt gyakran éri az a vád, hogy rövid és kiüresedett jelentéssel bíró jelszavakkal szólnak a politikusok a választókhoz, emiatt már nem képesek hatékonyan megszólítani őket. Ez azonban a politikai rendszer(ek) a politikai kommunikáció harmadik korszakában végbement változásokra adott válaszában kritikája. A digitalizált vagy digitalizálódó világ politikán kívüli kommunikációja is hasonló változáson ment keresztül, amihez a politikusok kisebb-nagyobb sikerrel igyekeznek igazodni. Az adaptálódás folyamatában azonban az alapelvárások nem változnak, a politikai szereplők meg akarják szólítani a választókat, a választók erre reagálnak, a média pedig közvetít közöttük, és kritikával él. A politikai kommunikáció tehát ma is leírható a következő mondattal: a kommunikáció szerepe a politikai folyamatokban.

Kulcsfogalmak

- nyilvános kommunikáció
- médiarendszer
- politikai rendszer
- állampolgárok-választók
- nyilvánosság
- mediatizáció
- politikai marketing
- politikai folyamatok

Ellenőrző kérdések

- Milyen kutatási területek tartoznak a politikai kommunikációba?
- Mi a különbség a propaganda és a politikai kommunikáció között?
- Mit ír le a nyilvánosságdialógus-modell?
- Mi jellemzi a politikai kommunikáció egyes korszakait?
- Mi a *politikai kommunikáció* definíciója?

Irodalomjegyzék

- BENTLEY, Arthur [1908] (2008): *The Process of Government*. New Jersey, Transaction Publisher.
- BLUMLER, Jay G. – KAVANAGH, Dennis (1999): The Third Age of Political Communication. *Political Communication*, Vol. 16, No. 3. 209–230.
- BLUMLER, Jay G. (2006): The Third Age of Political Communication. *Journal of Public Affairs*, Vol. 1, No. 3. 201–209.
- BLUMLER, Jay G. (2016): The Fourth Age of Political Communication. *Politiques de communication*, Vol. 4, No. 1. 19–30.
- BRANTS, Kees – VAN PRAAG, Philip (2006): Sings of Media Logic. Half a Century of Political Communication in Netherlands. *Javnost – The Public*, Vol. 13, No. 1. 25–40.
- CHADWICK, Andrew (2013): *The Hybrid Media System. Politics and Power*. Oxford, Oxford UP.
- CHAFFEE, Steven H. (1975): Foreword. Asking New Questions About Communication and Politics. In CHAFFEE, Steven H. ed.: *Political Communication. Issues and Strategies for Research*. Beverly Hills, Sage. 13–20.
- DAHL, Robert A. – LINDBLOM, Charles E. (1953): *Politics, Economics and Welfare*. New York, Harper & Row.
- DAHL, Robert A. (1956): *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, University of Chicago Press.
- DENTON, Robert E. – WOODWARD, Gary C. (1990): *Political Communication in America*. New York, Praeger.
- EIERMANN, Martin (2016): How Donald Trump Fits Into the History of American Populism. *New Perspective Quarterly*, Vol. 33, No. 2 29–34.
- FRANKLIN, Bob (1995): Political Communication Scholarship in Britain. *Political Communication*, Vol. 12, No. 2. 223–242.
- GERSTLÉ, Jacques (1993): *La communication politique*. Paris, Presses Universitaires de France.
- GRABER, Doris A. (1981): Political Language. In NIMMO, Dan D. – SANDERS, Keith R. eds.: *Handbook of Political Communication*. Beverly Hills, Sage. 195–223.
- GRABER, Doris A. (1993): Political Communication. Scope, Progress, Promise. In FINIFTER, Ada W. ed.: *Political Science. The State of the Discipline. Part II*. Washington, American Political Science Association. 305–332.
- GRABER, Doris A. (2009): Looking at the United States Through Distorted Lenses. Entertainment Television Versus Public Diplomacy Themes. *American Behavioral Scientist*, Vol. 52, No. 5. 735–754.
- KAID, Lynda Lee ed. (2004): *Handbook of Political Communication Research*. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates.
- KARÁCSONY András (2001): A politikai kommunikáció transzformációja. In NYÍRI Kristóf szerk.: *Mobil információs társadalom*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 23–30.
- KISS Balázs (2000): Viták és álláspontok a marketing politikára való alkalmazhatóságáról. In KISS Balázs szerk.: *Politikai kommunikáció*. Budapest, Rejtjel. 103–116.
- LASSWELL, Harold D. (2000) [1949]: A politikai nyelv stílusa. In SZABÓ Márton – KISS Balázs – BODA Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 63–78.
- MÁTYUS Imre (2012): Szubkulturális identitásperformansz. Online önmediatizáció, a Comicbookgirl19 YouTube csatorna példája. In PUSZTAI Bertalan szerk.: *Médiумok, történetek, használá-*

- latok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 385–394.
- MAZZOLENI, Gianpietro (2002): *Politikai kommunikáció.* Budapest, Osiris.
- MAZZOLENI, Gianpietro – BARNHURST, Kevin G. – IKEDA, Ken'ichi – MAIA, Rousiley C. M. – WESSLER, Hartmut (2016): *The International Encyclopedia of Political Communication.* Chichester, Wiley.
- MAZZOLENI, Gianpietro – SCHULZ, Winfried (1999): “Mediatization” of Politics. A Challenge for Democracy? *Political Communication*, Vol. 16, No. 3. 247–261.
- MCNAIR, Brian (1999): *An Introduction to Political Communication.* London, Routledge.
- MERKOVITY Norbert (2012): *Bevezetés a hagyományos és az új politikai kommunikáció elméletébe.* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- NEWMAN, Bruce I. (2000): *Politikai marketing mint kampánystratégia.* Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- NIMMO, Dan D. – SANDERS, Keith R. eds. (1981): *Handbook of Political Communication.* Beverly Hills, Sage.
- PATTERSON, Thomas E. (1997): The News Media. An Effective Political Actor? *Political Communication*, Vol. 14, No. 4. 445–455.
- R. VÁRKONYI Ágnes (1999): A tájékoztatás hatalma. In PETERCSÁK Tivadar – BEREZC Máttyás szerk.: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Eger, Studia Agriensia 20. 9–31.
- RAWNSLEY, Gary D. (2005): *Political Communication and Democracy.* Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- SEMETKO, Holli – SCAMMELL, Maggie eds. (2011): *The Sage Handbook of Political Communication.* Thousand Oaks, Sage.
- STRÖMBÄCK, Jesper (2008): Four Phases of Mediatization. An Analysis of the Mediatization of Politics. *The International Journal of Press/Politics*, Vol. 13, No. 3. 228–246.
- TRUMAN, David B. (1962). *The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion.* New York, Knopf.
- WHITE, Theodore H. (1965): *The Making of the President 1964.* New York, Atheneum Publishers.
- YACK, Bernard (2006): Rhetoric and Public Reasoning. An Aristotelian Understanding of Political Deliberation. *Political Theory*, Vol. 34, No. 4. 417–438.
- ZALLER, John (1999): *A Theory of Media Politics. How the Interests of Politicians, Journalists, and Citizens Shape the News.* Elérhető: [http://www.uky.edu/AS/Polisci/Peffley/pdf/ZallerTheoryofMediaPolitics\(10-99\).pdf](http://www.uky.edu/AS/Polisci/Peffley/pdf/ZallerTheoryofMediaPolitics(10-99).pdf) (A letöltés dátuma: 2017. 03. 10.)

Vákát oldal

13. Politikai konfliktusok és politikai erőszak

Pál Gábor

13.1. A konfliktus fogalma

A *konfliktus* kifejezés *ellentétet, szembenállást, összeütközést* jelent. A konfliktus alapvető jelentőségű tényező az emberi együttélés szinte összes szintjén és színterén. Az ellentét, a szembenállás éppen úgy megjelenhet személyek, csoportok, szervezetek esetében, mint politikai közösségek, államok, több államot tömörítő nemzetközi integrációk vagy katonai szövetségek viszonyában. A különböző célok, érdekek, elvek és elképzelések összeütközése komoly befolyást gyakorol a társadalmi folyamatok, a gazdaság vagy a politikai élet alakulására.

A konfliktus kategóriája éppen ezért központi jelentőséggel bír több, az emberi viselkedést és a társadalmat vizsgáló tudományág, így a pszichológia, a szociológia, a vezetés- és szervezélmélet, a rendészet, a hadtudományok, a nemzetközi tanulmányok vagy a politológia számára.

A konfliktus önmagában sem rossznak, sem jónak nem tekinthető. Léteznek kifejezetten destruktív, azaz ártalmas, romboló, egyértelműen konstruktív, azaz építő jellegű, üdvös hatású, továbbá neutrális, nem besorolható összeütközések – a *konfliktus* fogalma pedig kimeneteltől függetlenül mindegyik válfajt képes lefedni. A kategóriát az alábbiakban ennek megfelelően semleges, leíró kifejezésként alkalmazzuk.

13.2. A konfliktusok szintjei

Az emberi életet átszövő ellentétek és összeütközések különböző szinteken jelentkezhetnek. Ezek a szintek az adott konfliktus léptékét, kiterjedtségét fejezik ki, vagyis azt, hogy mennyien váltak érintetté benne. A konfliktusok alábbiakban vázolt, egymást követő szintjei egyre több embert érintő, társadalmi és politikai szempontból egyre jelentősebbnek tekinthető szembenállásokat írnak le.

A kérdéskörrel foglalkozó, igen gazdag, sokrétű és szerteágazó szakirodalom¹ nyomán a *konfliktusok nyolc szintjét* különíthetjük el.

Ezek a következők:

1. egyénen belüli konfliktusok (intrapersonális szint),
2. egyének közti konfliktusok (interperszonális szint),
3. csoporton és/vagy szervezeten belüli konfliktusok,
4. csoportok és/vagy szervezetek közti konfliktusok,

---

¹ Lásd BALOGH 2016; GURR 1980; LITTLE 2008; MÁLIK 2009.

5. csoportok közti össztársadalmi konfliktusok,
6. államok közti, teljes társadalmakat érintő konfliktusok,
7. földrajzi nagytérségekre, egész kontinensekre kiterjedő konfliktusok,
8. világméretű, globális konfliktusok.

Az első szint az *egyéneken belüli* (1) feszültségek, ellentétek, összeütközések szintje. A mindössze egy személyt érintő konfliktust szokták idegen szóval intraperszonális konfliktusnak nevezni. Ilyen konfliktusok jellemzően egymásnak ellentmondó vágyak és késztetések, vagy erkölcsi dilemmák kapcsán keletkeznek.

A második szint az *egyének közti* (2) ellentétek és szembenállások szintje. A szakirodalomban idegen szóval *interperszonális konfliktusként* emlegetett összeütközés már kiterjedtebb az előzőnél, hiszen – legalább – kettő vagy több személyt érint. Interperszonális konfliktusokra a mindennapi élet számos színterén, számos teljesen hétköznapi tevékenység végzése közben sor kerülhet. A közlekedés, az ügyintézés vagy a bevásárlás éppen úgy az abban részt vevő személyek között kialakuló súrlódások, feszültségek és ellentétek terepévé válhat, mint a kutyasétáltatás, a zenehallgatás vagy valamilyen más, hobbicélú szabadidős elfoglaltság.

A harmadik szintet a *csoporton és/vagy szervezeten belüli* (3) összeütközések jelentik. A csoporton és/vagy szervezeten belüli konfliktusok általában eleve több ($n > 2$) embert érintenek közvetlenül, mint az egyének közti szembenállások, emellett azoknál tartósabbnak tekinthetők. A harmadik szintre sorolt ellentétek egyaránt jelentkezhetnek családok, munkahelyi közösségek, egyesületek életében, de akár ennél jóval nagyobb létszámú csoportok (egy adott ágazat dolgozói, egy adott település lakossága) és szervezetek körében is.

A negyedik szint a *csoportok és/vagy szervezetek közti* (4) szembenállások szintje. A konfliktusok ezen szintje már legalább két vagy több csoport, szervezet érintettségét foglalja magában. Az ide sorolt összeütközéseket elméleti-logikai alapon akkor is kiterjedtebbnek, nagyobb léptékűnek tekintjük a pusztán egy adott csoportot vagy szervezetet megosztó konfliktusnál, ha csupán kis- vagy közepes létszámú közösségek válnak részeivé. A konfliktusok ezen szintjén helyezhetők el a családok, iskolai osztályok vagy cégek közti kapcsolatokban fellépő feszültségek, az egyesületek, intézmények, gazdasági ágazatok között kialakuló rivalizálások, továbbá a települések, ifjúsági szubkultúrák és testületek viszonyát meghatározó ellentétek.

A konfliktusok ötödik szintjét a *csoportok közti*, ám már *össztársadalmi szintre emelkedett* (5) összeütközések képezik. Ebben az esetben kifejezetten nagy létszámú, az adott ország népességének jelentékeny hányadát kitevő csoportok konfliktusáról van szó. A kialakult szembenállás léptéke azonban nem csak ebben a tekintetben nagyobb az előző szintnél. Az ide sorolható feszültségek ugyanis már az egész társadalom számára érzékelhetővé válnak, az egész társadalmat érintik. A létrejövő ellentét akár magát a teljes társadalmat is megoszthatja úgy, hogy az egész társadalmat leképező/magában foglaló csoportok szembenállása mentén szerveződik. Ezen a szinten a vallási és felekezeti konfliktusok, a kulturális, nyelvi és etnikai alapú feszültségek, a gazdasági-vagyoni jellegű ellentétek, valamint az életmódalapú (szexuális orientációval, fogyasztási szokásokkal, droghasználattal kapcsolatos) összeütközések helyezhetők el.

A konfliktusok hatodik szintjét az *államok közti, teljes társadalmakat érintő* (6) szembenállások jelentik. A megfogalmazás második része azért fontos, mert az államok

viszonyában rendre kialakuló, kisebb, átmeneti, diplomáciai jellegű feszültségek különálló és jelen felsorolás logikájába nem beilleszthető csoportot képeznek. A konfliktusok előbbinél nagyobb léptékű, kiterjedtebb válfajába az olyan esetek és helyzetek sorolhatók be, amelyekbe az adott államok minden eddigi szintnél nagyobb létszámú lakossága is széles körben, komolyan és tartósan bevonódik. Ilyen a diplomáciai kapcsolatok megszakítása vagy a beutazási tilalom bevezetése, amely elsősorban a közlekedés, a turizmus és a kereskedelem terén gyakorol széles körű (negatív) hatást az adott társadalom tagjainak életére. Ilyen a gazdasági embargó bevezetése, amely már az adott ország(ok) gazdasági folyamatainak jelentős részét, ezeken keresztül az életszínvonalat is drámaian érinti. Az államok között kirobbanó klasszikus, hagyományos háborúk pedig a háttországokra rónak egyre nehezedő terhet, ami a polgári lakosságra nézve sokféle és változatos szenvedésben realizálódik.

A konfliktusok hetedik szintjén a *földrajzi nagytérségekre* (7) vagy akár egész földrészekre, kontinensekre kiterjedő ellentétek helyezhetők el. Ezekben a konfliktusokban az adott, sokszor kulturális és gazdasági értelemben is összetartozó nagyobb régió több állama vesz részt oly módon, hogy fellépésük nyomán a térség más, a konfliktusból kimaradni szándékozó államai is érintetté válnak. E konfliktusok békésebb, konstruktívabb válfaját többek között az Európai Unió belül folyó viták jelentik. Ezen viták központi témája a tagállamok közti együttműködés szorosabbra fűzése vagy lazítása. Az ellentétes elképzelések a komolyabb központi hatáskörök kialakítása és a föderatív irányba való elmozdulás vagy (ezzel éppen szembenemelve) a nagyobb tagállami autonómia biztosítása mentén fogalmazódnak meg. A hetedik szinten elhelyezhető konfliktusokra azonban ennél jóval drámaibb, pusztítóbb példákat is találunk. A 17. század folyamán az egész akkori Európa életére döntően kiható, szinte az összes európai országot valamilyen formában érintő, igen jelentős anyagi és demográfiai veszteségeket (becslések szerint 8–10 millió ember halálát) okozó és a kontinens politikai viszonyait mélyrehatóan átalakító harmincéves háború sorolható ide. Napjainkban nagyobb térséget érintő konfrontációnak tekinthető a jelenleg is zajló, elsősorban szíriai, iraki és jemeni hadszíntéren vívott, ám jelentős részben Szaúd-Arábia és Irán által kezdeményezett és táplált közel-keleti konfliktus.

A konfliktusok nyolcadik, legkiterjedtebb szintjét a *világméretű* (8), azaz globális konfliktusok alkotják. Ezek a kontinenseken átívelő szembenállások már voltaképp a Föld népességének jelentős részét, sőt bizonyos esetekben akár az emberiség egészét, a bolygó minden egyes lakosát érintik kisebb vagy nagyobb mértékben. Ilyen világméretű konfliktusnak tekinthetőek a környezetvédelmi szabályozásokkal, a nemzetközi klímapolitikával kapcsolatos viták, a világméretű élelmezési, egészségügyi és népességmozgási problémák kezelésével kapcsolatos ellentétek és nézeteltérések. Földrajzi nagytérségeken túlnyúló, kontinenseken átívelő, globálissá duzzadt (fegyveres) konfliktusként értelmezhető az első és a második világháború, valamint az Egyesült Államok és a Szovjetunió között közel fél évszázadon keresztül folyó hidegháborús szembenállás is.

13.3. A konfliktusok okai

A konfliktusok szintjeinek bemutatását követően érdemes áttérnünk a konfliktusok jellemző *okaira*.

A konfliktusok tipikus *kiváltó okaival* vagy – más megfogalmazásban – a főbb konfliktusforrásokkal kapcsolatos tudományos eredményeket összegezve négy fontosabb tényezőt különíthetünk el. Ez a *négy ok*, amely rendre fellelhető az összeütközések hátterében,

1. az információ,
2. az erőforrás,
3. a vélemény,
4. és a pozíció/viszony.

A konfliktusok egyik jellemző kiváltó oka a felek tudásának tökéletlensége. Az ellentétek és szembenállások sok esetben abból következnek, hogy az érintett személyek, csoportok, szervezetek nem rendelkeznek elegendő és/vagy megfelelő *információval* önmagukra, a helyzetre, illetve a velük kapcsolatban álló más személyekre, csoportokra és szervezetekre vonatkozóan. Ezek közül különösen az utolsó forma, azaz a mások tulajdonságaira, szándékaira, tetteire vonatkozó tudás töredékessége (és az ezt kísérő előítéletes gondolkodás) tekinthető komoly konfliktusforrásnak. Az *információhiány*, a *téves* információkra támaszkodás, illetve a tudatosan eltorzított, *manipulált információk* elterjedése (és elterjesztése) egyaránt jellegzetes konfliktuskiváltó tényező.

A konfliktusok mögött meghúzódó másik tipikus ok valamely, az érintettek által értékesnek tekintett és csak szűkösen rendelkezésre álló *erőforrás* megszerzésére, birtoklására vagy az abból való részesedésre való törekvés. Ez az erőforrás lehet anyagi jellegű, a közösségek közvetlen megélhetéséhez és/vagy tárgyi vagyonához kapcsolódó, gazdasági-termelési funkcióval bíró „jószág”. Lehet földterület, termény- és állatállomány, ásványkincslelőhely, nyersanyag, infrastruktúra, ingatlanállomány, vagyon, munkára és hadra fogható (vagy inkább kényszeríthető) embertömeg. Az értékesnek ítélt, megszerezni vagy megtartani kívánt erőforrás ugyanakkor lehet elvont, nem-anyagi jellegű is. A különböző szintű konfliktusok ugyanis sok esetben szimbolikus javak, elnevezések, jelképek, vallási kegytárgyak és kegyhelyek, ünnepek, hősként tisztelt történelmi alakok *birtoklása* és *kisajátítása* kapcsán robbannak ki. Különleges anyagi és szimbolikus vonatkozásokkal egyaránt rendelkező, számtalan konfliktust eredményező erőforrásnak tekinthető a hatalom, a befolyás is.

A konfliktusokat életre hívó harmadik jellegzetes ok a *vélemények*, a valóságról kialakított *meggyőződések* és *hiedelmek*, illetve az ezekből következő, a viselkedés során szem előtt tartott *elvek* különbsége. A személyek, csoportok, szervezetek és állami szereplők közti ellentét ebben az esetben a világról kialakított eltérő képből adódik. A felek szembenállása itt egyfelől a helyzetek, történések és cselekvések eltérő érzékeléséből, értelmezéséből és értékeléséből alakul ki. Másfelől viszont az érintettek közti összeütközés igazán nyíltan és erőteljesen annak megítélése kapcsán merül fel, hogy mi számít jónak és rossznak, helyesnek és helytelennek, előnyösnek és hátrányosnak, elfogadhatónak és elfogadhatatlannak.

A konfliktusok negyedik meghatározó jelentőségű és tipikusnak mondható kiváltó oka a felek egymáshoz képesti *pozíciója*, illetve a köztük lévő *viszony* természete. Bizonyos összeütközések ugyanis a lényegüket tekintve nem vezethetők vissza a fenti okok egyikére sem. Ezeket a konfliktusokat az váltja ki, hogy a résztvevők voltaképp már eleve, helyzetükből adódóan ellentétes oldalon állnak. Az ügyvédek és ügyészek szembenállása, az állami hivatalnokok és az állampolgárok között fellépő konfliktusok (például amikor valamely hatóság alkalmazottja személyes véleményétől függetlenül köteles bírságot kiróni

a szabálysértőre), a sporteseményekre és demonstrációkra kivezényelt rendőrök szurkolókkal, tüntetőkkel szembeni intézkedései vagy az egymással hadban álló államok hadseregei között lezajló katonai műveletek egyaránt ilyen konfliktusnak tekinthetők. Ezekben az esetekben a résztvevők viselkedését elsődlegesen nem az információk hiányzó, téves vagy torz mivolta, a megszerezni kívánt és ténylegesen, közvetlenül birtokba is vehető erőforrások lehetősége vagy a vélemények, meggyőződések és világnézetek súlyos, kibékíthetetlen ellentéte befolyásolja. Az ellentét sokkal inkább a felek pozíciójából és a köztük levő viszonyból adódik; a helyzetükkel együtt járó szabályok, elvárások, utasítások, kényszerek következménye.

13.4. A konfliktusok szakaszai

A témával foglalkozó szakirodalom szerint a konfliktusok olyan folyamatnak tekinthetők, amelyben több, egymást követő elem ismétlődése figyelhető meg. Ezeket nevezzük a *konfliktusok szakaszainak*.

A konfliktusok szakaszai kapcsán azonban némileg elkülönülnek egymástól az optimista, valamint a szkeptikus/pesszimista álláspontok. Az alábbiakban egy, a konfliktusokkal foglalkozó pszichológiai szakirodalom eredményein alapuló, hat szakaszból álló folyamatmodellt fogunk megismerni. A modell szemléletében, logikájában inkább a szkeptikus/pesszimista állásponthez áll közelebb, ám megfelelő módon alkalmazva akár az optimista megközelítéssel is összekapcsolható.

E szerint a modell szerint a konfliktusok jellemzően az alábbi szakaszokból állnak:

1. A konfliktus tényének felmerülése, felek általi jelzése (kommunikáció kezdete a felek közt).
2. A vélemények megfogalmazása, kifejtése, ütköztetése (növekvő mértékű kommunikáció, vita a felek között).
3. Az ellentét élesebbé válása, az álláspontok megmerevedése (csökkenő kommunikáció a felek között).
4. Eltávolodás, elkülönülés (megszűnő kommunikáció a felek között).
5. Károkozás, ártás (negatív érzelmek és ezek alapján való cselekvés a felek között).
6. A konfliktus kimerülése, lecsengése.

Láthatjuk, hogy a modell – a szkeptikus/pesszimista álláspontnak megfelelően – a konfliktusok fontos összetevőjeként mutatja be egyfelől a szembenállások bizonyos mértékű, menet közbeni súlyosbodásának lehetőségét, másfelől az összeütközések által okozott valamilyen mértékű kár, sérelem eshetőségét. A modell harmadik, negyedik és ötödik szakaszát egy nagyobb, a konfliktus fokozatos eldurvulását hozó fázis részeinek is tekinthetjük. Ezt a középső fázist összefoglalóan az *eszkaláció* elnevezéssel is illelhetjük. Úgyszintén láthatjuk, hogy a modell – ismét csak a szkeptikus, pesszimista felfogásnak megfelelően – nem a megoldás megtalálását, a felek közti megegyezést, hanem pusztán a résztvevők kifáradását, a motivációvesztést tünteti fel a konfliktusokra jellemző záróakkordként.

Ugyanakkor nem minden konfliktus foglalja magában mind a hat szakaszt. A szembenállások nem szükségszerűen eskalálódnak, vagyis nem minden nézeteltérés durvul el feltétlenül és visszafordíthatatlanul. A véleményütköztetés szakasza után akár el is

maradhat az eskaláció fázisának három eleme (tehát az ellentétek kiéleződése, az eltávolodás és a károkozás). A súlyosbodást hozó szakaszokból lehetséges visszafelé, a kevésbé feszült szakaszok felé is mozogni. A második, vitatkozó szakaszt pedig akár a megoldások megtalálását lehetővé tevő, illetve a megegyezések kialakításának lehetőségét hordozó fázisnak is tekintjük. Ezekkel a kiegészítésekkel a választott modell a konfliktusfolyamatok pozitív felfogásával is összhangba hozható.

A fenti összegzést tüzetesebben szemügyre véve azonban további dolgokat is észrevehetünk. Megállapíthatjuk, hogy a modell, ha nem is univerzális, de kisebb megszorításokkal az összes konfliktusszinten alkalmazható. Azt is konstatálhatjuk, hogy a konfliktuselemek egymás mögé állításának központi mozzanata a kommunikáció. A modell tehát a konfliktusok létrejöttét, lefolyását és befejeződését elsősorban a felek közti kommunikáció menynységének és minőségének alakulásával kapcsolja össze és magyarázza.

13.5. A politikai konfliktusok ismérvei és intenzitási fokai

Az eddigiekben egyben kezeltük az emberi élet különböző társas színterein jelentkező ellentéteket. Bár a konfliktusok szintjeiről szólva jeleztük, hogy az összeütközések igen eltérő mennyiségű érintettre terjedhetnek ki (egy-két embertől egészen több milliárdig), majd végigvettük a szembenállások jellemző okait, szakaszait és intenzitási fokait, mind-
eddig nem ejtettünk szót a kifejezetten politikai jellegű konfliktusok sajátos ismérveiről.

A *politikai konfliktusok* a legmagasabb szinteken kibontakozó, legkiterjedtebb összeütközések. Politikai konfliktusokról az ötödik (össztársadalmi), a hatodik (államok közti, de teljes társadalmakat érintő), a hetedik (nagyterületekre kiterjedő) és a nyolcadik (globális) szinten jelentkező szembenállások kapcsán beszélhetünk. A politikai konfliktusok nagyobb populációkat, egész társadalmakat szembefordító ellentétek, amelyek már nem csupán sokakat érintő, de sokak szemében közérdekűnek is számító, politikai jelentőségűnek minősülő problémák nyomán alakulnak ki. A konfliktusok négy fő oka (tudás-információ torzulása, erőforrás-elosztási problémák, nézetek és értékek ütközése, strukturális ellentét) itt már közéleti vonatkozásban, politikai téttel bíró tényezőként jelenik meg.²

A politikai konfliktusok ugyanakkor leképeződhetnek a személyen belüli, személyek közötti, csoporton és szervezeten belüli vagy csoportok és szervezetek közötti szinteken is. Egy választópolgár egymagában is őrölköhet afelett az egész társadalmat érintő és megosztó kérdés felett, hogy melyik pártra adja a voksát. Közterületeken, orvosi rendelőkben, buszokon is támadhat vita két egymást nem ismerő ember között a kormánypárt támogatása vagy valamely intézkedésének helyeslése kapcsán. Politikai-ideológiai ellentétek családokat, baráti társaságokat, munkahelyi közösségeket szakíthatnak szét. Oktatási intézmények, települések, szurkolói csoportok viszonyában is megjelenhet, és (további) feszültséget eredményezhet a politikai elköteleződések különbsége.

A politikai konfliktusokról mindezekon felül, összességében elmondható, hogy politikai törekvések megfogalmazásával, politikai szereplők részvételével, politikai viszonyok (táborok, szövetségek, oldalak) formálódásával, tényleges politikai cselekvésekkel járnak.

² Vö. GURR 1980.

A politikai konfliktusok igen eltérő intenzitási fokon jelentkezhetnek. Az eltérő intenzitási fok ugyanakkor igen eltérő politikai cselekvéseket, aktivitási formákat von maga után. A politikai konfliktusok intenzitási skálája az *egyet nem értéstől* (1) a másik fél *nyílt számonkérésén* (2), a rivális *kommunikációs eszközökkel való megtámadásán* (3), a *verbális fenyegetésén* (4) és a *fizikai támadásokon* (5) keresztül egészen a másik fél *megsemmisítéséig* (6) terjed.

A politikai konfliktusokon belül megkülönböztethetünk *kevésbé intenzív, közepesen intenzív és nagyon intenzív* szembenállásokat.

A kevésbé intenzív politikai konfliktusok az előbbi folyamatmodellt alapul véve kizárólag az első (felmerülési) és a második (véleménykifejtési) szakaszra terjednek ki. Ezekben a konfliktusokban többnyire egymást kölcsönösen tisztelő, egymással együttműködésre törekvő felek között zajlik ideológiai, stratégiai vagy szakpolitikai vita. Erre példa egy frissen elkészült pártprogram visszajelzésekre, javaslatokra és építő kritikákra nyitott megvitatása a szimpatizánsokkal.

A kevésbé intenzív konfliktusokban a felek elképzelései és törekvései között nincs éles összeütközés, az érintettek egyaránt képesek céljaik elérésére, kölcsönösen előnyös helyzet kialakítására. Ezekben a szembenállásokban maximum az *egyet nem értés* (1) és a másik fél *nyílt számonkérése* (2) jelenik meg.

A *közepesen intenzív* politikai konfliktusok az első (felmerülési), a második (véleményütköztetési) és harmadik (ellentétéleződési) szakaszt is magukban foglalják. Emellett gyakran átlépnek a negyedik (eltávolodási) szakaszba, valamint esetenként az ötödik (károkozási) szakaszt is elérhetik. Ezek sorában egymást kevésbé respektáló felek közti parttalan vitákat, politikai tisztségekre pályázó jelöltek közti vetélkedéseket, politikai szervezeteken belüli érdekütközéseket, bérkövetelések kapcsán folyó tárgyalásokat és sztrájkokat, tiltakozó demonstrációkat, kisebb súlyú jogvitákat és diplomáciai konfliktusokat találunk.

A *közepesen intenzív* konfliktusokban, bár elég éles az összeütközés, lehetséges a kompromisszum a felek elképzelései és törekvései között. Amennyiben a vágyott előnyök elérése szükségszerűen együtt jár a másikkal okozott hátránnyal, vagyis a küzdelemnek csakis egy győztese lehet, a szabályozott keretek között okozott veszteség kismértékű és könnyen helyreállítható. Ez a konfliktus a *verseny* győztes-vesztes logikája szerint zajlik. Ezekre a szembenállásokra jellemző a másik fél *nyílt számonkérése* (2), *kommunikációs eszközökkel való megtámadása* (3), néha *verbális fenyegetése* (4).

A *nagyon intenzív* politikai konfliktusok kiterjedhetnek mind a hat szakaszra. Fő sajátosságuk az eszkálalódás. Ennek során megfigyelhető, hogy az első (felmerülési) szakaszt sokszor már eleve a harmadik (ellentétkiéleződési) vagy a negyedik (elkülönülési) szakasz követi; a vita, a vélemények kifejtése tehát gyakran elmarad. Ráadásul ezek a szembenállások az esetek nagy részében, sokszor és könnyen lépnek át az ötödik (ártással, károkozással) járó szakaszba. Az ilyen konfliktusok esetében a legszélesebb a végrehajtott, ugyanakkor jellemzően már valamiféle kárt, ártalmat is okozó tettek skálája. Ezekben az összetűzésekben a gúnyos megnyilatkozások, a durva hangvételű, személyeskedő viták, lejárató akciók, a tudatosan kirobbantott botrányok vagy az internetes komment-csaták mellett a politikai rendezvények megzavarására, negatív tartalmú bekiabálásokra, sípolásra, tojással dobálásra vagy plakáttépkedésre is sor kerülhet. Ugyanakkor a politikai konfliktusok ezen az intenzitási fokon már akár a kirekesztést, a diszkriminációt, a rendszeres zaklatást vagy az erőszak alkalmazását is magukban foglalhatják. Ezekben

a szembenállásokban tehát a kommunikációs támadások (3) és a verbális fenyegetések (4) mellett már a fizikai támadások (5), sőt a másik fél megsemmisítésének (6) lehetősége is benne rejlik.

Az ilyen erősségű konfliktusok magasabb szinteken, tömeges léptékben a közéleti légkör feszültté válását, a közvélemény politikai-ideológiai székértáborokra való szétesését, szeparatista mozgalmak kibontakozását, az államok közti diplomáciai kapcsolatok megszakítását, a határok lezárását, gazdasági embargó bevezetését vagy akár fegyveres akciók indítását is eredményezhetik.

A nagyon intenzív konfliktusok elképzelések és törekvések igen kiélezett összeütközését jelentik. Jellemzően magukban foglalják a résztvevők azon felismerését (vagy feltételezését), hogy az összecsapásban a felek csakis egymás kárára érhetik el a céljaikat; csakis úgy tudják megszerezni a vágyott előnyöket, ha azzal másoknak komoly hátrányt, jelentős és nehezen helyreállítható veszteséget okoznak.³ Ezek a konfliktusok a *háborús* győztes-vesztes logika mentén zajlanak.

A mindenkori politika *alapkonfliktusa* a hatalmat birtoklók és a hatalmat megszerezni kívánók közti összeütközés.⁴ A modern politikában ez a kormány és az ellenzék közti szembenállást jelenti. A modern demokráciák többek közt abban különböznek a jelenkori, autoritárius és totalitárius berendezkedésektől, hogy ezt az ellentétet igyekeznek közepes intenzitási szinten tartani, míg az utóbbiakban a hatalmat birtoklók és a hatalomból részesedni kívánók konfliktusa mindig nagyon intenzív. A demokratikus rendszerekben részletesen kidolgozott választási-eljárási keretek közé szorított, szabályozott és fair verseny folyik a kormányon levők és az ellenfélnek tekintett ellenzék közt. Az autoritárius és totalitárius rezsimok vezetői viszont különböző mértékben jogkorlátozó és/vagy erőszakos eszközökkel ugyan, de voltaképp egyaránt folyamatos belső *háborút* folytatnak az ellenségnek tekintett ellenzék meggyengítése, megosztása, ellehetetlenítése vagy teljes felszámolása céljából.

13.6. A politikai konfliktusok típusai

A politikai konfliktusok ismervei és intenzitási fokai után térjünk rá a különböző típusokra.

A politikatudományban – túlnyúlva a kormány/ellenzék szembenállás vizsgálatán – a politikai konfliktusok két fő típusát szokás megkülönböztetni. Az első típust *pragmatikus* konfliktusnak, a másodikat pedig *ideologikus* konfliktusnak nevezzük. A kérdéskör szakirodalma a két konfliktustípust Gabriel Almond, az egyik legtöbbet hivatkozott 20. századi amerikai kutató munkásságára támaszkodva az összeütközés mibenléte, az ellentét tárgya és jellege alapján határozza meg.⁵

A *pragmatikus* természetű politikai konfliktusok konkrét tárgykörök kapcsán jelentkező, gyakorlatiasan megközelíthető és kezelhető összeütközések. Ezek a gazdaságban eltérő funkciót ellátó csoportok (illetve szervezeteik) között, jellemzően anyagi javak elosztása kapcsán alakulnak ki. Tipikus megjelenési formája a mezőgazdaságban

³ Vö. MÁLIK 2009, 28–30.

⁴ Ez egyszerre tekinthető strukturális, tehát a felek eltérő pozíciójából adódó, ugyanakkor a politikával kapcsolatos nézetek különbségét, az erőforrások elosztásával kapcsolatos vetélkedést, valamint az eltérő információk hatását is magában rejtő konfliktusnak.

⁵ Lásd például ENYEDI–KÖRÖSÉNYI 2001, 14–15.

dolgozók és az iparban foglalkoztatottak közti érdekütközés (például a gazdaságpolitikai irányvonalak, a beruházások, az adójogszabályok vagy a vámtételek kapcsán), illetve a munkaadók és munkavállalók konfliktusa a bérekkel, a munkafeltételekkel és a szabadnapokkal kapcsolatban. A pragmatikus konfliktusok tétje megragadható, racionalizálható, mértékekre és összegekre lefordítható. A felek között éppen ezért lehetővé válik a tárgyalás, az alku és a megegyezés. Az igények összemérhetők, az álláspontok közelíthetők. A résztvevők cél-eszköz logikában gondolkodnak; érdekeik érvényesítésének eszközeként tekintenek a politikai cselekvésekre, és céljaiknak megfelelően választják ki a számukra megfelelő lépéseket. A konfliktusok jellemzően nem lépnek túl a közepes intenzitáson.

Az *ideologikus* természetű politikai konfliktusok tengelyében vélemények, meggyőződések, erkölcsi elvek összeütközése áll. Az ellentét tétje tehát elvontabb jellegű, kevésbé megragadható, mint a pragmatikus konfliktusokban. Ezek a konfliktusok eltérő világnézeteket képviselő csoportok (és szervezetek) között alakulnak ki, jellemzően arra vonatkozóan, hogy mi számít jónak és rossznak, helyesnek és helytelennek a politikában. Tipikus megjelenési formái a vallásos és világius szemléletmód, a vallási előírásokat eltérő szigorral értelmező és érvényesítő irányzatok, a különböző felekezetek, ideológiai szekértáborok, életmódközösségek és szubkultúrák közti feszültségek. Világnézeti konfliktusnak tekinthető a vallási jelképek (így például a fejkendő vagy a csador) nyilvános viselése körüli vita, az abortusz lehetősége és szabályozása körüli küzdelem és az azonos neműek házasságával kapcsolatos polémia. De ugyancsak ideologikus természetű ellentét mutatkozik meg az etnikai hovatartozás fontossága és a kisebbségek nyelvhasználata körüli nézeteltérésekben, a kulturális egység megőrzését, illetve a multikulturalizmus támogatását szorgalmazó csoportok konfliktusában. Az ideologikus konfliktusok esetében az érvek más síkon mozognak, más gondolati rendszerekben fogalmazódnak meg, ezért a felek közti tárgyalás és alku lehetősége erősen korlátozott. Az igények nem (vagy csak alig) racionalizálhatók, az álláspontok nem (vagy nehezen) közelíthetők, kölcsönös engedelmények, kompromisszumok nem (vagy alig) képzelhetők el. A résztvevők elsősorban véleményük, meggyőződésük kifejezését lehetővé tevő csatornának tekintik a politikai cselekvést. Tetteiknek inkább üzenetértéke és sok esetben inkább érzelmi töltete, mint (konkrét-materiális) célja van. A konfliktusok hajlamosak nagyon intenzívvé válni.

A politikai konfliktusok ugyanakkor egy másik logika alapján is csoportosíthatók. A politikai konfliktusok egy része ugyanis alapvetően békés eszközökkel zajlik, más része viszont erőszakossá válik. A *nem-erőszakos* politikai konfliktusok többnyire kevésbé vagy közepesen intenzívek. Ha egyáltalán megjelenik a nagyobb intenzitás, illetve a másik félnek való ártás mozzanata, a károkozás általában megmarad a szóbeliség, az elszigetelés és a hátrányos megkülönböztetés, a jogkorlátozás szintjén. Az *erőszakos* politikai konfliktusok azok a nagyon intenzív szembenállások, amelyekben megkezdődik a másik féllel szembeni fizikai fellépés. A két típus különbségei jól szemléltethetők a békés tüntetések és az erőszakos tiltakozások, a reformintézkedések és a forradalmak, illetve az államok közt diplomáciai úton, gazdasági eszközökkel vagy haderő bevetésével rendezett nézeteltérések összevetése útján. Az erőszakos politikai konfliktusok sok esetben rendőri akciókat, katonai műveleteket foglalnak magukban. Egy részük kifejezetten fegyveres konfliktussá, katonai szembenállássá válik.⁶ A politikai konfliktusokból a katonai konfliktusokba való átmenet

⁶ Lásd például BALOGH 2016.

bizonyos korokban, bizonyos szerzők számára természetesnek, magától értetődőnek minősült. Ezt a felfogást talán Carl von Clausewitz híres mondása fejezi ki legjobban, amely szerint „a háború a politika folytatása más eszközökkel”. Nem árt azonban hangsúlyozni, hogy az erőszakos politikai konfliktusok a legsúlyosabb esetekben nem csupán háborúkhöz, de akár népiirtásokhoz is vezethetnek.

A korábban már érintett kérdés, vagyis a demokráciák és diktatúrák különbözősége politikai konfliktusaik kezelése szempontjából itt ismét szemügyre vehető. A demokráciák esetében ugyanis a kormányon levők (illetve az őket támogatók) és az ellenzék (illetve az őket támogatók) közti konfliktus nem csupán közepes intenzitású, hanem erőszakmentes is. A konfliktusok vitává és versennyé szelődülnek, a kormány meghatározott szabályok szerint, békésen leváltható. Ha a különböző politikai oldalak közti szembenállás nagyon intenzív válik is, erőszakos lépésekre akkor sem kerül sor (legfeljebb elszórt, kisebb súlyú esetek formájában). Az autoritárius és totalitárius diktatúrákban viszont a hatalom birtokosaiban fel sem merül, hogy maguktól átadják, erőszakmentes úton megszerezhetővé tegyék az ország vezetését. A kormányzók és az ellenzék konfliktusa ennek megfelelően nagyon intenzív. A hatalmon levők különböző módokon és mértékben, de jellemzően erőszakosan lépnek fel az ellenzéki csoportokkal szemben, ugyanakkor a politikai akaratki-fejezés és a politikai részvétel korlátozása miatt a velük szemben hatékonyan alkalmazható eszköztár is sok esetben leszűkül az erőszakos formákra (államcsíny, katonai puccs, lázadás, felkelés, forradalom, polgárháború).

13.7. A politikai konfliktusok kialakulása: a törésvonal-elmélet

A politikai konfliktusok kialakulásával kapcsolatban a politikatudomány elsősorban a *törésvonalak* koncepcióját alkalmazza. A *törésvonal* fogalma többnyire azokra az egész társadalmakat megosztó ellentétekre vonatkozik, amelyek politikai jelentőséggel rendelkeznek.

A politikai konfliktusok kialakulását a törésvonalak koncepciójával összekapcsoló magyarázatok egy része általános és elméleti jellegű, másik része inkább történeti, leíró.

Az *általános és elméleti* magyarázatok szerint a politikai konfliktusok a társadalmi tagoltságban gyökereznek, valós csoportkülönbségeken alapulnak. Ugyanakkor nem pusztán bizonyos csoportkonfliktusok eleve meglévő súlyának, (politikai) jelentőségének szükség-szerű következményei. A politikai szereplők küzdelmeik során az osztálytársadalmi szintű ellentétek adott halmazából érdekeik vagy nézeteik alapján emelnek ki, vállalnak fel ügyeket.

A politikai törésvonal-képződés tulajdonképpen bizonyos szembenállások intézményesülése, intézményesítése. Az intézményesülés során az adott ellentét meggyökeresedik, több szinten tartósan jelenlévővé válik. *Stefano Bartolini* és *Peter Mair* politikatudósok szerint egy konfliktusnak egyszerre három szinten kell tartósan megmutatkoznia és érvényesülnie ahhoz, hogy politikai törésvonalnak tekintsük. Az *első* (1) a tényleges társadalmi csoportok közti tényleges különbségek szintje (empirikus szint). A *második szint* (2) a csoport-hovatartozások és az identitások elkülönülésének szintje (normatív szint). Ez azt foglalja magában, hogy az érintettek másoktól elkülönülő, sajátos értékekkel és vonásokkal rendelkező csoportok tagjaiként határozzák meg önmagukat. A *harmadik* (3) az intézményesült politikai szembenállás szintje; a tényleges, elkülönült és önálló identitással rendelkező csoportokat képviselő politikai szerveződések, elsősorban pártok közti küzdelem (szervezeti szint).

A politikai konfliktusok kialakulását a törésvonalak fogalmkörével összekötő magyarázatok másik csoportja *történeti, leíró* jellegű. Ezek sorában a leghíresebb és máig klasszikusnak tekintett megállapításokat a norvég Stein Rokkan és az 1967-es kötetében szerzőtársként közreműködő amerikai kutató, Martin Lipset fogalmazta meg.

Rokkan koncepciója szerint azok a meghatározó törésvonalak, amelyek az európai politikát a 20. század első kétharmadában jellemezték a 16. és 19. század közti időszakban lejárt változások eredményeként alakultak ki. A reformáció nyomán a vallás megosztó tényezővé vált, amit más dimenzióban tovább erősített a társadalmak későbbi fokozatos elvilágiasodása. A polgárosodás, a rendi társadalom felbomlása és a modern nemzetek 18. századtól kezdődő kialakulása a korábbiaknál sokkal jelentősebb kérdéssé tette az etnikai hovatartozást és a nyelvhasználatot. A 19. században kibontakozó iparosodás teljesen átalakította a gazdaság szerkezetét; a termelés új formáival a termelésben résztvevők között újfajta csoportok, csoportviszonyok és szembenállások keletkeztek.

A modernizáció egyszerre zajlott politikai és gazdasági téren: egyszerre foglalta magában a nemzeti-polgári (demokratikus) forradalmat és az ipari forradalmat. E két átfogó és gyökeres változás két-két mélyreható társadalmi-politikai konfliktust eredményezett, vagyis ezek eredményeként alakult ki az európai politika *négy fő törésvonala*:

- a vallási törésvonal,
- a nyelvi-etnikai törésvonal,
- a vidék és város közti törésvonal,
- a munkaadó és munkavállaló közti gazdasági törésvonal.

Az összefoglalóan *vallási törésvonalnak* (1) nevezett ellentét három dolgot is lefed. Egyrészt 16–17. században meghatározó és helyenként máig fennmaradt felekezeti (katolikus-protestáns) szembenállást, másrészt a befolyása kiterjesztésére törekvő, modern, központosító nemzetállam és a társadalmi szerepének megőrzésén fáradozó egyház 19. századi (például az oktatás és anyakönyvezés terén jelentkező) konfliktusát, végül a vallásos és nem-vallásos rétegek egyre hangsúlyosabb szembekerülését a 20. században.

A *nyelvi-etnikai törésvonal* (2) a nemzetépítési folyamatok, a társadalmak kulturális egységesítést célzó erőfeszítések eredményeként alakult ki. A modern nemzetállamok homogenizáló politikája ugyanis sokhelyütt kiélezte a domináns, többségben lévő, jellemzően az országok földrajzi centrumában élő nemzetiségek, valamint kisebbségi, sok esetben az adott országok földrajzi perifériáin élő nemzeti-etnikai csoportok közti ellentétet.

A *vidék és város közti törésvonal* (3) úgyszintén három elemet foglal magában. Egyrészt az mezőgazdaság-iparosodás ellentétét, tehát a mezőgazdaságban és az iparban dolgozó rétegek szembekerülését; másrészt a kisebb (falusias) és nagyobb (városias) településeken élő csoportok konfliktusát; harmadrészt pedig az életmódjukban valamelyest közösségibb és hagyományosabb mintákat követő *vidéki-népies* csoportok szembenállását az egyénibb, újszerűbb, modernebb szemléletet képviselő *városi-urbánus* csoportokkal.

Az elsődlegesen *munkaadó és munkavállaló* (4) között húzódó *gazdasági törésvonalat* a modern termelés jogi, tulajdoni és elosztási viszonyai hívták életre. Ezt a konfliktust osztályalapú törésnek vagy tőke-munka szembenállásnak is nevezik. Gazdasági ellentétként felfogva és némileg kiterjesztett értelemben a jelenkori viszonyokra nézve a tulajdonosok és bérből-fizetésből élők, valamint a vállalkozók és alkalmazottak konfliktusa is beleérthető.

Ezek a törések váltak a 19. század végétől egyre inkább a parlamentarizmusra és a választójog kiterjesztésére épülő, a nép, a tömegek politikai részvételét lehetővé tevő modern európai politika fő konfliktusvonaláivá. A négy fő törés intézményesedése során alakultak ki a 20. század meghatározó európai pártjai és pártcsaládjai, hosszú időn át jelentős stabilitást mutató pártrendszerei. A vallási törésvonal mentén jelentek meg a kereszténydemokrata és keresztényszocialista pártok, a nyelvi-etnikai törés mentén a (többségi) nacionalista és a (kisebbségi) nemzetiségi-etnikai pártok, a vidék-város ellentét mentén az agrárpártok, a munka-tőke ellentét mentén a baloldali munkáspártok, a szociáldemokrata és kommunista szervezetek. A valamivel régebb óta létező liberális és konzervatív pártok pedig több törést is leképezve illeszkedtek a megszilárduló politikai konfliktusszisztémába.

Az egyes európai országokban az egyes konfliktusok eltérő sorrendben és eltérő élességgel jelentkeztek. Demokratikus fejlődésük és politikai stabilitásuk szempontjából azok az országok (így például Anglia) voltak a szerencsésebbek, amelyekben a nemzeti-polgári forradalmak eredményeként jelentkező ideologikus, érték- és identitásalapú (vallási és nyelvi-etnikai) konfliktusok már hamarabb, a választójog általánossá válása előtt rendeződtek. Ahol az ideologikus természetű vallási és nyelvi-etnikai konfliktusok hosszú ideig megoldatlanok maradtak (például a dél-európai vagy a kelet-európai országok jó részében) vagy a lényeges társadalmi ellentétek egyszerre, egy időben jelentkeztek (mint a német területeken), ott jóval kevesebb lehetőség adódott a politikai szembenállások békés mederben tartására. Számos ország esetében az ipari forradalom következményeként kialakult, eredendően pragmatikus munkaadó-munkavállaló konfliktus erősen ideologikussá vált, majd a radikális baloldali mozgalmak világképének megfelelően „kizsákmányolt proletár” és „kizsákmányoló tőkés” szembenállásává lényegült át. De a vidék-város ellentét is több helyütt (így Magyarországon) vált értékalapú és identitásközpontú konfliktussá; a „tisztas falu” és „bűnös város”, vagy a „fejlett nagyváros” és „mucsa” ellentétévé.⁷

A Rokkan kategóriáit átvevő és továbbgondoló politológusok további megfigyelésekkel egészítették ki a törésvonalak klasszikus koncepcióját. Például arra hívták fel a figyelmet, hogy egy adott ország politikai stabilitását, politikai konfliktusainak intenzitását, az ott folyó politikai küzdelmek békés vagy erőszakos jellegét a meglévő politikai törésvonalak száma és jellege mellett azok egymáshoz való viszonya is erősen befolyásolja. A példának választott két ország, a 20. század utolsó harmadában egyaránt több törésvonal által tagolt, társadalmilag egyaránt megosztott Hollandia és Észak-Írország ugyanis ez utóbbi tekintetben élesen különbözött egymástól.⁸

Hollandiában a vallási-felekezeti ellentéteket lényegében keresztbe metszette a gazdasági törés. Karakteres és eléggé zárt csoportként léteztek egymás mellett katolikus és protestáns munkások, katolikus középosztálybeliek/tulajdonosok és protestáns középosztálybeliek/tulajdonosok. Az identitásalapú elkülönülés ugyan erőteljes volt, ám a szubkulturákká szerveződő csoportok tagjai közt egy-egy téren (munkafolyamatok és munkahely, vagy a hitélet és gyülekezet viszonylatában) mégis fennmaradt a kapcsolat. Ez a törésvonal-szerkezet, illetve az erre épülő pártrendszer és demokráciamodellel képes volt stabil működést, békés politikai folyamatokat eredményezni.

⁷ Vö. ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2001, 29–32.

⁸ Vö. ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2001, 13–14.

Észak-Írországból azonban elválasztó-megosztó szerepüket tekintve lényegében egybeestek a legfontosabb törésvonalak. A felekezeti törés, tehát a katolikus-protestáns ellentét teljesen ráépült a nyelvi-etnikai csoportkülönbségre; a protestánsok az Észak-Írországra bevándorolt angolok és skótok leszármazottai közül kerültek ki, míg a katolikusok az ír nemzetiségűek közül. Az ellentét ráadásul még a gazdasági dimenzióban is megmutatkozott; a katolikus írek sorában jellemzően a szegényebb munkások, míg a protestáns angolok között a középosztálybeliek/tulajdonosok, vállalkozók voltak többségben. A társadalmi-politikai törésvonalak tehát elmélyítették és felerősítették egymást. Lehetetlenné tették az elkülönülő rétegek közti kapcsolat minden formáját, átjárhatatlan csoporthatárokat, kettészakított társadalmat, intenzív politikai konfliktusokat és rendszeres erőszakot eredményeztek.

A politikai konfliktusok kialakulásával kapcsolatos politikatudományi szakirodalomban ugyanakkor számos, a törésvonal-képződés (klasszikus) koncepciójától eltérő vagy azt kifejezetten kritizáló felvetést is találni. Ronald Inglehart például egy 20. század második felében lezajlott, harmadik, „csendes” forradalomról írt, amelynek nyomán a korábbiakat felülíró, érték alapú törés keletkezett a politikában. Elmélete szerint ez a megosztottság a materiális, azaz fogyasztói jellegű, anyagi javak megszerzésére, „jó életszínvonalra” törekvő értékrend és a posztmateriális, vagyis a fogyasztáson, az anyagi javak megszerzésén túlmutató, „jó életminőséget” előtérbe állító (környezetvédelemre, önmegvalósításra, szolidaritásra, emberi és állati jogokra fókuszáló) értékrend között húzódik.⁹ Teóriája alapján sokak számára magyarázhatóvá vált a zöld mozgalmak felfutása, a zöld pártok stabil parlamenti tényezővé válása.

Mások ugyanakkor kétségbe vonták, hogy a 20. század utolsó és a 21. század első évtizedeire maradt volna bármiféle magyarázó ereje a törésvonalak (klasszikus) koncepciójának. Többen vélték és vélik úgy, hogy a társadalmi csoportellentéteken alapuló politikai konfliktusokat, a törésvonal-alapú politikát felváltotta a megosztó ügyek és témák körül szerveződő, ám csoportalappal nem rendelkező politikai szembenállások világa. Ilyen megosztó, politikai konfliktust generáló aktuális ügynek szokás tekinteni a bevándorlás kérdését, a globalizációhoz és a nemzetállami szuverenitáshoz való hozzáállást, valamint a politika bevett formáihoz, intézményeihez és szereplőikhez, tehát a politikai elithez és *establishment*hez való viszonyt.

13.8. Erőszakos konfliktusok, politikai erőszak

Ahogy a személyes, magánéleti jellegű konfliktusokat, úgy a politika területén jelentkező ellentéteket is gyakran kíséri erőszak. Az erőszak a konfliktushoz hasonlóan alapvető jelentőségű tényező az emberi életben, a társas viszonyokban.

Az *erőszak fogalmát*, mibenlétét, okait és megjelenési formáit illetően régóta komoly viták folynak tudományos körökben. A felmerült fontosabb szempontokat összegezve és a problematika bonyolultságát drámaian leegyszerűsítve az erőszak jelenségét röviden *erő alkalmazásával járó sérelemkøzøsként* határozhatjuk meg. A téma tárgyalásához szükséges munkadefiníciót némileg kibővítve, további szempontokra is kiterjesztve azt is

⁹ INGLEHART [1977] 2015.

mondhatjuk, hogy az erőszak *erő alkalmazásával és erőfölény megmutatkozásával járó kényszerítés és sérelemokozás*.

Attól függően, hogy az erő alkalmazása milyen síkon, milyen eszközökkel történik, beszélhetünk fizikai és pszichikai/lelki erőszakról. Azokat az eseteket, amelyekben az erő-alkalmazás, a sérelemokozás és/vagy kényszerítés ténye mások számára is érzékelhetővé válik, *nyílt erőszaknak*, amelyekben ez mások számára nem érzékelhető módon zajlik, *rejtett erőszaknak* nevezzük. Az erőszak egyes válfajai komolyabb tervezettség nélkül, gyakran indulati behatásra alakulnak ki (ez a spontán erőszak), míg más változatok alapos előkészítés után, a résztvevők egyeztetésére és együttműködésére támaszkodva valósulnak meg (ez a szervezett erőszak). Ahol az erőt alkalmazó fél lépése bizonyos normákhoz igazodik, illetve indokolt(nak ítéltető) és igazolható(nak tűnő), ott legitim, ahol viszont normákat sért, illetve alapvetően indokolatlannak és elfogadhatatlannak minősül, ott illegitim erőszakról beszélünk. Ha a felek valamelyike a jogszabályok betartásával, a hatályos jogi normák figyelembevételével vagy kifejezetten törvényi kötelessége alapján alkalmaz kényszert és okoz sérelmet, azt *legális erőszaknak* nevezzük. Ha viszont a sérelmet okozó erőalkalmazás a jogszabályi kereteken kívül, kifejezetten a hatályos jogi normák megsértésével történik, azt *illegális erőszaknak* nevezzük.

Jan Philipp Reemtsma (1952–) német erőszakkutató elméletét alapul véve azt mondhatjuk, hogy a fizikai erőszak célját tekintve a következő három formát öltheti:¹⁰

- a felek elhelyezkedését, térbeli pozícióját befolyásoló erőszak,
- a másik fél kihasználására, birtokbevitelére, erejének és tudásának megszerzésére irányuló erőszak,
- a másik félnek pusztán sérülést, kárt, fájdalmat okozó, magáért a pusztításért művelt, öncélú erőszak.

Az első esetben (1) az erőalkalmazás célja a felek *elhelyezkedésének, térben elfoglalt pozíciójának befolyásolása*. Ilyenkor az adott lépés a másikat mint *akadályt*, térbeli objektumot távolítja el az útból, vagy mozgásában korlátozva valamilyen eszközzel rögzíti, adott helyen való tartózkodásra kényszeríti. Erre az erőszakformára olyan példákat találunk, mint amikor valaki elzavar, odébb lök vagy lefog másokat. Amikor a rendőrség sorfalat állva feltartóztatja vagy egy adott közterületről kiszorítja a tüntetőket. Amikor egy adott haderő megfutamítja az ellenséges sereget, és hadifogolytáborokba zárja a fogságba esett ellenséges katonákat, vagy amikor egész népcsoportokat úznak el a lakhelyükről, telepítenek ki szervezeten, kényszerítenek rezervátumokba.

A második esetben (2) az erőszakos tettek a másik fél testének és szellemének, *erejének és tudásának elbitorlására*, az ezekből nyerhető *haszonra irányulnak*. Ide sorolhatók a rabszolgák ejtését célzó fegyveres akciók és a hadifoglyokat, elítélteket kényszermunkára fogó állami intézkedések, amelyek a fogságba vetettek fizikai erejét kívánták hasznosítani. E tárgykörbe tartozik továbbá az elfogott hírvivőkkel, ellenséges ügynökökkel, ellenzéki aktivistákkal szemben alkalmazott kínzás, ami az adott személy által birtokolt információk megszerzésére irányul.

¹⁰ REEMTSMA 2017. A szerző kategóriáiról és elméleti koncepciójáról lásd Pabis Eszter összefoglalását (PABIS 2015).

A harmadik csoportba (3) az *öncélú*, kizárólag a *fájdalom, pusztítás okozására törekvő* tettek tartoznak. Ez esetben a szórakozásból elkövetett állatkínzástól indulva, a szadista bűncselekményeken és a hisztérikus tömegagresszió különböző válfajain, a lincseléseken és pogromokon keresztül eljutunk egészen a háborús büntettek és a népirtások szintjéig. Mindent összevetve tehát talán ez a legvégletesebb, legszélsőségesebb erőszakforma.

A politikai erőszak sajátossága, hogy nem személyes (magánéleti) motivációkhoz, hanem kifejezetten politikai konfliktusforrásokhoz kötődően jelentkezik; például politikai eseményekkel kapcsolatos információk hiányából, torzulásából vagy tudatos eltorzításából (összeesküvés-elméletekből, vérvádakból, gyűlöletkeltő propagandából, dezinformációs tevékenységből) ered. Összefügghet továbbá politikai szempontból általában értékesnek minősülő erőforrások (hatalmi pozíció, támogatás, infrastruktúra, befolyási övezet) birtoklásával és politikai vezetők által fontosnak nyilvánított konkrét anyagi és szimbolikus javak megszerzésével. Kísérheti politikai nézetek, világképek és ideológiák összeütközését, vagy lehet a politikai vezetők irányítása alá tartozó (szembenálló) struktúrák és pozíciók következménye.

A szakirodalom álláspontja szerint ugyanakkor a politikában fellépő ideologikus-világnézeti konfliktusok nagyobb eséllyel válnak erőszakossá, mint a pragmatikus-elosztási konfliktusok. Az egybeeső, azonos irányú, egymás hatását felerősítő törésvonalak nagyobb eséllyel eredményeznek erőszakos konfliktusokat, mint az egymást keresztbemetsző, egymás hatását gyengítő törésvonalak. Az autokratikus és totalitárius berendezkedésekben a kormány és ellenzék közti strukturális ellentét jóval gyakrabban és jellemzőbben ölti az erőszakos konfliktus formáját, mint a demokráciákban. A nem-demokratikus rezsimek emellett többnyire külpolitikájukban is agresszívebbek; szívesebben és gyakrabban kezdeményeznek katonai konfliktusokat, indítanak háborúkat.¹¹ A politika erőszakosságának mértéke ugyanakkor nagyban függ az adott ország történelmétől, politikai tradícióitól, politikai kultúrájától is.

A politikai erőszak valószínűségét növelő főbb társadalmi tényezők a szegénység, a széles körű nélkülözés és az ebből fakadó elégedetlenség (az úgynevezett relatív depriváció), a társadalmi korösszetétel sajátos szerkezete (a fiatal férfiak számának magas aránya), valamint az erőszakot általában is elfogadó, megfelelő konfliktuskezelési eszköznek tekintő értékrend (a sajátos társadalmi normarendszer).¹²

13.9. Politikai erőszak típusok, szervezett politikai erőszakformák

A politikai erőszakcselekmények eltérő *típusait* első lépésben a fent már vázolt logika alapján, ellentétpárok formájában határozhatjuk meg. Az így képzett kategóriákat és az adott kategóriákba tartozó megnyilvánulási formákat az alábbi táblázatban összegeztük.

¹¹ Vö. LITTLE 2008.

¹² Az erőszakos politikai viselkedést kiváltó társadalmi és pszichológiai tényezők vizsgálata a behaviorista tudományos megközelítés kutatási témájába tartozik elsősorban. A terület klasszikus munkái jórészt Ted Robert Gurr (1936–) nevéhez fűződnek (lásd például GURR 1968, 1970).

1. táblázat
A politikai erőszak típusai

<p>Fizikai erőszak a politikában</p> <p>feltartóztatás, lökdösés, lefogás, földre vitel, ízület-feszítés, megbilincselés, ütés, rugdosás, fojtogatás, könnygáz használata, gumibotozás, kódobálás, savöntés, gyúlékony anyagok vagy nyílt láng használata, késelés, löfegyveres támadás, járművel végrehajtott támadás, robbantásos támadás, nehéz fegyverrel végrehajtott támadás, a fegyverzet mindenféle válfaját felhasználó támadás</p>	<p>Pszichikai /lelki erőszak a politikában</p> <p>megfélemlítés, fenyegetés, megalázás, zsarolás, hatósági zaklatás, joghátrány okozása, megfigyelés, lehallgatás, kompromittálás, hamis információkkal való „besározás”, lejáratás, megalázó munkakörbe kényszerítés, anyagi tönkretétel, kényszergyógykezelés</p>
<p>Nyílt erőszak a politikában</p> <p>utcai támadás, erőszakos köztéri demonstráció, pogrom, felkelés, lázadás, forradalom, ellenforradalom, rendőri tömegoszlatás, lovasroham, sortűz, nyilvános kivégzés, katonai beavatkozás, polgárháború</p>	<p>Rejtett erőszak a politikában</p> <p>újságírók, ellenzéki politikusok „eltűnésnek” álcázott megölése, bűncselekménynek, balesetnek vagy betegségnek álcázott merénylet, nyilvánosságtól elzárt intézményekben folyó erőszak, titokban végrehajtott, külsérelmi nyomokkal nem járó vallatás és kínzás (például alvásmegvonás, vízbemerítés)</p>
<p>Spontán erőszak a politikában</p> <p>politikusok közti dulakodás, tüntető csoportok közt kialakuló lökdösődés és ütészóváltság, eldurvuló, erőszakossá váló sztrájk, hirtelen indulati hatásra kirobbanó tömeghisztéria és csoportos agresszió, lincselés, zavargás</p>	<p>Szervezett erőszak a politikában</p> <p>tervszerűen végrehajtott erőszakos tüntetés, hosszas előkészítést és együttműködést igénylő merénylet, rendőri intézkedés, katonai művelet, háború, államcsíny, puccs, deportálás, népirtás</p>
<p>Legitim erőszak a politikában</p> <p>rendfenntartó erőszak, terrormegelőző és terror-elhárító műveletek, kémelhárító tevékenység, honvédő háború, zsarnoksággal szembeni lázadás</p>	<p>Illegitim erőszak a politikában</p> <p>gyűlölet-bűncselekmény, az alkotmányos rend megdöntésére irányuló erőszak, terrorcselekmény, etnikai tisztogatás, területszerzési célú katonai agresszió, háborús bűn, emberiség elleni bűntett, népirtás, zsarnoki hatalmat szolgáló erőszak</p>
<p>Legális erőszak a politikában</p> <p>A hatályos jog keretei között való rendőri erőszak-alkalmazás, terrormegelőző és terrorelhárító művelet, kémelhárító tevékenység, a nemzetközi egyezményeket és a háborús jogot betartó katonai művelet</p>	<p>Illegális erőszak a politikában</p> <p>gyűlölet-bűncselekmény, az alkotmányos rend megdöntésére irányuló erőszak, zavargás, merénylet, terrorcselekmény, kínzás, háborús bűntett, népirtás, emberiség elleni bűntett</p>

Forrás: a szerző szerkesztése

A táblázat mindazonáltal némi pontosításra szorul. Először is érdemes leszögezni, hogy a politikai erőszak legitimitásának és legalitásának keretei történetileg rengeteget változtak, így a korábbiakhoz képest sokkal kevesebb politikai erőszakfajta számít indokolhatónak és jogszerűnek (például a Reemtsma által leírt második és harmadik erőszakforma a 20. század második felétől kezdve egyre kevesebb állam számára egyre kevésbé fér bele a legitim és legális politikai erőszak körébe). Másodszer megállapítható, hogy egyes elnyomó rezsimek között sok esetben nem az alkalmazott erőszak mértékét, csak annak

nyíltságát tekintve mutatkozik különbség. Végül pedig nem árt hangsúlyozni, hogy a terrorcselekmények abból a szempontból (is) különleges megnyilvánulási formának számítanak, hogy egyszerre tekinthetők fizikai (tehát a közvetlen áldozatok sérülését, meggyomorodását, halálát eredményező) és pszichikai/lelki (tehát a lakosság szélesebb körében félelmet, aggodalmat, pánikot keltő) erőszaknak.

A politikai erőszakfajták azonban más logika alapján is csoportosíthatók. Kaiser Ferenc és Tálás Péter a szervezett politikai erőszakformák besorolásakor arra koncentrált, hogy milyen jellegű szereplő az adott erőszakcselekmény kezdeményezője és kiszemelt célpontja. Mivel mind a kezdeményező, mind a célpont egyaránt lehet állam és állampolgár, ezért a szerzőpáros modellje szerint a különböző válfajok összesen négy, az alábbi táblázatban összefoglalt fő kategóriába tartozhatnak.¹³

2. táblázat

Szervezett politikai erőszakformák

<p>1.</p> <p style="text-align: center;">Kezdeményező: állam Célpont: állam</p> <ul style="list-style-type: none"> • háború • titkos hadműveletek • büntető csapások • államilag támogatott terrorizmus 	<p>2.</p> <p style="text-align: center;">Kezdeményező: állam Célpont: állampolgár</p> <ul style="list-style-type: none"> • törvények betartatása • törvényes elnyomás • törvénytelen elnyomás (állami terror) • célzott gyilkosságok • népirtás
<p>3.</p> <p style="text-align: center;">Kezdeményező: állampolgár Célpont: állam</p> <ul style="list-style-type: none"> • zendülés • lázadás • felkelés • forradalom • gerillaharc • államcsíny • (polgárháború) • terrorizmus 	<p>4.</p> <p style="text-align: center;">Kezdeményező: állampolgár Célpont: állampolgár</p> <ul style="list-style-type: none"> • „rendfenntartó éberség” (kisebbségi csoportokkal szembeni szervezett önbíráskodás) • vallási vagy származási alapú pogrom • etnikai tisztogatás • polgárháború • (terrorizmus)

Forrás: KAISER–TÁLAS 2012, 133.

A felsorolt erőszakformák meghatározása és jellemzése során érdemes a két szerző által adott definíciókra hagyatkoznunk.

1. Az államok által, más államokkal szemben folytatott politikai erőszak legismertebb és legfontosabb formája a *háború*. A háborút a legáltalánosabb értelemben „államok más államokkal szembeni jelentős méretű, hivatásos hadsereggel végrehajtott agressziójaként”¹⁴ határozhatjuk meg. A háborúk széles körű szervezettséggel és alapos tervezettséggel jellemezhetők; megfelelő gazdasági-anyagi erőforrások és megfelelő méretű, működőképes bürokrácia rendelkezésre állását igénylik. A háborúk többnyire egy sajátos jogi helyzetet,

¹³ Lásd KAISER–TÁLAS 2012, 133.

¹⁴ KAISER–TÁLAS 2012, 134.

a hadiállapot beálltát idézik elő. Államok által kezdeményezett és más államokat célba vevő háborús cselekmények ugyanakkor hadiállapot beállta nélkül is történhetnek. A háborús cselekmények békeidőben is gyakorolt formái a *titkos hadműveletek* és a *büntető csapások*. Az államok más államokkal szembeni politikai erőszakformái közül az utolsó fontosabb válfaj az *államilag támogatott terrorizmus*. Ebben az esetben egy adott kormányzat „paramilitáris csoportokat támogat annak érdekében, hogy azok terrortámadásokat kövessenek el az ellenségével szemben”.¹⁵

2. Az államok által állampolgárokkal szemben alkalmazott politikai erőszakformák egy része legális és legitim cselekmény. A *törvények betartatása* a (fegyveres) rendvédelmi szervek által végzett, a közrend és közbiztonság megőrzését szolgáló tevékenység. A *törvényes elnyomás* (például a közlekedés és a járműforgalom korlátozása, a külföldre utazás megtiltása, kijárási tilalom, ideiglenes kitelepítés) különleges jogrend alapján gyakorolt fellépés az állam fegyveres testületei, köztük akár a hadsereg részéről. Utóbbira azonban csak az úgynevezett minősített időszakokban (rendkívüli állapot, szükségállapot, veszélyhelyzet, megelőző védelmi helyzet) van mód és szükség. Mindkét forma az állami erőszak-monopólium megnyilvánulása. Ugyancsak közös bennük, hogy jogilag szabályozott keretek közt zajló, a közérdeket szem előtt tartó, szükséges és arányos mértékű erőalkalmazást foglalnak magukban. Az államok azonban gyakorta illegális és illegitim formákban is alkalmaznak erőszakot állampolgáraikkal szemben. Ezt nevezzük *törvénytelen elnyomásnak* (kevésbé tudományos kifejezéssel *állami terrornak*). A törvénytelen elnyomás a nem-demokratikus rendszerek, különösen az autoritárius és totalitárius diktatúrák jellemző eszköze, sőt intézményesített működésmódja. Beletartozik a megfélemlítés, a hatósági zaklatás, a bebörtönzés, a kitelepítés, a kényszermunka, a verés, a kínzás vagy a kivégzés. Az állampolgárok életét elvevő állami erőszak speciális esete a *célzott gyilkosság*. Ez diktatórikus rezsimekben a vezetés számára kellemetlenné vált ellenzéki politikusok, aktivisták, újságírók likvidálását, többnyire bűncselekménynek, betegségnek, balesetnek vagy eltűnésnek álcázott megölését jelenti. Ugyanakkor ezt a politikai erőszakformát bizonyos esetekben demokratikus rendszerek is alkalmazzák (például terroristák, gerillaparancsnokok likvidálása céljából).¹⁶

Bár a szerzőpáros besorolásában külön nem említi, mégis ki kell térnünk az államok által állampolgárokkal szemben alkalmazott politikai erőszak legbrutálisabb megnyilvánulására, a *népirtásra*. A népirtás egy adott nemzeti, etnikai, származási, vallási vagy társadalmi csoport teljes vagy részleges megsemmisítésére irányuló, szervezett és tömeges erőszakcselekményeket foglal magában. A népirtás két legtipikusabb, legáltalánosabb formája a szervezeten és összehangoltan végrehajtott tömeggyilkosság és a célpontoknak a pusztá életben maradáást sem biztosító körülmények közé kényszerítése (például vízhiányos területekre való kiűzéssel, halálra dolgoztatással, az orvosi ellátás és a megfelelő ruházat megvonásával, éhínség tudatos előidézésével). A 20. századi népirtásokban a világ számos pontján, számos eszközzel (például lőfegyverrel, gázzal, bozótvgó késsel) nagyjából negyvenmillió civilt öltek meg.

¹⁵ KAISER–TÁLAS 2012, 134.

¹⁶ KAISER–TÁLAS 2012, 134–135.

3. Az állampolgárok által kezdeményezett és államok ellen irányuló politikai erőszakformák mutatják talán a legnagyobb változatosságot. Az állam képviselői és intézményei elleni erőszakos politikai fellépés két kisebb léptékű esete a *zendülés* és a *lázadás*. A *zendülés* „egy formálisan rögzített hierarchikus rend tagjainak (például alacsonyabb beosztású tisztek, matrózok) spontán erőszakos megnyilvánulása a vezető személye, illetve annak döntései ellen”. A *lázadás* a zendülésnél kevésbé megtervezett, de *intenzívebb* és több résztvevővel zajló cselekmény; „általában egy (állami) intézmény konkrét megnyilvánulásával szembeni spontán tömegerőszak”.¹⁷ A *felkelés* „a hatalomgyakorlással szembeni általános elégedetlenségből fakad, általánosabb politikai és társadalmi céljai vannak, s nagyobb tömegeket mozgósít”.¹⁸ A felkelésekre jellemző, hogy résztvevők a zendüléstől és a lázadástól eltérően intézményeket (például bizottságokat, tárgyalócsoportokat stb.) hoznak létre.

Az állampolgárok által államokkal szemben indított szervezett politikai erőszak minden bizonnyal legismertebb formája a *forradalom*. Bár maga a kifejezés rendkívül sokrétű, és nehezen definiálható, legáltalánosabb megközelítésben a „politikában, a gazdaságban és a társadalmi életben gyökeres, strukturális jellegű változásokat előidéző, előkészített és szervezett politikai erőszakot”¹⁹ értünk alatta. A forradalmak általában hosszabb előkészítés után, valamilyen politikai szervezet (mozgalom, párt) vezetésével és tömeges részvétellel zajlanak. Céljuk az elérni kívánt változtatások megvalósítása, valamint ennek érdekében a közhatalom megragadása. Jellemzőjük, hogy intenzív erőszakot inkább csak rövidebb távon eredményeznek. A forradalmakat életre hívó ideológiák és politikai törekvések ugyanakkor bizonyos esetekben elhúzódó összecsapásokhoz, akár évtizedekig tartó *gerillaháborúhoz* is vezethetnek.

Az *államcsíny* is a polgárok állam elleni erőszakos fellépéseként értékelhető. Az államcsíny „rövid idő alatt, gyorsan lezajló, titokban szervezett lázadás az állami hierarchia magas szintjén, kisszámú résztvevővel, általában kevés erőszakkal”.²⁰ Jellemzően akkor sikeres, ha „végrehajtóit támogatja a hadsereg vagy valamelyik jelentős állami erőszak-szervezet”.²¹ Az államcsíny speciális formája a *katonai puccs*. Ezekben az állam *polgári* vezetői, befolyásos politikusai és magas rangú tisztségviselői nem vesznek részt; a puccs során maga a hadsereg hajt végre hatalomátvételt.²²

4. Az állampolgárok által kezdeményezett és állampolgárok ellen irányuló politikai erőszakformák sorában elsőként említendő az úgynevezett *rendfenntartó éberség*. Az amerikai közegekből származó kifejezés olyan, hivatalosan bűnüldözési célú erőszakcselekményeket jelent, amelyek sértik az állami erőszak-monopóliumot, és valójában sem legálisnak, sem legitimnek nem tekinthetőek. A *éberség* célpontja jellemzően egy kisebbségi-származási csoport, amelyet a többségi társadalom egy része a *bűnözésben különösen érintettnek* és emiatt veszedelmesnek tekint. Ezért a többséghez tartozó polgárok egy része a rendvédelmi szervek szerepét mintegy átvéve megfélemlítő lépésekre, megtorló akciókba, szervezett önbíráskodásba kezd. A *pogromok* úgyszintén valamely származási csoport,

¹⁷ KAISER–TÁLAS 2012, 134–135.

¹⁸ KAISER–TÁLAS 2012, 134–135.

¹⁹ KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

²⁰ KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

²¹ KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

²² KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

vallási vagy etnikai kisebbség tagjaival szemben elkövetett, „irányítatlan (de nem feltétlenül spontán), csoportos vagy tömeges erőszakcselekmények”.²³ Az *etnikai tisztogatás* egy adott nemzetiséghez tartozó személyek tömeges, „erőszakos és céltudatos kiűzése egy területről az adott régió etnikai összetételének megváltoztatása érdekében”.²⁴

A *polgárháború* elég sajátos esetnek tekinthető. Felfogható állampolgár és állampolgár közti, ugyanakkor állampolgár által indított és az állam ellen irányuló politikai erőszakfogalomként is. Fogalmi meghatározása James D. Fearon definícióját átvéve a következőképpen hangzik: a *polgárháború* „egy országon belül, szervezett csoportok által vívott fegyveres konfliktus, amelynek célja a központi vagy a regionális hatalom megszerzése, vagy a kormányzati politika megváltoztatásának kikényszerítése”.²⁵

Úgyszintén sajátos és tulajdonképpen mindkét kategóriába besorolható politikai erőszakforma a *terrorizmus*. Bár a fogalom bonyolult és sokféleképpen értelmezhető, mégsem definiálhatatlan. A *terrorizmus* a legáltalánosabb megközelítésben olyan illegális és illegitim erőszakforma, amellyel alkalmazói államokat, kormányokat vagy társadalmakat igyekeznek megfélemlíteni, kényszeríteni és befolyásuk alá vonni politikai, ideológiai vagy vallási céljaik elérése érdekében.²⁶

13.10. Összefoglalás

A politika világa – számos tudós és elméletalkotó véleménye szerint – elsősorban a konfliktusok világa. Az emberi társadalmak történetét végigkísérték a különböző szintű, jellegű és intenzitású politikai konfliktusok. Törzsek, államok, birodalmak, vallási csoportok, osztályok, rétegek, nemzetek kerültek újra és újra szembe egymással. A hatalmat birtoklók és a hatalom megszerzésére törekvők közt szinte folyamatos küzdelem zajlott trónokért, koronákért, képviselői helyekért és bársonyszékekért. Ütköző politikai érdekek és igények, élesen eltérő politikai értékek és ideológiák születtek nemritkán véres ellentéteket. A különböző típusú és tartalmú politikai konfliktusok sokszor összekapcsolódtak, áthatották és felerősítették, míg egyes esetekben ellensúlyozták és gyengítették egymást. Az egyes konfliktusok jelentősége, súlya és intenzitása időben dinamikusan változott. Bizonyos konfliktusok elcsitulnak, háttérbe szorultak, megegyezéssel feloldódtak, mások akár többször és ismételten is felbukkantak, (újra) kiéleződtek, eskalálódtak, feloldhatatlanná váltak. A politikusok, a politikai vezetők és a politikai intézmények mindmáig egyik legfontosabb feladata e konfliktusok hatékony kezelése, mederben tartása.²⁷ A politikai szembenállások egy része ugyanakkor továbbra is erőszakba torkollik. Az egyaránt nyílt és rejtett formát ölteni képes fizikai erőszak továbbra is része a politikai életnek, továbbra is fontos kísérőjelensége a politikai konfliktusoknak. Némi bizakodásra adhat okot, hogy a második világháborút követő időszakban nemzetközi szinten komoly erőfeszítések történtek a politikai háttérű fegyveres erőszak megfékezésére és korlátozására. Továbbá változatlanul komoly törekvések vannak arra nézve is, hogy ha a politikai erőszak nem is küszöbölhető ki teljes

²³ KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

²⁴ KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

²⁵ KAISER–TÁLAS 2012, 135–136.

²⁶ KAISER–TÁLAS 2012, 137–139.

²⁷ BIHARI 2013, 39–40.

mértékben, legalább annak szükséges és arányos alkalmazásai, legális és legitim formái kerüljenek túlsúlyba a szükségtelenül pusztító, illegális és illegitim formákkal szemben.

Kulcsfogalmak

- konfliktus
- konfliktusszint
- konfliktusforrás
- konfliktusszakasz
- politikai konfliktus
- a konfliktus intenzitási foka
- pragmatikus konfliktus
- ideologikus konfliktus
- politikai törésvonal
- erőszak
- fizikai és pszichikai/lelki erőszak
- legitim és illegitim erőszak
- politikai erőszak
- szervezett politikai erőszakforma

Ellenőrző kérdések

- Melyek a konfliktusok kialakulásának főbb szintjei és okai?
- Melyek a konfliktusok lefolyásának főbb szakaszai?
- Hogyan ragadható meg a *politikai konfliktus* fogalma? Mi a különbség a pragmatikus és az ideologikus *politikai konfliktusok* között?
- Hogyan határozható meg a politikai törésvonal fogalma? Melyek a 20. századi európai politikában kialakult legfontosabb politikai törésvonalak?
- Hogyan különböztethetők meg a különböző erőszaktípusok, és hogyan csoportosíthatók a szervezett politikai erőszakformák?

Irodalomjegyzék

- BALOGH Gábor (2016): *Konfliktusviselés – Konfliktusok a társadalomban és a világban*. Veszprém, Veszprémi Humántudományokért Alapítvány.
- BIHARI Mihály (2013): *Politológia. A politika és a modern állam – pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- ENYEDI Zsolt – KÖRÖSÉNYI András (2004): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris.
- GURR, Ted Robert (1968): Psychological Factors in Civil Violence. *World Politics*, Vol. 20, No. 2. 245–278.
- GURR, Ted Robert (1970): *Why Men Rebel*. Princeton, N.J., Princeton UP.
- GURR, Ted Robert (1980): *Handbook of Political Conflict. Theory and Research*. New York, Free Press.

- INGLEHART, Ronald [1977] (2015): *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, N.J., Princeton UP.
- KAISER Ferenc – TÁLAS Péter (2012): Politikai erőszakformák. *Nemzet és Biztonság*, 4. évf. 5–6. sz. 133–156.
- LITTLE, Adrian (2008): *Democratic Piety: Complexity, Conflict and Violence*. Edinburgh, Edinburgh UP.
- MÁLIK József Zoltán (2009): Politikai konfliktusok játékelméleti modellezése. *Századvég – Új Folyam*, 54. sz. 27–48.
- PABIS Eszter (2015): Az interdiszciplináris erőszakutató eredményeiről és problematikájáról. In PABIS Eszter szerk.: *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 7–22.
- REEMTSMA, Jan Philipp (2017): *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Budapest, Atlantisz.

14. Nemzetközi politika a 20. században (1900–2016)

Egedy Gergely

1898 májusában Lord Salisbury brit miniszterelnök a következő évszázadról ezt állította: „Csak annyit mondhatok, hogy... a gyenge államok még gyengébbé, az erősebbek pedig még erősebbé fognak válni.”¹ A neves történész, Andrew Roberts (1963–) szerint a kormányfő, aki úgy vélte, hogy a világ népei védtelen bárányokra és telhetetlen étvágyú farkasokra oszlanak, „a nemzetközi kapcsolatok neodarwinista felfogását” fejtette ki, e szemlélet erősödését jósolva.² Vajon a 20. század nemzetközi fejleményei milyen mértékben igazolták Salisbury jósvendölését? Mekkora szerep jutott az elvi és erkölcsi szempontoknak, és mekkora a nyers hatalmi érdekeknek, az államok „szent önzésének”, a „neodarwinizmusnak”?

14.1. Az első világháború előzményei és következményei

A 19. század végére – a nemzetközi erőviszonyok legjelentősebb változásaként – Nagy-Britannia elveszítette a napóleoni háborúk után kivívott elsőbbségét, miután a gazdasági erő tekintetében Németország és az Amerikai Egyesült Államok egyaránt megelőzte. Ekkorra Németország orientációjában alapvető fordulat állt be. II. Vilmos császár trónra lépése (1888) és a német egységet 1871-ben megteremtő, a politikai realitásokat pontosan érzékelő Bismarck kancellár visszavonulása után (1890) Berlin – „helyet követelve magának a nap alatt”³ – világhatalmi célokat tűzött maga elé, vállalva a *status quo* erőszakos felforgatását is.

A német birodalom felemelkedése a legérzékenyebben Franciaországot érintette, amely 1892-ben szövetségi szerződést kötött a cári Oroszországgal. (Bismarck politikája következetesen a francia–orosz közeledés megakadályozására irányult.) A Japánnal vívott háborúban elszenvedett orosz vereség (1904–1905) ugyanakkor félreérthetetlenül jelezte, hogy a cári hatalom már egyáltalán nem tudja betölteni az előző évszázadban még „Európa csendőréként” jellemzett szerepét. Ami Nagy-Britanniát illeti, a „*Weltpolitik*” részeként a német vezetés hatalmas arányú flottafejlesztésbe kezdett, amely nyíltan a brit haditengerészeti fölény ellen irányult. Ennek a következményeit azonban rosszul mérték fel Berlinben. A briteket a századfordulón még éppen annyi, ha ugyan nem több érdekellentét fordította szembe a franciákkal és az oroszokkal, mint a németekkel, a flotta tekintetében azonban London nem kívánt semmilyen kompromisszumot sem elfogadni. A tengerentúli terjeszkedés szándékának berlini deklarálása nélkül valószínűleg nem került volna sor 1904-ben az angol–francia *entente cordiale* egyezmény megkötésére sem. („Szívélyességi

¹ Idézi ROBERTS 1999.

² ROBERTS 1999.

³ DRÓSZEGI 1967, 348–350.

egyezmény”, amely még nem jelentett katonai szövetséget.) A franciák „megleckéztetésére” irányuló kísérleteiben ezért Berlin azzal szembesült, hogy London nem marad közömbös, hanem Párizs pártjára áll. Ez már 1905-ben, az első marokkói válság kapcsán megmutatkozott, amikor Németország nem kívánta elismerni az észak-afrikai országot francia befolyási övezetként.

A franciákkal formálódó szövetség logikus elemeként 1907-ben Nagy-Britannia régi ellenfelével, az indiai birodalmát sokáig fenyegető Oroszországgal is egyezményt kötött az ázsiai érdekszférák elhatárolásáról. Ekkorra tehát kezdtek kirajzolódni az Európát kettéosztó szövetségi rendszerek, az egyik oldalon az „*antanttal*” (Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország), a másikon pedig a Németországgal, az Osztrák–Magyar Monarchiával, s a hozzájuk (átmenetileg) csatlakozó Olaszországgal. A második marokkói válság 1911-ben jelentősen hozzájárult az angol–francia együttműködés elmélyítéséhez: Berlin jelentős „kártérítést”, Francia-Kongót követelte annak fejében, hogy elismerje Marokkó francia birtoklását. London keményen kiállt Párizs mellett, így a német diplomácia újabb vereséget szenvedett. A történelemből a britek azt a következtetést szűrték le, hogy a németek a kialakult erőviszonyok radikális átalakítására törekednek, Berlin pedig úgy látta, hogy jogos igényeinek kielégítésében Nagy-Britannia áll az útjában. A balkáni ügyek kapcsán eközben alaposan kieleződött a Monarchia és Oroszország viszonya is. 1914-re az események irányítását a kontinens országainak zömében a tábornokok ragadták magukhoz, és a sarajevói merénylet, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének, Ferenc Ferdinándnak a meggyilkolása 1914. június 28-án véget vetett a „hosszú 19. századnak”...

Nem alaptalanul nevezte az amerikai diplomata, George Kennan (1904–2005) az első világháborút a 20. század „öskatasztrófájának”,⁴ hiszen a bécsi kongresszustól (1814–1815) 1914-ig terjedő időszak stabil nemzetközi rendjét soha többé nem lehetett helyreállítani. Az antanthatalmak győzelmével és a „*központi hatalmak*” vereségével, három monarchia összeomlásával (Német Császárság, Osztrák–Magyar Monarchia, cári Oroszország) és a Lenin vezette bolsevik forradalom oroszországi győzelmével végződő háború csak anarchikusabbá tette a nemzetközi kapcsolatokat, mint valaha. A tartós rendezés által sugallt biztonság érzete még a győztesek körében sem alakult ki, a veszteseknél pedig tehetetlen dühöt hagyott örökül a pusztító háború.

A nemzetközi politika alakításában a legfontosabb szerepet 1918 után is a nemzeti elv játszotta, amely a francia forradalommal kezdődően egyre jobban kiszorította a korábbi évszázadokban uralkodó dinasztikus elvet. A 20. század „*újdonságaként*” ehhez társult a lakosság politikai mozgósítása, ennek fő eszköze pedig a nacionalizmus volt. Ahogy Diószegi István rámutatott, az etnikai határokon túli terjeszkedés képességét – a gazdasági potenciálon túlmenően – a külpolitikai célok szolgálatába állított nacionalizmus hatékonysága szabta meg.⁵ (A marxizmus óriásit tévedett tehát, amikor lebecsülte, sőt figyelmen kívül hagyta a nacionalizmus erejét.) Wilson amerikai elnök 1918 januárjában meghirdette ugyan a nemzeti önrendelkezés elvét, az 1919 januárjában összeülő párizsi békekonferencia azonban egyértelműen megmutatta, hogy a győztes hatalmak ezt felettébb egyoldalúan értelmezik: kizárólag a saját nemzeti szempontjaikat tekintik legitimnek.

⁴ KENNAN 1980, 3.

⁵ DIÓSZEGI 1974, 10.

14.2. A versailles-i békerendszer

A háború utáni rendezés kulcskérdése természetesen Németország sorsa volt. A franciák – boszszúvágytól sarkallva – a német állam teljes ellehetetlenítésére törekedtek, szomszédjukat az 1871-es egyesítés előtti szétforgácsoltság állapotába kívánva taszítani. A britek viszont – a jól bevált erőegyensúly-politika jegyében – felléptek Németország túlzott meggyengítése ellen, hiszen ez óhatatlanul a francia kontinentális hegemoniához vezetett volna. Ez pedig a legkevésbé sem állt az érdekükben. Számukra elégséges volt a német flotta felszámolása. A németekre rótt szankciók azonban még Lloyd George brit miniszterelnök mérséklő hatása ellenére is roppant szigorúak lettek. Elzász-Lotaringia Franciaországhoz történő visszacsatolásában nem volt vita, Clemenceau francia kormányfő azon ötletét azonban, hogy a Rajna bal partján egy önálló államot létesítsenek, London megvétózta, így itt – és a jobb part 50 km-es sávján – demilitarizált övezetet alakítottak ki. Németország keleti határait még drasztikusabban szabták át: a független államként helyreállított Lengyelország nagy területeket kapott Poroszországból. Ausztriának a német államhoz való csatlakozását – francia nyomásra – megtiltották. Berlinre hatalmas összegű hadisarcot vetettek ki, amit a brit delegációban helyet foglaló, később világhírűvé vált közgazdász, John Maynard Keynes (1883–1946) élesen bírált, mert Németország megbénításában az európai gazdaság egészét érintő fenyegetést látott.

Az Osztrák–Magyar Monarchia sorsában – vagyis Közép-Európa jövőjében – a britek hagyományosan kevésbé voltak érdekelve, mint a franciák, ezért itt nekik engedték át az irányítást. Az egykori Habsburg Birodalom területén új – egymással rivalizáló – államokat alakítottak ki a győztesek (Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország), valamint egyes részeket más országokhoz csatoltak (Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Lengyelország). A Monarchia felosztásában a történetileg kialakult regionális kapcsolatokat egyáltalán nem vették figyelembe, amiként a nemzeti elvet sem. (A legmarkánsabb példa erre a Magyarországra kényszerített trianoni békediktátum.) A politikai térkép újrarajzolása az egész térségben különös élességgel vetette fel az állam és a nemzet egymáshoz való viszonyát. Az életképtelen „*kisállamiság*” rendszerébe szinte be voltak programozva az újabb háborúkkal fenyegető konfliktusok. Az 1930-as évek be is bizonyították, hogy a Párizs által kiépített kisantant szövetség (Csehszlovákia, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) semmit sem ér az újjáéledő német birodalmi törekvések ellenében.

A vesztes hatalmak közé tartozó török birodalom sorsáról már lényegében a háború alatt megegyeztek: a Sykes–Picot-egyezmény alapján a mai Szíriát és Libanont a franciák kapták, az olajban gazdag Mezopotámiát (Irakot), Jordániát és Palesztinát pedig az angolok. Balfour brit külügyminiszter 1917 novemberében tette meg nevezetes nyilatkozatát arról, hogy Palesztinában „zsidó nemzeti otthont” létesítenek.⁶ A Wilson amerikai elnök javaslatára felállított Népszövetség e területeket immár új formában, „mandátumterületként”⁷ adta át a két nagy európai hatalomnak, azzal a megbízással, hogy készítsék fel őket a függetlenségre.

Törökországra megalázó békét kényszerítettek 1920-ban Sévres-ben, drasztikusan megcsönkítva a török állam területét, és a tengerszorosokat (Bosporusz) nemzetközi

⁶ REYNOLDS 1991, 103.

⁷ KISSINGER 1996, 235.

felügyelet alá helyezve. A kapituláns szultáni kormányzat ellen népfelkelés tört ki Musztafa Kemal vezetésével, akinek sikerült a görögöktől visszafoglalni Kisásziát. Az 1923-ban aláírt lausanne-i egyezmény már jóval előnyösebb feltételeket szabott a törökök számára.

A nemzeti ébredés a gyarmati világban is megkezdődött. Brit-Indiában a Gandhi és Nehru vezetése alá került Nemzeti Kongresszus hirdetett erőszakmentes, de elszánt küzdelmet a szubkontinens önállóságáért. A török birodalom szétesése életre hívta az arab nemzeti eszmét, 1922-ben a britek formálisan függetlenséget adományoztak Egyiptomnak.

14.3. Locarnótól a világgazdasági válságig

A háború után az Egyesült Államok figyelme elfordult Európától: elutasította a versailles-i szerződés ratifikálását és az izolacionizmust választotta, ezért a Népszövetség munkájába sem kapcsolódott be. A belső gondjaival elfoglalt Szovjet-Oroszország, ahol Lenin után a kegyetlen diktatúrát teremtő Joszif Visszarionovics Sztálin vette át a párt és az állam irányítását, *de facto* szintén elfordult Európától. Ezt az is tükrözte, hogy a nyugatra néző „*ablak*”, a „*nyugatos*” Nagy Péter alapította Szentpétervár helyett ismét Moszkva lett a főváros. Az európai kontinens ügyei iránt a békekötés után már Nagy-Britannia sem érdeklődött, csak a francia hegemonia kialakulását igyekezett megakadályozni. A gyarmatbirodalmát a vesztesek rovására tovább növelő szigetország helyzete kedvezőbbnek tűnt, mint a háború előtt, de ez csak a látszat volt – s ezt Londonban is tudták.

A háború által előidézett válság Olaszországban már 1922-ben alapvető belpolitikai fordulatot hozott: októberben a fasiszta párt vezére, Benito Mussolini „feketeingesei” élén Rómába vonult, és átvette a hatalmat. A külpolitikában az új olasz vezetés kezdetől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy Róma hiába tartozott a győztes hatalmak közé, nem kapta meg azt, ami járt volna neki („*megcsonkított győzelem*”). Ezért tehát joga van „kompenzálnia” magát: 1924-ben annektálta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak juttatott Fiumét, majd pedig informálisan Albániára kényszerítette az olasz protektorátust. A „Földközi-tenger olasz tenger” – hirdette meg Mussolini.⁸

1923-ban a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, miután Németország átmenetileg felfüggesztette a jóvátétel törlesztését. A fenyegető gazdasági káosz megakadályozására a britek nemzetközi értekezletet javasoltak; az 1924-ben Londonban megkezdett tárgyalások nyomán az amerikai és angol pénzpiacok hatalmas kölcsönrel stabilizálták a német márkát és ezzel a német gazdaságot is (Dawes-terv). Berlin fizetőképességének helyreállítását külpolitikai „bizalomerősítő” lépések követték: a svájci Locarnóban 1925-ben a britek, a franciák és az olaszok garanciát vállaltak a francia–német (és a belga–német) határ sértetlenségére. (Ez azonban Németország keleti határait nem terjedt ki!) Az egyezménnyel a weimari köztársaság külügyminisztere, Stresemann – a radikalizálódó jobboldal reváns-törekvéseit elutasítva – a „*teljesítési politika*” mellett tette le a voksát.

A nemzetközi életre rátelepedett feszültség oldódásának jeleként Briand francia és Kellogg amerikai külügyminiszter 1928-ban aláírta azt a szerződést, amelyet Washington javasolt a háborúk betiltására, „törvényen kívül” helyezésére. A paktumhoz ötvenkilenc állam csatlakozott. 1929-ben megszüntették a német pénzügyek külföldi ellenőrzését,

⁸ Mussolini abesszíniai agressziójához lásd DIÓSZEGI 1974, 234–240.

és fizetési tervet dolgoztak ki a még fennálló adósság törlesztésére (Young-terv). A javuló légkörben 1930-ban a franciák kivonultak a Rajna bal partjáról. Sokan hitték, hogy a világ biztonságossá tehető a demokrácia és a tudomány révén – e gondolatból született meg a nemzetközi kapcsolatok elméletének első iskolája, a *liberális internacionalizmus*.

E kedvező folyamatot szakította meg a nagy gazdasági világválság, amelyről joggal írta a neves történész, Eric Hobsbawm, hogy figyelembevétel nélkül a 20. század összes további fontos fejleménye érthetetlen marad.⁹ Az 1929 októberében New Yorkban kirobbanó válság az egész világ gazdaságát magával sodorta. A túltermelés következtében a fejlett ipari országok azzal kényszerültek szembenézni, hogy a drámaian visszaeső export nem képes fedezni a szükséges import költségeit, és ez súlyos költségvetési deficithez és hatalmas arányú munkanélküliséghez vezet. Nagy-Britanniában és Németországban a munkanélküliség harminc százalékosra emelkedett. A válság utolsó évére, 1933-ra a világkereskedelem értéke az 1929-es szint negyedére esett vissza! E kihívás, ha nem is azonos mértékben, de mindenütt az állami szerepvállalás jelentékeny kibővüléséhez vezetett, azon piacszabályozó és intervenciós eszközök alkalmazásához, amelyeket elsőként J. M. Keynes javasolt. A leg-sikeresebbnek az Egyesült Államokban F. D. Rooseveltnél által bevezetett *New Deal* bizonyult. Az „*irányított gazdaság*” eszméje mélyen idegen volt a korábban érvényesülő gazdasági liberalizmustól.

14.4. A második világháború előzményei

A válság magyarázza, hogy noha a húszas évek végére a világháború győztesei több jelentős gesztust is tettek Németországnak, ott az a radikális jobboldal tört előre, amely elutasította a weimari köztársaság külpolitikai orientációját, a szerződéses kötelezettségek teljesítését. 1930 szeptemberében Adolf Hitler Nemzetiszocialista Pártja már hatmillió voksot kapott. A párt eszmei alapvetését Hitler a *Mein Kampf* című írásában dolgozta ki (1923), amelynek fő külpolitikai üzenete az volt, hogy az általa felsőbbrendűnek tekintett németnépnek több élettérre van szüksége. Ennek kielégítésére a szlávok lakta Kelet-Európa meghódítását irányozta elő Franciaország megtörésével együtt, a Nagy-Britanniával való konfliktust elkerülve. Hindenburg köztársasági elnök 1933 januárjában nevezte ki Hitlert Németország kancellárjává, és a *Führer* első külpolitikai lépései közé tartozott a nagy nehézségek árán összehívott genfi leszerelési értekezletről való kivonulás. 1933 októberében Berlin a Népszövetségből is kilépett, nem is titkolva, hogy a versailles-i békeszerződést egyáltalán nem fogja tiszteletben tartani. Eleinte azonban Hitler óvatosan kívánt eljárni: a hadkötelezettséget csak 1935-ben vezette be – abban az évben, amikor a világháború után 15 évre a Népszövetség felügyelete alá helyezett Saar-vidék lakosai népszavazáson a Németországhoz való csatlakozás mellett döntöttek.

Hitler hatalomra kerülése ugyan Európa-szerte némi nyugtalanságot keltett, valójában azonban csak roppant kevesen ismerték fel, hogy a nemzetiszocialista vezetés nem pusztán a régi nagyhatalmi gondolkodás szerint eljárva igyekszik megszabadulni, a kétségtelenül túl szigorú versailles-i feltételektől. Nem ismerték fel, hogy egy történelmileg új típusú

⁹ HOBBSAWM 1998, 85.

totalitárius rendszer születik, amely a külpolitikában éppúgy nem ismeri a kompromisszumokat és a méltányosságot, mint ahogy a belpolitikában sem.

Németország agresszív hatalomként való megjelenését eleinte Mussolini is rossz szemmel nézte, és ezért együttműködött a franciákkal és az angolokkal: 1935 áprilisában a stresai konferencián közösen nyilvánították ki elkötelezettségüket a nemzetközi szerződések tiszteletben tartása mellett. Az egykori antanthatalmak azonban nem bizonyultak képesnek arra, hogy tartósan összefogjanak az újjáéledő német ambíciókkal szemben. 1935 májusában Franciaország – megpróbálva felújítani az oroszokkal való stratégiai együttműködést – katonai egyezményt kötött a Szovjetunióval. A franciákra emiatt neheztelő britek viszont júniusban megállapodtak Berlinnel arról, hogy a német hadiflottát a brit kapacitás 35%-áig fejleszthetik. Ez nagy politikai siker volt Hitlernek, hiszen a versailles-i korlátok egyik fontos elemét bontották le.

Mussolini abesszíniai agressziója látványosan demonstrálta a Népszövetség tehetetlenségét. Rómának régi terve volt Etiópia megszerzése, így 1935 októberében megtámadta az afrikai országot. A Népszövetség elítélte ugyan az akciót, ám a szankciók között nem szerepelt a két legfontosabb: az olaj nem került tilalmi listára, és Nagy-Britannia nem zárta le a Szuezi-csatornát az olasz flotta előtt. Jegyezzük meg, hogy nem ez volt a nemzetközi rend első nyílt megsértése: a militarizálódott Japán már 1931-ben elragadta Kínától Mandzsúriát, és a Népszövetség akkor is tehetetlennek bizonyult.

A történekből természetesen Berlinben is értettek. A versailles-i és a locarnói egyezményt egyaránt megsértve 1936 márciusában Hitler beküldte csapatait a rajnai demilitarizált övezetbe. A franciák akkor még jelentős erőfölényben voltak, de a politikai bátorságuk hiányzott az ellenálláshoz.

A harmincas évek fő nemzetközi törésvonalait pontosan tükrözte az 1936 nyarán kezdődő és egészen 1939-ig eltartó spanyol polgárháború. A britek és a franciák a be nem avatkozás elvét vallották, a totalitárius hatalmak viszont annál inkább beavatkoztak. A németek és az olaszok jelentős erőket küldtek a népfrentkormányzattal szembefordult Franco tábornok megsegítésére, a Szovjetunió pedig a baloldali-köztársasági oldalt erősítette.

Az erőviszonyok módosulását pontosan érzékelve Olaszország lemondott az Ausztriához és a közép-európai térséghez fűzött korábbi reményeiről, kialakítva ezzel a *Berlin–Róma tengelyt*. 1938 március 13-án sor került az *Anschlussra*: Hitler ünnepélyesen bevonult Bécsbe, és a német birodalom magába olvasztotta Ausztriát. „Európának tervszerűen kivitelezett agresszióval kell szembenéznie” – jelentette ki Winston Churchill.¹⁰ Az ő hangja azonban nemigen talált visszhangra: a Nagy-Britanniát 1937 óta irányító Neville Chamberlain, a „megbékéltetés” (*appeasement*) irányvonalának emblematikus képviselője, beérte egy szimpla diplomáciai tiltakozással.

Sokan feltették a kérdést: hogyan történhetett meg, hogy a nyugati hatalmak – s ez különösen áll a hagyományosan jól tájékozódó, a saját érdekeit gyorsan felismerő brit külpolitikára – rövidlátónak bizonyultak az egyre nyilvánvalóbb veszéllyel szemben? 1936 után Párizs külpolitikai téren egyre jobban kötötte magát Nagy-Britanniához, s ez még inkább igaz volt azt követően, hogy kelet-közép-európai szövetségi rendszere teljes kudarcot vallott. A kulcsnéző tehát a brit politika volt, és ennek kapcsán több szempontot is említhetünk az elhibázott és súlyos következményekkel járó megbékéltetési politika magyarázatáért.

¹⁰ „Europe is faced with a programme of aggression”. Churchill 1938-as beszédét idézi REA–WRIGHT 1997, 60.

Az egyik az, hogy London eleve méltánytalannak tartotta a Németország számára meghúzott határokat, azt viszont nem ismerte fel, hogy Hitler többre, jóval többre törekszik a határok módosításánál. Fontos tényező volt a pacifizmus eszméjének térnyerése: az első világháború tapasztalatainak fényében sokan gondolták úgy, hogy a háborúnál minden jobb. S még azt is érdemes kiemelni, hogy Nagy-Britannia pontosan érezte, már nincs olyan pozícióban, mint akárcsak fél évszázaddal is korábban: semmilyen háborúban nem volt érdekelt.

Kompromisszumokkal azonban nem lehetett semmire sem jutni az agresszív totalitárius hatalmakkal. Ausztria után Csehszlovákia vált a Harmadik Birodalom újabb célpontjává, s ehhez ürügyül szolgált, hogy a Szudéta-vidéken élő hárommillió német hangosan követelte az anyaországhoz való visszacsatolást. Chamberlain miniszterelnök – francia egyetértéssel – békítéssel és közvetítéssel kísérletezett; e próbálkozások vezettek el a rossz emlékű, 1938 szeptember 29-én tartott müncheni egyezményhez. A bajor fővárosban a brit kormányfő – francia kollégájával, Daladier-val együtt, Prága megkérdezése nélkül – ténylegesen kapitulált Hitler előtt, és beleegyezett a Szudéta-vidék azonnali annexiójába.

A további események alaposan rácăfoltak Chamberlain azon illúziójára, hogy békét hozott Münchenből. 1939 márciusában Németország megszállta Csehországot, Szlovákiából pedig – Jozef Tiso vezetésével – egy bábállamot hozott létre. Ezután Danzigra (Gdańsk) és a német területet kettévágó lengyel „*folyosóra*” nyújtotta be igényét. E ponton már Nagy-Britanniának is szakítania kellett a folyamatos engedményekre épülő „megbékeltetés” politikájával: garanciát vállalt Lengyelország határaitra. Berlinben azonban ekkor már nem hittek abban, hogy London állni fogja a szavát...

Eközben áprilisban titokban brit–francia–szovjet tárgyalások kezdődtek a németellenes összefogás lehetőségéről. Sztálin azonban két vasat tartott a tűzben és végül becsapta nyugati partnereit: augusztus 23-án az egész világot megdöbbenetette a Molotov szovjet és Ribbentrop német külügyminiszter által aláírt kölcsönös *megnemtámadási egyezmény*. A titkos záradékban pedig a két hatalom megállapodott egymással Lengyelország felosztásáról. (Sztálin, akinek az ideológia nem számított, csodálta Hitlert.) 1939 szeptember 1-jén a német csapatok megindultak Lengyelország lerohanására, kirobbantva az évszázad második totális háborúját.¹¹

14.5. A bipoláris világrend és a hidegháború kibontakozása

A második világháború végére gyökeresen átalakultak a nemzetközi erőviszonyok: a háborúért felelős „*tengelyhatalmak*” teljes vereséget szenvedtek, *szuperhatalommá* emelkedett viszont az Egyesült Államok, és a nyugati hatalmakkal végül szövetségre lépett Szovjetunió. Nagy-Britannia másodrendű hatalommá vált, Franciaország pedig még többet veszített egykori súlyából. Ezért szokták az 1945 után kialakult és az 1989–1990-ig fennálló nemzetközi rendszert *bipolárisnak*, azaz kétpólusúnak nevezni. (A nemzetközi kapcsolatok elméletének kutatói különbséget szoktak tenni az egyetlen hatalomtól függő hierarchikus rendszerek, a hatalmat és befolyást széles körben megosztó *diffúz* rendszerek, a kétpólusúak,

¹¹ Az 1939-ig terjedő időszakról bővebben: DIÓSZEGI 1997. A Molotov–Ribbentrop-paktumhoz és a Lengyelország elleni német támadáshoz lásd ORMOS–MAJOROS 1998, 403–409.

valamint a többpólusú, azaz *multipoláris* rendszerek között).¹² A világháború mindkét szuperhatalmat „*bekapcsolta*” Európába, amely többé sohasem tudta visszaszerezni korábbi befolyását. Nyugat-Európa ráébredt arra, hogy rá van utalva az Egyesült Államok védelmére, hiszen nem lehetett biztos abban, hogy a Szovjetunió beéri-e a jaltai konferencián (1945. február) informálisan kialakított érdekszféra-megosztással.

A bipoláris rendszer fennállása elválaszthatatlanul összekapcsolódott a hidegháborúval. Ennek a szimbolikus nyitányát többnyire Churchill 1946 márciusában Fultonban mondott beszédében látják, amelyben megfogalmazódott, hogy „vasfüggöny ereszkedik le Európára”.¹³ 1947 márciusában Truman amerikai elnök meghirdette a róla elnevezett doktrínát, amely szerint az USA segítséget nyújt azon országoknak, amelyekben a kommunizmus erőszakos térhódítása fenyeget. A hidegháború természetének megítélésében erősen megoszlanak a vélemények: egyesek szerint csak a klasszikus nagyhatalmi vetélkedés új formájáról volt szó, míg mások az ideológiai ellentéteket állították középpontba a liberális demokrácia és a totalitárius kommunizmus életre-halálra szóló küzdelmét. Emellett szól az a tény is, hogy a hidegháború nem pusztán külső agresszióval fenyegetett, hanem a szemben álló felek egymás politikai rendszerének belülről történő felforgatására is törekedtek. Ez korábban nem tartozott a külpolitikai célok közé. A küzdelemnek drámai dimenziót adott a fegyverkezési verseny, különösen az egész földgolyó elpusztításával fenyegető nukleáris fegyverek megjelenése. A hidegháború lényegi vonásait jól tükrözte a nemzetközi kapcsolatok *realista* iskolájának alapműve, az 1948-ban megjelentetett *Politika a nemzetek között*. Szerzője, Hans Morgenthau abból indult ki, hogy a nemzetközi politika főszereplőit, az államokat kizárólag a saját érdekeik mozgatják, nem pedig elvek. A nemzetközi viszonyok kulcsfogalmai ezért a nemzeti érdek, a hatalom és az erőegyensúly. A Szovjetunió elvben tagadta ugyan a nemzeti elvet, de valójában a legkevésbé sem az internacionalizmus, hanem nagyhatalmi érdekei irányították.

Akárcsak az első világháború után, 1945-ben is a legyőzött Németország sorsa állt a győztesek vitáinak középpontjában, s az egykori szövetségesek közötti ellentétek kristálytisztán megmutatkoztak. Az 1945 júliusára összehívott potsdami értekezleten az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia vezetői (Truman, Sztálin és Churchill, illetve utóbbi munkáspárti utódja: Attlee) megállapodtak arról, hogy a négy (angol, amerikai, szovjet, francia) megszállási övezetre osztott Németországnak a jövőben egységes és demokratikus államnak kell lennie. A nyugatiak és a Vörös Hadsereg által ellenőrzött zónák irányítása azonban kezdettől fogva élesen különbözött. 1948 júniusában Sztálin – minden korábbi egyezményt megsértve – lezáratta az ugyancsak négy övezetre osztott Berlin nyugati részeibe vezető közlekedési utakat. Az 1949 májusáig tartó berlini válság, amelynek során az USA és Nagy-Britannia légihíd révén élelmezte Nyugat-Berlint, látványosan demonstrálta a Szovjetunióval való korrekt együttműködés lehetetlenségét. 1949-ben így a nyugati övezetből megalakult a Német Szövetségi Köztársaság, Bonnba helyezett fővárosával, októberben pedig a szovjet zóna Német Demokratikus Köztársaság néven

¹² A nemzetközi kapcsolatok elméleti kérdéseiről bővebben: EGEDY 2017, 63–66.

¹³ Lásd KISSINGER 1996, 426–427. Az eredetiben *The Sinews of Peace* címmel elhangzott beszéd teljes (angol) szövege elérhető az alábbi linken: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace>

„önállósult”. Joggal jegyzi meg J. Lukacs: valójában egyik győztes hatalomnak sem volt igazán ellenére Németország kettéosztottsága.¹⁴

Eközben a Szovjetunió az általa megszállt közép-európai országokban lépésről lépésre eltiporta a demokratikus politikai erőket, és a kommunista pártokat segítette hatalomra. Sztálin azt a felfogást képviselte, miszerint mindenki addig a földrajzi határig teheti kötelező mintává a saját rendszerét, ameddig a hadserege előretör. (A térségben egyedül Joszip Broz Tito Jugoszláviája fordult szembe Moszkvával.) A hidegháború „nyitja” Kelet-Európában volt, írja J. Lukacs¹⁵ – s valójában itt is ért véget négy évtizeddel később. A külpolitika logikája 1949 áprilisára elvezetett a nyugati világ átfogó katonai szövetségéhez, a NATO-hoz (Észak-atlanti Szerződés Szervezete), amely elsősorban az Egyesült Államokra támaszkodott. A Nyugat számára újabb nagy kihívást jelentett, hogy 1949 októberére az évtizedek óta zajló kínai polgárháború a Mao Ce-tung vezette kommunisták győzelmével zárult, és megalakult a Kínai Népköztársaság. Az antikommunista csoportok Tajvan szigetén rendezkedtek be, amelynek önálló államiságát Peking azóta sem ismerte el.

1950-ben a hidegháború „forróvá” vált a koreai félszigeten, miután a kommunista Észak-Korea rátámadt Dél-Koreára. Az USA – az ENSZ felhatalmazásával – katonai segítséget nyújtott a délieknek, Kína pedig „önkénteseket” küldött Phenjannak. Panmindzsonban 1953 júliusában csak tűzszünetet kötöttek, így a háborús helyzet jogi értelemben máig tart. A roppant feszült nemzetközi légkör a Nyugat számára napirendre tűzte az NSZK felfegyverzését, amitől a franciák erősen óvakodtak. Végül Eden brit külügyminiszter javaslatára az a megoldás született, hogy nyugatnémet államot bevonták a Nyugat-Európai Unióba, amelynek a katonai funkcióit a NATO-ra ruházták. 1955-ben az NSZK így formálisan is tagja lett a NATO-nak. Ezzel csaknem párhuzamosan, 1955 májusában, az Ausztria semlegességét kimondó államszerződés megkötésével egy időben a Szovjetunió létrehozta a saját céljait szolgáló szövetséget Varsói Szerződés néven. Európa tehát katonailag is két táborra szakadt.

Sztálin halála 1953-ban az enyhülés ígérését hordozta, de utódja, Nyikita Hruscsov az 1956-os magyar forradalom brutális leverésével jelezte, hogy a szovjet blokkon belüli túréhatárok igencsak szűkek. A szovjet intervenció ugyanakkor azt is bizonyította, hogy Washington semmiképp sem kíván Moszkva érdekszférájába tevőlegesen beavatkozni. Az Egyiptom ellen a budapesti forradalom napjaiban, október 29-én indított brit–francia–izraeli támadás, amely azt kívánta megbosszulni, hogy Nasszer elnök államosította a Szezei-csatornát, hivatkozási alapot is adott a szovjet vezetés számára. A forradalom ugyanakkor a nyugati értelmiség széles köreiben diszkreditálta a kommunizmus eszméjét.

A hidegháború legveszélyesebb pontja kétségkívül a kubai rakétaválság volt. 1962 októberében – Fidel Castro kubai vezető kérésére – a Szovjetunió atomrakétákat telepített az USA déli partjaihoz közel fekvő szigetre. (A külpolitikai döntéshozatalról szóló klasszikus művében Graham Allison éppen az orosz lépéssel példázza a körülményeket fel nem mérő hibás döntéseket.)¹⁶ Kennedy elnök az oroszokat a nukleáris fegyverek azonnali eltávolítására szólította fel, s ennek Moszkva eleget is tett. Az érdekszférákat mindkét félnek tiszteletben kellett tartania. Nem lépett Washington sem, amikor 1968-ban

¹⁴ LUKACS 2000, 104.

¹⁵ LUKACS 2000, 45.

¹⁶ *A döntés lényege* című munka először 1971-ben jelent meg, második kiadása pedig az ezredfordulóhoz közeledve látott napvilágot. Lásd ALLISON–ZELIKOV 1999.

a Szovjetunió – a Varsói Szerződés néhány tagállamával, köztük hazánkkal együtt – katonai intervenciót hajtott végre Csehszlovákiában, ahol a „*prágai tavasz*” nyomán elkezdődött a kommunista rendszer fellazulása.

14.5. „Dekolonizáció” és európai integráció

A hidegháború kibontakozásával párhuzamosan egy másik világpolitikai jelentőségű folyamat is kezdetét vette 1945 után. Ez pedig az egykori gyarmatbirodalmak felbomlása és az úgynevezett *harmadik világ* születése. (Ne felejtjük el: az emberiség egyre nagyobb hányada él itt!) A gyarmatosítás erkölcsileg is elfogadhatatlanná vált, ám a háborúba beleszórt európai hatalmak gyakorlatilag is képtelenné váltak ázsiai és afrikai pozícióik megőrzésére. A legnagyobb gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia viselkedett a legbölcsebben, abból kiindulva, hogy ami elkerülhetetlen, annak érdemes az élére állni. A szigetország már 1947 augusztusában formálisan is lemondott birodalmának egykori „*ékkövéiről*”, az indiai szubkontinensről, ahol – a hindu-muszlim ellentét miatt – két független állam is alakult: India és a muszlim Pakisztán. A Közel-Keleten a britek szintén gyorsan feladták pozícióikat – a legtöbb vita Izrael sorsát övezte. Az egykori palesztin mandátumterületen létrejövő állam ügyét London 1947 februárjában az ENSZ Közgyűlése elé terjesztette, amely kimondta: egy zsidó és egy palesztin államnak kell alakulnia, Jeruzsálemet pedig nemzetközi igazgatás alá kell helyezni. Az 1948 májusában megalakuló Izraelre azonban rögtön rátámadt öt arab állam, és a háború végén 1949-ben a tervbe vett palesztin állam területét Transzjordánia és Izrael felosztotta egymás között. Nagy-Britannia fekete-afrikai gyarmatainak zöme a hatvanas években nyerte el függetlenségét.

A briteknél jóval csökönyösebbnek bizonyultak a franciák, akik előbb Vietnámban bonyolódtak véres, de eredménytelen küzdelembe, majd pedig Algériában. 1954-ben Vietnámot Genfben kettéosztották egy kommunista (északi) és egy kapitalista (déli) részre, Algéria pedig 1962-ben nyerte el függetlenségét.

Európa szabad, nyugati felében eközben elkezdődött a mai Európai Unióhoz vezető integrációs folyamat. A kontinens gazdasági talpra állításában fontos szerepet játszott az Egyesült Államok által 1947-ben meghirdetett *Marshall-segély*. (Ezt Kelet-Európának is felkínálták, de az politikai okokból elutasította.) Bár az európai egység gondolatát a háború után először, 1946-os zürichi beszédében Churchill vetette fel, gyorsan kiderült, hogy Nagy-Britannia maga nem kíván bekapcsolódni e folyamatba. Brit részvétel nélkül alakult meg 1951-ben az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió), amelyben a franciák és a nyugat-németek közös felügyelet alá helyezték a stratégiai jelentőségű szénbányászatot és acéltermelést. 1957-ben Franciaország, az NSZK, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg részvételével létrehozták a Közös Piacot (hivatalosan Európai Gazdasági Közösség), amely az áruk, a szolgáltatások és a személyek szabad mozgására és közös külső vámhatárra épült. A britek kései csatlakozási kérelmére De Gaulle francia elnök – az angolszász dominanciától tartva – kétszer is (1961, 1967) megvétózta; a szigetország végül 1973-ban csatlakozott.

14.7. Az „enyhülés” évei

A 20. század hetvenes éveit a történészek az „enyhülés” (*détente*) periódusaként jellemzik. Sokan Richard Nixon amerikai elnök 1972-es moszkvai látogatásától számítják 1979-ig, a Szovjetunió afganisztáni intervenciójáig. A szuperhatalmak óvatos közeledésének a hátterében az a felismerés húzódott meg, hogy a nukleáris fenyegetettség csökkentése és a kereskedelem bővítése mindkét félnek előnyös lehet. A szovjet magatartás azonban aligha változott volna meg, ha a hatvanas évek második felében – a Mao Ce-tung által kirobbantott (1966), a Kínai Népköztársaságot káoszba taszító *kulturális forradalom* kapcsán – nem romlik meg jelentősen Moszkva és Peking viszonya. 1969-ben még egy fegyveres határincidensre is sor került közöttük. Henry Kissinger amerikai külügyminiszterként ugyanakkor azonnal felismerte az ebben rejlő lehetőséget, és jelentősen javított az USA és Kína addig igencsak fagyos viszonyán. Erre az időszakra esik az amerikaiak által még 1964-ben elkezdett vietnámi háború lezárása: az antikommunista déli rendszer veresége és a Saigont segítő amerikai katonák kivonása után (1975) a Szovjetunió és Kína által támogatott Hanoi fennhatósága alatt egyesült ismét a kettéosztott ország.

Az enyhülési folyamat legismertebb eseménye a Helsinkiben rendezett nagyszabású értekezlet volt (1973–1975), amelyen a Nyugat az emberi jogok tiszteletben tartására szólította fel a szovjet blokk országait. Az enyhülés tette lehetővé, hogy Washington és Moszkva megállapodjon egymással a stratégiai nukleáris fegyverek korlátozásáról (SALT–1 1972, SALT–2 1979). Az enyhülésben fontos szerep jutott Willy Brandt nyugatnémet kancellár újfajta „keleti politikájának” (*Ostpolitik*), amely Bonn és az NDK, illetve a többi szocialista ország közötti kapcsolatokat javítására irányult.

14.8. Reagan és Gorbacsov

E folyamatnak vetett véget a Szovjetunió alaposan elhibázott lépése, az Afganisztánban 1979 decemberében végrehajtott katonai intervenció, amelynek az volt a célja, hogy egy Moszkva-barát rezsimet juttasson hatalomra. Ugyanebben a hónapban a NATO felszólította a szovjet vezetést, hogy szerelje le a közép-európai szövetségesei területén felállított SS–20-as közép-hatótávolságú rakétákat, mert ellenkező esetben az amerikaiak robotrepülőgépeket és Pershing-rakétákat helyeznek el Nyugat-Európában („*Kettős határozat*”). A hidegháború újlagos elmérgesedésében nagy szerepet játszott az a körülmény is, hogy 1980-ban Ronald Reagant választották elnökké az USA-ban: ő a legfőbb célját a „gonosz birodalmának” tekintett Szovjetunió megtörésében látta, és ehhez a leginkább célszerűnek a fegyverkezési verseny fokozását tartotta. Az amerikai hírszerzésnek ekkor már elég pontos adatai voltak arról, hogy Leonid Brezsnyev pártfőtitkár hosszú, „*pangásnak*” is nevezett uralma alatt (1964–1982) a szovjet gazdaság teherbíró képessége jelentősen romlott. E megfontolás vezetett el Reagan *űrfegyverkezési* tervéhez, amely azt célozta, hogy egy különleges, az űrbe telepített rendszerrel még az USA területének elérése előtt megsemmisíthessék a szovjet interkontinentális rakétákat. Miután 1983-ban a szovjet légierő lelőtt egy eltévedt dél-koreai utasszállító gépet, és az amerikaiak hozzákezdtek nukleáris fegyverek Nyugat-Európába telepítéséhez, sokan komolyan aggódni kezdtek a szuperhatalmak közötti háború lehetősége miatt.

A reagani kihívás elmélyítette a Szovjetunió belüli, a világ elől gondosan titkolt válságot. Erre adott válaszként értékelhető a reformista programmal fellépő Mihail Gorbacsov pártfőtitkárrá választása 1985-ben. Gorbacsov – a szovjet politikai rendszer alappilléreit megkérdőjelezve – nyilvánosságot (*glasznosztj*) és strukturális reformokat (*peresztrojka*) ígért, s ezzel párhuzamosan Moszkva addigi külpolitikáján is változtatott. Nyitott a Nyugat felé, Reagan elnökkel meglepően jó személyes viszonyt alakított ki, a szovjet tömb országainak tekintetében pedig elismerte, hogy joguk van a „saját útjukon” haladni. Lemondott tehát a „*Brezsnyev-doktrínáról*”, a fegyveres intervenció *jogáról*. Találóaan írta azonban másfél évszázaddal korábban a zseniális francia gondolkodó, Tocqueville, hogy egy helytelen elveken alapuló (zsarnoki) rendszer számára nincs kockázatosabb és veszélyesebb lépés, mint a reformok bevezetése.¹⁷ Gorbacsov politikája, a szubjektív szándékoktól függetlenül, óhatatlanul összeroppantotta az egypárti diktatúrára épülő szovjet rendszert, s végül 1991-re elvezetett a Szovjetunió felbomlásához is. Ezzel együtt Moszkva elveszítette kelet-közép-európai vazallusait, amelyekben sorra *rendszerváltások* zajlottak le. Beigazolódott Churchill jóslata, amelyre 1944 végén utalt De Gaulle-nak: az oroszok le tudják majd nyelni Kelet-Európát, de megemészteni nem fogják tudni...¹⁸ Szimbolikus jelentőségű volt a berlini fal ledöntése 1989 novemberében. Decemberben George Bush amerikai elnök és Gorbacsov Máltán találkozott, és közösen jelentették be a hidegháború végét. A Varsói Szerződés 1991 áprilisával formálisan is megszűnt.¹⁹

14.9. Az új világrend értelmezési kísérletei

A szovjet blokk tehát – noha fennállása alatt mindvégig azt hirdette, hogy a történelem az ő oldalán áll – vesztésként került ki a hidegháborúból, ideológiája pedig – a marxizmus-leninizmus – teljes mértékben diszkreditálódott. Máig lezáratlan vita, hogy ebben mekkora szerepe volt a belső okoknak, és mekkora a Nyugat által választott külpolitikának. (Nyitott kérdés marad az is, hogy miért nem látták előre a *politikai „szakértők”* e grandiózus változásokat.) Ezzel az 1945-ben kialakult bipoláris nemzetközi rendszer is megszűnt, az egyetlen szuperhatalom az Egyesült Államok maradt. Ebből természetesen egyáltalán nem következik, hogy igaza lett volna Francis Fukuyamának, aki *A történelem vége* (1992) című politikai bestsellerében azt állította, hogy a nyugati liberalizmus végleges győzelmet aratott minden más ideológia felett.²⁰ Ellenkező előjelű elméletet fogalmazott meg John Mearsheimer, kifejtve, hogy míg az 1945 után kialakult bipoláris szerkezet a nemzetközi rendszert biztonságossá és kiszámíthatóvá tette, az 1989 utáni világrend sokkal nagyobb mértékű instabilitást hordoz magában. Ezért választotta munkájának címeiként: *Vissza a jövőbe. Instabilitás Európában a hidegháború után* (1990).²¹ A Jugoszlávia felbomlásával

¹⁷ TOCQUEVILLE [1856] 1955, 214.

¹⁸ LUKACS 2000, 33.

¹⁹ A második világháború utáni kétpólusú világrendről bővebben: FISCHER 2005. A hidegháború végéhez és az új világrend kialakulásához lásd KISSINGER 1996, 762–838.; LUKACS 2000, 29–52., 255–302. A 20. század nemzetközi politikai eseményeivel kapcsolatban lásd még: HOBBSBAWN 1998; NÉMETH 2005.

²⁰ FUKUYAMA 1992.

²¹ MEARSHEIMER 1990.

együtt járó véres délszláv háború (1991–1995) vagy épp a ruandai népirtás (1994) több tekintetben is alátámasztotta a pesszimista megközelítést.

A legszélesebb hatásának azonban a tekintélyes harvardi politológus, Samuel Huntington elmélete bizonyult, amely azt állította, hogy a hidegháború után az alapvető nemzetközi törésvonalak már nem az ideológiák, hanem az egyes civilizációk mentén alakulnak ki. Szerinte tehát a világpolitikát meghatározó ellentétek a kulturális identitásokra épülő civilizációk között fognak az új évszázadban húzódni (*A civilizációk összecsapása* 1996).²² A radikális baloldali gondolkodók viszont továbbra is úgy vélik, a bipolaritás megszűnésénél fontosabb, hogy az *Észak* gazdag nyugati országai továbbra is kihasználják gazdasági erőfölényüket a *Dél*, vagyis a *harmadik világ* elmaradott országaival szemben, s érvelésükben támaszkodnak Emmanuel Wallerstein elméletére (*A modern világgazdasági rendszer kialakulása*), amely a világgazdaság centrumának és perifériájának a szembenállását emeli ki.²³

14.10. Kitekintés a hidegháború utáni világra

A hidegháború vége nemcsak a liberális demokráciának, hanem a kapitalista gazdasági rendszernek a győzelme is volt, s ennek a legfőbb haszonélvezőjévé kétségtelenül az Egyesült Államok vált. Ez annál is inkább igaz, mert az új gazdasági világrend a kapitalizmus történeti típusai közül leginkább a piac korlátlan szabadságát valló angol–amerikai változatnak kedvezett („*washingtoni konszenzus*”). Az 1980-as években még sokan osztották azon jóslatokat, hogy az USA túl van hatalmának csúcspontján, és elindult a hanyatlás útján, ám e jóvendölések nem realizálódtak, még ha Samuel Huntington nem is alaptalanul mutatott rá az amerikai identitás válságára *Kik vagyunk?* című, 2005-ben megjelent művében. Az 1990-es öbölháború, amelynek során az USA kiverte a Szaddam Husszeint vezető Irakot Kuvaitból éppúgy az amerikai aktivitás feledését mutatta, mint az évtized végén, 1999-ben az etnikai tisztogatásba kezdő Szerbia bombázása a koszovói válság kapcsán. (Miután az Európai Unió tehetetlennek bizonyult.) 2001. szeptember 11-e, a New York-i „*ikertornyok*” elleni terrorista támadás ugyanakkor azt bizonyította, hogy az USA sem sérthetetlen. A nemzetközi terrorizmus ellen meghirdetett háborúban Washington mindenesetre új célt talált magának, a Szovjetunió összeomlása ugyanis ellenségkép nélkül hagyta. A megerősödött amerikai öntudatra épített az ifjabb George Bush elnöksége alatt (2001–2009) felkarolt *neokonzervatív* külpolitikai irányvonal, amely Washington feladatává minősítette a nyugati típusú demokrácia globális léptékű terjesztését – akár erőszak árán is. A demokrata párti Barack Obama kormányzata (2009–2017) szakítani kívánt e hagyománnyal, és befejezte az elődje által Afganisztánban és Irakban kezdett – lényegében sikertelen – háborúkat, de eközben elmérgesítette a Moszkvához fűződő kapcsolatokat. Henry Kissinger szerint az USA akkor lehetne történeti léptékben mérve is sikeres, ha képes lenne hatalmi fölényét nemzetközi konszenzussal is megalapozni és alapelveit elfogadott szabályrendszeré tenni.²⁴ Ennek a teljesülésére azonban kevés az esély.

²² HUNTINGTON 1999.

²³ WALLERSTEIN 1983.

²⁴ Az 1990 utáni amerikai külpolitika feladataihoz és esélyeihez lásd KISSINGER 1996, 812–813.

Oroszország – a soknemzetiségű Szovjetunió felbomlása után – súlyos belső válságba süllyedt, s ez óhatatlanul együtt járt azzal, hogy másodrendű nemzetközi hatalommá vált. A Boris Jelcin nevével fémjelzett kísérlet egy nyugatias típusú politikai és gazdasági rendszer kiépítésére kudarcot vallott. Az országot 1999 végéig irányító Jelcin alatt az élet-színvonal drámaian leromlott, a gazdaság az oligarchák uralma alá került, és az orosz állam nemzetközi érdekérvényesítő képessége is alaposan legyengült. Oroszország szakított a kommunizmussal, de a nacionalizmussal nem. A szovjet-orosz hagyományokhoz lényegesen jobban illeszkedett az elnöki posztot 2000-ben elfoglaló, e sorok írásakor is hivatalban levő Vlagyimir Putyin autoritárius stratégiája, amelynek révén Moszkva a nemzetközi szintéren is visszanyert valamennyit egykori tekintélyéből. „Oroszország soha nem olyan erős, de nem is olyan gyenge, mint amilyennek látszik” – mondotta egykor Bismarck kancellár,²⁵ s e gondolatot talán napjainkban is érdemes felidézni.

Jelentősen megnőtt viszont a látványos, ámbár sok tekintetben kiegyensúlyozatlan és környezetromboló fejlődést felmutató Kína világpolitikai súlya. Ennek gazdasági alapja abban jelölhető meg, hogy bár az országot vezető kommunista párt ragaszkodik az egypárti uralomhoz, a gazdaságban roppant széles utat nyitott a magántulajdon és a kapitalizmus előtt. Kínáé ma a világ második legnagyobb gazdasága, ahová nyugati cégek ezrei telepítik gyártósoraikat. A befelé fordulás régi hagyományán túllépve Peking már nemcsak regionális, hanem globális nagyhatalmi szerepre tör, egyelőre előnyben részesítve a *soft power* (tudomány, kultúra, segélyek) eszközeit a hagyományos *hard power* (katonai, politikai) alkalmazásával szemben. Ehhez illeszkedik az „Új selyemút” 2013-ban meghirdetett gigaprojektje is, amely kínai irányítással kapcsolná össze – a történelmi selyemút mentén – Ázsiát, Afrikát és Európát. A konfuciánus hagyományokra is építő, a pártvezetés által felkarolt új kínai nacionalizmus egy sajátos „*felsőbbrendűség-tudatot*” sugall a külvilággal szemben. Egyelőre vitatott kérdés, hogy a piacgazdasági reformokat követik-e majd olyan politikai reformok, amelyek korlátozzák a kommunista párt hatalmi monopóliumát. A „*Csendes-óceáni évszázadhoz*” fűzött vérmes reményeket mindenestre lehűtötte a Japánt is elérő 1997-es kelet-ázsiai pénzügyi válság, amely jó időre alaptalanná tette azon jóslatokat, miszerint a térség gyorsan le fogja körözni az Egyesült Államokat.

Európában a hidegháború befejeződése számos nagy horderejű politikai változással járt együtt. „Nincs veszélyesebb helyzet a nemzetközi politikában, mint amikor nagy birodalmak bomlanak fel” – írta a memoárjában Margaret Thatcher volt brit miniszterelnök, a szovjet tömb szétesésének következményeire célozva.²⁶ A legjelentősebb fejlemény a két Németország egyesülése volt. Ezt a Thatcher vezette Nagy-Britannia határozottan ellenezte, de megíúsítani nem tudta, mert George Bush amerikai elnök és Mihail Gorbacsov egyaránt Helmut Kohl német kancellár pártjára állt. (Thatcher hitt a nemzeti karakterben és a németek agresszív hajlamaiban.) Jugoszlávia véres háborúban esett alkotóelemeire, és – ugyan vér nélkül – Szlovákia is külön vált Csehországtól. Az oroszok kivonulása után Közép-Európában jelentősen megerősödött – ismét – a német befolyás.

Sok igazság van John Lukacs azon véleményében, miszerint „Európa hanyatlásának a felismerése vezetett el az »európaiság« tudatos vállalásához”.²⁷ Az európai integráció

²⁵ LUKACS 2000, 78.

²⁶ THATCHER 2014, 794.

²⁷ LUKACS 2000, 187.

nagy lépést tett előre az 1992-es maastrichti egyezményvel, az euró bevezetésével (2002) és a volt szocialista országok több hullámban történő csatlakozásával (2004, 2007), ám a fejlemények egyúttal az EU belső ellentéteire is rávilágítottak. Az unió sorsát illetően továbbra is nagy küzdelem zajlik az egyre szorosabb föderáció pártolói és a nemzeti szuverenitás megőrzésének, a *nemzetek Európája* koncepciónak a hívei között. Az Európai Alkotmány tervezete két népszavazáson is elbukott ugyan (francia, holland), de a 2009-ben elfogadott lisszaboni szerződés hasonló, a föderációt erősítő fejlődési irányt jelölt ki. Az EU „*demokratikus deficitje*”, intézményeinek roppant bürokratizmusa azonban nem segíti a cél elérését. A csatlakozásától fogva „*vonakodó európaiként*” viselkedő Nagy-Britannia – 2016 júniusában – a kiválás (*Brexit*) mellett döntött népszavazáson – ennek a hosszabb távú következményei egyelőre kiszámíthatatlanok.

A nemzetközi kapcsolatok szempontjából is releváns az iszlám fundamentalizmus térnyerése, amely nyilván nem választható el a szekularizált muszlim kormányzatok csőd-jétől és modernizációs kudarcától. A mintát az 1979-es iráni iszlám forradalom adja, amely radikálisan egyesítette a vallást és a politikát. E gondolkodásban a nemzetekhez kötődő nacionalizmus ismeretlen, csak az iszlám közösség, az *umma* számít. Az iszlám fundamentalizmus amely „a totalitarizmus harmadik nagy hullámának” tekinthető,²⁸ ellenséget lát a modernitással azonosított Nyugatban. Több nyugati elemző szerint is a fundamentalista kihívás veszélyesebb, mint amilyen a kommunistáké volt. A leegyszerűsítő következtetéseket azonban kerülnünk kell, már csak azért is, mert az iszlámnak sincs egységes válasza a globalizációra.

Végigtekintve az elmúlt évszázadon megalapozottnak tűnik a következtetés: a Lord Salisbury vélekedésével asszociált „*darwinizmus*”, amelyet Morgenthau – precízebben – egy olyan állapotként határozott meg, mint amelyben az államok kizárólag önmagukra támaszkodhatnak egy „*önsegélyező*” rendszerben, s amely az államok agresszivitására és önzésére épül, valóban a nemzetközi kapcsolatok működési alapjaként szolgált. Ez pedig számos katasztrófához vezetett el, ezért érdemes megszívlelni a neves spanyol-amerikai filozófus, George Santayana tanácsát: aki nem ismeri a történelmet, arra van kárhozthatva, hogy újból végigélje.²⁹

14.11. Összefoglalás

A 20. század nemzetközi politikájával foglalkozó fejezet arra tesz kísérletet, hogy az első világháború előzményeitől egészen napjainkig áttekintse a világpolitika legfontosabb trendjeit és eseményeit. Így tehát felvázolja, hogy miként oszlott Európa a 20. század első évtizedében két szövetséges blokkra (antant, központi hatalmak). Tárgyalja a háborút lezáró békeszerződéseket, rámutatva, hogy a győztesek mohósága és kíméletlensége nagymértékben hozzájárult az újabb világháború kirobbanásához.

A fejezet bemutatja, hogy miként alakult ki 1945 után a bipoláris világrend, s ennek kapcsán röviden áttekinti a hidegháború fontosabb fejleményeit. Foglalkozik a gyarmatbirodalmak felbomlásával és a *harmadik világ* kialakulásával. Vizsgálja a szuperhatalmak

²⁸ PÓCZIK 2011, 15.

²⁹ SANTAYANA 1920, 284.

között az 1970-es évekre bekövetkezett *enyhülés* hátterét, a hidegháború újabb kiéleződését, majd pedig a közép-európai rendszerváltások és a Szovjetunió bukásának a nemzetközi tényezőit és körülményeit.

A fejezet kitékint a bipoláris világrend megszűnése óta eltelt negyedszázadra is. A munka elkészítésében a szerző abból a meggyőződésből indult ki, hogy a történelem ismerete nélkül a jelenünket sem érthetjük meg. Ahogy a jeles dán filozófus, Kierkegaard mondta: „Előre élünk, de csak visszafelé tudunk gondolkodni.”³⁰

Kulcsfogalmak

- neodarwinizmus
- entente cordiale egyezmény
- versailles-i békerendszer
- megbékéltetési politika
- bipoláris világrend
- hidegháború
- dekolonizáció
- détante (enyhülés)
- internacionalizáció és globalizáció
- civilizációk összecsapása

Ellenőrző kérdések

- Milyen előzmények vezettek az első világháborúhoz?
- Miért hátráltak meg a nyugati demokráciák a harmincas években a hitleri Németországgal szemben?
- Hogyan alakult a szuperhatalmak kapcsolata a második világháború végétől a hetvenes években bekövetkező enyhüléséig?
- Milyen tényezők vezettek a szocialista világrendszer összeomlásához?
- Milyen értelmezések születtek az 1990-et követő új világrend lényegi vonásainak a megragadására?

Irodalomjegyzék

- ALLISON, Graham – ZELIKOV, Philip (1999): *Essence of Decision. Explaining the Cuban Missile Crisis*. 2nd Edition. New York, Longman.
- DIÓSZEGI István (1967): *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika*. Budapest, Gondolat.
- DIÓSZEGI István (1974): *Két világháború árnyékában*. Budapest, Gondolat.
- DIÓSZEGI István (1997): *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.
- EGEDY Gergely (2017): *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. Budapest, HVG-Orac.
- FISCHER Ferenc (2005): *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

³⁰ Idézi LUKACS 2000, 121.

- FUKUYAMA, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York, Free Press.
- HOBBSBAWM, Eric (1998): *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest, Pannonica.
- HUNTINGTON, Samuel P. (1999): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa.
- KENNAN, George (1980): *The Decline of Bismarck's European Order: Franco–Russian Relations 1875–1890*. Princeton, N.J., Princeton UP.
- KISSINGER, Henry (1996): *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo.
- LUKACS, John (2000): *A 20. század és az újkor vége*. Budapest, Európa.
- MEARSHEIMER, John (1990): Back to the Future: Instability after the Cold War. *International Security*, 15/1.
- NÉMETH István szerk. (2005): *20. századi egyetemes történet*. I–II. kötet. Budapest, Osiris.
- ORMOS Mária – MAJOROS István (1998): *Európa a nemzetközi küzdőtéren, 1814–1945*. Budapest, Osiris.
- PÓCZIK Szilveszter (2011): *Az iszlám forradalom. Négy műhelytanulmány a radikális iszlámról*. Pécs, ID Research–Publikon.
- REA, Tony – WRIGHT, John (1997): *International Relations 1914–1995*. Oxford, Oxford UP.
- REYNOLDS, David (1991): *Britannia Overruled. British Policy and World Power in the 20th Century*. London – New York, Longman.
- ROBERTS, Andrew (1999): Salisbury, the Empire Builder Who Never Was. *History Today*, Vol. 49, No. 10.
- SANTAYANA, George (1920): *The Life of Reason or the Phases of Human Progress. Introduction and Reason in Common Sense*. New York, Scribner's Sons.
- THATCHER, Margaret (2014): *Életem*. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- TOCQUEVILLE, Alexis de [1856] (1955): *The Old Regime and the Revolution*. New York, Anchor Books.
- WALLERSTEIN, Emmanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat.

Vákát oldal

15. Politika Magyarországon 1945 és 1990 között

Szabó Máté Csaba

15.1. Bevezetés

Magyarország 1944-től háborús hadszíntérré vált, a szovjet Vörös Hadsereg és a Wehrmacht, valamint a vele szövetséges Magyar Királyi Honvédség elkeseredett harcai sosem látott pusztítást és szenvedést jelentettek hazánk számára. Az ország embervesztése az 1941-es országterületre vetítve megközelítőleg egymillió főre tehető. Ebből a Honvédség vesztesége kb. 300-350 ezer fő közé tehető, a holokauszt áldozatainak száma 500 ezer körüli, a polgári áldozatok száma 100 ezer körüli, ami részint a harcok és bombázások áldozataiból, részint a később elcsatolásra kerülő területeken lezajlott etnikai tisztogatásokban meggyilkoltakból tevődik össze. Megközelítőleg 600 ezer ember – köztük civil, katona, munkaszolgálatos és *málenkij robotra* elhurcolt – került évekre szovjet hadifogságba, közülük legkevesebb 100 ezren sosem tértek haza. A háború következtében hazánk nemzeti vagyonának megközelítőleg 40%-a elpusztult. A szovjet megszállás súlyos atrocitásokkal járt: fosztogatásokra, erőszakoskodásokra igen nagy számban került sor.

A háborús veszteségek és pusztítás ellenére a magyar társadalom széles köre az újra-kezdés lehetőségét látta az 1945-ös sorsfordító évben. Egy olyan társadalmi-politikai berendezkedés alapjait kívánták lerakni, ami képes lesz meghaladni az autoriter – a politikai életet és a társadalmi mobilitást korlátok közé szorító – Horthy-rezsimet. Az ország politizáló rétegeinek legnagyobb része egy olyan parlamentáris demokráciában gondolkodott, amely biztosítja az szabadságjogok széles körét, és mind a nyugati hatalmakkal, mind a Szovjetunióval baráti viszonyt ápol.

Sajnos ezek az elképzelések igen távol estek a korszak nemzetközi viszonyaiban megjelenő nyers hatalmi érdekektől. A világháborúból a Szovjetunió megerősödve került ki, és a háború utáni rendezést összekapcsolta saját határainak nyugatra tolásával és az általa katonailag megszállt államok szovjetizálásával. Sztálin így vélekedett a háború utáni Európáról: „Ez a háború nem olyan, mint a régiek; aki elfoglal egy területet, az arra saját társadalmi rendszerét is rákényszeríti. Mindenki addig terjeszti ki a saját rendszerét, ameddig a hadserege eljut.”¹

Bár kelet és nyugat megosztottsága jaltai világrend néven rögzült a köztudatban, mégis fontos megjegyezni, hogy 1945-re, a jaltai konferencia idejére e kérdés már eldőlt. Churchill 1944. októberi moszkvai látogatásán került sor a kelet-európai országokban a befolyási övezetek meghatározására. Jaltában arról döntöttek, hogy a felszabadult országok szabad

¹ ROMSICS 2006, 276.

választásokat rendezzenek, ám a nyugati hatalmak nem rendelkeztek semmiféle eszközzel arra nézve, hogy fellépjenek az egyezmény betartása érdekében.²

E nemzetközi körülmények, pontosabban a kialakuló hidegháborús viszonyok alapvetően határozták meg Magyarország – és a legtöbb közép-európai állam – helyzetét.

15.2. A világháborút követő demokratikus kísérlet

A Vörös Hadsereg 1945. április elejére kiszorította a náci és nyilas erőket Magyarország területéről, ám a Szovjetunió célja nem a szabadság és önrendelkezés biztosítása, hanem a birodalmi expanzió és a kommunista ideológia terjesztése volt. Az ország vesztes és legyőzött félként elvesztette szuverenitását, ki volt szolgáltatva a győzteseknek.

A front elvonulása után spontán módon új hatalmi szervek – Nemzeti Bizottságok – jöttek létre szerte az országban, amelyek koordinálták a legfontosabb helyi feladatokat: romeltakarítást, közellátás biztosítását, kapcsolattartást a Vörös Hadsereggel. Megindult azon új pártok szerveződése is, amelyek a következő években a politikai élet főbb szereplőivé váltak. A leglátványosabban a korábban illegalitásban tevékenykedő Magyar Kommunista Párt fejlődött – a Szovjetunió intenzív támogatásával. Tagjai és támogatói jellemzően segédmunkások, szegényparasztk és az értelmiségiek. A pártban két markánsan elkülönülő csoportot lehetett felfedezni: a hazai kommunistákét és a moszkovitákét. Utóbbiak szovjet kapcsolataik révén domináns pozíciókat élvezhettek a hazai kommunistákkal szemben. Jelentős támogatói bázist épített ki a Független Kisgazdapárt, amelynek tagjai és szimpatizánsai között nemcsak a birtokos parasztságot találjuk, hanem a keresztény középrétegeket is. Így a Kisgazdapárt lett a háború utáni politikai erőterben a jobboldal meghatározó ereje. A korábban is legálisan működő baloldali Szociáldemokrata Párt elsősorban a városi szakmunkásokra, a dolgozó rétegekre, valamint az értelmiség egy részére támaszkodott. A Nemzeti Parasztpárt új pártként lépett a politika színpadára, szellemileg a népi írói és falukutató mozgalom örökösének vallotta magát, támogatói elsősorban a szegényparasztk és az alsó középosztálybeli vidéki értelmiség közül kerültek ki.

A létrejövő pártok és társadalmi szervezetek megállapodtak egy demokratikus, pluriális, szabad politikai versenyen alapuló politikai berendezkedés létrehozatalában. Ennek ellenére a Kommunista Párt már kezdetektől a kizárólagos hatalom megszerzésére, majd a proletárdiktatúra megvalósítására törekedett. E cél eléréshez állandóan számíthatott Moszkva politikai és a Vörös Hadsereg helyben lévő operatív támogatására. Emellett számos konspiratív eszközt is igénybe vett: számíthatott a más pártok vezetésébe beépült titkos kommunisták, a kriptokommunistának támogatására.

A létrejövő politikai rendszerben már kezdetektől fogva jelentős kommunista túlsúly és befolyás volt tapasztalható. Azt, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek közel 40%-a a Kommunista Pártot támogassa, úgy sikerült elérni, hogy a Nemzetgyűlés tagjait nem választással, hanem a pártok kijelölése alapján, népgyűléseken *közfelkiáltással* delegálták. Az ezt követően Dálnoki Miklós Béla vezetésével létrejövő Ideiglenes Nemzeti Kormányban is jelentős kommunista befolyás volt tapasztalható.

² BIHARI 2005.

A novemberig hivatalban lévő Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedései közül a leglényegesebb a fegyverszüneti egyezmény aláírása. Ennek rendkívül szigorú feltételei voltak: Magyarországnak le kellett mondania minden 1938-at követő területgyarapodásról, és 300 millió dollár jóvátételt kellett fizetnie, továbbá el kellett fogadnia, hogy a békeszerződés megkötésig az ország szuverenitásából adódó jogokat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) gyakorolja. Minthogy a SZEB vezetését szovjet tábornokok (Vorosilov és Szviridov) látták el, így a Szovjetunió intézményesen is beavatkozhatott a magyar politikába. Megindult a szélsőjobboldali politikusok és a háborús bűnösök felelősségre vonása is. Az ilyen bűnökkel vádolt személyek felkutatására jött létre a Politikai Rendészeti Osztály (PRO). A később Államvédelmi Osztálynak (ÁVO) átnevezett szervezet rövid időn belül szintén kommunista befolyású intézménnyé vált.

1945 tavaszán zajlott minden politikai erő által támogatott földosztás, amellyel felszámolták a nemesi nagybirtokrendszert, és az agrárium területén megerősítették a kis-tulajdonosi réteget. Ugyanakkor a társadalom hagyományos vezető erejét képező nagy- és középbirtokos nemesség e rendelettel teljesen elveszítette anyagi létalapját, így mint osztály megszűnt létezni.

A háborút követően az első választásra 1945 novemberében került sor 90%-os választópolgári részvétellel. Az általános, titkos és listás választáson az FKgP 57%-ot, a Kommunista és Szociáldemokrata Pártok 17–17%-ot, a Nemzeti Parasztpárt pedig 7%-ot szerzett. A SZEB követelésére, az eredmények ellenére a Kisgazdapárt nem alakíthatott egyedül kormányt, hanem koalícióra kényszerült a többi párttal.

Bár a miniszterelnök Tildy Zoltán lett, a Kommunisták itt is kulcspozíciókhoz – például belügyminiszteri – jutottak. 1946. február 1-én megszületett a döntés a köztársasági államformáról; az elnök Tildy Zoltán, a miniszterelnök pedig Nagy Ferenc lett.

Az új kormány legsürgetőbb feladatai közé tartozott az újjáépítés mihamarabbi megkezdése, a közlekedés beindítása és az áruellátás megszervezése. A gazdaságpolitikai intézkedések közül legfontosabb az új értékálló valuta, a forint bevezetése volt 1946. augusztus 1-jén.

A kommunisták politikai súlyának növekedése már a kormány megalakulásától megfigyelhető: egyfelől egyre több intézményben jutottak kulcspozíciókhoz, másfelől a kíméletlen offenzívát indítottak a demokratikus erők, elsősorban a Kisgazdapárt ellen. Az kommunisták intézményi térnyerésére jó példa a létrejötte után rögtön kommunista befolyás alá kerülő gazdaságirányítási főhatóság, a Gazdasági Főtanács, amely gazdasági, pénzügyi, politikai, valamint újjáépítési kérdésekben rendeletalkotási joggal is bírt.

A kommunista térnyerés szempontjából lényeges a pártközi értekezletek intézménye, amely egy olyan „*koalíciós egyeztető fórum*” volt, ahol az egyetlen jobboldali Kisgazdapárt nem tudta kihasználni mandátumfölényét a három baloldali párttal szemben. Annak érdekében, hogy a három baloldali párt együttműködésének intézményes keretet biztosítsanak, 1946 tavaszán létrehozták a Baloldali Blokkot. Az ebben részt vevő pártok – vagyis az MKP, az SZDP, valamint a NPP – összehangolták a Kisgazdapárttal szembeni stratégiájukat.

A kommunisták által koordinált közös fellépés célja az volt, hogy a Kisgazdapárt parlamenti fölényét csökkentsék oly módon, hogy folyamatosan a frakció újabb és újabb csoportjai ellen indítsanak támadásokat, majd követelik azok kizárását a kisgazda frakcióból.

A „*szalámitaktikának*” elnevezett módszer a kommunisták szempontjából hatékonynak bizonyult 1946–1947-ben: egyik esetben a SZEB nyomására volt kénytelen képviselőket

kizárni a Kisgazdapárt, máskor a társadalom önszerveződő erői tűntek el, amikor betiltották a civil szervezeteket, vagy a kommunista tömegtüntetések nyomán volt kénytelen hozzájárulni a Kisgazdapárt a közigazgatás „racionalizálásához” – amelynek során vélt vagy valós kiszagda kötődéssel bíró hivatalnokok tízezreit bocsátották el. A Kisgazdapárt törekvései saját támogatóik mozgósítására és a kommunistákkal szembeni politikai ellentámadások megszervezésére nem vezettek eredményre.

1947. február 10-én került sor a békeszerződés aláírására, Magyarországnak nem sikerült egy, a trianoninál előnyösebb határrendezést elérnie még a vesztes Románia irányában sem, sőt Csehszlovákia három magyar falut is megkapott Pozsony védelmére hivatkozva. A kisebbségek kérdését a nagyhatalmak lakosságcserével és asszimilációs programokkal tervezték megoldani, ezért a párizsi békeszerződés nem tartalmazott kisebbségvédelmi intézkedéseket. Így került sor a megközelítőleg 200 ezer hazai német kitelepítésére, továbbá több tízezer főt érintő csehszlovák–magyar lakosságcserére. A szomszédos országokból további kb. 300 ezer magyar érkezett hazánkba.³ A békeszerződésnek az ország szuverenitása szempontjából leghátrányosabb rendelkezése volt, hogy a Szovjetunió „tetszőleges létszámú” haderőt állomásoztathat Magyarországon – így a szovjet befolyás továbbra is fennmaradt.

1947 folyamán a nemzetközi kapcsolatokban egyre inkább kezdtek kikristályosodni a hidegháború frontjai, az egykori szövetségesek ellenségként kezdtek egymásra tekinteni. A Szovjetunió az általa megszállt országokban gyorsítani kívánta a kommunista hatalomátvétel ütemét. Ennek fényében a Magyar Kommunista Párt az egyre durvább politikai eszközök mellett már konspiratív és erőszakos eszközöktől sem riadt vissza.

Az Államvédelmi Hatóság egy jobboldali politikusokból álló csoport, a Magyar Közösség tevékenységéből „köztársaság-ellenes összeesküvést” kreált, és kezdeményezte az abban részt vevő személyek, köztük a velük kapcsolatban álló kiszagda képviselők letartóztatását. Mivel a parlamenti kiszagda többség nem járult hozzá a mentelmi jog felfüggesztéséhez, ezért a szovjet hatóságok Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát 1947. február 25-én a Szovjetunióba hurcolták. Mivel Nagy Ferenc továbbra sem engedett a további kommunista követeléseknek, ezért a májusi svájci útja idején megvádolták összeesküvésben való részvétellel, és családjával zsarolva lemondásra kényszerítették.

Az 1947-es választásokon a Kommunista Párt már a választási csalástól sem riadt vissza: támogatói úgynevezett *kékcédulákon* szervezett módon többször is leadták szavazatukat. A választást követő petíciós perben a Magyar Függetlenségi Pártot megfosztották mandátumaitól, így szereve meg a parlamenti többséget.

Az 1947-es évben a Vörös Hadsereg által megszállt országok szinte mindegyikében a kommunista pártok hasonló, puccszerű módon átvették a hatalmat a polgári pároktól. A nyugati országok kényszerűen tudomásul vették e kommunista hatalomátvételt, ám a trumani feltartóztatási politika jegyében világossá tették, további szovjet térnyeréshez nem járulnak hozzá.⁴

³ ROMSICS 2006.

⁴ ROMSICS 2006.

15.3. A diktatúra kiépítésének időszaka

1947-től megindult a magyar parlamentarizmus totális felszámolása: az ellenzéki politikusok zöme az emigrációt választotta, a polgári pártok lassan elhallgattak, majd felfüggesztették tevékenységüket. A szabad sajtó is végnapjait élte. Miután a Szociáldemokrata Párt polgáridemokratikus szárnyát ellehetetlenítették, megindították a két munkáspárt egyesülési folyamatát, aminek eredményeképp 1948. június 14-re létrejött a Magyar Dolgozók Pártja (MDP). Az MDP nekikezdt az államszervezet totális átalakításnak, és rövid időn belül felszámolta a többpártrendszert, kialakítva a pártállamot, felszámolva a szabadságjogokat és a jogállamot.

A gazdaság államosítása a szénbányák állami tulajdonba vételével indult 1946 nyarán, ezt követték decemberben a legfontosabb nehézipari üzemek. 1947 őszén a bankszektor államosították. 1948 tavaszán a száz főnél több munkást alkalmazó üzemeket, 1949-ben a tíz munkásnál nagyobb üzemeket, végül a kisipar és a kiskereskedelem döntő részét is. A vállalatokért kárpótlást, kompenzációt nem fizettek. Az iparban és a kereskedelemben szinte kizárólagossá vált az állami tulajdon, a magánszféra csak kiegészítő szerepet láthatott el. Mindezek következtében az ipari és kereskedelmi alkalmazottak döntő többsége állami alkalmazottá és így kiszolgáltatottá vált az állam, illetve egyre inkább a Magyar Dolgozók Pártja akaratának.

Az agrárium területén a földosztást a kommunista párt csak taktikai okból támogatta, így a hatalom birtokában megindulhatott a kollektivizálás, vagyis a paraszti magángazdaságok termelészövetkezetbe kényszerítése. A MDP az agrárium területén is dominánssá kívánta tenni az általa politikai okokból fejlettebbnek tekintett állami tulajdont, egyúttal fel kívánta számolni a magántulajdona révén független parasztság ellenállását.

Az egyházakkal – mint az utolsó társadalmi autonómiákkal – szembeni támadások már a földosztással párhuzamosan megkezdődtek, majd a kötelező hitoktatás megszüntetésével, az iskolák állami kézbe vételével folytatódtak 1948-ban, amit az egyházi vezetők elleni koncepciós perek tetőztek be. Így került börtönbe Ravasz László református és Ordass Lajos evangélikus püspök, majd a hazai katolicizmus leginkább kommunistaellenes vezérégyénisége: Mindszenty József hercegprímás.

Az átalakulást szimbolikusan az új alkotmányt elfogadása zárta 1949-ben, amely Magyarországot népköztársaságnak titulálta. A hatalmi ágak elválasztását felszámolták, és kiépült a pártállam. A köztársasági elnök pozícióját megszüntették, funkcióját egy testület, az Elnöki Tanács vette át. A közigazgatás átszervezése 1950-ben zajlott le, ekkor szervezték át a megyerendszert, tizenkilenc megyét hozva létre. A korábbi önkormányzati rendszer helyett szintén 1950-re épült ki a tanácsrendszer, amely nem a helyi autonómiát képviselte, hanem éppen ellenkezőleg; a központi akaratot hajtotta végre helyi szinten.⁵

15.4. A Rákosi-diktatúra évei

Az 1949-et követő időszakban kiépült a bolsevik típusú totalitárius diktatúra Magyarországon. E korszakra jellemző a kommunista ideológia mindent, az emberi lét teljes egészét

⁵ ROMSICS 2006, 339.

átható jelenléte. Az eszmerendszer mellett való állandó kiállást folyamatosan megkövetelte a hatalom.

Az egypártrendszer valójában a pártvezetésnek; Rákosi Mátyás és legszűkebb bizalmi körének teljhatalmát jelentette. E körbe a gazdaságért felelős Gerő Ernő, a fegyveres erőkért felelős Farkas Mihály, valamint a kultúrpolitikát meghatározó Révai József tartozott. E klikk kontroll nélküli despotikus hatalma határozta meg a hazai társadalmi élet minden mozzanatát. Az általuk meghatározott politika tulajdonképpen a szovjet minta kritikátlan átvételét jelentette.

A sztálini értelmezés szerint a világ két kibékíthetetlen részre szakadt, amelyek között elkerülhetetlen a konfrontáció, így a hazai kommunista párt is egyre militánsabb jelszavakat kezdett hangoztatni. Az osztályharc lett az egyik központi ideológiai motívum, amelynek legfőbb jellegzetessége, hogy fokozódik. Az osztályharc fokozódása „fokozott éberséget”, illetve az „osztályellenség keresését” kívánta. E feladatokat a korábban Államvédelmi Osztály (ÁVO), majd a BM-től való függetlenítés után Államvédelmi Hatóságra (ÁVH) átnevezett szervezet látta el, amely Péter Gábor irányítása alatt, Rákosi utasításaitól vezetve az intézményes állami terror szervezetté vált.

A terrorszervezet korlátlanul élt a hatósági erőszak mindenfajta eszközével, amelybe beletartozott a jogalap nélküli letartóztatás, bírói ítélet nélküli fogva tartás (internálás), kitelepítés, vagyoneklobzás, kényszervallatás, munkatáborokba hurcolás. Aki az élet bármely területén kritizálta az új hatalmat, vagy csak nem demonstrálta egyértelműen hűségét a rendszer iránt, az ÁVH áldozatává válhatott. Így senki sem érezhette magát biztonságban a hatósági terrortól, amelynek lényege és célja a társadalom megfélemlítése volt. A félelemkeltés egyre kiterjedtebbé vált, a korszakot sokszor jellemezték a „csengőfrász” időszakaként, mivel szinte bárkihez becsöngethetett éjjel ÁVH. Az elhurcoltak a hatósági szerv kínzásainak hatására a legképtelenebb vádakot is bevallották, a „beismerő vallomás” nyomán azonnal sor kerülhetett elítélésükre is, így kerültek legtöbben börtönbe vagy munkatáborba (Recsk, Kistarcsa stb.). E helyeken – amelyeket nem ok nélkül neveztek a *magyar gulágnak* – az embertelen bánásmód következtében több százan lelték halálukat.⁶ A terror nem kerülte el sem a külföldi tulajdonú vállalatok vezetését (Standard-per, MAORT-per), sem a hadsereget (Sólyom-ügy), sem a már említett egyházakat. Ahogy Romsics Ignác rámutatott: „1950 és 1953 között az ügyészségek több mint egymillió büntetőeljárást kezdeményeztek, ebből a bíróságok 650 ezer ügyel foglalkoztak, melyből 390 ezer esetben született elmarasztaló ítélet.”⁷ Ez azt jelentette, hogy 1953-ra szinte már alig akadt család, amelynek egy tagja ne került volna összeütközésbe hatóságokkal.

A terror hamarosan a hatalmi harc felerősödésével elérte a pártot és vezéregyniségeit is. A folyamat nyitányát 1949-ben a Rákosinál jóval népszerűbb kommunista politikus, Rajk László (1909–1949) nagy nyilvánosság előtt zajló koncepciós pere és kivégzése jelentette. Rajkot és társait, így az MDP számos tagját a kommunizmuson belül külön utat képviselő jugoszláv Tito ügynökeiként állították be. Ezt követte az egykori

⁶ TISZA 2005.

⁷ ROMSICS 2006, 345.

szociáldemokrata vezetők: Marosán György (1908–1992) és Szakasits Árpád (1888–1965), majd a kommunista Kádár János (1912–1989) elítélése.⁸

A gazdaság 1950-re elérte háború előtti teljesítményét, ám súlyos aránytalanságok jelentek meg: bár az ipari termelés nőtt, a mezőgazdaság teljesítménye csökkent. Bizonyos területeken, mint a lakásállomány vagy az infrastruktúra fejlesztése, a háborús károk helyreállítása évtizedekre elhúzódott, érzékelhető javulás nélkül.

A szovjet minta kritikátlan másolása a gazdasági szférában tervgazdasági keretekben megvalósított gyors és extenzív iparosításként jelentkezett. Az iparon belül a hangsúly a nehéz- és hadipari fejlesztéseken volt, ami egyben a társadalom militarizálásának bázisát is jelentette. Az erőltetett iparosítás teljesen idegen volt a hazai gazdasági hagyományoktól és struktúráktól, így a politikai okokból meghatározott irányok eleve kudarcra voltak ítélve. Ugyanakkor a lakosságot szolgáló könnyű- és élelmiszeripart elhanyagolták, így az élet-színvonal folyamatosan csökkent, aminek látványos jele volt, hogy 1951-től bevezették a jegyrendszert. Hazánk nemcsak politikailag, de gazdaságilag is a Szovjetunió totális függőségébe került: 1954-ben az összes gazdasági forgalom 72%-a a Szovjetunióval vagy a keleti blokk országaival bonyolódott.⁹

Mivel a parasztság ragaszkodott földjéhez, az MDP döntött a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásáról. Számos gazdasági (adóemelés, megnövelt beszolgáltatási kötelezettség) és hatósági (vegzálás, kulákká nyilvánítás, padlássöprés, elítélés „közellátási büntett” és „feketevágás” miatt) eszközzel lépett fel a parasztság ellen. Az erőszakos módszerekkel csak a parasztság egyharmadát sikerült bekényszeríteni a termelőszövetkezetekbe, sokan közülük elhagyták az agráriumot, és beálltak az ipari munkások közé. Ennek következtében visszaesett az élelmiszertermelés, és az életszínvonal tovább csökkent.

A kommunista hatalomátvétel a kulturális életre is mély hatást tett. A munkás- és parasztfiatalok továbbtanulási lehetőségét az osztályidegennek tekintett rétegek rovására javították. A kultúra területén csak a párt által meghatározott kommunista elveknek megfelelő alkotómunka volt elfogadott, aki nem ezek szerint művelte tevékenységét, azt ellenségnek bélyegezték, és ellehetlenítették. Sztálint és „legjobb magyar tanítványát” Rákosi Mátyást sosem látott személyi kultusz övezte: portréjuk minden közhivatal, iskola és gyár kötelező berendezési tárgya volt.

15.5. Az új szakasz – Nagy Imre reformjai és a Rákosi-restauráció időszaka

1953 márciusában meghalt Sztálin, így az utódlás kérdésében megosztott és a kibontakozó hatalmi harcra fókuszáló szovjet vezetés számára fontos volt, hogy az érdekszférájához tartozó államokban csökkenjenek a feszültségek. Mivel a MDP hibás gazdaságpolitikája nyomán bekövetkezett életszínvonal-zuhanás és a hatósági terror okozta megfélemlítettség

⁸ A terror működését szemlélteti Zöld Sándor belügyminiszter esete, aki tökéletesen ismerte a kommunista gépezet működését; tudva, hogy Szebenyi Endre belügyi államtitkárt már felakasztották, Ries István igazságügy-minisztert agyonverték, Zöld letartóztatása előtt félelmében agyonlőtte a családtagjait, majd öngyilkos lett. A hatalmi harc még az ÁVH vezetőit sem kerülte el: Péter Gábor helyettesét, Szücs Ernőt és testvérét a kihallgatások során verték agyon.

⁹ GERGELY–IZSÁK 2000, 335.

válság közeli helyzetet eredményezett, így a szovjet vezetés bizonyos reformokról és személycserékről döntött. Júniusban Moszkvába rendelték Rákosit, és igen durva hangnemben utasították a hibák beismerésére, kötelezve, hogy adja át a miniszterelnöki pozíciót Nagy Imrének.

Nagy Imre júliusban ismertette programját, amelyben bejelentette az erőltetett iparfejlesztés korrigálását, a mezőgazdaság területén a szövetkezetesítés és a beszolgáltatási rendszer átalakítását, valamint életszínvonal-emelését. Ígéretet tett a törvényesség helyreállítására, az internálótáborok feloszlására és az amnesztia lehetőségére.¹⁰

Rákosi azonban hamarosan ellentámadást indított, és az ortodox kommunista párttagok révén, ahol tudta szabotálta Nagy Imre döntéseinek végrehajtását. Az 1954-es év jórészt a Rákosi vezette ortodox kommunisták és a Nagy Imre képviselte reformerek közti hatalmi harccal telt. Rákosi világosan látta, hogy a kommunista párt politikáját Moszkvában határozzák meg, ezért ott próbált támogatást szerezni. 1955-re a külpolitikai feszültségek miatt a szovjet vezetésben átmenetileg ismét a keményebb, militánsabb vonal került előtérbe. Moszkva felfogásába nem fért bele Nagy Imre már-már a pluralizmussal kacérkodó politikája. Mivel a miniszterelnök nem volt hajlandó politikájának megváltoztatására, Rákosi elérte Nagy Imre menesztését.¹¹

Bár 1955 áprilisára a Rákosi-klikk visszaszerezte a hatalmat, azzal kellett szembe-sülnie, hogy azok az erőszakos mechanizmusok, amelyek Sztálin uralma alatt működtek, a hrucsovi enyhülés korszakában már nem kivitelezhetők. A moszkvai hatalmi harcból győztesen kikerült Hruscsov hamarosan visszatért az enyhülés és a nemzetközi nyitás politikájához, ami például Magyarország 1955-ös ENSZ-csatlakozásához vezetett. 1956 februárjában tartották az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) 20. kongresszusát, ahol Hruscsov meghirdette a sztálini korszak bűneivel való szembenézés politikáját, lerántva a leplet a személyi kultuszról is. A moszkvai vezetés azt várta a Magyar Kommunista Párttól is, hogy nézzen szembe saját sztálinista időszakával, különösen a koncepciók perekkkel.

Eközben a hazai belpolitikában is erjedés kezdődött: ugyan Nagy Imre kényszerűen távozott a hatalomból, hívei kezdeményezésére az MDP-n belül továbbra is jelen volt egy stabil reformista-kommunista irányzat, amely már nem félt kritikát megfogalmazni. A közéletben is egyre több, nem az ortodox kommunisták által felügyelt fórum – például a Petőfi Kör – jelent meg, ahol nyíltan kritizálni kezdték a személyi kultuszt, az erőltetett iparosítás következményeit, az ÁVH tevékenységét, később pedig már Nagy Imre rehabilitálását is követelték.

1956-ra Rákosi pozíciója megingott, mivel nem tudott megfelelni a moszkvai elvárásoknak és szembenézni saját sztálinista múltjával. Így Moszkvában megszületett a döntés: júniusban Rákosit felmentették a hatalomból, Gerő Ernő lett az MDP első titkára. Ugyanakkor a politikai feszültség nem oldódott meg Gerő kinevezésével, mivel ő is meghatározó rákosista politikus volt. Gerő és ortodox hívei már nem alkalmazhatták az erőszakos módszereket, mást pedig nem ismertek – így csak sodródtak az eseményekkel.

¹⁰ BIHARI 2005.

¹¹ ROMSICS 2006.

15.6. Az 1956-os forradalom és szabadságharc

1956 őszén megélnékült a politikai élet, a Petőfi Kör vitái is egyre kritikusabb hangot ütöttek meg a hatalommal szemben. Rajk László és társainak az 1956. október 6-án lezajlott újratemetése és rehabilitálása az MDP számára hatalmas presztízsveszteséget jelentett. A temetés, amelyen hatalmas tömeg vett részt, a Gerő vezette ortodox kommunisták elleni néma tüntetéssé vált.¹²

Októberben az egyetemi ifjúság szervezetei deklarálták a DISZ-ből (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) való kiválásukat; megalakították a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségét (MEFESZ), és megfogalmazták a hatalommal szembeni követeléseiket. Ezek között szerepelt a politikai rendszer megújítása, a demokrácia helyreállítása, a tervgazdaság módosítása, a nemzeti jelképek visszaállítása és a szovjet csapatok kivonása.

Hogy kifejezzék a lengyelországi megmozdulások iránti szolidaritásukat, az ifjúság képviselői október 23-ára tüntetést hirdettek Budapestre. A tüntetéshez munkások és értelmiségiek is csatlakoztak, így estére már több százezren vonultak a Parlamenthez követelve a demokratikus közélet helyreállítását és Nagy Imre miniszterelnöki kinevezését. Az egyre radikálisabb jelszavakat skandaló tüntetők egy csoportja a városligeti Sztálin-szoborhoz vonult, majd ledöntötte az önkény szimbólumát. Ugyanakkor a forradalom jelképe is megszületett, amikor a magyar zászlók közepéből kivágták a rákosista címet. A tömeg másik része a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületéhez vonult, hogy követeléseik beolvasását elérje. Mikor a rádió Gerő beszédét kezdte sugározni, amely a demonstrációt soviniztának bélyegezte, elszabadultak az indulatok: az épület őrei a tömegbe lőttek, a demonstrálók megkezdték a rádió ostromát, ezzel kitört a fegyveres felkelés, a forradalom.

A pártvezetés a felkelés leverésre 23-án éjszaka szovjet páncélosok bevetését rendelte el, ám a felkelők fegyverrel válaszoltak, így a harcok kiszélesedtek. A városi gerillaharc formáját öltő ellenállásnak számos központja alakult ki Budapesten: például a Baross téren, a Corvin-közben, a Tűzoltó utcában, a Széna téren és a Móricz Zsigmond körtéren is.¹³ Annak ellenére, hogy Nagy Imrét október 24-én kinevezték miniszterelnöknek, a harcok tovább folytak.

Október 25-én került sor a forradalom egyik legvéresebb eseményére, amikor a Parlament előtt békésen tüntető tömegre tüzet nyitottak a környező épületekből és szovjet harckocsikból. A mézárálás több mint száz halálos áldozatot követelt. A hadsereg és a rendőrség teljesen dezorganizálódott, vagy a felkelők oldalára állt. Országos sztrájk bontakozott ki, munkástanácsok és forradalmi bizottságok vették kezükbe az igazgatást. A forradalom céljaival szinte az egész társadalom azonosult, a felkelésben a lakosság szinte minden rétege – a munkásságtól a parasztságon át az értelmiségig – képviseltette magát.

Nagy Imre kezdetben nem kívánta elismerni az eseményeket forradalomnak, de a fegyveres hatósági fellépéshez sem járult hozzá.

¹² ROMSICS 2006. A sors iróniája, hogy egy olyan politikus vált szinte a kommunizmusellenesség jelképévé, aki tevékenyen részt vett a demokrácia felszámolásában és a hazai kommunista hatalom kiépítésében. A helyzet fonákságát a közvélemény is érzékelte, állítólag így reagált a pesti humor: „Szegény Laci, ha ezt látná, de közénk lövetne...”

¹³ ROMSICS 2006, 390.

Ezek a napok rendkívül komoly lelki tusát okoztak Nagy Imrének: saját évtizedes reformkommunista meggyőződése állt szemben a szabadságért küzdő magyar nép eszméivel.¹⁴ A miniszterelnök legfőbb történelmi érdeme abban áll, hogy amikor választania kellett az öt egy életen át meghatározó kommunista eszmék és a magyar társadalom nemzeti forradalomban kinyilvánított demokratikus törekvései között, ő ez utóbbi mellett döntött. Döntéséért később az életével fizetett, ami hozzájárult ahhoz, hogy egyetlen kommunista politikusként vonulhatott be a magyar nemzeti panteonba.

Október 28-án a miniszterelnök az eseményeket nemzeti demokratikus forradalomnak nevezte, és elfogadta annak követeléseit. Elrendelte az azonnali tűzszünetet, bejelentette a szovjet csapatok kivonulását, az ÁVH feloszlását, az amnesztiát és a többpártrendszer visszaállítására is ígéretet tett. Ezután a korábban elhalt demokratikus pártok felújították működésüket, továbbá új pártok, szervezetek alakultak. Győzött a forradalom.

A nemzetközi közvélemény élénk figyelemmel és szimpátiával követte a hazai eseményeket. A nemzetközi politikában azonban hamarosan egy másik esemény terelte el a figyelmet a magyar forradalomról: október 29-én az egyesített brit, francia és izraeli erők támadást indítottak a Szezei-csatornát államosító Egyiptom ellen. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete október 30-án közölte a szovjet vezetőkkel, hogy az USA a kelet-európai országokat „nem tekinti potenciális katonai szövetségeseinek”.¹⁵ Ezzel a Szovjetunió szabad kezet kapott, és másnap megszületett a döntés a felkészülés leveréséről. Moszkva a hidegháborús körülmények között nem hagyhatta, hogy egy a befolyási övezetéhez tartozó ország eltávolodjon, vagy kiváljon a szocialista tábortól.¹⁶

A minderről mit sem sejtő hazai közélet a szabadság mámoros napjait élte. A sajtószabadsággal számos új politikai lap jelent meg, és a politikai foglyok is kiszabadultak. Ugyanakkor az ÁVH elleni gyűlölet is megmutatkozott: október 30-án a tömeg megostromolta MDP Köztársaság téren lévő épületét. Az épület elfoglalása után elszabadultak az indulatok, az apparátus számos tagját és az épületet védő katonákat a feldühödött tömeg meglincselte. Ezután az MDP feloszlott, helyét egy új párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vette át, amelynek vezetője Kádár János lett. Kádár azonban november 1-jén este eltűnt Budapestről – csak a rendszerváltás után derült ki, hogy Moszkvába távozott.¹⁷

Október 31-én a miniszterelnök bejelentette, hogy tárgyalásokat kíván kezdeni Magyarországnak a Varsói Szerződésből való kilépéséről, illetve az osztrák államszerződés mintájára az ország semlegességének kimondásáról. 1956. november 1-jén, miközben az új, koalíciós Nagy Imre-kormány éppen megkezdte munkáját, megindult a magyarországi szovjet csapatok megerősítése. Erre válaszul Nagy Imre kétségbeesetten bejelentette Magyarország semleges állammá alakulását és kilépését a Varsói Szerződésből.

November 4-én hajnalban a Vörös Hadsereg megkezdte támadását Budapest ellen. Nagy Imre híres rádiónyilatkozata után a miniszterelnök és legtöbb híve a jugoszláv nagykövetségre menekült. A honvédség nem fejtett ki lényegi ellenállást, csak az egyes forradalmi góccok tartottak ki még néhány napig, azonban hősiességüket a túlerő november 11-re

¹⁴ ROMSICS 2006, 393.

¹⁵ BIHARI 2005, 202.

¹⁶ ROMSICS 2006.

¹⁷ BIHARI 2005.

mindenütt megtörte. A forradalmi eseményekhez kötődően megközelítőleg kétezeröttszázán haltak meg, a halálesetek közel 80%-a a fővárosban történt.¹⁸

15.7. A megtorlás és a kádári berendezkedés

November 4-én reggel egy másik rádiónyilatkozat arról tájékoztatta az országot, hogy Kádár János vezetésével „forradalmi munkás-paraszt kormány” alakult. A harcokban résztvevők jelentős része felismerve a túlerőt és a közelgő megtorlást nyugatra menekült, majd őket követte a maguknak jobb jövőt remélők kétszáz ezres tömege is.

A társadalom legnagyobb része elutasította Kádár János kormányát, így az kezdetben az mindenben a szovjet csapatokra volt utalva. A fegyveres ellenállás letörését követően a társadalom a sztrájk eszközt próbálta bevetni Kádárékkal szemben. Az MSZMP december 2-án ellenforradalomnak nyilvánította az októberi eseményeket, majd kegyetlen megtorlásba kezdett. Mikor Nagy Imre és politikustársai elhagyták a jugoszláv nagykövetséget, a szovjetek, megszegve a korábbi ígéreteiket, letartóztatták és Romániába szállították őket. Az új hatalom gyorsan megszervezte a csak hozzá hű erőszakszervezetet, a Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalmat majd 1957 tavaszán a Munkásőrséget. E párthadsereg közel 60 ezer fős állományára bármikor számíthatott a hatalom az esetleges tüntetések letörésében.¹⁹

Decembertől megkezdődtek a letartóztatások, betiltották a forradalmi szervezeteket, bevezették a rögtönítélő bíraskodást. Miközben megkezdődtek a megfélemlítést szolgáló koncepciós kirakatpercek, a társadalom minden szintjén és szférájában zajlottak a bebörtönzések. Decemberben több vidéki városban – Salgótarjánban, Miskolcon, Egerben – sortűzek zúdultak a tüntetőkre. A népbíróságok mintegy 22 ezer embert ítéltek hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre a forradalomban való részvételért további 13 ezer főt internáltak. A kivégzettek száma elérte a 350-et.²⁰

Nagy Imre perére 1958 júniusában került sor, miután Kádár moszkvai látogatása során elérte, hogy ne engedjék haza másik legfőbb riválisát, Rákosit. A Népbírósági Tanács 1958. június 15-én halálra ítélte Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst. Az elítélteket másnap hajnalban a Kozma utcai gyűjtőfogházban főlakasztották.²¹

A megtorlás nagysága és mértéke megdöbbentette mind a hazai, mind a külföldi közvéleményt. A nyugati államok diplomáciai téren léptek fel Kádár kormányával szemben, nem ismerve azt el. Szintén a nyugati államoknak köszönhető, hogy a Magyarországot elhagyó közel 200 ezer embernek új hazát biztosítottak, nagyban segítve ezzel boldogulásukat.

Itthon, az újból lezáruló határok mögött, a társadalom passzivitásba menekült. Ahogy stabilizálódott Kádár és kormányának pozíciója, úgy növekedett az új állampárt létszáma is. A társadalom lassan beletörődött a megváltoztathatatlanba, 1957. május 1-re már több százezren hallgatták Kádár beszédét a Városligetben.

¹⁸ ROMSICS 2006, 396.

¹⁹ ROMSICS 2006.

²⁰ ROMSICS 2006, 406.

²¹ Losonczy Géza (1917–1957) újságíró, Nagy Imre kormányának államminisztere a per során éhségstrájkba kezdett, és tisztázatlan körülmények között életét veszítette a börtönben. BIHARI 2005.

Bár a rendszer ismét a terrorra alapozott, az MSZMP mégsem vállalt mindenben kontinuitást az MDP-vel. Kialakult az úgynevezett *kétfrontos harc*, ami egyrészt a Nagy Imre híveit jelentő „revizionisták”, másrészt a „dogmatikus, szektás politika”, vagyis a Rákosi–Gerő-klikk ellen irányult. Kiszorították a hatalomból a Rákosi-rendszer legfontosabb reprezentánsait, ám a velük szemben alkalmazott fellépés össze sem volt hasonlítható a forradalmárokéval – legtöbbször csak új munkahelyre helyezték át őket.²²

A társadalom felügyelete ismét a pártirányítás útján valósult meg, ami kiterjedt az államszervezet egészére, a gazdasági életre, az erőszakszervezetekre és minden munkahelyre. A kulturális élet szintén a párt irányítása alá került. A gazdaságban visszatértek a tervgazdálkodáshoz. A mezőgazdaságban 1959 után ismét nekiláttak a kollektivizálásnak, amiben a rendszer jelentős eredményeket ért el: 1961-re a parasztság közel 90%-át bekényszerítették a termelőszövetkezetekbe.

Ahogy stabilizálódott a rendszer úgy kezdtek lassan enyhülni az alkalmazott intézkedések. Az 1962-es amerikai–magyar tárgyalások nyomán megszületett egy kompromisszum, amely szerint az USA kezdeményezi az ENSZ-nél a magyar kérdés levételét a napirendről, az ENSZ-ben elismerik a Kádár-kormányt Magyarország legitim képviselőjének, cserébe Kádárék meghirdetik az általános amnesztiát. Annak ellenére, hogy a politikai elitéltek legnagyobb része 1963-ban visszanyerte szabadságát, számos szempontból komoly hátrányok érték őket és családjukat.

15.8. Az érett vagy klasszikus kádárizmus időszaka

A hatvanas évek közepétől az MSZMP politikáját már a társadalommal való békülékenység szándéka határozta meg, amit a zaklatott éveket megélt társadalom nagy része megkönnyebbüléssel vett tudomásul.

Az 1962-es pártkongresszuson elhangzott a híres kádári jelszó: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.” Ez volt a kádári kiegyezés lényege: a rendszer nem tűri az ellenzékiiséget, de ha az egyén tartózkodik annak bírálatától, akkor magánéletébe a politika nem szól bele, sőt biztosítja az anyagi gyarapodást. A társadalom depolitizálásában kulcsszerepet kapott az életszínvonal folyamatos és széles rétegek számára érezhető emelése. A rendszer alapját képezte a teljes foglalkoztatás is.

E cél elérése érdekében számos jóléti és szociálpolitikai juttatást vezettek be, a meglévőket szélesítették, miközben ezek összegét is folyamatosan emelték. Ilyen volt az általános és ingyenes egészségügyi ellátás, a nyugdíj, a betegségi és anyasági segély, a családi pótlék, a gyermekgondozási segély.²³

Kiformálódott a „gulyáskommunizmus”, ami folyamatos életszínvonal-emelkedés mellett életmódváltozást is hozott a társadalom számára. Javult az élelmiszer- és áruellátás, a lakótelep-építési programok nyomán enyhült a lakáshiány, tömegessé váltak a modern háztartási gépek, és megindult a magántulajdonú személygépkocsik terjedése. A korszakban

²² ROMSICS 2006.

²³ VALUCH 2005.

kiegyenlítődték a jövedelmi viszonyok. A hatvanas évektől külföldi utazásokra is mód nyílt: először a szocialista országokba, majd később, háromévente nyugatra is.²⁴

Az áruval teli üzletek, a látványos városfejlesztések, a modern társadalom számos külső jele, az utazási feltételek javulása, az egyre szabadabb kulturális élet, az ideológia relatív háttérbe szorulása és a hatalom tartózkodása a nyílt erőszakról sok tekintetben differenciálta a Kádárról és rendszeréről alkotott képet, sőt bizonyos legitimitást biztosított számára.

Már nemcsak belföldön, de külföldön sem az '56-os forradalom véreskezű eltipróját látták benne, hanem sokak számára egy olyan paternalista vezető képe bontakozott ki, aki a szovjet birodalom kereteiben elérhető maximumot biztosítja – sőt a társadalommal „összekacsintva” folyamatosan kijátssza a Szovjetuniót a körülmények javítása érdekében. A személyi kultusz helyett Kádár kifejezetten a puritán vezető képét sugározta.²⁵

A kulturális élet is bizonyos tekintetben szabadabbá vált. Aczél György nevéhez fűződik a *három T*, amely a tiltott, a túrt és a támogatott alkotótevékenységet jelentette.

Ugyanakkor a rendszer alapvetően mindvégig megmaradt kommunista pártállami diktatúrának. Az 1956 és 1963 közötti időszakot a totalitarizmus jegyei jellemezték, később ezek folyamatosan szorultak vissza, és egyre inkább autoriter jelleget öltött a rendszer. Ennek ellenére bizonyos szférákban egészen 1989-ig a rendszer igényt tartott a társadalom totális kontrolljára, amihez a megfelelő apparátus mindvégig rendelkezésére állt. A szabadságjogok (gyülekezési, vélemény-, sajtószabadság) érvényesülése korlátozott volt, az kizárólag a hatalom akaratán múlt. A Kádár-rendszer szisztematikusan szoktatta le a társadalmat a közösségi cselekvésről, így atomizálta azt.

Igaz, hogy az ideológia háttérbe szorult a mindennapokban, az értelmiség számára az előmenetelhez mégis alapkövetelmény volt a politikai megbízhatóság, aminek megítélése a szakértelmet is megelőzte. A pártállam politikai rendőrsége, a BM III/3-as ügyosztálya és a koordinált ügynökhálózat sikerrel ellenőrizte, kontrollálta és bomlasztotta az általa veszélyesnek tekintett csoportokat.

A magasabb életszínvonal biztosítása a gazdaság intenzív fejlesztését igényelte, azonban ez a tervezgátlkodás merev rendszerében nem volt kivitelezhető. A helyzet feloldására született 1968-ban az *új gazdasági mechanizmus* reformja, amely a piacgazdaság egyes elemeit kívánta adaptálni a szocialista gazdasági viszonyokra. Az új gazdaságirányítási rendszer lazább keretet hagyott az önálló vállalati kezdeményezéseknek, ám továbbra is fennmaradt a teljes foglalkoztatás és sok terméknel a kötött ár. Utóbbiak miatt bizonyos szinten túl nem érhetett el jelentős eredményeket.

Rontotta a reform esélyeit, hogy Csehszlovákia is olyan politikai reformokkal kísérletezett, amelyek a szovjet katonai bevonuláshoz és a reformok leállításához vezettek. Brezsnyev világossá tette azt a később róla elnevezett doktrínát, miszerint kizárólag a Szovjetunió határozhatja meg a szocializmus fejlődési irányait, amennyiben a keleti blokk országaiban zajló reformtörekvések „veszélyeztetik” azt, úgy a Szovjetunió – akár katonai erővel is – be fog avatkozni. Mivel Kádár nem merte ezt kockáztatni, így a reformokat 1974-ben leállították. Ez egyben a rendszer megreformálhatóságának kudarcát is jelezte.²⁶

²⁴ VALUCH 2005.

²⁵ ROMSICS 2006, 413.

²⁶ ROMSICS 2006.

A hetvenes években az ország gazdasági helyzete a reform leállításának, majd a kibontakozó olajválságnak a következtében drasztikusan romlott. A jóléti intézkedések finanszírozása egyre nehezebbé vált. Mivel a Kádár-rendszer legitimitása az életszínvonal folyamatos emelésén alapult, ezért a pártvezetés nyugati kölcsönök felvételéről döntött. A gyenge gazdasági teljesítmény mellett mindez eladósodási spirálhoz vezetett: hamarosan a korábbi adósságok törlesztésére is újabb kölcsönöket kellett felvenni. Az ország adósságcsapdába került.²⁷

15.9. Az ellenzéki mozgalmak és út a rendszerváltáshoz

A nyolcvanas évek elejére az ország csőd közeli helyzetbe került, így a gazdasági reformok elkerülhetetlenné váltak. A magánszektor egyre szélesebb körű engedélyezése sem javított a *népgazdaság* helyzetén, ugyanakkor az önkiszákmányolás számos társadalmi problémát eredményezett. Az áremelkedések, az infláció megjelenése és az életszínvonal csökkenése nyomán egyre szélesebb rétegek lecsúszása indult meg. A nyugati utazások során a nyugati termékekkel és szolgáltatási színvonallal megismerkedett társadalom egyre nagyobb része kérdőjelezte meg a szocializmus előnyét a piacgazdasággal szemben.²⁸

Az MSZMP-n belül is megjelent egy olyan fiatal, magasan kvalifikált reformközgazdászokból álló csoport, amely markánsabban képviselte a kádárizmus meghaladását.

A hazai ellenzék először 1977-ben hallatott magáról, amikor több mint kétszáz értelmiségi nyilvánosan szolidaritást vállalt a letartóztatott csehszlovák ellenzékiekkel. Az aláírókat különféle szankciókkal (megjelenési tilalom, munkahelyvesztés) sújtották.²⁹

Az 1980-as évekre a hazai ellenzéki értelmiségi csoportok megteremtették a „*második nyilvánosságot*”, ahol a rendszer által tabuként kezelt témákkal foglalkoztak. Ilyenek voltak a magánlakásokon megszervezett előadássorozatok, a „*repülő egyetemek*” és a saját készítésű illegális sajtó; az olyan *szamizdat* lapok, mint a *Beszélő*, a *Demokrata*, a *Magyar Figyelő*. Az ellenzéki szervezetek tagjait a hatalom sokszor adminisztratív módszerekkel, elbocsátásokkal, útlevel és ösztöndíjak letiltásával zaklatta. Az ellenzéki gondolkodók 1985-ben Monoron tartott összefüvetelén egyaránt részt vettek népi-nemzeti gondolatot képviselők és a demokratikus ellenzék tagjai is.³⁰

Az 1985-ben az SZKP Mihail Gorbacsovot választotta főtitkárnak. Az általa 1986-ban meghirdetett *peresztrojka* – gazdasági-társadalmi reformcsomag – komoly zavart okozott a szocialista államok vezetésben, ám reményt ébresztett az ellenzéki mozgalmakban.

1986-ban megjelent a hazai kommunista reformközgazdászok által írt *Fordulat és reform* című tanulmány, majd 1987-ben, a *Beszélő* hasábjain a demokratikus ellenzék elképzeléseit tartalmazó *Társadalmi szerződés*.³¹ 1987-ben rendezték meg az első *lakitelki találkozót*, aminek fő célja volt, hogy elismertesse a hatalommal az ellenzéki tevékenységet. Ennek érdekében meghívták Pozsgay Imrét, a Hazafias Népfront reformokkal rokonszenvező főtitkárát is, aki előadásában kijelentette, hogy a „reform nem pusztán

²⁷ ROMSICS 2006.

²⁸ VALUCH 2005.

²⁹ ROMSICS 2003.

³⁰ ROMSICS 2003.

³¹ ROMSICS 2003.

közgazdasági természetű”.³² A találkozón létrehozták a Magyar Demokrata Fórumot, hogy elősegítsék a hatalommal történő párbeszédet. 1987-re a korábban még egységes ellenzék szellemi elitje külön irányzatokra, a történelmi hagyományok szerint urbánusokra és népiekre bomlott szét.

Az ellenzéki követelésekre a hatalom már nem tudott nyílt erőszakkal felelni, miközben a pártvezetésen belül is komoly feszültségek támadtak a reformok hívei és azok ellenzői között, tehát az MSZMP tagságában is nőtt az elégedetlenség. A hatalom tehetetlensége mellett a társadalomban tapasztalható elégedetlenség is segítette az ellenzékét. A társadalmat azonban sokkal inkább a nyugati jóléti és a fogyasztói társadalom ígérete foglalkoztatta, szemben az ellenzéki csoportok számára fontos olyan politikai elvekkel, mint a demokrácia, a szabadságjogok és nemzeti szuverenitás védelme.

1988 tavaszán leváltották Kádár Jánost főtitkári tisztségéből, aki sokak szemében magát a rendszert szimbolizálta. A MSZMP-n belül létrejött a párton belüli reformereket tömörítő *Új Márciusi Front*. Tagjai hajlottak az ellenzéki erők elfogadására és a velük való kiegyezésre, miközben a kezdődő spontán privatizáció során a politikai-gazdasági elit is – felismerve a megállíthatatlan változást – utat keresett és talált hatalmának átmentésére.

A politikai élet rég nem látott módon élénkült meg: 1988 januárjától a Magyar Demokrata Fórum a Jurta Színházban ismertette elképzeléseit, márciusban megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége, majd novemberben létrejött az Szabad Demokraták Szövetsége, továbbá felújították működésüket a történelmi pártok, így a Független Kisgazdapárt.³³

A nemzetközi körülmények szintén kedvezően alakultak: a Gorbacsov vezette, belső válságoktól sújtott Szovjetunió lemondott a Brezsnyev-doktrínáról, így engedve utat a politikai átalakulásnak.

Grósz Károlyt 1988 októberében leváltották, helyére a fiatal, reformkommunista Németh Miklós került, akinek nevéhez a demokratikus átmenet és az új politikai rendszer kidolgozása fűződik. A rendszer legitimitását alapvetően kérdőjelezte meg Pozsgay Imre, amikor 1989 februárjában nyilvánosan népfelkelésnek minősítette az 1956-os forradalmat. Ezzel ténylegesen megindult az állampárt teljes szétesése.

1989 márciusában létrehozták az Ellenzéki Kerekasztalt, amely az ellenzékét egységesen képviselte az állampárttal szemben. A 76 éves Kádárt 1989 májusában felmentették minden tisztségéből. Júniusban arról született megegyezés, hogy az MSZMP, az Ellenzéki Kerekasztal és a társadalmi szervezetek Nemzeti Kerekasztal néven háromoldalú tárgyalásokat kezdenek a politikai rendszer átalakításáról. A résztvevők megállapodtak abban, hogy a politikai átmenet békés módon, az erőszak kizárásával történjen meg – megindult a tárgyalásos forradalom.³⁴

Nagy Imre és mártírtársainak 1989. június 16-án rendezett újratemetésén a tömeg nemcsak az 1956-os hősök emléke előtt tisztelgett, de jelképesen a Kádár-rendszert is eltemette. Kádár 1989. július 6-án hunyt el.

1989. szeptember 18-án írták alá a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain elért megállapodásokat, amelyek közmegegyezést teremtettek az alkotmányosság és a békés átmenet kérdéseiben. A kidolgozott törvényjavaslatok letették a demokratikus, jogállami

³² TISZA 2005.

³³ ROMSICS 2003.

³⁴ ROMSICS 2003.

rendszer alapjait – ezt az utolsó pártállami országgyűlés változtatások nélkül elfogadta. Az MSZMP kimondta a párt önfeloszlatását és a Magyar Szocialista Párt megalakulását. 1989. október 23-án Szűrös Mátyás, ideiglenes köztársasági elnök kikiáltotta a III. Magyar Köztársaságot – ezzel lezárult az állampárti diktatúra időszaka.³⁵

1990 májusában országgyűlési választásokat tartottak, amelynek keretében a választópolgárok hosszú idő után ismét szabadon gyakorolhatták demokratikus jogukat: dönthettek az országot vezető személyek és szervezetek köréről, közvetve az ország politikai berendezkedéséről.

15.10. A Kádár-rendszer értékelése

A Kádár-rendszer értékelése mind a mai napig élénk viták tárgya. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy több mint harminc éven át fennálló rendszer ötvenes években induló kezdeti és a nyolcvanas évek végéig tartó lezáró szakasza számos tekintetben különbözött. Bihari Mihály hat szempont szerint hasonlítja össze a Kádár-rendszer induló és lezáró időszakának rendszertipikus jellemzőit.³⁶

1. Az első szempont a *társadalmi rendszer és politikai mozgáster* összevetése. Mind az induló mind a lezáró modell esetében egy oktrojált, vagyis a magyar társadalomra a szovjetizáció révén ráerőszakolt társadalmi rendszert látunk. A rendszer kezdeti szakaszában a szovjet típusú szocializmus szigorú és minden más rendszeralternatívát kizáró követésének kényszere a jellemző. A nyolcvanas évekre viszont kialakult egy önálló, a többi kelet-európai állam berendezkedésétől különböző szocializmusmodell. Ebben, bár a szocializmus alapvető összetevői (állampárt, egypárti diktatúra stb.) változatlanok voltak, bizonyos reformok révén a társadalom mozgásterére mégis folyamatosan bővült, ami végül elvezetett a rendszerváltás igényéhez.
2. A *hatalmi rendszert* tekintve a Kádár-korszak induló modellje egy világosan ki-rajzolódó totalitárius diktatúra, amely kezdetben bosszúálló diktatúra is volt, igaz a Rákosi-rendszerre jellemző despotizmus és személyi kultusz nélkül. A lezáró modell viszont egy enyhített diktatúra, amelyben domináltak az autoriter elemek, valamint a rendszerkritika szigorú korlátai és bizonyos témák „*tabu*” jellege mindvégig megmaradtak.
3. A *gazdasági rendszer* a Kádár-korszak indulásakor egy bürokratikus állami tulajdonon alapuló redisztributív tervgazdálkodás volt, amelyben a piaci elemeket minimálisra korlátozták, és az árakat központilag határozták meg. Ezzel szemben a nyolcvanas években már egy racionalizált, állami tulajdonra épülő tervgazdaságot látunk, ahol a vállalatok és szövetkezetek relatív autonómiát élvezhettek. A szocialista vállalati gazdasági szféra mellett egyre erősödött a legális (és illegális) magán- és vállalkozói szféra szerepe.
4. A negyedik vizsgálati szempont a *párt uralmi szerepe*. E tekintetben az ötvenes évek esetében egyértelműen egy pártközpontú politikai rendszert látunk, amikor az MSZMP mint bolsevik állampárt egyeduralma érvényesült. Ezzel szemben

³⁵ ROMSICS 2003.

³⁶ BIHARI 2005, 298.

- a lezáró modellben a szűkebb pártelit hatalmának elismerése mellett megjelentek és intézményesültek a párt hatalmát korlátozó érdekcsoportok. A pártegység párton belüli korlátozott pluralizmussá alakult át.
5. Az előző kérdéskörhöz közel áll az ötödik szempont, vagyis a *hatalmi elit személyi állományának* kérdése. A Kádár-rendszer indulásakor a politikai hatalom személyi körét túlnyomóan a politikai megbízhatóság és a feltétlen párthűség szerint választották ki. A politikai bürokráciát erős személyi függőségeken alapuló hatalmi viszonyok integrálták. A rendszer lezáró modelljében a párt társadalmi vezető szerepe csökkent. Relatív autonóm és intézményesen szabályozott hatalmi függőségi rendszerek alakultak ki a társadalom egyes alrendszereiben (gazdaság, oktatás, kultúra stb.). A pártvezetésben egyre hangsúlyosabb szemponttá válik a szakértelem, ami növeli a felsőfokú végzettségűek arányát.
  6. A hatodik, utolsó értelmezési szempont az *ideológiai rendszer*. A Kádár-rendszer indulásakor egyértelműen egy ideokratikusan megszervezett társadalmat látunk, amelyben az MSZMP által kizárólagosan érvényre jutott ideológia érvényesült. Ezzel szemben a lezáró modellben az ideológia uralma, a politikai doktrínák hangsúlyozása visszaszorult. Az egyetlen és kizárólagos ideológia uralma fokozatosan megszűnik, hogy egy látens, később nyílt ideológiai pluralizmus alakuljon ki.³⁷

15.11. Összefoglalás

Magyarország vesztesként, hatalmas áldozatok árán került ki a második világháborúból. Bár a társadalom az 1945-ös választáson a többpártrendszerű, demokratikus berendezkedés mellett döntött, a szovjet támogatást élvező kommunista párt erőszakos eszközökkel törekedett a kizárólagos hatalom megszerzésére, amit 1948-ra ért el.

Magyarország a szovjet érdekszféra részévé vált. Rákosi Mátyás és szűk hatalmi klikkje szovjet minta alapján egy bolsevik típusú totális diktatúrát épített ki. Sztálin halála után megindult az enyhülés, Nagy Imre lett a miniszterelnök, aki reformokkal enyhítette az elnyomást. Bár Rákosi 1955-re elérte Nagy menesztését, az Új Szakaszműködés politikája után már nem lehetett visszatérni a sztálinizmus eszközrendszeréhez. Az 1956-os forradalom során a társadalom kinyilvánította akaratát a szabad, demokratikus berendezkedésű, jogállamiság talaján álló semleges Magyarország irányába. A Szovjetunió azonban nem hagyhatta, hogy érdekszférájából Magyarország kikerüljön, így a forradalomnak katonai erőszakkal vetett véget.

A forradalom leverését követően Kádár János vezetésével új kormány alakult, amely ismét bevezette az egypártrendszert és a forradalom résztvevőit megtorlással sújtotta. A 1963-as amnesztia zárta a megtorlás szakaszát, amit lassú enyhülés követett; a rendszer a totális vonásokat feladva egyre több autoriter vonást vett fel. A folyamatos életszínvonal emelésével az MSZMP sikerrel depolitizálta a társadalmat – kialakult a sajátos magyar gulyáskommunizmus. Ám a gazdaság teljesítménye nem fedezte a jóléti kiadásokat, pedig azok éppen a rendszer legitimitásának alapját képezték. A politikai vezetés külföldi hitelekkel próbálta orvosolni a helyzetet, ám az ország így adósságsapkába került.

³⁷ BIHARI 2005, 299.

A nyolcvanas évekre a csökkenő életszínvonal és a gazdasági nehézségek miatt a rendszer elvesztette korábbi legitimitását. Megindult a politikai ellenzéki csoportok szerveződése, ugyanakkor a párton belül is megjelent az ellenzékkal kiegyezni kívánó reformkommunisták csoportja. A kedvező nemzetközi körülmények nyomán e két csoport sikerrel állapodott meg a diktatúra és a pártállam felszámolásában, valamint a demokratikus jogállam kiépítésében.

Kulcsfogalmak

- jaltai világrend
- szalámitaktika
- pártállam
- kollektivizálás
- személyi kultusz
- „kis szabadságok”
- gulyáskommunizmus
- „három T”
- Új Gazdasági Mechanizmus
- Brezsnyev-doktrína
- szamizdat
- Nemzeti Kerekasztal

Ellenőrző kérdések

- Milyen politikai szervezetek jöttek létre a világháborút követően, és mely rétegek képviselését tűzték ki célul?
- Milyen lépésekben szerezte meg a hatalmat a Magyar Kommunista Párt?
- Milyen sajátosságokkal bírt a Rákosi-korszak?
- Milyen különbségeket látunk a Kádár-rendszer induló és lezáró időszaka között?
- Milyen kül- és belpolitikai okokkal magyarázható a rendszerváltás sikere?

Felhasznált irodalom

- BIHARI Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004*. Budapest, Osiris.
- FÜLÖP Mihály – SÍPOS Péter (1998): *Magyarország külpolitikája a 20. században*. Budapest, Aula.
- GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos (2000): *A huszadik század története (Magyar századok 11.)*. Budapest, Pannonica.
- ROMSICS Ignác (2006): *Magyarország története a 20. században*. Budapest, Osiris.
- ROMSICS Ignác (2000): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény I–II*. Budapest, Osiris.
- ROMSICS Ignác (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Osiris.
- TISZA László – MOSS László – MARTOS Ida – HERBER Attila (2005): *Történelem – 1914-től 1990-ig*. Budapest, Reáltanoda Alapítvány.
- VALUCH Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Budapest, Osiris.

Vákát oldal

A Dialóg Campus Kiadó a Nemzeti Közszolgálati Egyetem könyvkiadója.

Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó

www.dialogcampus.hu

www.uni-nke.hu

1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Telefon: (30) 426 6116

E-mail: kiado@uni-nke.hu

A kiadásért felel: Petró Ildikó ügyvezető

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt

Olvasószerkesztő: Fodor József Péter

Korrektor: Tar Krisztina

Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.

Felelős vezető: Simon László vezérigazgató

ISBN 978-615-5845-95-6 (nyomtatott)

ISBN 978-615-5845-96-3 (elektronikus)

ISSN 2560-0222

A tankönyv a politika tudományos vizsgálatának főbb kiindulópontjait, irányait és területeit tekinti át. Az egyes fejezetek igyekeznek átfogóan bemutatni a politológia meghatározó ismeretköreit a politikai ideológiáktól az intézményekig, a szereplőktől a rendszerekig. A könyvben helyet kap a politikai konfliktusok, a politikai kultúra, a politikai kommunikáció, és a politikai erőszak kérdésköre. Az olvasó ezenfelül megismerkedhet a politikai gondolkodás alapfogalmaival, a választási rendszerek főbb típusaival, a politika és a közigazgatás közti viszonyrendszer legfontosabb jellemzőivel, valamint a 20. századi hazai és nemzetközi politikatörténet főbb eseményeivel. Bár a kötet alapvetően a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hallgatói részére készült tankönyv, de a szűkebb értelemben vett célközönségen túl is számot tarthat érdeklődésre, segítségével ugyanis minden olvasó betekinthez a politika sokszínű világába.

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
című projekt keretében jelent meg.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE